

ЎЗБЕКИСТОН

**ИҚТИСОДИЁТИНИНГ
РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ
ОШИРИШ МУАММОЛАРИ:
НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ**

**Ўзбекистон Республикаси
Мустақиллигининг 15 йиллигига
бағишланади**

**Посвящается
15-й годовщине Независимости
Республики Узбекистан**

378 (543.1)

24

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИНИНГ
РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ
ОШИРИШ МУАММОЛАРИ:
НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ

TDIU
kutubxonasi
h/v 523.145

2/1000

**АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН
ИНСТИТУТ ЭКОНОМИКИ**

**ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ
ЭКОНОМИКИ УЗБЕКИСТАНА:
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА**

ТАШКЕНТ - KONSAUDITINFORM-NASHR - 2006

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Иқтисодиёт институтининг жамоавий монографиясида иқтисодиёт рақобатбардошлиги назарияси ва амалиётининг долзарб муаммолари тадқиқ этилган бўлиб, унда Ўзбекистон иқтисодиёти рақобатбардошлигини оширишнинг секториал жиҳатлари давлатнинг нарх-наво сиёсати билан ҳамоҳанглиқда очиб берилган ҳамда институционал ўзгаришлар ва миллий иқтисодиётда рақобат муҳитини шакллантиришнинг концептуал асослари таклиф этилган, шунингдек, интеграция жараёнларининг муаммолари ва уларнинг Ўзбекистоннинг рақобатбардош иқтисодиётини шакллантиришга таъсири кўриб чиқилган.

Мазкур китоб бозор иқтисодиёти ва миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги назариясига қизиқувчи китобхонларнинг кенг доираси учун мўлжалланган.

Академик С.С. Фуломов
таҳрири остида

Тақризчилар: и.ф.д., проф. **А.В. Ваҳобов;**
и.ф.д., проф. **Б.Ю. Ходиев**

В коллективной монографии Института экономики АН РУз исследуются актуальные проблемы теории и практики конкурентоспособности экономики, раскрываются секторальные аспекты повышения конкурентоспособности экономики Узбекистана в контексте ценовой политики государства, предложены концептуальные основы институциональных преобразований и формирования конкурентной среды в национальной экономике, разработаны проблемы интеграционных процессов и их влияния на формирование конкурентоспособной экономики Узбекистана.

Книга рассчитана на широкий круг читателей, кто проявляет интерес к теории рыночной экономики и конкурентоспособности национальной экономики.

Под редакцией
академика С.С. Гулямова

Рецензенты: д.э.н., проф. **А.В. Ваҳобов;**
д.э.н., проф. **Б.Ю. Ходиев**

С Ў З Б О Ш И

Ўзбекистон иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш билан боғлиқ муаммоларнинг ҳал этилиши хўжалик тизимида амалга оширилган ўзгаришлар, мамлакатни ислоҳ қилиш ва модернизациялаш муносабати билан алоҳида долзарб аҳамият касб этди. Шунини ишонч билан айтиш мумкинки, Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига тўлақонли ва самарали кириб бориши ушбу муаммо юзасидан олиб борилаётган тадқиқотларни кенг қулоч ёйдириш, Ўзбекистоннинг рақобат устунликларини аниқлаш ҳамда таҳлил қилиш, мазкур устунликларни амалга ошириш, ривожлантириш ва тартибга солиш учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратишни талаб қилади. “Бу ҳол ҳозирги халқаро муносабатларни шакллантирганда, халқаро тузилмалар билан ўзаро алоқаларда ва уларнинг фаолиятида иштирок этганда мутлақо янгича ёндашувларни ишлаб чиқишни зарур қилиб қўймоқда”¹.

Жаҳон хўжалиги алоқаларининг глобаллашуви авж олаётган шароитда корхоналар, тармоқлар ва иқтисодиёт даражасида рақобатбардошликни таҳлил қилиш нафақат иқтисодчилар томонидан, балки гуманитар соҳа мутахассислари - сиёсатшунослар, тарихчилар, файласуфларнинг кенг доираси томонидан ҳам турли даражаларда пухта тадқиқотлар олиб борилишини талаб қилади.

Китобхонларга таклиф этилаётган мазкур илмий иш Ўзбекистонда рақобатбардошлик мавзусини очиб беришга нисбатан иқтисодий нуқтаи назардан, шу билан бирга, ҳам назарий жиҳатдан, ҳам давлат қарорларини қабул қилиш ва иқтисодий стратегия ҳамда тактикани ишлаб чиқиш нуқтаи назаридан мукамал ёндашувнинг дастлабки уринишларидан бирини ўзида на-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 298-бет.

моён этади. Тадқиқотда рақобатбардошлик тушунчасининг маъносини англаб етиш, унинг мазмунини хўжалик иерархиясининг турли даражаларида - микро, мезо ва макродаражаларда таҳлил қилиш натижалари ўз аксини топган.

Мазкур ишда таклиф этилган халқаро рақобатбардошликни ўрганиш методологияси бўйича ҳамда рақобатбардошликни Ўзбекистоннинг рақобат жиҳатдан устунликларини таҳлил қилиш асосида оширишнинг асосий йўналишларига доир хулосалар мамлакатни ислоҳ қилиш ва модернизациялашнинг узоқ истиқболга мўлжалланган стратегиясини ишлаб чиқиш учун ўта муҳим ва фойдали ҳисобланади.

Агар китобхонлар ҳукмига ҳавола этилаётган мазкур китоб ана шундай вазифани ҳал этишга кўмаклашса, у ҳолда муаллифлар ўз вазифамизни бажардик, деб ҳисоблашлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси
Фанлар Академиясининг
вице-президенти, академик

С.С. Фуломов

Мамлакатни модернизация қилиш ва аҳолига муносиб турмуш шароити яратиб бериш борасида ўз олдимизга қўйган мақсад ва вазифаларимиз ҳамда минтақа ва жаҳон бозорларида рўй бераётган ўзгаришлар, кучли талаб ва рақобат иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришни объектив шарт қилиб қўймоқда.

И.А.Каримов

КИРИШ

Ҳозирги давр сиёсий ва иқтисодий кучларнинг бўлиниши, узоқ муддатли ривожланишнинг ташқи иқтисодий ва геосиёсий йўналишларидаги катта ўзгаришлар билан тавсифланади. Ҳозирги вақтда давлатлар, жамиятлар ва иқтисодиёт ўртасидаги турли хил муносабатлар ўзаро боғлиқлик ва бутликнинг аниқ ифодаланган хусусиятига эга бўлмоқда. Ўзбекистон эндигина ривожланаётган бозор иқтисодиётига эга мамлакат бўлиб, ушбу жараёнларга катта таъсир кўрсатишга қодир эмас, балки фақат рақобатбардош миллий иқтисодиётни шакллантирган ҳолда унга мослашиши мумкин.

Турли даражали иқтисодий тизимлар фаолият кўрсатишининг бозор муҳитига мос бўлган ва барча омилларнинг иқтисодиётнинг барқарор ривожланишига таъсири ҳисобга олиншини назарда тутувчи талаб сифатида рақобатбардошликни тан олишга асосланган тизимли методологик ёндашув миллий иқтисодиётни модернизация қилишнинг бутун тизимини мувофиқлаштириш имконини беради. Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида камол топиши ривожланишнинг замонавий даражасига интилаётган миллий иқтисодиётлар ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро чамбарчаслигининг ўсиши шароитида амалга ошмоқда. Ўзгариб турувчи жаҳон тартиби муҳитида бундай тенденциялар иқтисодий тизимларни эркинлаштириш ва ўз иқтисодиётини модернизация қилишни амалга оширувчи дав-

латларнинг миллий устунликларидан фойдаланиш муаммоларини дастлабки ўринга чиқаради.

Республикамизда иқтисодий модернизациялаш динамикаси жамиятни иқтисодий плюрализм томонга янада силжиётганлигини кўрсатиб турибди. Бу ҳол ишлаб чиқариш муносабатлари ва иқтисодий ўзаро алоқаларнинг ўзгаришида, жаҳон бозорининг такибий қисми сифатида миллий бозорнинг шаклланишида, Ўзбекистон иқтисодиётини таркибий қайта қуришда ўз ифодасини топмоқда.

Бироқ иқтисодий модернизациялаш жараёни шунчаки кечаётгани йўқ. Чунки олдинда миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаш стратегиясини бутун давлатни ривожлантириш стратегиясига мувофиқлаштириш зарурати билан жаҳон хўжалигига интеграциялашувнинг юзага келган вазиятга мос келадиган йўллари қидириб топиш вазифаси кескин турибди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ўзининг 2005 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2006 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасида “иқтисодиётнинг экспортга йўналтирилган таркибини шакллантириш, экспорт салоҳиятининг ўсишида хусусий сектор улушини кўпайтириш” зарурлигини таъкидлаб ўтди, бу бевосита “юртимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ташқи бозорларга чиқиши ва интеграциялашувини” таъминлайди. Айнан экспортдан келадиган даромад жаҳонда мамлакатимиз товарлари ва хизматлари қанчалик талаб этилаётганлигини ва улар қай даражада рақобатбардош эканлигини кўрсатиб турибди. Бизнингча, миллий иқтисодий ғояни, рақобатбардош муҳит механизмларини шакллантириш ва уларнинг амалийлиги орқали гуллаб-яшнаш ғояси, фаровонлик ғоясини рўёбга чиқариш айнан мамлакатимизнинг юқори даражадаги рақобатбардошлигига эришишдан иборат.

Ўзбекистонда модернизациялашнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам бунда алоҳида ўрин тутаяди. Жамия-

тимизда гап шунчаки иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини кучайтириш томонга ўзгариш ҳақида эмас, балки миллий иқтисодиётни эркинлаштириш: уларнинг функцияларини чегаралаш ва марказлашган тизимдан чиқариш, яъни янги давлатчилик ва унга иқтисодий хавфсизликни таъминлашга қодир бўлган самарали иқтисодиётни барпо этиш ҳақида бораяпти.

Мамлакатимиз мустақиллиги янада мустаҳкамланиб бораётган бугунги кунда бозор ўзгаришлари шароитида иқтисодиёт рақобатбардошлигининг миллий иқтисодиётнинг рақобат жиҳатдан устунликларини белгилаб берувчи объектив ва субъектив омиллар йиғиндиси билан ўзаро боғлиқлигининг ҳал этилмаган илмий муаммоларини, Ўзбекистон иқтисодиётининг рақобатбардошлигини оширишдаги устувор йўналишларнинг амалий жиҳатларини илмий таҳлил қилиш зарурати юзага келмоқда.

Ушбу мавзу нафақат илмий-амалий, балки сиёсий аҳамиятга ҳам эга. Миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигининг ҳолати мамлакатнинг ташқи сиёсий фаоллигини оширишга, унинг жаҳон хўжалигига интеграциялашганлик даражасига ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Амалиётда баъзан зиддиятли вазият кузатилади. Ўзбекистон мамлакатлараро иқтисодий ўзаро алоқаларни фаоллаштириш учун катта салоҳиятга эга, лекин амалда улар унчалик чуқур ривожланмаган. Шунуқтай назардан мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлиги даражасини, Ўзбекистон иқтисодиётининг қиёсий рақобатбардошлиги кўрсаткичларини баҳолашни ўрганиш муаммоси жуда муҳим ҳисобланади.

Мазкур гипотеза доирасида давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашувининг таъсири ҳамда ушбу аралашув шакллари ва усулларининг корреляцияси даражасига, шунингдек, иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг мамлакат ичидаги иқтисодий ўзаро алоқалар даражасига ва ташқи иқтисодий алоқаларни диверсификация қилишга боғлиқлигига эътибор қаратиш лозим.

Шунуқтай назардан ташқи ва ички омиллар Ўзбекистон иқтисодиётининг заифлиги, иқтисодиётнинг

рақобатбардошлигини оширишнинг бошқарувнинг институционал механизмларига боғлиқлиги даражасида қандай ўзаро ҳамкорлик қилаётганлигини кўриб чиқиш талаб этилади.

Биз томондан таклиф этилаётган монография ўтиш иқтисодиёти шароитида иқтисодиётни модернизация қилиш жараёнларининг долзарб муаммоларини илгари суриш ва ишлаб чиқишга маълум даражада улуш қўшишга уринишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтишни истардикки, ўтиш даври шароитида иқтисодиёт рақобатбардошлигининг белгиланган мавзуси доирасида юзага келадиган барча муаммоларни ушбу иш доирасида кўриб чиқишнинг иложи йўқ. Шунинг учун муаллифлар методологик, назарий ва амалий хусусиятдаги асосий муаммоларга эътибор қаратишди.

Мазкур ишда муаллифлар ўз оқдларига ёзор хўжалигининг рақобатбардош моделини шакллантириш ҳамда Ўзбекистон миллий иқтисодиётини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва механизмлари тизимини асослаш вазифасини қўйган. Тадқиқотда муаллифлар қўйидаги саволларга жавоб беришга уриниб кўришди: Ўзбекистон ресурсларнинг қайси турларига таяниши мумкин? Унинг рақобат жиҳатдан устунликлари нималардан иборат? Ушбу устунликлар ўзгартирилиши мумкинми? Иқтисодий таҳлилнинг турли даражаларида рақобатбардошликнинг ўзгаришини кузатиш ва мос равишда таърифлаш имконини берувчи статистик кўрсаткичлар ва баҳолаш усуллари тизими мавжудми? Бошқа рақобатчи мамлакатлар билан солиштирилганда Ўзбекистоннинг рақобатбардошлиги қандай баҳоланади? Ўзбекистоннинг рақобат мавқеи ислохотлар йиллари мобайнида қандай ўзгарди?

Табиийки, ушбу ишда қўйилган масалаларга тўлатўкис жавоб беришнинг иложи йўқ. Чунки технологиялар рақобати соҳасида талайгина ишлар қилинган бўлишига қарамай, рақобатбардошлик мавзуси Ўзбекистон фанида эндигина ўзлаштирилмоқда. Миллий иқтисодиётнинг базавий тармоқларининг рақобат мавқеларини макроиқтисодий қиёсий таҳлил қилиш ва

баҳолаш муаммолари борасидаги ишлар унданда мураккаб бўлиб турибди.

Мазкур тадқиқот шунчаки рақобатбардошлик муаммосига бағишланган бўлиб, ушбу мавзудаги баҳс-мунозаралар эшигини очиб беради. Бу ерда кўтарилган муаммоларни кенг муҳокама қилиш натижасида муаллифлар миллий иқтисодийнинг рақобатбардошлигини ошириш механизмларини ишлаб чиқишга нисбатан энг умумий ёндашувларни шакллантиришдан умидвордирлар.

Айнан ушбу ғоя ва илмий доираларда юзага келган масаланинг қўйилиши муаллифларни мазкур китобни тайёрлашга ундади. Республикамиз мустақиллигининг 15 йиллигига келиб кўп масалаларни қайтадан англаб етишга тўғри келинди ва мавзуни танлашда муаллифлар оддий мулоҳазадан келиб чиқишди: замонавий технологик шароитда рақобатбардош маҳсулот рақобатбардош бўлмаган корхоналарда барпо этилиши мумкин эмас, рақобатбардош корхоналар рақобатбардош бўлмаган тармоқларда юзага келиши мумкин эмас, рақобатбардош тармоқлар эса рақобатбардош бўлмаган миллий хўжаликда шаклланиши мумкин эмас. Масаланинг биргина ечими мавжуд - **РАҚОБАТБАРДОшлиК** - унда хўжалик юритувчи субъектлар билан бир қаторда давлат ва жамоат институтлари фаол ҳаракат қилувчи жамиятни ривожлантиришнинг асоси ҳисобланади.

Китоб Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг муаллифлар жамоаси томонидан мамлакатимизнинг етакчи иқтисодчи олимлари иштирокида ёзилди: кириш - иқтисод фанлари доктори А.Ф.Расулев; бўлимлар: 1.1 - иқт. фанлари доктори Р.А.Алимов ва иқт. фанлари номзоди Д.М.Қурбанова; 1.2 - иқт. фанлари номзоди М.Х.Комилова; 1.3 - илмий ходим Л.Л.Оленицкая; 1.4 - иқт. фанлари номзоди Д.М.Қурбанова; II боб: иқт. фанлари доктори Р.А.Алимов, иқт. фанлари доктори Т.А.Шарифуллина, иқт. фанлари номзоди Д.М.Қурбанова, иқт. фанлари номзоди Р.Б.Муртазина; 3.1 - иқт. фанлари доктори О.Ш.Номозов, 3.2 - иқт. фанлари доктори Т.М.Аҳмедов ва иқт. фанлари номзоди Д.А.Муи-

нов; 3.3 - иқт. фанлари доктори Р.Х.Хусанов, иқт. фанлари доктори Ф.Назарова ва иқт. фанлари номзоди Э.Вафоҳужаев; 3.4 - иқт. фанлари номзоди Э.Р.Бикеева; 3.5 - иқт. фанлари номзоди С.Г.Севликянц; IV боб: иқт. фанлари доктори А.Ф.Расулев, иқт. фанлари номзоди С.А.Воронин, илмий ходим С.С.Саидмаҳмудов; 5.1 - иқт. фанлари номзоди Д.В.Тростянский ва иқт. фанлари номзоди Х.Т.Мухиддинов; 5.2 - иқт. фанлари номзоди Д.В.Тростянский ва иқт. фанлари номзоди К.Р. Мелкумов; 5.3 - иқт. фанлари номзоди М.А. Айдинова ва илмий ходим Е.М. Шипилова; 5.4 - иқт. фанлари номзоди И.Л.Бутиков; 6.1 - иқт. фанлари номзоди Н.М.Юсупова ва иқт. фанлари номзоди Э.А.Махмудов; 6.2 - иқт. фанлари номзоди М.П.Нарзақулова; 6.3 - иқт. фанлари номзоди Р.А. Сейтмуратов; 7.1 - академик Р.А.Убайдуллаева; 7.2 - иқт. фанлари номзоди Р.Б.Муртазина; 7.3 - иқт. фанлари номзоди Н.Рахимова; 7.4. - иқт. фанлари доктори Т.А. Шарифуллина ва иқт. фанлари номзоди Ф.У.Заирова; VIII боб: иқт. фанлари доктори А.М.Қодиров ва иқт. фанлари номзоди С.Н.Зенина; хулоса - иқт. фанлари доктори А.Ф.Расулев.

Мазкур монографияни тайёрлашда иқтисод фанлари номзоди Г.П.Фуломова фаол иштирок этди. Муаллифлар қўлёзмаларни нашрга тайёрлаш жараёнида билдирган қимматли фикрлари учун академик А.Х. Ҳикматов ва академик И.И.Искандаровга чуқур миннатдорчилик билдирадilar.

Монография ЎзР ФА Иқтисодиёт институтининг Фан ва технологиялар маркази гранти бўйича олиб борилаётган “Эркинлаштириш шароитида миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ривожлантириш ва оширишнинг методологик асослари” мавзусидаги тадқиқотлари асосида тайёрланди.

Муаллифлар жамоаси ўз тақриз, таклиф ва мулоҳазаларини юборган илмий ташкилотлар, муассасалар ва мутахассисларга миннатдорчилик билдиради ва бу мулоҳазаларни муаммо бўйича кейинги тадқиқотларида эътиборга олади.

І Б О Б
МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ РАҚОБАТ
УСТУНЛИКЛАРИНИ ШАКЛАНТИРИШНИНГ
МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1.1. Иқтисодиёт рақобатбардошлигини
оширишнинг ўзига хос хусусиятлари ва омиллари

Жаҳон иқтисодий ҳамжамияти ривожланишининг ҳозирги босқичи жаҳон хўжалиги алоқаларининг глобаллашуви ва байналмилаллашуви билан тавсифланади, бундай шароитда халқаро рақобат ва миллий иқтисодиётларнинг рақобатбардошлик муаммолари долзарб аҳамият касб этади.

Ҳар қандай мамлакатда ички бозорда рақобатнинг мавжудлиги бозор хўжалиги муваффақиятли фаолият кўрсатишининг асосий кўрсаткичи ҳисобланади, жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида, шу жумладан, ўтиш иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларда рақобат тўғрисида қонунларнинг қабул қилинганлиги ва мазкур масалалар билан шуғулланувчи миллий ташкилотларнинг ташкил этилганлиги ушбу ҳолатни тасдиқлаб турибди. Хусусан Ўзбекистонда Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси (Монополияга қарши қўмита) ташкил этилган бўлиб, унинг фаолияти республика иқтисодиётида рақобат муҳитини яратиш, мулкчиликнинг турли шаклларидаги корхоналар ва фирмалар, шу жумладан, мулкчиликнинг турли шаклларидаги корхоналар ва фирмалар хўжалик фаолиятини юритиш учун тенг рақобат имкониятларини барпо этишга йўналтирилган.

Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги - бу иқтисодиётнинг муҳим кўрсаткичлари ҳолатини ташқи параметрларга нисбатан ялпи баҳолашни ўзида мужассам этган қиёсий тавсиф ҳисобланади, шу сабабли миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги халқаро рақобатда намоён бўлади.

Иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги намоён бўлишнинг кўп даражали шаклларига эга:

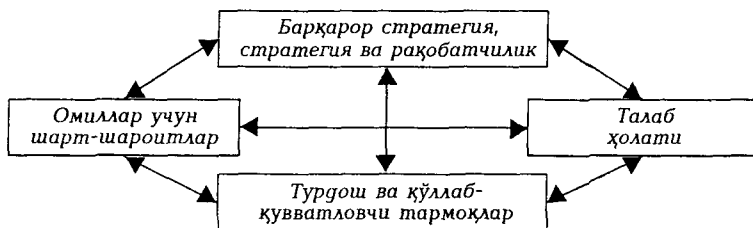
- товарнинг рақобатбардошлиги;
- ходимнинг рақобатбардошлиги;
- товар ишлаб чиқарувчисининг рақобатбардошлиги;
- тармоқнинг рақобатбардошлиги;
- мамлакатнинг рақобатбардошлиги (ёки миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги).

Бунда рақобатбардошликнинг барча даражалари ўртасида жипс ички ва ташқи ўзаро боғлиқлик мавжуд. Мамлакат ва тармоқнинг рақобатбардошлиги пировардида муайян товар ишлаб чиқарувчининг рақобатбардош товар ишлаб чиқариш қобилиятига боғлиқ.

Рақобатбардошликни барпо этиш ва ривожлантиришнинг М.Портер концепциясига асосланган замонавий модели мамлакатнинг умумий хусусиятга эга бўлган ва унда ишлаб чиқарувчилар рақобатлашадиган рақобат муҳитини шакллантирувчи тўртта хусусиятидан иборат. Ушбу муҳит рақобат устунликларини шакллантиришга кўмаклашиши ҳам ёки унга тўсқинлик қилиши ҳам мумкин.

1-чизма

МАМЛАКАТНИНГ РАҚОБАТ ЖИХАТДАН УСТУНЛИКЛАРИ ДЕТЕРМИНАНТЛАРИ¹

Мамлакат рақобат устунликларига эришиши учун барча ушбу детерминантлар ўзаро ҳамкорлик қилиши лозим (М.Портернинг таърифлашича - миллий ромб). Фақатгина ўзаро ҳамкорлик қилувчи ва бир-бирини кучайтирувчи детерминантларнинг бутун тизими бўйича устунлик миллий иқтисодиётда миллий ишлаб чи-

¹ Портер М. Конкуренция.: Пер. с англ. - М.: Издательский дом "Вильямс", 2002. С. 176.

қарувчиларнинг муваффақияти учун замин ҳисобланган ва ундан хорижий рақобатчилар нусха кўчириши ёки уни йўқ қилиши қийин бўлган (ёхуд ҳатто мумкин бўлмаган) муҳитни шакллантиради.

Агар “Омиллар учун шарт-шароитлар” детерминантини кўриб чиқадиган бўлсак, шуни таъкидлаш лозимки, ишлаб чиқариш омиллари назарияси бўйича товар айланишининг оқими ишлаб чиқаришнинг меҳнат, ер, табиий ресурслар, сармоя, инфратузилма каби омилларини белгилаб беради. Хусусан, мамлакат жаҳон бозорига уларни ишлаб чиқаришнинг ортиқча омилларига асосланган товарларни етказиб беради.

Бироқ замонавий ривожланган миллий иқтисодиётнинг таркибий қисми ҳисобланган технологик жиҳатдан мураккаб тармоқларда мамлакат юқори малакали ишчи кучи ёки саноат ишлаб чиқаришнинг илмий-техника базаси каби ишлаб чиқаришнинг энг муҳим омиллари шакллантирилади. Жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг ҳозирги босқичида мамлакатда ишлаб чиқаришнинг у ёки бу омилларининг мавжудлиги миллий иқтисодиётни ривожлантириш учун ҳал қилувчи рол ўйнамайди. Жаҳон иқтисодиётидаги тенденцияларни, жумладан, глобаллашув, юқори ахборотлашув ва ҳоказоларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш омилларини шакллантириш ва янгилашнинг тезлиги ва самарадорлиги ҳамда иқтисодиётнинг маълум тармоқларида оқилона қўллаш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шуни таъкидлаш лозимки, мамлакат эга бўлган меҳнат ресурслари ёки табиий ресурслар каби қиёсий устунликлар саноатнинг кўп илм талаб қилувчи тармоқларида устунликни таъминламайди. Шу муносабат билан ишлаб чиқариш омили мазкур тармоқнинг муайян талабига нисбатан юқори даражада ихтисослашган бўлиши керак, чунки замонавий халқаро рақобатда ишлаб чиқаришнинг таянч омили рақобат жиҳатдан устунликни таъминламайди. Масалан, Ўзбекистонда меҳнат ресурслари - ишлаб чиқаришнинг ортиқча ҳажми, бошқача айтганда, таянч омили. Меҳнат ресурслари таркибида олий маълумотга эга бўлган ишчи кучининг ортиқ бўли-

ши республика рақобат жиҳатдан устунликка эга бўлишининг асоси ҳисобланмайди, “Қуёш” ИИЧБ (90-йилларнинг бошидаги ҳолатда), яъни ишлаб чиқаришнинг ихтисослашган омилининг мавжуд бўлиши эса республиканинг ҳеч бўлмаганда МДҲ доирасида космик ишланмалар соҳасида рақобат жиҳатдан устунлигига эга бўлишининг асоси бўлиши мумкин.

Мамлакат фақат ишлаб чиқариш омилларини шакллантириш учун фойдали бўлган ишлаб чиқариш тармоқларида муваффақиятга эришиши мумкин. Бироқ ишлаб чиқаришнинг ортиқча ҳажмли омилининг мавжуд бўлиши инновация учун қўлга киритилган рақобат жиҳатдан устунликни шакллантириш учун асос бўлиши мумкин, чунки ресурсларнинг етишмаслиги улар қийматининг юқори бўлишига олиб келади. Айнаун ушбу ҳолат ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш мақсадида техника янгиликлари ва инновацияларни жорий этиш учун асос бўлиши мумкин, бунинг натижасида компаниялар, тармоқлар ва умуман миллий иқтисодиётнинг юқори даражадаги рақобатбардошлигига эришилади.

Бунда фақат маълум бир шартларга амал қилиш, биринчидан, инновацияларни хорижий рақобатчилардан олдин жорий этишни рағбатлантириш лозим. Масалан, ишчи кучи етишмаган ҳоларда - меҳнат унумдорлигини ошириш, ишчи кучи ортиқча бўлган ҳолларда ундан экстенсив, яъни паст қиймат ҳисобидан фойдаланилади. Иккинчидан, фаол рақобат муҳити бўлиши керак. Рақобатчилар томонидан босим ўтказилиши харажатларни пасайтириш йўллари қидиришга ва маҳсулот рақобатбардошлигининг ошишига олиб келади. Учинчидан, компаниялар ва умуман тармоқ ривожланишига инвестицияларни рағбатлантириш, бу доимий технологик янгиланишга ва инновацияларнинг жорий этилишига олиб келади. Тўртинчидан, ички бозорда талабнинг бозордан холисона ахборот олинишни таъминловчи тегишли ҳолати бўлиши керак.

Миллий иқтисодиётнинг “Барқарор стратегия, тузилма ва рақобатчилик” сифатида белгиланган рақобат жиҳатдан устунлигини шакллантиришнинг энг муҳим

омилини кўриб чиқамиз. Демак, мамлакатда компанияни ташкил этиш ва бошқариш тенденцияларига таъсир кўрсатувчи маълум шароитларнинг мавжудлиги ҳам ички рақобатнинг хусусиятини белгилаб беради.

Агар, жаҳон тажрибасидан келиб чиқадиган бўлсак, (сўнгги ўн йил мобайнида бошқарувнинг японча усулидан кенг фойдаланилаётган бўлса-да) компанияни бошқаришнинг универсал тизими мавжуд эмас. Мазкур ҳолатда тармоқнинг рақобатбардошлиги айнан ушбу мамлакат учун ва рақобат жиҳатдан устунликлардан келиб чиқиб ишлаб чиқаришнинг маълум тармоғи учун юзага келган бошқарув амалиёти ҳамда ташкил этиш моделларини уйғунлаштиришнинг натижаси сифатида иштирок этади.

Таъкидлаш жоизки, рақобат жиҳатдан устунликларни шакллантириш учун меҳнатга ва ходимларнинг касбий кўникмаларини оширишга шахсий қизиқтириш ҳам муҳим рол ўйнайди. Сўнгги ўн йилликлар иқтисодий амалиёти шуни исботламоқдаки, буюк иқтидор ва қобилият соҳиблари миллат учун энг катта ва аҳамиятли ресурс ҳисобланади, чунки мамлакат эришаётган ютуқлар кўп жиҳатдан ушбу иқтидор соҳиблари танлайдиган таълимнинг даражаси ва хилига, қаерда ишлашни афзал кўришига, уларнинг ишлашига ва ҳаракат қилишига боғлиқ. Шунинг учун мамлакатлар инсонлар нуқтаи назаридан нуфузли ёки ундан миллий қаҳрамонлар етишиб чиқадиган иқтисодий фаолиятни рақобатбардош қилишга интилади.

Шундай қилиб, саноатнинг муайян тармоқларининг рақобатбардошлигига таъсир этиш мақсадида давлат саноатнинг маълум тармоқларини нуфуз доираси билан ажратиб олиши ҳамда бойликларни алоҳида фуқаролар ва компанияларга таклиф этиши мақсадга мувофиқ, бу, ўз навбатида, сармоя ва инсон ресурсларини ҳаракатга келтиради. Мисол учун, халқаро даражадаги муваффақият саноатнинг муайян тармоғини нуфузли қилиши ва унинг рақобат жиҳатдан устунликларини кучайтириши мумкин.

Кучли маҳаллий рақобат рақобат устунлигини шакллантириш ва қўллаб-қувватлашга ундавчи муҳим

омил ҳисобланади. Мамлакатнинг барча рақобат устунликлари ичида ички бозордаги рақобат энг муҳим ҳисобланади, чунки у юқорида келтирилган ромбнинг қолган элементларига кучли рағбатлантирувчи таъсирга эга.

Ички рақобат ишлаб чиқаришнинг динамик такомиллашувини рағбатлантиради, чунки у компанияни техника янгиликларини киритишга ва такомиллашишга мажбур қилади. Айнан мамлакатдаги рақобатчилар нархларни пасайтиради, сифатни ва хизмат кўрсатишни яхшилайти ва янги маҳсулотни барпо этади. Хорижий компаниялар билан рақобатлашиш мамлакат компаниялари учун унчалик самарали ва амалий эмас, чунки кўпинча ҳар қандай мамлакат иқтисодиётида чет эл компаниялари учун “алоҳида” шароитлар яратилади. У ҳолда мамлакат компанияларининг рақобати нафақат бозорни бўлиш учун, балки инсонлар ва техник такомиллашув учун ҳам курашишга олиб келади, шунингдек, мамлакат компанияларидан бирининг ютуқлари бошқаларига мазкур соҳадаги муваффақият ҳақиқат эканлигини исботлайди, бу ҳол саноатнинг ушбу тармоғига янги иштирокчиларнинг жалб этилишига олиб келади.

Шуни таъкидлаш лозимки, мамлакат компанияларини географик нуқтаи назардан жамлаш фақат ички рақобатни кучайтиради, яъни маҳаллий рақобатчилар доираси қанчалик тор бўлса улар ўртасидаги рақобат шунчалик кескин бўлади, бу эса, ўз навбатида, ишлаб чиқариш учун ижобий ҳолат ҳисобланади.

Мамлакат компаниялари мамлакатнинг рақобат жиҳатдан устунликлари манбаларини доимий равишда такомиллаштириш учун асос яратади, чунки маҳаллий компаниялар учун хорижий рақобатчилар эга бўлган устунликлар: омилий харажатлар, маҳаллий бозорга кириб бориш ёки маҳаллий бозорга импорт қилувчи хорижий ишлаб чиқарувчилар учун харажатлар мавжуд эмас. Натижада ушбу ҳолат кўпроқ барқарор устунликларга эга бўладиган ва ҳукуматдан ташқи бозорни ўзлаштиришдаги кўмак, маълум таълим тузилмаларига инвестициялар ёки бошқа махсус омилар каби ёрдамни олишга катта масъулият билан ёндашувчи компанияга ижобий таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, айнан жуда кучли ички рақобат мамлакат компанияларини жаҳон бозорига чиқиш ва уни ўзлаштиришга ундайди, модомики, маҳаллий рақобат компанияни ўз эътиборини ташқи бозорга қаратиш ҳамда ўз фаолиятининг самарадорлигини ва ишлаб чиқариш рентабеллигини оширишга мажбур этади. Айнан қатъий ички рақобат мамлакат компанияларининг кучли ва чет эл бозорларида муваффақиятга эришишга қодир бўлишига олиб келади.

Миллий иқтисодиётнинг рақобат жиҳатдан устунликларининг навбатдаги муҳим детерминанти бўлиб мамлакатда жаҳон иқтисодиёти даражасида рақобатбардош бўлган турдош ва қўллаб-қувватловчи тармоқларнинг мавжуд бўлиши ҳисобланади. Асосий ишлаб чиқариш учун материал ва маҳсулот етказиб берувчи компаниялар халқаро миқёсда рақобатбардош бўлиши керак, шунда улар, биринчидан, харажатлар нуктаи назаридан янада самарали ишлаб чиқариш омилларини таъминлаган ҳолда устунликларни ҳосил қилади. Иккинчидан, турдош ва қўллаб-қувватловчи тармоқлар инновация ва ишлаб чиқаришни модернизациялашни таъминлайди, чунки мазкур устунлик компаниялар ўртасида ахборотнинг тез ва доимий оқимини таъминлаш, ғоялар ва инновациялар билан алмашиш, техник такомиллашув йўналишларига таъсир кўрсатиш имкониятларига асосланади.

Шуни таъкидлаш керакки, етказиб берувчи компаниялар мамлакат саноатига тўлиқ боғлиқ бўлиши ва хорижий рақобатчиларга хизмат кўрсатмаслиги мақсадга мувофиқ. Ушбу ҳолатда рақобат жиҳатдан устунликларни қўлга киритиш учун мамлакат саноатининг барча етказиб берувчи тармоқларида рақобатбардош бўлмаслиги мумкин, яъни компаниялар инновациялар ёки тармоқ маҳсулотини тайёрлашга салбий оқибатларсиз хорижий материаллар ёки технологиялардан фойдаланиши мумкин.

Шундай қилиб, саноатнинг турдош тармоқлари гуруҳи ҳар бири жаҳон даражасида рақобатбардош бўлган ўзаро боғлиқ тармоқлар учун рақобат жиҳатдан устунликларни яратади. Табиийки, бундай ҳамкорлик

ўзаро фойдали бўлади, чунки бунга жойлашувдаги географик яқинлик ҳам ёрдам беради, шунингдек, ишлаб чиқарувчи компаниялар ва етказиб берувчи компаниялар ўзаро боғланган. Бундан ташқари, турдош тармоқлар ичидаги рақобат ахборот ҳамда инновацияларни жорий этиш ва ишлаб чиқаришни модернизациялашни жадаллаштирувчи техник алмашувдаги устунликни таъминлайди.

“Талаб ҳолати” детерминантга келсак, шуни таъкидлаш жоизки, рақобатни глобаллаштириш жараёни миллий иқтисодиёт ички талабининг муҳимлиги роли ва даражасини оширди. Бироқ ушбу ҳолатда уларнинг ички талаби компанияларга харидорлар эҳтиёжларининг юзага келиши ҳақидаги аниқ ёки илгариги ахборотни таъминловчи тармоқларда рақобат жиҳатдан устунликка эга бўлиши мумкин. Шундай қилиб, истеъмолчилар компанияни инновацияни жорий этишга ва рақобат жиҳатдан устунликларни хорижий рақобатчиларга қараганда тезроқ қўлга киритишга мажбур қилади. Бунда асосийси ички талабнинг ҳажми эмас, балки унинг хусусияти муҳим ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, ички талабнинг ҳолати тармоқнинг муайян сегменти ички бозорда ташқи бозорлардагига қараганда кўзга кўринарли бўлган шароитда рақобат жиҳатдан устунликларни яратишнинг асоси бўлиши мумкин, модомики, ички бозорнинг йирик сегменти компания учун анча устуворли. Бундан ташқари, ички бозор истеъмолчиларининг моҳияти ҳам муҳим ҳисобланади, чунки ривожланган ва талабчан харидорлар компанияларни юқори стандартни ушлаб туриш, такомиллашиш ва янгиликларни жорий этишга мажбур этган ҳолда улар учун буюртмачилар эҳтиёжларини олдиндан кўра олишни таъминлайди. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш омиллари учун шарт-шароитлар каби талабнинг ҳолати ҳам рақобат жиҳатдан устунликларни таъминлайди, чунки у компанияларга ишлаб чиқаришни яхшилаш, харажатларни пасайтириш ва маҳсулот сифатини ошириш учун туртки беради.

Жаҳон иқтисодиётининг ривожланиши турли босқичларда иқтисодиёт рақобатбардошлигининг турли

омилларини дастлабки ўринга чиқаради. Иқтисодиётнинг у ёки бу тарихий даврда рақобатбардошлигини белгилаб берувчи у ёки бу омиларнинг таъсирига кўра қуйидаги босқичларни ажратиш мумкин:

- омилар босқичи;
- инвестициялар босқичи;
- инновациялар босқичи.

Омилар босқичида мамлакатнинг барча рақобатбардош тармоқлари ишлаб чиқаришнинг асосий омилари: табиий ресурслар, арзон ишчи кучи ва мамлакатнинг маъқеи ва ҳудуди билан белгиланадиган фойдалар ҳисобидан ўз маъқеларига эришади.

Рақобат жиҳатдан устунликлар омиларнинг қиймати билан белгиланади, бунда технологик ривожланиш кўпинча чет элдан харид қилиш йўли билан келтирилган технологияларга асосланади.

Рақобатбардошликнинг янада юқори босқичи - бу инвестициялар асосидаги рақобатбардошлик. Ушбу босқичда мамлакатларнинг рақобат жиҳатдан устунликлари фаол инвестиция сиёсатига асосланади. Бунда ҳам технологик ривожланиш четдан келтирилган технологияларга асосланади, бироқ бу ўзлаштириш биринчи босқичдаги каби пассив ҳисобланмайди. Фирмалар энг яхши технологиялар, лицензия, ноу-хауга инвестиция қилишади, бунда технологиялар мамлакат ичида доимий равишда такомиллашиб боради. Иқтисодиёт ичида сармоянинг кучли сафарбар қилиниши содир бўлади, капитал қўйилмаларнинг ўсиши омиларнинг такомиллашувига (инфратузилманинг ривожланишига, меҳнат ресурслари сифатининг ошишига) олиб келади, шу билан бирга, у уларнинг қимматлашувини ҳам келтириб чиқаради. Ривожланишнинг экспортга йўналтирилган стратегияси ишлаб чиқилади, чунки ички бозор ҳали унчалик катта ва талабчан эмас ва шунинг учун маҳсулот сифатини такомиллаштиришга ундамайди.

Инновациялар босқичи иқтисодиёт рақобатбардошлигининг ички салоҳияти тўлиқ ишга тушиши билан тавсифланади. Мазкур босқичда фирмалар нафақат хорижий технологияларни қўллашади ва такомиллаш-

тиради, балки ўз технологияларини барпо этишади. Даромадларнинг юқори бўлиши, таълим даражасининг ошиши ва жадал ички рақобат туфайли ички бозор сифимли ва талабчан бўлади. Ушбу босқичда фирмалар глобал стратегияларни ишлаб чиқишади ва чет элда кенг кўламли инвестицияларни амалга оширади.

Мамлакатнинг рақобатбардошлигини мамлакатнинг эркин ва ҳалол рақобат шароитида жаҳон бозори талабларини қондирувчи товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш қобилияти сифатида таърифлаш мумкин.

Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги - иқтисодиётнинг муҳим кўрсаткичларини ташқи омиларга нисбатан ялпи баҳолашни ўзида мужассамлантирган қиёсий тавсиф, шу сабабли миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги халқаро рақобатда намоён бўлади.

Тарихан мамлакатларнинг рақобатбардошлиги концепцияси миллий иқтисодиётнинг халқаро меҳнат тақсимооти ва ҳар бир мамлакатнинг халқаро савдодаги ролини асослаб берувчи қиёсий устунликлари (арзон меҳнат, бой табиий ресурслар, қулай географик, иқлим, инфратузилма омиллари ва ҳ.к.) назариясига асосланган.

Қиёсий устунликлар мамлакатга табиатдан берилган, улар турғун, абадий эмас ва такрор ишлаб чиқилмайди, лекин жаҳон иқтисодиётининг ривожланиш тарихи кўрсатиб турганидек, бозор муҳитида янги рақобат шароитлари шаклланади. Ушбу рақобат жиҳатдан устунликлар тезкор ва ўзгарувчан, ўз навбатида, улар фан ва техниканинг ривожланишига ва уларнинг ишлаб чиқариш билан интеграциялашувига, шунингдек, ишлаб чиқариш даражасида глобаллашувга ва ривожланишга, товарни барпо этишдан тортиб то уни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етказиб беришгача бўлган барча босқичларда инновацияларга асосланган.

Шундай қилиб, рақобат жиҳатдан устунликлар ўзгарувчан ва инсоний капитал ривожланиши, инновацион технологиялар, интеллект билан боғлиқ ва ўз навбатида ўз табиатига кўра чексиз. Мамлакатнинг қиёсий устунликлари ва рақобат жиҳатдан устунликларини аниқ фарқлаш лозим.

Ўзбекистон ҳақида тўхталадиган бўлсак, миллий иқтисодиёт ривожланишининг ҳозирги босқичида биз республикамиз экспорт салоҳиятининг асосини ташкил этувчи қиёсий устунликларга эгамиз.

Шу ўринда Ўзбекистон эга бўлган қуйидаги қиёсий устунликларни ажратиш мумкин:

1. Кам харажатлар эвазига қимматбаҳо қишлоқ хўжалиги экинларини етиштиришни ривожлантириш имконини берувчи қулай табиий-иқлимий шароитлар. Ўзбекистонда ҳар йили тахминан 4,5 тонна пахта хом ашёси тайёрланади, ундан 1,3 тонна пахта толаси ишлаб чиқилади. 30 минг тоннага яқин ипак қурти пилласи, 1,5 млн. тонна юқори сифатли қорақўл териси ва 18 минг тоннадан ортиқ қўпол қўй юнги тайёрланади. Ҳар йили 2,7-3 млн. тонна турли хилдаги сабзавот экинлари етиштирилади.

Бироқ, Ўзбекистон нафақат пахта билан, балки ўзининг сабзавоти, мевалари, узуми, полиз экинлари билан ҳам машҳур, уларнинг кўплаб турлари ва навлари ўзининг таъм сифати билан ажралиб туради. Ўзбекистон жаҳонда йирик томат пастаси, мағиз, ажойиб таъмга эга бўлган қуруқ мевалар ишлаб чиқарувчилардан бири ҳисобланади. Томат пастаси бўйича Ўзбекистон жаҳон ишлаб чиқарувчиларининг дастлабки бешлигига, қуруқ мевалар ишлаб чиқариш бўйича эса дастлабки ўнликка киради. Ўзбекистондан кечуплар ва томат пастаси асосида зираворлар муваффақиятли экспорт қилинади.

Ўзбекистон қудратли ресурсли қишлоқ хўжалиги салоҳиятига ва бир йилда 10 млн. тонна мева-сабзавот маҳсулоти ишлаб чиқариш имкониятига эга. Ҳозирги вақтда ҳар йили 1 млн. 700 минг тонна боғдорчилик ва узумчилик маҳсулотлари, 5 млн. тонна умумий полиз экинлари ва картошка етиштирилмоқда. Сўнгги 25 йил ичида Ўзбекистонда сабзавотчилик, полизчилик ва узумчилик жадал ривожланмоқда. Шу йиллар мобайнида боғлар ва узумзорлар майдони қарийб икки марта кенгайтирилди, мевалар ва узумни ялпи йиғиш ҳажми эса 4 мартадан кўпга ошди.

II. Ўзбекистоннинг табиий ресурслари, хусусан:

а) бой маъданли хом ашё базаси. Ўзбекистонда ҳозирги вақтгача 2,7 мингдан ортиқ фойдали қазилмалар ва минераллар кони аниқланган бўлиб, улар Менделеевнинг бутун жадвалини ташкил қилади. Фойдали қазилмалар конларининг умумий хом ашё салоҳияти 3,3 триллион АҚШ доллари қийматида баҳоланмоқда. Ҳар йили мамлакат конларидан тахминан 5,5 млрд. АҚШ доллари қийматидаги фойдали қазилмалар қазиб олинади;

б) Ўзбекистоннинг энергетика тармоғини ривожлантиришнинг асосини ташкил этувчи сув-энергетика ресурслари, хусусан, энг йирик энергетика иншоотлари Чирчиқ-Бўзсув ўзанида қурилган бўлиб, у станциялар сони бўйича (19 та) жаҳонда дастлабки ўринлардан бирини эгаллайди. Ўзбекистон гидроэлектр станцияларида электр энергиясининг қувватини ишлаб чиқиш мамлакатда бошқа электр станцияларида ишлаб чиқиладиган электр энергияси бутун қувватининг 14,5 фоизини ташкил қилади;

в) рекреация ресурслари. Ўзбекистон табиати, аynиқса, тоғ массивларининг даволовчи ҳавоси тўлақонли дам олиш имкониятини беради. Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида Чимён, Шоҳимардон, Нанай, Говасой, Чортоқ, Ситораи-Мози Хоса каби саломатлик ва дам олиш масканларимиз мавжуд бўлиб, улар ландшафт ёки “яшил” туризмни ривожлантириш имконини беради;

III. Бой маданий-тарихий мерос. Хива, Бухоро, Термиз ва Самарқанд шаҳарларида 4 мингдан ортиқ тарихий, маданий ва диний ёдгорликлар маданий ва диний туризмни ривожлантиришнинг асоси ҳисобланади.

IV. Ўзбекистоннинг қулай географик ҳолати. Республика Марказий Осиёнинг қоқ марказида жойлашган бўлиб, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистон ва Афғонистон билан чегарадош. Осиё қитъасининг марказидаги бундай қулай географик ҳолат мавжуд ресурс салоҳиятини самарали амалга ошириш имконини бериш билан бирга юклар ва энергия ташувчиларнинг халқаро транзитида фаол иштирок этиш учун кенг имкониятларни очади.

V. Ўзбекистон аҳолининг туғма меҳнатсеварлик ва тадбиркорлик қобилиятлари, мутахассислар таълим даражаси ва малакасининг юқорилиги, шунингдек, ёшлар ва меҳнатга яроқли инсонлар кўпчилигини ташкил этган ва қариялар салмоғи кам бўлган аҳолининг ёш таркибини ўз ичига олувчи катта меҳнат ресурсларига эга. Ўзбекистон аҳолисининг сони 26386,7 минг кишини ташкил қилади.

Бир мамлакатда қиёсий ва рақобат жиҳатдан устунликларнинг интеграциялашуви унинг глобал иқтисодий кенгликдаги рақобатбардошлигини кучайтиради.

Мамлакатнинг рақобат жиҳатдан устунликлари қуйидагилар бўлиши мумкин:

1) давлат бюджетидан ИТТКИ (илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари) учун катта харажатлар;

2) инсонни ривожлантиришга (таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий эҳтиёжларга) катта қўйилмалар;

3) мамлакат сиёсий ва ҳуқуқий тизимининг барқарорлиги;

4) аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ улуши;

5) аҳоли ҳаёт кечиришининг узоқлиги;

6) ресурслардан фойдаланишнинг юқори самарадорлиги;

7) оптимал экспорт;

8) паст инфляция;

9) рақобатбардош фирмаларнинг катта улуши;

10) меҳнат ресурсларининг рақобатбардошлиги;

11) молиявий тизимнинг қайишқоқлиги;

12) ички бозорнинг ўзгарувчанлиги;

13) меъёрдан ортиқ давлат қарзларининг мавжуд эмаслиги;

14) мамлакат аҳолиси таълим даражасининг юқорилиги;

15) фаолиятнинг барча соҳаларида билимлар асосидаги кучли рақобат;

16) мамлакатнинг очиқлиги, халқаро интеграция ва кооперациялашнинг юқори даражаси;

17) бозорлар ва минтақалар инфратузилмасининг юқори сифати;

18) паст солиқ ва божхона ставкалари;

19) мамлакатда бизнеснинг юқори маданияти.

Агар Ўзбекистоннинг рақобат жиҳатдан устунликларини таҳлил қиладиган бўлсак, қуйидагиларни алоҳида ажратиш мумкин: 1) мамлакат сиёсий ва ҳуқуқий тизимининг барқарорлиги; 2) инсонни ривожлантиришга (таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий эҳтиёжларга) катта қўйилмалар; 3) аҳоли ҳаёт кечиришининг узоқлиги; 4) меҳнат ресурсларининг рақобатбардошлиги; 5) мамлакат аҳолиси таълим даражасининг юқорилиги.

Юқорида айтиб ўтилганидек, қиёсий устунликларга эга бўлиш билан бирга республика миллий иқтисодиётининг рақобат жиҳатдан (қўлга киритилган) устунликларини ҳам ривожлантириш зарур. Мазкур ҳолатда иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш мақсадида қуйидаги омилларга асосий эътиборни қаратиш лозим, хусусан: мамлакат сиёсий ва ҳуқуқий тизимининг барқарорлиги, меҳнат ресурсларининг рақобатбардошлиги ва мамлакат аҳолиси таълим даражасининг юқорилиги.

Шундай қилиб, мамлакатнинг рақобат жиҳатдан устунликларини ишлаб чиқаришининг асосий омилари: табиий ресурслар, арзон ишчи кучи ва мамлакат мавқеи ва ҳудуди билан белгиланадиган қулайликлар ҳисобидан шакллантириш мумкин, ана шунда ушбу устунликлар биз Ўзбекистонда уларнинг мавжудлигини кутатган омилларнинг қиймати билан белгиланади.

Бундан ташқари республиканинг рақобат жиҳатдан устунликлари унда сармоя энг яхши технологиялар, лицензия ва ноу-хауга инвестиция қилинадиган фаол инвестиция сиёсатига асосланиши мумкин, шу билан бирга, мазкур технологиялар мамлакат ичида доимий равишда такомиллашиб боради. Сармоянинг иқтисодиёт ичида сафарбар қилиниши, капитал қўйилмалар ҳажмининг ўсиши омилларнинг такомиллашувига (инфратузилманинг ривожланишига, меҳнат ресурслари сифатининг яхшиланишига) олиб келади.

Ўзбекистон иқтисодиётининг рақобат жиҳатдан устунликлари инновацияга таяниши мумкин, бу яқин ўн йилликларда республика миллий хўжалигини ривож-

лантиришнинг истиқболли йўналиши ҳисобланади ва у миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигининг ички салоҳиятини ўз ичига олади. Ушбу ҳолатда мамлакат технологияларининг ривожланиши ва жорий этилиши юз беради ҳамда, энг асосийси, корхоналар (фирмалар) глобал стратегияларни ишлаб чиқишни бошлаб, чет элда кенг кўламли инвестицияларни амалга оширади.

1.2. Миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигининг давлат томонидан тартибга солиниши

Давлатнинг асосий вазифаси - ресурслардан фойдаланиш самарадорлигига, шунингдек, давлат бошқарувининг самарадорлигига эришишдан иборат. Шунинг учун иқтисодиёт фани доирасида ушбу муҳим ва кўп қиррали муаммога бағишланган тадқиқотлар доимий равишда олиб борилади.

Соғлом рақобат муҳитини шакллантиришнинг давлат томонидан тартибга солиниши республика бозорларида рақобатни ривожлантириш учун зарур ташкилий-ҳуқуқий ва иқтисодий шароитларни яратиш, бозорларнинг монополлаштиришга уринишларга йўл қўймаслик, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берувчи монополияга қарши тартибга солиш механизмларини такомиллаштириш, шунингдек, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоялаш чора-тадбирларини ўз ичига олади. Монополияга қарши сиёсатни амалга ошириш масъулияти Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш Давлат қўмитасининг зиммасига юклатилган бўлиб, унинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- республикада соғлом рақобат муҳитини яратиш учун зарур ташкилий, иқтисодий ва молиявий шарт-шароитларни, мустаҳкам ҳуқуқий базани шакллантирувчи ва мувофиқлаштирувчи марказ функцияларини амалга ошириш;

- инсофсиз рақобатчилар томонидан товар ва молия бозорларини, биринчи навбатда, истеъмол товар-

лари бозорларини монополлаштириш юзасидан ҳар қандай уринишларнинг олдини олиш, уларни чеклаш ва уларга барҳам бериш;

- монополияга қарши қонунчилик ҳужжатларига риоя қилиниши, шунингдек, ўз ваколати доирасида табиий монополиялар субъектлари фаолияти устидан назоратни амалга ошириш;

- истеъмол товарлари нархлари мониторингини ўтказиш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш жамиятлари билан биргаликда нархларнинг асоссиз равишда ўсиб кетишига, ички бозорда сифатсиз истеъмол товарлари сотилиши ва хизматлар кўрсатилишига олиб келувчи инсофсиз рақобатнинг олдини олиш чора-тадбирларини кўриш.

Давлат томонидан тартибга солиш тизимини шакллантиришнинг асосий тамойилини ўзгартириш - бозор иқтисодиётига ўтишнинг асосий дастлабки шартларидан бири ҳисобланади. Ўтиш босқичида мазкур тизим иккита ҳал қилувчи тенденция билан тавсифланади. Бир томондан, иқтисодий жараёнларнинг давлат томонидан тартибга солиниши бу ерда кенг қамровли хусусиятни йўқотади. Иқтисодиётга давлатнинг аралашуви даражаси пасаяди. Иккинчи томондан, давлат томонидан тартибга солиш шакллари ва усулларининг ўзгариши юз беради.

Бозорга ўтиш босқичида давлат томонидан тартибга солишнинг роли шакланган бозор ҳўжалигидагига қараганда катта аҳамиятга эга. Бунга иккита асосий сабаб бор. Биринчидан, ўтиш босқичида бозор шаклланиш босқичида бўлади ва унинг тартибга солувчи имкониятлари унчалик юқори эмас, бу давлатнинг иқтисодий жараёнларга жадал аралашуви заруратини белгилаб беради. Иккинчидан, режали хўжалиқдан бозорга ўтиш автоматик тарзда ва стихияли кечади. Давлат ўтиш жараёнини тартибга солишга, бозор инфратузилмасининг барпо этилишини рағбатлантиришга, унинг нормал фаолият кўрсатиши учун шароитлар яратишга даъват этилган.

Давлатнинг иқтисодиётдаги роли унинг функцияларида муайянлашади. Давлатнинг ўтиш иқтисодиёти-

даги барча функциялари бозор муносабатларини шакллантириш ва ривожлантириш билан боғлиқ. Ушбу боғлиқликнинг хусусиятига қараб давлатнинг тартибга солувчи функцияларининг иккита гуруҳини ажратиш мумкин. Биринчидан, бу бозорнинг самарали фаолият кўрсатиши учун шарт-шароитлар яратиш функцияси. Иккинчидан, бу бозорнинг ўз тартибга солувчиларини таъсирини тўлдириш ва унга тузатишлар киритиш.

Биринчи гуруҳга бозор хўжалиги фаолият кўрсатишининг ҳуқуқий базасини таъминлаш функцияси ҳамда бозор муҳитида асосий ҳаракатлантирувчи куч сифатида рақобатни рағбатлантириш ва ҳимоялаш функцияси киради.

Иккинчи гуруҳга эса даромадларни қайта тақсимлаш, ресурсларни тақсимлашга тузатишлар киритиш, иқтисодий барқарорликни таъминлаш ва иқтисодий ўсишни рағбатлантириш функциялари киради.

Юқорида санаб ўтилган функциялар ўтиш иқтисодиёти учун ҳам, ривожланган бозор иқтисодиёти учун ҳам хос хусусиятдир, бироқ бозорга ўтиш босқичида ушбу функцияларнинг ҳар бирининг амалга оширилиши қатор хусусиятлар билан тавсифланади. Агар шакланган бозор хўжалигида иқтисодиёт фаолият кўрсатишининг ҳуқуқий базасини таъминлаш асосан амалдаги хўжалик тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг қўлланилишини назорат қилиш ва унга қисман тузатишларни киритиш йўли билан амалга оширилса, ўтиш босқичида эса хўжалик юритишнинг бутун ҳуқуқий базасини янгитдан ташкил этиш талаб этилади.

Хўжалик тўғрисидаги янги қонун ҳужжатлари мулкдорнинг ҳуқуқини ва шартномаларга амал қилиш кафолатларини аниқ белгилаб бериши, бозор хўжалигининг ривожланаётган институтлари: тижорат банклари, биржалар, инвестиция фондлари ва ҳоказоларнинг фаолиятини регламентлаши, монополияга қарши тартибга солишнинг ҳуқуқий асосларини ўзида мужасамлаштириши лозим. Янги, бозор шароитларига мос келадиган солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатлари, истеъмолчининг ҳуқуқини ҳимоялаш ва ижтимоий таъ-

минот бўйича қонунлар тизими ва ҳоказолар зарур. Бундан ташқари, ўтиш босқичининг давлат мулкани оммавий хусусийлаштириш каби ўзига хос жараёни-ни ҳуқуқий таъминлаш талаб этилади.

Хўжалик юриштирининг ҳуқуқий асоси барқарор бўлиши керак. Хўжалик тўғрисидаги қонун ҳужжатларидаги доимий ва катта ўзгаришлар хўжалик юри-тувчи субъектларда эртанги кунга ишончсизлик ҳис-сини уйғотган ҳолда иқтисодиётга беқарорлаштирув-чи таъсир кўрсатади. Бироқ бозорга ўтишнинг даст-лабки босқичида қисқа муддатларда барпо этиладиган янги хўжалик ҳуқуқи амалиётда синаб кўрилмаган ва шунинг учун у такомиллашмаган. Ўтиш иқтисодиёти-нинг ривожланишига қараб бу такомиллашмаганлик янада яққол намоён бўлиб боради, хўжалик тўғриси-даги қонун ҳужжатларига муҳим тузатишлар киритиш зарурати пайдо бўлади. Шундай қилиб, хўжалик тўғри-сидаги қонун ҳужжатлари барқарорлигининг талабла-ри ва уни такомиллаштириш зарурати ўртасидаги объектив зиддият ўтиш иқтисодиётида гоят кескинла-шади. Бу иқтисодиётни ҳуқуқий таъминлаш функция-сининг амалга оширилишини мураккаблаштиради. Хўжалик юриштирининг ҳуқуқий меъёрларига у ёки бу тузатишларни киритишдан аввал ҳар сафар киритила-диган ўзгаришлардан кўзда тутилаётган ижобий самара ҳуқуқий барқарорликнинг бузилишидан кўрилади-ган зарар билан солиштирилиши керак.

Ўтиш давридаги иқтисодиётга хос бўлган рақобат-нинг ривожланмаганлиги ва бозорни монополашти-ришнинг ҳаддан зиёд юқори даражаси туфайли маз-кур функцияни амалга ошириш бу ерда ўта муҳим аҳамият касб этади.

Ҳозирги замонда давлат - миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш сиёсати билан шуғул-ланиши мумкин ва лозим бўлган ягона институтдир.

Ҳар йиллик Жаҳон иқтисодий форуми (Давос) то-монидан 161 та асосий кўрсаткич бўйича рақобатбар-дошликнинг интеграл индекси ишлаб чиқилган бўлиб, улар қуйидаги саккизта блок бўйича гуруҳланган: очиқ-лик, давлат (давлат сиёсатининг самарадорлиги), мо-

лия, инфратузилма, технология, бошқарув, меҳнат ва институтлар.

Макро ва микродаражадаги рақобатбардошлик ажратилади. Миллий рақобатбардошликни мутахассислар аҳоли турмуш даражасини оширишда ва халқаро иқтисодий андозаларга амал қилишда миллий иқтисодиётнинг бошқа мамлакатларда ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматлар билан рақобат шароитида товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш ҳамда истеъмол қилиш қобилияти сифатида таърифлашади.

Микродаражадаги рақобатбардошлик омилларнинг иккита гуруҳи билан аниқланади: миллий компанияларнинг ривожланиш даражаси, шунингдек, макроиқтисодий бизнес-муҳитнинг сифати билан. Форум маърузасининг муаллифлари фирмалар даражасидаги рақобатбардошликни тўртта асосий омил билан боғлайдилар: ресурслар, ташқи рақобат, талаб, тармоқлараро алоқалар.

Бунда фирма ичидаги менежмент, маркетинг, ҳаракат стратегияси (“тадбиркорлик муҳитининг сифати”) ҳам муҳим ҳисобланади.

Жаҳон иқтисодий форумининг маълумотларига асосланган ҳисоб-китоблар шуни кўрсатмоқдаки, тадбиркорлик муҳитининг омиллари умуман мамлакатлар бўйича иқтисодий ўсиш динамикасига энг катта таъсир кўрсатди (60 фоиз)¹.

Тадбиркорлик муҳити томонидан рақобатбардошликнинг энг муҳим омиллари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: ички бозорда рақобатнинг жадаллиги, ахборот инфратузилмасининг ривожланиши, талаб хусусиятларининг мураккаблашуви ва ички таклифнинг миқдор ва сифат бўйича талабга мослиги.

Шўролар тизимидан кейинги ўтиш иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларнинг кўпчилигида микроинституционал муҳитнинг ривожланишида у ёки бу даражада орқада қолиш кузатилади. Ўз навбатида, давлат сиёсатининг молиявий ва маъмурий дастаклари инновация психологиясига эга бўлган тадбиркорлик, мулк-

¹ Кууров В. За высокую конкурентоспособность. “Мировая экономика и международные отношения”, №2, 2002.

чиликнинг нодавлат ҳуқуқлари, корпоратив ва ҳуқуқий менежмент ва ҳ.к. каби институтларни ривожлантиришга йўналтирилиши лозим.

Рақобатбардошлик кўрсаткичлари ва бозор институтларини шакллантириш ҳамда ривожлантириш жараёнлари бўйича орқада қолиш Ўзбекистонда ҳам кузатилаётган. Бунга барҳам беришда инновацион тадбиркорликни ташкил этиш ва ривожлантиришга давлат томонидан кўрсатиладиган кўмак асосий ролни ўйнаши мумкин.

Ресурслар ва даромадларга бўлган мулкчиликнинг нодавлат ҳуқуқлари институтини ривожлантириш учун давлат ҳар хил маъмурий, бюрократик тўсиқларга барҳам бериш ишларини кучайтириш лозим, бу майда ва ўрта бизнесни шакллантириш ва ривожлантириш йўлидаги бюрократик рента ҳажмини қисқартириш, тадбиркор инсонлар муаммолари ва қийинчиликларига катта эътибор қаратиш, зарур молиявий ва ахборот муҳитини яратишни англалади. Аксарият ривожланган давлатлардаги каби республикамизда ҳам ҳукумат томонидан ўрнатиладиган фирмаларнинг бозорга кириб боришига рухсат бериш ва унда чиқиш қоидалари ички рақобат учун асосий институционал тўсиқ ҳисобланади. Ҳукуматнинг меъёрдан ортиқ ва қиммат турувчи қоидалари ҳам коррупцияга кўмаклашади ва ресурсларни тақсимлаш соҳасида ноқулай оқибатларга олиб келади, чунки улар ходимлар ва фирмани норасмий бозор соҳасига ўтишга ёки мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур қилади. Унинг ўрнига бозорларда рақобатни ривожлантириш зарур, бу унинг барча иштирокчилари учун имкониятлар тенглигига эришишга кўмаклашади.

Давлат иқтисодий ўсиш учун масъулиятни тўғридан-тўғри ўз зиммасига олмаслиги керак - бу бизнеснинг иши. Давлат фақат хусусий инвестицияга кўмаклашади. Давлат ёрдами ўзини ўзи молиялаш асосида ёки лойиҳаларни амалга ошириш учун бизнеснинг жавобгарлигини назарда тутувчи бошқа шаклларда нисбатан катта бўлмаган миқдорда кўрсатилади. Бунда молиявий ёрдам фақат ҳар йили Россия кор-

хоналарида ишлаб чиқарилган юзлаб энг яхши маҳсулотни танлаб олувчи танлов сингари ошкора ташкил этилган танловда голиб чиққан даъвогарларга кўрсатилиши керак.

Ҳозирги вақтда рақобат хусусияти мавжуд имтиёзлар ва имкониятлар билан тубдан ўзгарган. Самарасиз корхоналарга давлат томонидан кўрсатиладиган ижтимоий ёрдамда (яширин субсидиялар) давлат ва бизнес муносабатларининг ойдинсизлиги сақланиб қолмоқда. Жануби-Шарқий Осиё ЯСМ (янги саноатлашган мамлакатлари)нинг тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, уларнинг жадал иқтисодий ўсишининг муҳим шартларидан бири бўлиб айнан давлат - бизнес алоқасининг мавжудлиги ҳисобланади. М.Портернинг таъкидлашича, фирмаларнинг рақобат жиҳатдан устунликлари ва мамлакатнинг иқтисодий ўсиши даражаси ўртасида боғлиқлик мавжуд. Шунинг учун бугунги кунда ресурслар аллокациясини амалга оширишга қодир бўлган йирик компаниялар саноат сиёсатининг ёки миллий рақобатбардошлик сиёсатининг субъектлари бўлмоғи керак. Бунда монополияга қарши сиёсат, рақобат муҳити ва рақобатбардош тадбиркорларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, яъни иқтисодий муҳитнинг ҳолати (Economic Performance)ни белгилаб берувчи, миллий компанияларга рақобат жиҳатдан устунликларни сақлаб қолиш ва ошириш имкониятини берувчи барча ҳолатлар муҳим рол ўйнайди.

Ишлаб чиқариш соҳаси ҳолатининг таҳлили инфосмент, яъни бажариш учун мажбурлаш механизмини ривожлантириш заруратини белгилаб беради. Ҳозирги вақтда корхоналар менежментининг паст даражаси, янгиликларни жорий этишдаги пассивлик, ходимлар малакасининг паст даражасида ўзларини айблашни ишташмайди ва ташқи омилларни баҳона қилишни афзал кўришади: хом ашёнинг паст сифати, харажатларнинг ўсиши, давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг заифлиги ва ҳ.к. Бу ерда сармойанинг тақчиллиги эмас, балки инвестиция таклифларининг мавжуд эмаслиги ишлаб чиқариш соҳасига инвестициялар кириштиш йўлида реал тўғаноқ бўлмоқда.

Сармоянинг етишмаслиги муаммосини ҳал этиш учун самарали фонд бозорини шаклантириш, ишончли инвестиция жараёнини йўлга қўйиш зарур. Омонатларни инвестицияларга айлантириш механизми ишламаяпти. Бунинг устига сармоя тармоқлараро ҳаракатланмайди. Бундай аҳволда мамлакат учун ҳаётий зарур бўлган иқтисодиётдаги таркибий силжишлар, тайёр маҳсулотлар ва хизматлар бозорларида мавқеларни эгаллаш, яъни ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг рақобатбардошлигини ошириш ҳақида гап-сўз бўлиши мумкин эмас.

Омонатларни инвестицияларга айлантириш муаммоларининг ҳал этилиши қуйидагилардан иборат, деб ҳисоблаймиз:

- кредитлаш ҳажмини оширишнинг асослари сифатида банк тизимини капиталлаштиришнинг ўсиши, бу иқтисодиётни кўтаришга туртки бўлади;

- пул талабларини ошириш ва инфляция хатарисиз пул таклифларини ошириш;

- фонд бозорининг ролини кучайтириш ва ушбу бозорни унга инвестицияларни сафарбар қилишнинг барқарор механизмига айланиш имконини берадиган кўламларгача кенгайтириш.

Ҳанузгача сақлаиб келаётган иқтисодиётни монетаризация қилишнинг паст даражаси ва кредит қўйилмаларининг паст кўрсаткичларини таъкидлаб ўтиш лозим. Банк кредити ҳали ҳам корхоналарнинг аксарият қисми учун ноқулай. Инвестициялар ҳақида гапириш у ёқда турсин, ҳеч бўлмаганда айланма маблағларни ошириш ҳисобидан иқтисодиётни ўстириш имкониятларидан фойдаланилмаяпти.

Кўп жиҳатдан ҳукуматнинг ролига боғлиқ бўлган иқтисодий муҳит ҳолати (economic performance) миллий корхоналар ва фирмаларнинг рақобат жиҳатдан устунликларни сақлаб туриш ва ошириш имкониятларини белгилаб беради. Давлат сиёсатининг самарадорлиги жаҳон андозаларига кўра жуда паст. Уни биринчи галда ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги (ёки бошқача қилиб айтганда, ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматларнинг рақобатбардошлигини ошириш)

соҳасида фаоллаштириш зарур. Советлардан кейинги макондаги, шу жумладан, бизнинг республикадаги мавжуд иқтисодий ўсиш микроиқтисодиёт даражасида ўзининг заифлигини намоён этди. Барқарор рақобат учун анча юқори қўшилган қийматга эга бўлган маҳсулотни ишлаб чиқаришга ўтиш билан сифат жиҳатдан доимий ўсиш талаб этилади.

Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш вазифаларини ҳал этиш учун узоқ муддатли режада, жаҳон тажрибаси кўрсатиб турганидек, кадрларни тайёрлаш ва улар малакасини оширишга, билимларни баҳам кўриш ва ИТТКИни қўллаб-қувватлашга ҳамда инфратузилмани ривожлантиришга инвестициялар давлат томонидан тартибга солишнинг энг самарали чоралари ҳисобланади.

Ўзбекистон биз унда қатнашишимиз лозим бўлган жаҳон бозорининг бир қисми ҳисобланади. Ўз навбатида, муҳитнинг адекватлиги, яъни бизнес фаолият кўрсатиши шароитларининг рақобатбардошлиги муаммоси ўта муҳим:

- рақобатни ривожлантириш даражаси;
- бизнеснинг турли хиллари учун солиқ тартиби;
- сармойани қайта тақсимлаш механизмлари;
- валюта курси ва ички бозорни ҳимоялашнинг тариф воситалари.

Шу билан бирга, табиийки, бизнинг иқтисодиёт барча сегментларда рақобатлаша олмайди. Шунинг учун давлат сиёсатида устувор йўналишларни танлаб олиш жуда муҳим. XX асрнинг 50-60-йилларидан фарқли ўлароқ давлат ҳозирги шароитда ривожланишнинг узоқ муддатли устувор йўналишларини ўзи белгилай олмайди - ташқи муҳитнинг таъсири жуда катта. Устувор йўналишларни бозор шакллантиради, давлатнинг вазифаси эса ривожланишнинг бундай устувор йўналишларини тезроқ аниқлашга кўмаклашишдан иборат. Буни фақат бизнес ва ўз минтақаларининг ривожланишидан манфаатдор бўлган маҳаллий ҳокимиятлар тимсолида иқтисодий агентлар билан ўзаро ҳамкорликда ҳал этиш мумкин.

Бироқ бундай ўзаро ҳамкорлик фақат устувор йўналишларни танлаш билан чегараланмаслиги, балки тегишли устувор йўналишлар бўйича муайян лойиҳаларни амалга ошириш доирасида давом эттирилиши лозим, чунки иқтисодий агентлар биргаликда марказий ҳукуматга қараганда каттароқ ҳажмдаги ресурсларга эга. Бунинг учун ўзаро ҳамкорлик қилиш ва лойиҳаларни биргаликда қўллаб-қувватлаш механизмлари ва воситаларини ишлаб чиқиш талаб этилади.

Тенг ҳуқуқли шериклик шароитида давлат ва бизнеснинг стратегик ўзаро ҳамкорлиги асосида рақобатбардошликнинг давлат тармоқ сиёсатидан миллий сиёсатга ўтиш ҳозирги вақтда кўпчилик ҳукуматлар интилаётган мақсад ҳисобланади.

Давлат ёки таркибий сиёсат қуйидаги умумий таъмоийлар асосида қурилиши керак:

- имтиёзлар ўрнига тўғридан тўғри субсидиялар ва инвестициялар. Амалиёт имтиёзларнинг, шу жумладан, солиқ имтиёзларининг самарасизлигини кўрсатмоқда. Қўллаб-қувватлаш асосан манзили хусусияларга эга бўлган ҳамда муайян лойиҳалар ва уларнинг натижаларига боғланган тўғридан тўғри субсидиялар ва инвестициялар орқали амалга оширилиши керак;

- лойиҳавий ва ялпи ёндашув. Бу ресурсларнинг тармоқларнинг ёки мавжуд тузилмаларнинг жорий фаолиятини қўллаб-қувватлаш учун эмас, балки ўлчанадиган ва назорат қилинадиган натижалари аниқ ажратилган янги лойиҳаларни амалга ошириш учун ажратилишини аниқлатади.

- лойиҳаларни танлаш ва турли манбалардан ўзини ўзи молиялаш. Бунда ҳар бир танловга тақдим этилган ҳар бир лойиҳа ўз ташаббускорлари томонидан бизнес ёки маҳаллий ҳокимиятлар тимсолида бошланғич молиялаш манбасига эга бўлиши лозим.

Рақобат муҳитини шакллантириш ва миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш вазифаси давлатнинг тартибга солувчи функцияларига алоҳида аҳамият касб этади. Бюджет - солиқни тартибга солиш соҳасида солиқ ставкаси ва давлат бюджетининг миқдори билан найранг қилиш асосий ҳолатга айланади.

1996 йил Нобель мукофотига сазовор бўлган У.С.Викрининг фикрига кўра бюджетнинг даромад қисмини ошириш эмас, балки давлат харажатларини камайтириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади, чунки солиқ босимини кучайтириш фақат тақчилликка қарши вақтинчалик натижага олиб келиши мумкин. Солиқ тизимининг умумий беқарорлиги ҳам катта хавф туғдиради. Ушбу даврда, У.С.Викрининг фикрича, солиқ тизимини тез-тез алмаштириб ва бу билан меҳнат қилишга қизиқишни мувозанат ҳолатидан чиқаргандан кўра, “ёмон, лекин барқарор” тизимга эга бўлган маъқул. У шундай деб ёзганди: “мувозанатлашган бюджетга эмас, балки мувозанатлашган меҳнат бозорига интилиш лозим”¹.

1.3. Иқтисодий ривожланишнинг рақобатбардош стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш борасида чет эл тажрибаси

Янги саноатлашган мамлакатлар (ЯСМ)ни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш тажрибаси шундан далолат бермоқдаки, давлатнинг фаол иштирокисиз иқтисодий ўсиш ҳамда улар хўжаликларини модернизация қилиш дастурларини амалга ошириш билан боғлиқ вазифаларни ҳал этишнинг иложи йўқ.

Айнан авторитар режимлар томонидан амалга оширилган иқтисодий модернизация сиёсати 80-90-йилларда демократик ўзгаришларнинг муқаррарлигини таъминлаган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шартшароитларни юзага келтирди².

Ушбу мамлакатларда стратегиянинг асосий мақсадлари ва тамойиллари давлат даражасида шаклланади ва, ўз навбатида, у миллий иқтисодиётни таркибий ўзгартириш жараёнида турли шаклларда иштирок этувчи давлатнинг фаол роли билан амалга оширилади. Мамлакат иқтисодиётини бошқариш тизимини

¹ См.: *Лутченко В., Макаренко В.* Ученые - экономисты - лауреаты Нобелевской премии по экономике. “Маркетинг”, №3. 1997.

² Социально-экономические модели в современном мире и путь России. Под. ред. К.И. Микульского. - М.: ЗАО Изд-во “Экономика”, 2005. С.792.

шакллантиришга киришган ЯСМ бошқа мамлакатларда тўпланган тажрибадан фойдаланди. Биринчи навбатда, уларнинг эътиборини давлат-монополияни тартибга солишнинг японча тизими, хусусан, иқтисодий ривожланиш стратегиясининг узоқ муддатли мақсадларини шакллантиришнинг ўта қайишқоқ ва чуқур асосланган усули ўзига жалб қилди. Бунда гап, албатта, ўзгалар тажрибасини тўғридан тўғри кўчириш ёки ундан нусха кўчириш ҳақида бормади. Лекин ривожланишнинг экспорт стратегиясида Япония тажрибаси максимал даражада ҳисобга олинди, у фақат давлат томонидан амалга оширилиши мумкин эди, бунга сабаб ички бозорнинг ривожланмаганлиги, миллий ишлаб чиқарувчиларнинг заифлиги, хорижий инвестициялар эса асосан давлатнинг назорати остида бўлади. Бозор жараёнининг давлатнинг аралашуви бугунги кунда ҳам ғоят кучли бўлиб қолмоқда, бу бир неча сабаблар билан боғлиқ.

Биринчидан, хусусий тадбиркорликнинг ўз кучи билан модернизация вазифаларини бажаришга қодир эмаслиги. Хусусий тадбиркорларнинг нисбатан заифлиги туфайли улар олдида пайдо бўлган янги вазифаларни ҳал этиш улар учун қийин эди. Тарихан шундай тенденция юзага келдики, у ёки бу қанчалик кеч санотлашиш йўлига ўтса, айнан хусусий сектор шунчалик мураккаб муаммоларни ҳал этишига тўғри келади, ўз навбатида, давр қўядиган талаблар даражасида бўлишнинг реал имкониятлари шунчалик кам бўлади ва иқтисодий ривожланишда хусусий сармоянинг ўрнини тўлдириш ва ўрнини босишга даъват этилган давлатнинг роли шунчалик юқори бўлади.

Иккинчидан, хусусий сармоя фаолият кўрсатишининг ўзига хос хусусиятлари ва шартлари. Бозор тадбиркорлигининг ривожланиши фойданинг ўртача меъёри қонунининг талабларига асосланган: тенг сармоёга тенг миқдордаги фойда. Шу билан бирга ушбу қонуннинг амал қилишига тўсқинлик қилувчи омиллар ҳам мавжуд, буларга сармоя массаси, таркиби ва тезлигидаги, демак, фойда меъёрларидаги тармоқ фарқлари киради. Сармоя айланмаси тезлигидаги тармоқлараро

фарқлар, фойданинг тармоқ меъёрларида бирмунча вақт фойданинг меъёрини ўртача ҳолатга келтириш тенденциясига қарама-қарши турди. Фойданинг ўртача миқдори қонунининг таъсири озми ёки кўпми тўлиқ даражада намоён бўлиши учун зарар кўриб ишловчи ёки хусусий тадбиркорликнинг асосий талабларини қондирмаётган тармоқларда тадбиркорликни қўлга кiritиш йўли билан давлатнинг аралашуви талаб этилди. Шундай қилиб, давлат такрор ишлаб чиқаришнинг зарур шарт-шароитларини таъминлашга ва фаолият кўрсатиши хусусий тадбиркорликнинг тамойилларига жавоб бермайдиган тармоқларни ривожлантиришга даъват этилган эди.

Учинчидан, ушбу мамлакатларда иқтисодий тузумнинг ўзига хос хусусиятлари ва эволюцияси. Мамлакатларнинг кўп укладли иқтисодий таркиби ўзининг ривожланиш даражасига кўра бир-биридан фарқ қилувчи хўжалик юритишнинг жамоат шакллариининг ўзаро ҳамкорлигини назарда тутди. Мустамлакачилик ўтмиш кўп укладли иқтисодий базис, иқтисодий тузумда анъанавий секторнинг юқори салмоғига эга бўлган иқтисодиётнинг қолақлигини шарт қилиб қўйди. Мамлакатларнинг ривожланиши жараёнида уларнинг ишлаб чиқаришдаги улуши аста-секин пасайди ва замонавий ҳамда анъанавий укладлар доирасида такрор ишлаб чиқаришни бир хиллаштириш тенденцияси кўзланди. Бироқ 70-йилларда ушбу жараёнга иқтисодиётдаги ва ташқи муҳитдаги таркибий номутаносибликлар катта таъсир кўрсатди, бу, биринчи навбатда, кескин сиёсий зиддиятлар ва ижтимоий беқарорликни келтириб чиқарди. Бундан тармоқлараро ва тармоқ ичидаги муносабатларнинг тартибга солинишини таъминлашда давлатнинг ролини ошириш зарурати пайдо бўлди.

Тўртинчидан, ижтимоий-иқтисодий зиддиятларнинг кескинлашуви. Юқори технологик даражада амалга ошириладиган иқтисодий модернизациялаш жараёни нақд ва тез ўсувчи меҳнатга лаёқатли аҳоли оммасига нисбатан саноат ишлаб чиқаришининг имкониятларига жиддий таъсир кўрсатди. Бундай вазият аҳоли ўси-

шини юқори суръатлари ва ишчи кучининг қишлоқ хўжалигидан бўшатилиши оқибатида юзага келди, яъни бу ишчи кучи шаҳарга кўчиб келиб, у ерда ишга жойлашиш имкониятига эга бўлмади. Оммавий ишсизлик ва қашшоқлик кенг кўламларни қамраб олди ва ижтимоий-сиёсий соҳада жиддий беқарорлаштирувчи омилга айланди. Бундай шароитда давлат ишсизликни чеклаш, майда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, аҳолининг энг қашшоқ қатламига ёрдам кўрсатиш, интенсив жараён чоғида қатъий белгиланган нархлар бўйича ҳаёт кечириш учун зарур бўлган товарлар билан таъминлашни ташкил этишга йўналтирилган барқарорлаштирув чораларини амалга оширишга мажбур эди, кўплаб мамлакатлардаги демографик портлаш оқибатида ишсизликни тугатиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас эди.

Аксарият мамлакатларда аҳоли ўсишининг юқори суръатлари билан тавсифланувчи демографик вазиятни барқарорлаштириш учун бошқарувчи доиралар туғилишни назорат қилиш, оилани режалаштириш сиёсатини ўтказишди. Ушбу мақсадларда минимал никоҳ ёши оширилди, кам фарзандли оилаларга солиқ ва ижтимоий имтиёзлар жорий этилди ва ҳ.к. Бироқ бундай сиёсат шу лаҳзадаёқ натижалар бермади, чунки иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳалардаги силжишлар фақат бирмунча вақтдан сўнг оила хатти-ҳаракатида намоён бўла бошлади. Ниҳоят, иқтисодиётни ривожлантириш учун аввалгига қараганда янада малакали кадрлар талаб этилди.

Мазкур босқич Осие мамлакатлари саноати ривожланишининг ривожланган мамлакатлар моделидан фарқларини шакллантиришда ҳал қилувчи рол ўйнади, бу фан ва техника тараққиёти билан юзага келди. Мамлакатларнинг импортни ўрнини босиш моделида тўқимачилик ва тикувчилик саноатининг ривожланиши деталарни йиғиш бўйича ТМК (трансмиллий компаниялар) буюртмасини бажариш билан параллел равишда олиб борилди, бу мамлакат электроника ва электротехника саноатининг барпо этилишига олиб келди. Бундай соҳаларнинг ривожланиши, ўз навбатида, банд аҳолининг ўртача таълим даражаси, малакаси ва кўникмалари бўйи-

ча талабларни оширди. Шунингдек, таъкидлаш мумкинки, давлатнинг ёрдамсиз ушбу мамлакатларда кўп сармоя талаб қилувчи тармоқларни ташкил этиш, фан ва техникани ривожлантиришнинг қимматбаҳо дастурларини амалга оширишнинг иложи бўлмаган бўларди.

Шунингдек, даромадларни тақсимлаш сиёсатини ишлаб чиқишда ҳам ҳукуматнинг роли беқиёс, унда қишлоқ хўжалиги ва саноат секторлари ходимларининг меҳнатига ҳақ тўлашнинг адолатли ўзаро нисбатига алоҳида эътибор қаратилади. Агар қишлоқ хўжалиги ходимларининг иш ҳақини 100 фоиз деб қабул қилсак, у ҳолда ўзаро нисбат 1:1,2¹ бўлади. Бу шунингдек, Англатадик, Осиёдаги ЯСМда бошқа ривожланаётган мамлакатлар билан солиштирилганда қишлоқ хўжалиги ва саноат ўртасида даромадни тақсимлашнинг 20 фоиз фарқи билан деярли тенг тақсимланиши кузатилади. Бу, сўзсиз, саноатлашиш жараёнида қишлоқ ва шаҳарнинг монанд ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Кўриб чиқиладиган мамлакатларда иш ҳақини шакллантириш механизми ҳам алоҳида қизиқиш уйғотади. Уларнинг кўпчилигида иш ҳақини белгилашда институционал ва бозор кучларининг таъсири ҳисобга олинади, улар жумласига қуйидагилар киради: энг кам иш ҳақи тўғрисидаги қонунлар; ўз аъзоларининг манфаатлари учун курашувчи касаба уюшмаларининг талаблари, ҳукуматнинг иш ҳақини ошириш соҳасидаги сиёсати, бу албатта аҳоли томонидан қўллаб-қувватланади, чунки унинг манфаатларига мос келади; талаб ва тақлифнинг таъсири ва бошқ.

Бешинчидан, ташқи иқтисодий муносабатлар тизими фаолият кўрсатишининг ҳозирги шарт-шароитлари. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг катта диверсификацияси халқаро меҳнат тақсимоти жараёнини янада ривожланганлигидан далолат бериб турибди, бу, ўз навбатида, жаҳон хўжалиги доирасида давлат-монополистик амалиёт билан боғлиқ. Ташқи иқтисодий алоқаларда давлатнинг иштирок этиши ва тартибга солиши

¹ Окрут З.М., Фам За Минь. Модель экономического развития Южной Кореи. Путь к процветанию. - М., 1992. С. 58.

товарлар ва хизматлар, сармоялар, технология ва ишчи кучининг ҳаракатини назарда тутди. Бу икки томонлама давлатлараро муносабатларга ҳам, ташқи иқтисодий алоқаларни кўп томонлама ва халқаро асосда тартибга солишга ҳам тааллуқли.

Ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш ва тартибга солиш тизимида давлатнинг иштироки унинг миллий такрор ишлаб чиқаришдаги роли ва уни ривожлантириш эҳтиёжларига боғлиқ. Маълумки, ЯСМ майда ва йирик мамлакатларга бўлинади. Уларнинг аксарияти кичик мамлакатлар бўлиб, уларда миллий такрор ишлаб чиқариш мажмуасини яратиш маълум қийинчиликлар билан боғлиқ, шунинг учун халқаро меҳнат тақсимотида иштирок этиш улар учун объектив зарурат ҳисобланади. Халқаро миқёсда меҳнат тақсимоти жараёнининг янада ривожланиши туфайли диверсификациялашган такрор ишлаб чиқариш мажмуасини яратиш имкониятига эга бўлган йирик давлатлар учун ҳам халқаро меҳнат тақсимоти тизимида иштирок этиш зарур ҳисобланади. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг интенсивлиги ҳозирги вақтда давлатнинг ташқи иқтисодий функциясини кучайтирмоқда.

Давлатнинг ислоҳотчилик фаолиятининг реал самардорлигини аниқлаш учун унинг натижаларини Жанубий Корея мисолида таҳлил қиламиз. Тарихан шундай вазият юзага келдики, Кореяда ҳукумат сиёсатининг кучли жиҳатларидан бири унинг мослашиш ва кўринишини ўзгартириш қобилияти эди.

Юқори ривожланган ижтимоий меҳнат тақсимотининг ҳозирги шароитида ҳар қандай тартибга солувчи чораларнинг асосини пул муомаласи ташкил қилади. Такрор ишлаб чиқариш тизими турли элементларининг тартибга солинган ўзаро ҳамкорлигига хизмат кўрсатишга қодир бўлган “соғлом” пулларсиз керак-лича, яъни иқтисодий қонунларга мувофиқ ва муҳим хўжалик вазифаларига жавоб берувчи тартибга солишни амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун мамлакатларда, шу жумладан, Жанубий Кореяда хўжаликнинг молиявий-пул мувозанатини таъминлаш муаммоси устуворли ечимни талаб қилди.

Катта хўжалик қийинчиликлари юзага келган йилларда пул муомаласи ҳам, инфляция ҳам, давлат бюджетининг тақчиллиги ҳам иқтисодиётни издан чиқарадиган даражага етмади ва назорат остидан чиқмади. Бунга кўп жиҳатдан кредит-молия соҳасининг давлат қўлида бўлиши кўмак берди: 1961-1980 йилларда Марказий банкдан ташқари у бешта миллий тижорат банки ва айрим бошқа кредит институтларига эгалик қилди. Мазкур секторга самарали таъсир воситаларини ҳукумат 80-йиллардаги молиявий эркинлаштириш шароитида ҳам сақлаб қолди¹. Фақатгина 80-йилларнинг биринчи ярмида хусусий банк-кредит институтлари пайдо бўла бошлади, лекин мустақил бўлишига қарамай, улар ҳамон давлат томонидан назорат қилинади. Давлат валюта ресурсларини ҳам ўз қўлида ушлаб турди, чунки жаҳон бозор хўжалигига жадал кириб боришнинг онгли равишда танланган стратегияси шароитида миллий иқтисодиёт чет эл валютасининг оқиб келишидан ўта ишончли ҳимояга муҳтож эди (бу кўпроқ АҚШ доллари ва Япония иенига тааллуқли).

80-йилларнинг иккинчи ярмида Жанубий Корея алоҳида даврга қадам қўйди, унинг моҳияти стихияли бозор асосларини аста-секин бўшатиш билан иқтисодиётни эркинлаштиришдан иборат эди. Шунинг учун 80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошидан бошлаб экспортчиларни давлат томонидан тўғридан тўғри қўллаб-қувватлаш аста-секин чекланди, устувор йўналишлар сифатида асосан ИТТКИ ривожланишини рағбатлантириш, ташқи бозорда Жанубий Корея бизнесининг манфаатларини ахборот ва ҳуқуқий таъминлаш қолди. Мамлакат ҳукумати томонидан экспортни субсидиялаш якунларига тўхталиб, шуни таъкидлаш мумкинки, молиявий инқирозгача у мунтазам амалга оширилди, кейинчалик ХВФ (Халқаро Валюта Фонди) билан иқтисодиётни ислоҳ қилиш бўйича пакет келишув доирасида ҳукумат субсидиялашнинг ҳар қандай шаклларида воз кечди.

¹ Лаврентьев В.И. Новые промышленные страны Азии: перестройка промышленной структуры / АН СССР. Инст-т Востоковедения. - М., 1990. С. 23.

Ишлов берувчи саноатда экспорт секторининг тармоқ таркибини шакллантиришга келсак, рационализация ва мақсадга қаратилган ривожланиш дастурлари ҳал қилувчи аҳамият касб этди. 70-80-йилларда устувор тармоқлар жумласига тўқимачилик саноати, қора ва рангли металлургия, машинасозлик, электроника, нефть-кимё ва кemasозлик киритилди. Ушбу тармоқларга ресурсларнинг катта улушини йўналтиришдан ташқари, уларга солиқ ва бошқа имтиёзлар берилди. Мазкур тармоқларда рақобатни тартибга солиш учун давлат хусусий компанияларни қўшилишга мажбур этди, айрим фирмаларга фаолиятнинг у ёки бу соҳасини тарк этиш буюрилди.

Ишлаб чиқарувчиларнинг чекланган сони учун ғайриоддий имтиёз режимининг барпо этилиши юқори даражада монополлашган ишлаб чиқариш, айниқса, экспорт тузилмасининг ҳосил бўлишига кўмаклашди. Масалан, 90-йилларнинг охирига келиб Жанубий Кореядаги 30 та энг йирик конгломератнинг ишлов берувчи саноатдаги улуши 40 фоизга яқинни, экспортда эса унинг ярмидан кўпини ташкил қилди. Шу билан бирга ушбу улуш кейинги йилларда ўсиш тенденциясига эга бўлди.

Хўжаликни тартибга солишнинг навбатдаги даражаси фирма бўлди. Юқорида таъкидланганидек, давлат қистов шаклида хусусий фирмаларни бирлашишга мажбур этди. Шу муносабат билан Жанубий Корея фирмаларининг бозор муносабатларининг агенти сифатидаги мустақиллиги шубҳа остига олинади, бундай ёндашув бир неча ҳолатлар билан изоҳланади:

- хусусий сектор фаолияти қарз маблағларини жалб қилишга асосланади, кредит ресурслари эса давлатнинг тасарруфида эди. Айнан кредит дастаклари орқали ҳукумат хусусий фирмаларнинг ривожланиш стратегиясига бевосита таъсир кўрсатарди;

- давлат, шунингдек, фирма ичидаги харажатлар ва муҳим, айниқса экспорт тармоқларида маҳсулотнинг сифатини ҳам назорат қилди. Фирма ичидаги харажатлар даражасига фаол таъсир кўрсатган ҳолда давлат импортнинг ўрнини босиш сиёсатининг самарадорлигини оширди ва бир вақтнинг ўзида мамлакат

ишлаб чиқаришини ўртача жаҳон даражасига тортди. Ҳукумат тавсиясини бажармаган фирмага эса кредит олиш эшиклари ёпилди;

- давлат ишчи ҳаракатини қатъий назорат қилди, бу билан хусусий секторни “сармоя-меҳнат” линияси бўйича қандайдир жиддий муаммолардан халос этди.

Чет эл сармояси ҳам давлат томонидан қатъий назорат қилинди. У ёки бу тармоқда хорижий инвестицияларнинг устунлик қилиши мамлакатни ривожлантиришнинг умумий стратегиясига мос келиш билан белгиланди, кимё, машинасозлик ва электроника каби устуворли тармоқларда чет эл капитал қўйилмаларининг жамланиши ана шу билан изоҳланади, ушбу тармоқларда унинг улуши 2/3 қисми ташкил қилди. Шуниси диққатга сазоворки, давлат мазкур тармоқларда, айниқса, электроникада юз фоизли чет эл иштирокини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблади. 90-йиллар охирида мамлакатга чет эл сармоясини киритиш режими анча эркинлаштирилди.

Шундай қилиб, Жанубий Кореяда ҳукумат саъй-ҳаракатлари стихияли бозор кучларига доимий равишда тузатишлар киритиш, хусусий секторнинг фаолиятини рағбатлантириш ва давлатнинг иқтисодиётдаги ролини ёрдамчи, иккинчи даражали ролга айлантиришга қаратилган эди.

1.4. Кластерларни шакллантириш - иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишнинг муҳим омили

Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини кўриб чиқиш миллий иқтисодий сиёсатнинг иқтисодиётда рўй бераётган жараёнларга таъсири остида бўлди. Агар ҳозирги вақтда жаҳон иқтисодиёти ривожланаётган шарт-шароитлар - глобаллашув жараёнлари, трансмиллий компаниялар сонининг ўсиши ва улар фаолияти соҳаларининг кенгайиши ҳисобга олинса, жойлашган жой омилини ҳисобга олган ҳолда иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ривожлантириш масалалари дастлабки ўринга чиқади.

М.Портернинг миллий, давлат ва маҳаллий рақобатбардошлик назарияси кластерларга асосий ўринни беради.

Кластерлар - бу географик белги бўйича жамланган, ўзаро рақобат қилувчи, лекин биргаликда фаолият юритувчи маълум тармоқлардаги ўзаро боғлиқ компаниялар, ихтисослашган етказиб берувчилар, хизмат кўрсатувчилар, тегишли тармоқлардаги фирмалар ҳамда улар фаолияти билан боғлиқ ташкилотлар (масалан, стандартлаштириш бўйича университетлар, агентликлар ҳамда савдо бирлашмалари) гуруҳи¹.

Юқорида таъкидланганидек, рақобат курашида кластерларга асосий берилади, чунки улар бозор иқтисодиётининг бошқа институтлари, хусусан ҳукумат, университетлар, компаниялар самарадорлигини ошириш имконини беради. "Кластерлар давлат сиёсатини тушунишнинг янги ва қўшимча усулини ўзида намоён этади. Айрим минтақада кластерлар ҳолатини тушуниш кластерлар иқтисодиёти ишлаб чиқариш салоҳиятининг ички хусусиятларини ҳамда уларнинг келажакдаги ривожланиши учун мавжуд бўлган чекловларни кўришни таъминлайди"².

Шундай қилиб, кластерлар қиёсий устунликлардан фойдаланиш ва рақобат жиҳатдан устунликларни оширишга асосланган ҳолда миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишга кўмаклашади. Мамлакат иқтисодиёти кластер томонидан турли даражада, яъни минтақавий, пойтахт, миллий иқтисодиёт даражасида қамраб олиниши мумкин.

Миллий иқтисодиётда кластерларнинг, яъни асосий тармоқ маҳсулотини ишлаб чиқариш бўйича ўзаро боғланган тармоқларнинг мавжудлиги рақобат хусусиятини ва мамлакатнинг рақобат жиҳатдан устунликларини шакллантиришда географик жойлашувнинг ролини акс эттиради.

Ўзбекистонда ҳозирги вақтда тармоқлар кластерлари ривожланмаган. Рақобатбардош тармоқларда клас-

¹ Портер М.Э. Конкуренция.: Пер. с англ. - М.: Издат. дом "Вильямс", 2002. С. 207

² Уша ерда. 275-бет.

терларнинг мавжуд бўлмаслиги республиканинг миллий устунлиги учун заифлик аломати ҳисобланади. Қўллаб-қувватловчи ишлаб чиқаришларнинг мавжуд эмаслиги Ўзбекистон корхоналарига ҳатто улар жаҳондаги технологик янгиланиш билан биргаликда ҳаракатланишига умид қилиш имконини ҳам бермайди.

Кластерларни шакллантириш - бу бир-бирининг рақобатбардошлигини оширишга ўзаро кўмаклашувчи узвий боғланган фирмалар, тармоқлар бирлашмаларини шакллантириш жараёни. Давлатнинг бутун иқтисодийети учун кластерлар ички бозорнинг ўсиш нуқталари ва халқаро иқтисодийёт базаси ролини бажаради.

Ўзбекистон миллий иқтисодийетини ташкил этишнинг кластер шакли (кўзланган мақсадларни амалга ошириш ва тармоқлар ўртасидаги муҳим ўзаро боғлиқликларни аниқлаш имконини берган бўлар эди. Бу миллий иқтисодийетни таркибланиш масаласига нисбатан мутлақо янгича ёндашув бўлиб, (янги ғояларни тузишга қодир бўлган кадрларни тайёрлаш, сифатли бутловчи қисмлар ва хомашёни тайёрлаш ёки харид қилишдан тортиб то якуний маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишгача) рақобатбардош маҳсулотни барпо этиш бўйича тизимли бошқарувни амалга ошириш имконини беради.

Хўжалик алоқаларини мақбуллаштириш ва диверсификация қилиш, халқаро меҳнат тақсимооти тизими ҳамда глобал стратегияларни амалга оширувчи юқори технологик хорижий компанияларнинг ишлаб чиқариш занжирига фаол интеграциялашиш, экспортдан олинган даромадларни ишлаб чиқаришни технологик янгилаш ва (ишлаб чиқариш жамғармалари учун сарфлаш - булар Ўзбекистон рақобатбардошликнинг мазкур детерминантини ривожлантириши мумкин бўлган йўللاردир.

Ўзбекистонда мамлакат раҳбарияти томонидан рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқарувчи экспортга йўналтирилган тармоқларни ривожлантириш учун барча зарур шароитларни яратиш борасида мақсадли сиёсат амалга оширилмоқда. Шу нуқтаи назардан иқтисодийётнинг халқаро савдода анъанавий устунликларга эга

бўлган тармоқларини жадал ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. Бу қишлоқ хўжалиги ва маъданли хом ашёни ишлаб чиқариш ҳамда чуқур қайта ишлаш тармоқларидир. Республикамиз иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш ҳар бир алоҳида тармоқ борасида мақсадли саноат сиёсатини олиб боришни назарда тутди.

Агар Ўзбекистон иқтисодиётида кластерни шакллантириш имкониятларини таҳлил қиладиган бўлсак, у ҳолда бунинг учун шўролар даврида марказлашган буйруқбозлик иқтисодиёти туфайли юзага келган яхши асос мавжуд. Ўзбекистон Совет Иттифоқида қимматли қишлоқ хўжалиги хом ашёси саналган пахта хом ашёсининг асосий етказиб берувчиси ҳисобланади. Шу сабабли республикамизнинг бутун халқ хўжалиги мажмуи қишлоқ хўжалиги вазифаларини ҳал этишга йўналтирилган эди, яъни иқтисодий ривожланишдаги устувор йўналиш сифатида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши танланган бўлиб, бунда иқтисодиётнинг барча тармоқлари пахта хом ашёси етиштириш эҳтиёжларига қаратилган эди.

Ўзбекистон бугунги кунда қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ўта қимматбаҳо турларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш соҳасида катта қиёсий устунликка эга. Республикамизда ҳар йили тахминан 3,5 млн. тонна пахта хом ашёси тайёрланади, ундан 1,3 млн. тонна пахта толаси ишлаб чиқилади.

Мамлакатимиз иқтисодиётида пахта мажмуасининг роли барчага маълум бўлиб, бу ҳақида иқтисодий адабиётлардан ҳам, давлат раҳбарларининг ишлари ва маърузаларида ҳам бир неча бор таъкидланган. Пахта мажмуини ривожлантириш ва унинг рақобатбардошлигини оширишни рағбатлантиришнинг аҳамияти умуммиллий иқтисодий манфаатлар учун ғоят муҳим ҳисобланади. Аввал эслатиб ўтганимиздек, пахта саноатини ривожлантириш республикамиз иқтисодиётига хос бўлган қиёсий устунликларга асосланган, шунинг учун пахта мажмуи ривожланишини рағбатлантириш миллий иқтисодиётнинг ривожланиш даражасини оширишга кўмаклашган ҳолда иқтисодиётнинг бошқа тарки-

бий мажмуаларини кўтариш учун барқарор базани шакллантириши мумкин.

Бизнингча, пахта мажмуини янада ривожлантириш ва унинг рақобатбардошлигини ошириш мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига кўмаклашиш моделининг ҳал қилувчи контури ҳисобланади.

2-чизмада Ўзбекистон миллий хўжалиги ривожланишининг шўролар даврида юзага келган, лекин республика иқтисодиётида содир бўлаётган ўзгаришлар, яъни бозор муносабатлари ва, ўз навбатида, бозор инфратузилмасининг ривожланишини ҳисобга олган ҳолда республика пахта мажмуи акс эттирилган. Пахта мажмуи иккита асосий таркибий қисмдан иборат: бевосита пахтачилик ва инфратузилма. Пахта мажмуининг шаклланиши пахтачилик ва у билан боғлиқ тармоқлар учун ишлаб чиқариш ҳамда пахта ва пахта маҳсулотларини қайта ишлаш воситаларини ишлаб чиқарувчи тармоқлар гуруҳини ривожлантиришга асосланди.

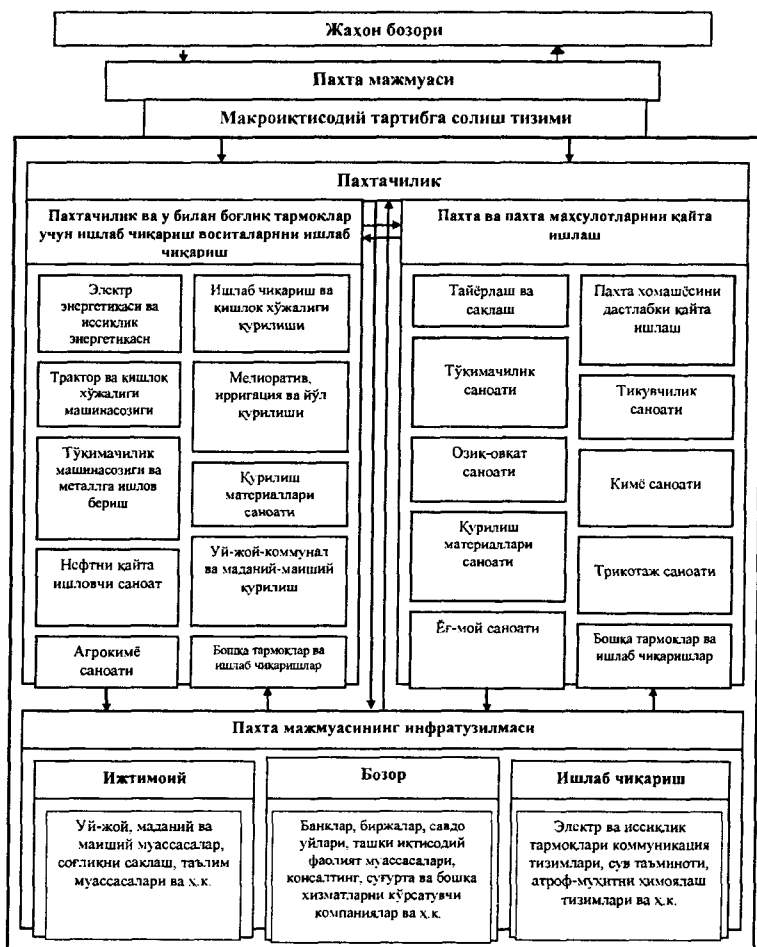
Шунинг учун пахта мажмуига тармоқларнинг қуйидаги гуруҳлари киритилган:

1) пахтачилик ва у билан боғлиқ тармоқлар учун ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқаришни амалга оширувчи тармоқлар: электр энергетикаси ва иссиқлик энергетикаси; ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги қурилиши; трактор ва қишлоқ хўжалиги машина-созлиги; мелиорация, ирригация ва йўл қурилиши; тўқимачилик машинасозлиги ва металлга ишлов бериш; агрокимё саноати; қурилиш материаллари саноати; нефтни қайта ишловчи саноат; уй-жой-коммунал ва маданий-маиший қурилиш; бошқа тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар.

2) пахтани қайта ишловчи ва пахта маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи тармоқлар: тайёрлаш ва сақлаш; пахта хом ашёсига дастлабки ишлов бериш; тўқимачилик, тикувчилик, озиқ-овқат ва кимё саноати; қурилиш материаллари саноати; трикотаж ва ёғ-мой ишлаб чиқариш саноати; бошқа тармоқлар ва ишлаб чиқаришлар.

Пахта мажмуи таркибига иқтисодиётнинг ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмаси тизимлари ҳам киритилди. Ҳозирги вақтда иқтисодиётнинг бозор му-

ЎЗБЕКИСТОН ПАХТА МАЖМУАСИНИНГ ТАРКИБИ

носабатларига ўтиши муносабати билан ушбу мажмуага бозор инфратузилмаси ҳам киритилмоқда:

Демак, пахта мажмуининг инфратузилмаси қуйидаги таркибий қисмлардан иборат:

1. Уй-жой, маданий ва маиший муассасалар, соғлиқни сақлаш, таълим муассасалари (бунга нафақат институт ва университетлар, балки турли илмий тадқи-

қот институтларининг фаолияти ҳам киради)ни ўз ичига олувчи ижтимоий инфратузилма.

2. Коммуникация тизимлари, электр ва иссиқлик тармоқлари ҳамда сув таъминоти, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тизимларидан таркиб топган ишлаб чиқариш инфратузилмаси.

3. Банклар, биржалар, савдо уйлари, ташқи иқтисодий фаолият муассасалари, консалтинг, суғурта ва бошқа турдаги хизматларни кўрсатувчи компаниялардан иборат бозор инфратузилмаси.

Пахта мажмуига кирувчи мазкур тармоқлар таркиби кейинги тадқиқотлар жараёнида маълум даражада ўзгариши мумкин, бу иқтисодиёт тармоғидаги ўзгаришлар билан ҳам, ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши билан ҳам боғлиқ.

Ҳозирги босқичда республикамиз иқтисодиётида пахта мажмуининг роли сезиларли даражада ортиб бормоқда, бу табиий ҳолат, чунки асосини пахтачилик ташкил қиладиган қишлоқ хўжалигида бугунги кунда иқтисодий фаол аҳолининг 60 фоизи иш билан банд ва унда ЯИМнинг 25 фоизи ишлаб чиқарилади. 2005 йилда мамлакат экспортида пахта толасининг улуши 19,1 фоизни ташкил қилди.

Ҳозирги вақтда республикамиз иқтисодиёти пахта мажмуининг ҳолати қуйидагича тарзда тавсифланади: мазкур мажмуа корхоналари технологик ҳолатининг паст даражаси; жаҳон бозорларида маҳсулотнинг етарлича рақобатбардош эмаслиги (МДХ мамлакатларида маҳсулот паст қиймат туфайли харид қилинади); асосий ишлаб чиқариш фондларининг жисмоний ва маънан эскирганлиги; пахта мажмуи моддий базасининг таркиби ички эҳтиёжларга кам мослашган; яширин иқтисодиётнинг таъсири ва бунинг оқибатида мамлакат иқтисодий хавфсизлигига таҳдидлар, шунингдек, юқори иқтисодий жиноятларнинг мавжудлиги.

Пахта мажмуи ривожланишининг республикамиз иқтисодиёти учун аҳамияти ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим, у сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий жиҳатга эга. Сиёсий нуқтаи назардан пахта мажмуининг самарали фаолият кўрсатиши ва унинг рақобатбардош-

лигини ошириш жаҳон хўжалиги алоқаларига монанд қўшилишга кўмаклашади, бу давлатнинг нуфузини ҳамда унинг жаҳон аренасига таъсир кўрсатишини таъминлайди. Сўзсиз, республикамиз пахта мажмуининг янада ривожланиши давлатимиз иқтисодий мустақиллигини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш жараёнларига кўмаклашади.

Бундан ташқари, пахта мажмуини ривожлантиришнинг ижтимоий томони ҳам мавжуд. Мазкур мажмуа республикамиз иқтисодиётининг таркибида етакчи ҳисобланади, бунинг оқибатида аҳолининг катта қисмининг бандлигини ва даромадларини таъминлайди. Аҳоли бандлигини ошириш анча кескин муаммо бўлиб, у пахта мажмуи доирасида самарали ҳал этилиши мумкин, чунки 1 тонна пахта хом ашёсини етиштириш учун ана шунча миқдордаги ғаллани етиштиришга қараганда 3 баравар кўп меҳнат сарфланади. Бундан ташқари, қишлоқ аҳолисида индустриал меҳнат кўникмаларини ривожлантириш учун замин ҳозирланади. Шунингдек, республикамиз аҳолисининг турмуш тарзи ҳам пахта қадим асрлардан буён анъанавий қишлоқ хўжалиги экини эканлиги билан белгиланади.

Пахта мажмуининг иқтисодий роли унинг мамлакатнинг бутун миллий иқтисодиётига таъсирида намоён бўлади. Ишлаб чиқариш тузилмаларини шакллантириш жараёнлари, инвестицияларнинг миқдори ва йўналишлари, ишлаб чиқарувчилар ва давлат даромадларини таъминлаш кўп жиҳатдан пахта мажмуининг ҳолати ва фаолият кўрсатишига боғлиқ.

Пахта мажмуи ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошиши ер ресурсларини ва уни ўзлаштириш харажатларини тежашга кўмаклашади, мазкур мажмуа турли соҳадаги алоҳида тармоқларни шакллантириш ва ривожлантиришда рағбатлантирувчи ролни бажаради. Айнан пахта мажмуининг шакланган инвестиция салоҳияти туфайли республикада саноатнинг янги тармоғи - автомобилсозликни барпо этишга эришилади.

Ўзбекистон пахта мажмуининг юқори ликвидли маҳсулотлари, хусусан, пахта толаси, линт, улюк ва пахтачиликнинг бошқа маҳсулотларини ишлаб чиқаради ва

жаҳон бозорида сотади, бу мамлакатга валюта тушумининг асосий манбаси ҳисобланади. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, пахта мажмуида ушбу маҳсулотларни етиштириш бугунги кунда юқори қўшилган қийматни шакллантириш билан боғлиқ эмас, бу пахта мажмуининг саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш билан қопланмоқда. Енгил, машинасозлик, кимё ва нефть-кимё саноатининг роли бунда оғишмай ўсиб бормоқда.

Давлат ва хусусий сектор пахта мажмуининг ривожланишига катта маблағлар сарфламоқда, бу мамлакат иқтисодиёти салоҳиятининг мустаҳкамланишига олиб келиш билан бирга уни самарали ривожлантириш дастурларини амалга ошириш, пахтачилик ва бошқа тармоқлар ўзаро ҳамкорлигининг сифат жиҳатдан янги таркибини шакллантиришда муҳим рол ўйнайди.

Шунинг учун саноатнинг мазкур тармоғини ривожлантиришнинг муҳим омилларидан бири пахта тармоғига мамлакатимиз ва чет эл сармоясини жалб қилиш борасида самарали инвестиция сиёсатини амалга оширишдан иборат. Айниқса пахта толасини чуқур қайта ишлаш соҳасида тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган қўшма ишлаб чиқаришларнинг ташкил этилиши, биринчидан, янги технологиялардан фойдаланиш, иккинчидан, ишлаб чиқарилган товарларнинг хорижий шериклар орқали жаҳон бозорларига чиқариш имкониятига эга бўлиш нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Таъкидлаш лозимки, пахта мажмуида инвестиция жараёнини жадаллаштириш учун биз маълум чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз, жумладан: янги корхоналарни қуриш ўрнига ишлаб чиқариш қувватларини бўш жойларга оқилона жойлаштириш; мамлакатимиз ва чет эл сармояларини жалб этиш мақсадида мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналар учун тенг фаолият юритиши учун шароит яратиш; технологияларни, янги маҳсулотни ишлаб чиқариш номенклатураси ва ҳажмини оптимал танлаш зарур.

Бундан ташқари, мамлакатимиз ишлаб чиқаришига сарфланган маблағларнинг фойдалилигини ошириш

мақсадида савдо-молиявий операцияларнинг жозибадорлигини камайтириш, хусусан тўловга қобил талабни кенгайтириш - муомаладаги пуллар миқдорини кўпайтириш, қарздорлик муаммоларини ҳал этиш, алмашувнинг натураллашувини чеклаш; давлат қимматли қоғозлари ва валюта билан операцияларнинг даромадлигини пасайтириш; ички бозорда давлатдан олинadиган қарзлар миқдорини қисқартириш; кредитнинг арзонлашувини таъминлаш зарур.

Пахта мажмуи ривожланишини кредитлаш борасида давлат имтиёзли кредитларини жорий этиши, шунингдек, давлат кафолати остида хусусий тижорат кредитларини жалб қилиш; катта харажатлар билан боғлиқ бўлган экспортни тўғридан тўғри субсидиялаш; имтиёзли экспорт кредитларини бериш ва экспорт операцияларини суғурталаш; экспорт ишлаб чиқариш Ўзбекистонда ишлаб чиқарилмайдиган хом ашё, материаллар, бутловчи ва эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун ускуналар харид қилишни давлат томонидан кредитлаш; МДҲнинг қатор мамлакатларига енгил, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноати учун жиҳозлар харид қилиш учун кредитлар бериш, бу яқин хориж мамлакатларига экспорт ҳажмини оширишга ёрдам беради.

Республиканинг халқаро меҳнат тақсимотида иштирок этиши пахта мажмуининг ва биринчи навбатда унинг индустриал тармоқларининг ривожланишига боғлиқ, бу мамлакат иқтисодиётининг таркибий қисми сифатида мазкур мажмуа иқтисодий салоҳиятининг юксалишини белгилаб беради. Республика пахта мажмуи кўплаб мамлакатларнинг энг қимматбаҳо хом ашё, ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларига бўлган эҳтиёжларини кафолатли таъминлаш имкониятини яратади.

Пахта мажмуининг маҳсулотига бўлган талабнинг ортиб бориши туфайли Ўзбекистон АҚШ, Туркия, Бельгия, Корея, Буюк Британия, Швейцария, Германия, Франция, Италия, Россия, Қозоғистон, Украина ва бошқа мамлакатлар билан жипс иқтисодий алоқаларни ўрнатган. Бундан шу нарса келиб чиқадики, пахта маж-

муи республиканинг жаҳон иқтисодий тизимига киришини жадаллаштиришда, миллий иқтисодий тизимлар глобаллашуви шароитида турли мамлакатлар билан иқтисодий ҳамкорликни чуқурлаштириш ва кенгайтиришда муҳим рол ўйнайди, бу мамлакат хўжалигини ривожлантиришнинг умумий йўналиши ҳисобланади.

Республикамиз пахта мажмуини ривожлантириш ва унинг рақобатбардошлигини ошириш вазифаси нафақат тармоқлар ишлаб чиқариш базасини аста-секин янгилаш ва модернизация қилишдан, балки янги ишлаб чиқаришларни ташкил этиш ва инновация тадбиркорлик лойиҳалар амалга оширилишини рағбатлантиришдан иборат, бу жаҳон молиявий ва технологик ресурсларидан фойдаланиш имкониятини таъминлайди.

Республикамиз шароитида мазкур вазифаларни тайёр маҳсулот экспорт етказиб бериш ҳажмини кенгайтириш ва уларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини ошириш ҳисобидан ҳал этиш мумкин, чунки жаҳон бозорларида хом ашё товарларининг нархлари пасайиш тенденциясига эга. Шунинг учун ушбу ҳолатда мамлакат экспортининг умумий ҳажмида пахта хом ашёсини етказиб беришга қараганда тайёр маҳсулот улушини ошириш мақсадга мувофиқдир. Экспертлар баҳоларига кўра пахта хом ашёси бирлигидан олинган бир тайёр маҳсулот бирлиги экспортдан тушумларни 20 марта оширади, яъни тайёр маҳсулотнинг қўшилган қиймати хом ашё қийматидан 20 марта кўп. Шунинг учун ҳозирги вақтда республика иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири пахта мажмуининг иқтисодий салоҳиятини сақлаб қолиш ва кенгайтиришдан иборат.

Республика пахта мажмуида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун мамлакатимизда иқтисодиёт давлат томонидан тартибга солиниши зарур, бу мазкур мажмуа тармоқлари учун қулай шарт-шароит яратади, хусусан:

1) миллий хўжалиқда самарали рағбатлантирувчи иқтисодий сиёсатни амалга ошириш, хорижий ва ички инвестицияларни жалб қилиш имконини бериш бар-

қарор макроиқтисодий конъюнктурани қўллаб-қувватлаш, бу ички истеъмол талабини қондириш имконини беради ва сармоянинг тез айланишига, унинг асосида эса ишлаб чиқаришни кенгайтиришга имконият ярадади;

2) самарали рақобат ҳисобидан экспорт ҳажмини тезда оширишга қодир бўлган хусусий сармоя иштирокини рағбатлантириш, акциядорлик жамиятлари ва бошқа корхоналарда давлатнинг улушини қисқартириш йўли билан давлатнинг хўжалик фаолиятига аралашувини камайтириш;

3) ташқи савдодан келадиган даромадни давлат ва ишлаб чиқарувчилар ўртасида тақсимлаш тизимини ишлаб чиқарувчиларни экспортга йўналтирилган маҳсулотни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга рағбатлантириш томонга ўзгартириш. Масалан, қишлоқ хўжалигидан даромадни ундиришнинг ҳозирги тизими мазкур тармоқнинг ривожланишига тўсқинлик қилмоқда, бу қишлоқ жойларида даромадларнинг пасайишига олиб келади (республикамиз аҳолисининг тахминан 60 фоизи айнан қишлоқда яшайди). Ўз навбатида, бундай вазият енгил, кимё саноати ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги тармоқлари маҳсулотларига нисбатан катта ва барқарор талабни шакллантириш имконини бермайди, ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқаришда республикамиз қиёсий устунликларга эга;

4) аҳоли омонатларини банк тизимига жалб қилиш ҳисобидан тармоқларни молиялаш учун кредит бозорининг самарали ишлашини таъминлаш;

5) тайёр маҳсулот экспортчиларига ўзига хос хусусиятли хизматларни кўрсатувчи, жаҳон бозори конъюнктураси ҳақидаги ахборотни тақдим этувчи ихтисослашган корхоналар фаолиятини яхшилаш ҳисобидан пахта мажмуида ишлаб чиқарувчиларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш, потенциал бозорлар ва шериклар маркетинг тадқиқотларини ўтказиш ва ҳ.к.

б) ишлаб чиқаришни модернизация қилишни рағбатлантириш, инновациялар ва фан-техника тараққиёти ютуқларини жорий этиш, чунки тармоқлар техно-

логик даражаси ва ишлаб чиқариш базасининг жаҳон даражасидан ортда қолиши мамлакатнинг рақобат жиҳатдан устунликлари йўқотилишига олиб келиши мумкин;

7) иқтисодийда рақобат муҳитини шакллантириш ва ривожлантириш мақсадида институционал ўзгаришларни кучайтириш, хусусан: бизнеснинг ўзини ўзи ташкил этишини рағбатлантириш; монополиялар ва монопол бирлашмалар ташкил этилиши устидан самарали назоратни амалга ошириш; кичик ва ўрта бизнесни рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш.

Юқорида таъкидланганидек, пахта мажмуи мамлакат ялпи ички маҳсулотига катта улушга эга, лекин шунга қарамай унинг ўсиш суръатлари эҳтиёжлар ва имкониятлардан сезиларли даражада ортда қолмоқда. Шунинг учун пахта мажмуини янада ривожлантириш, унинг иқтисодийга қўшадиган улушини ошириш республикани иқтисодий ўстиришнинг асосий манбаларидан бири ҳисобланади.

Таъкидлаш лозимки, пахта мажмуининг салоҳиятини самарали ва тўлиқ амалга оширишда маълум бир қийинчиликлар ва ҳал этилмаган муаммолар мавжуд. Агар илгари Ўзбекистон собиқ иттифоқ республикалари бозорларига пахта толасининг энг йирик етказиб берувчиси ҳисобланган бўлса, ҳозирга келиб вазият бу борада оптимал вариантдан анча йироқда.

Тармоқларнинг иқтисодий ресурсларидан самарали фойдаланиш асосида ишлаб чиқариш харажатларининг таркибини оптималлаштириш борасида республика пахта мажмуининг имкониятларини амалга оширишга йўналтирилган иқтисодий сиёсатни юритиш пахта хом ашёсида товарлар ишлаб чиқаришнинг рақобатбардош даражасига эришиш ва тайёр маҳсулот, яъни анча юқори қўшилган қийматга эга бўлган маҳсулот экспортини ривожлантириш имконини беради.

Шуни таъкидлаш жоизки, пахта мажмуининг ривожланишини рағбатлантириш экспортни ва Ўзбекистон улар бўйича қиёсий устунликларга эга бўлган экспортга йўналтирилган тармоқларни молиявий қўллаб-қувватлаш тўғрисида қонун ҳужжатлари қабул қили-

нишини, хусусан, экспорт кафолатлари, иқтисодиётнинг маълум тармоқларидаги маҳаллий экспортчиларни тўғридан тўғри кредитлашни талаб қилади.

Ижобий силжишларга қарамай, ҳозирги вақтда экспортнинг унда хом ашё ресурслари, асосан пахта толаси экспорти катта салмоққа эга бўлган бир томонлама таркиби сақланиб қолмоқда. Пахта толасига нисбатан жаҳон нархлари сўнгги ўн йилликларда узлуксиз пасайиш тенденциясига эга бўлаётганлигидан келиб чиққан ҳолда, биз мамлакат ичида қайта ишланадиган пахта толасининг улушини ошириш ва шу билан бирга, пахтадан ишланадиган тайёр маҳсулот экспортининг ўсишини таъминлаш зарур, деб ҳисоблаймиз. Бундан пахтани қайта ишлаш билан боғлиқ ва экспорт маҳсулотларини ишлаб чиқаришга йўналтирилган саноат тармоқлари, хусусан, тўқимачилик ва тикувчилик ишлаб чиқаришининг ривожланишини рағбатлантириш зарурати келиб чиқади.

Ҳозирги вақтда республикада ўзимизда ишлаб чиқарилаётган пахта толасининг тахминан ўндан бир қисми истеъмол қилинади, унинг қолган қисми экспорт қилинади, бу валюта тушумларининг асосий моддасини ташкил қилади. Ўзбекистон Республикасининг экспорт салоҳиятини ривожлантириш Давлат дастурида мамлакат ичида пахтани қайта ишловчи ишлаб чиқаришларнинг ривожланишини ҳисобга олган ҳолда пахта толасининг товарлар экспортидаги улушини камайтириш кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати томонидан енгил саноатни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашга йўналтирилган чора-тадбирлар мажмуи қабул қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2002 йил 2 июлда 240-сонли “Ўзбекистон Республикасининг енгил саноатини бошқаришни ривожлантириш ва такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” қарор қабул қилиниб, унда енгил саноатни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари белгилаб берилди ҳамда 2005 йилда етиштириладиган пахта толаси ҳажмини қайта ишлаш даражасини 50 фоизгача етказиш вазифаси қўйилди.

Ўз навбатида, республика экспорти ҳажмини оширишда енгил саноат муҳим рол ўйнайди. Ҳозирги вақтда енгил саноатнинг кичик тармоқларида 33 та корxonани техника билан қайта жиҳозлаш ва 17 та янги корxonани қуриш ишлари амалга оширилмоқда. Бунда пахта толасини қайта ишлаш салмоғини 10,7 фоиздан 38 фоизгача ошириш кўзда тутилган, бу қўшимча равишда 24,7 мингта, шундан 13,1 мингта қишлоқ жойларида янги иш ўрнини яратиш имконини беради¹. Айнан пахтадан ишланадиган тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва уларни МДҲ ва Европа Иттифоқи мамлакатлари бозорларига чиқариш республикамиз пахта мажмуини ривожлантиришнинг устувор йўналиши ҳисобланади.

Пахта мажмуи тармоқларининг рақобатбардошлигини ошириш учун ҳукумат томонидан қабул қилинган чора-тадбирлар, назаримизда, ҳали етарли эмас. Шу билан бирга маҳаллий пахта хом ашёсини қайта ишлаш билан банд бўлган ва экспортга йўналтирилган маҳсулотни ишлаб чиқарувчи тармоқлар сифатида енгил саноат корхоналари учун имтиёзли солиқ солинишини жорий этиш зарур. Шунингдек, биз ушбу тармоқлар қўшма корхоналарига пахта хом ашёсини товар-хом ашё биржаларида маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг харид нархларида сотиб олишга рухсат бериш лозим, деб ҳисоблаймиз, чунки жаҳон нархлари бўйича харид қилиш уларнинг республикада иштирок этишдан манфаатдорлигини пасайтиради.

Пахта мажмуи самарадорлиги ва рақобатбардошлигини ошириш мақсадида корхоналарнинг давлат томонидан қўллаб-қувватланишини амалга ошириш, зарар кўриб ишлаётган корхоналарни санациялаш; экспортни диверсификация қилиш, экспорт назоратининг амалий тизимини жорий этиш; маҳсулот бирлиги учун ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш; оқилона касб менежментини тайёрлаш ва корхоналарда жорий этиш зарур.

¹ Ўзбекистон Республикаси “Ўзпахтасаноат”нинг 2004 йилги маълумотлари.

Шу билан параллел равишда пахта мажмуидаги таркибий ўзгаришларнинг давлат томонидан қўллаб-қувватланишини кучайтириш йўли билан экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришлар (тўқимачилик, тикувчилик саноати ҳамда пахтани қайта ишлаш билан боғлиқ ишлаб чиқаришлар)га инвестициялар киритилишини рағбатлантириш лозим.

Яна шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, нафақат ўзбек пахтасининг жаҳон бозоридаги нархига таъсир кўрсатувчи, балки давлатнинг даромадида акс этувчи қатор муаммолар мавжуд. Пахта толаси экспортининг самарадорлигини ошириш мақсадида қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш зарур:

- пахта толасининг йўқотилишларини камайитириш ва уни истеъмолчиларга тезда етказиб берилишини таъминлаш учун савдо ва транспорт инфратузилмасини такомиллаштириш;

- чет эл ва мамлакатимизнинг кичик ва хусусий компаниялари сонининг ўсишини рағбатлантириш, пахта толасини харид қилиш ва экспортга сотиш соҳасида рақобатни ривожлантириш мақсадида пахта толасини сотиш билан шуғулланувчи ана шундай корхоналар учун тенг ҳуқуқли шароитларни яратиш;

- пахта ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш орқали пахтачиликнинг ривожланишини рағбатлантириш;

- Ўзбекистон пахта толаси халқаро сифат стандартларига мос келиши учун унинг сифатини яхшилаш.

Қишлоқ хўжалиги Ўзбекистон пахта мажмуининг базавий тармоғи ҳисобланганлиги боис, у биринчи навбатда ислоҳ қилиниши лозим. Республикамизда аҳолининг 60 фоизга яқини қишлоқ жойларида истиқомат қилади, аграр соҳа ЯИМнинг 30 фоизга яқинини ишлаб чиқаради. Айни пайтда оилавий фермерлар барча қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг кўпи билан 7-9 фоизини ишлаб чиқаради. Пахта бўйича ички ва ташқи савдо нархларини эркинлаштириш, шунингдек ушбу экиннинг етиштирилишини таъминлаш учун ресурсларнинг давлат бюджетидан субсидияланадиган ҳажмларини пасайтириш зарур.

Субсидиялашга қарамасдан, давлат буюртмасининг нотранспарент (шаффоф бўлмаган) механизмлари, пахта ва ғалла бўйича паст харид нархлари ва давлат савдоси йўли билан молиявий ресурсларнинг қишлоқ хўжалигидан давлат бюджетига саноат сиёсатини амалга оширилишини субсидиялаш учун соф оқими таъминланмоқда. Шунинг учун Ўзбекистонда аграр ислохотлар иқтисодий ўзгаришларнинг заиф томонларидан бири бўлиб қолмоқда.

Мамлакатимиз пахта мажмуининг истиқболдаги ривожланиши ташқи иқтисодий алоқаларни янада эркинлаштириш, молия ва солиқ тизимларини такомиллаштириш, унинг таркибига кирувчи хўжалик юритувчи субъектларни хусусийлаштириш ва таркибий ўзгартириш жараёнидаги ислохотларни давом эттириш билан боғлиқ бўлиши лозим.

Шунингдек, пахта мажмуида корхоналарни жадал акциялаштириш ва хусусийлаштириш, монополияга қарши чора-тадбирларнинг амалга оширилиши ҳамда рақобатнинг ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш марказлашган тарзда режалаштириш тизимининг салбий оқибатларига барҳам бериш, ишлаб чиқарувчиларнинг бозор шароитларига мослашиши учун муҳим аҳамият касб этади.

Шу тариқа шундай хулосага келиш мумкинки, миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш детерминанти сифатида кластерни шакллантириш жуда муҳим ва айнан республиканинг пахта мажмуи унинг асоси бўлиши мумкин. Лекин пахта мажмуининг салоҳиятини тўлиқ амалга ошириш учун ушбу мажмуа тармоқларини, биринчидан, етиштириладиган пахта толасининг самарадорлигини ошириш; иккинчидан, республиканинг ўзида қайта ишланадиган пахта толасининг улушини ошириш; учинчидан, ташқи иқтисодий омилдан янада самарали фойдаланиш мақсадида пахтадан ишланадиган тайёр маҳсулотнинг рақобатбардошлигини ошириш йўналишида кўтариш ва модернизация қилиш зарур. Шу билан бирга, ҳукумат томонидан пахта мажмуи тармоқларининг рақобатбардошлигини ошириш мақсадли дастурининг ишлаб чиқили-

ши ва амалга оширилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади, бу иқтисодиётимизга жаҳон хўжалигига интеграциялашиш, аҳоли фаровонлигини ошириш, мамлакатимизнинг миллий нуфузини кўтариш ва миллий давлат манфаатларига жавоб берадиган сиёсатни амалга ошириш имконини беради.

И Б О Б
ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИНИНГ
РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ БАҲОЛАШГА
НИСБАТАН УСЛУБИЙ ЁНДАШУВЛАР

2.1. Макродаражадаги рақобатбардошликни баҳолаш

Мамлакатнинг рақобатбардошлигини баҳолаш. Мамлакатнинг рақобатбардошлиги эркин ва ҳалол рақобат шароитида мамлакатнинг жаҳон бозори талабларини қондирувчи товарларни ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш қобилияти сифатида таърифлаш мумкин.

Мамлакатнинг рақобатбардошлик кўрсаткичи, биринчи галда мамлакатнинг жаҳон бозоридаги мавқеини тавсифловчи, шунингдек, товар ва товар ишлаб чиқарувчининг ҳамда тармоқнинг рақобатбардошлигини бирлаштирувчи умумий кўрсаткич ҳисобланади.

Тарихан мамлакатларнинг рақобатбардошлиги концепцияси миллий иқтисодиётнинг халқаро меҳнат тақсимооти ва ҳар бир мамлакатнинг халқаро савдодаги ролини асослаб берувчи қиёсий устунликлари (арзон меҳнат, бой табиий ресурслар, қулай жуғрофий, иқлим, инфратузилма омилари ва ҳ.к.) назариясига асосланган.

Мамлакатлараро рақобатбардошлик соҳасида олиб борилган илмий тадқиқотларда Жаҳон иқтисодий форумининг рақобатбардошлик бўйича ҳар йиллик маърузаларида чоп этиладиган ишланмалари ажралиб туради ("The Global Competitiveness Report"). Жаҳон Иқтисодий Форуми (ЖИФ)нинг мамлакатлар рақобатбардошлигини баҳолаш методикаси амалиётда кенг қўлланиладиган методикалардан бири бўлиб, у 12 та бўлим бўйича гуруҳлашган 188 та кўрсаткичга асосланади.

1-бўлим. Мамлакат фаолият кўрсатишининг умумий кўрсаткичлари

1.01. ЯИМ

- 1.02. Аҳоли
- 1.03. Аҳоли жон бошига ЯИМ
- 1.04. Аҳоли жон бошига ЯИМнинг реал ўсиши
- 1.05. Ишсизлик даражаси
- 1.06. Аҳолининг бандлиги

2-бўлим. Макроиқтисодий муҳит

- 2.01. Иқтисодиётнинг қутилаётган пасайиши
- 2.02. Молиявий бозорнинг ривожланиш даражаси
- 2.03. Банкларнинг барқарорлиги
- 2.04. Банк қарзларининг қулайлиги
- 2.05. Кредитнинг қулайлиги
- 2.06. Венчур сармоясининг қулайлиги
- 2.07. Компаниялар акцияларини сотишнинг самарадорлиги
- 2.08. Терроризм туфайли бизнесдаги йўқотишлар даражаси
- 2.09. Бизнесни федерал тартибга солиш даражаси
- 2.10. Импортни яширинча чеклаш
- 2.11. Жиҳозларни импорт қилиш учун солиштирма харажатлар
- 2.12. Ҳукумат субсидияларининг самарадорлиги
- 2.13. Давлат қарзларини баҳолаш (Moody фирмасининг методикаси бўйича)
- 2.14. Standard & Poor фирмасининг методикаси бўйича давлат қарзларини баҳолаш
- 2.15. Бюджет тақчиллиги/профицити
- 2.16. Ҳукумат бюджет харажатлари, ЯИМдан фоиз ҳисобида
- 2.17. Омонатлар миллий меъёри
- 2.18. Инвестициялаш меъёрлари
- 2.19. Инфляция
- 2.20. Пул массаси ўсишининг индекси (M 2)
- 2.21. Реал валюта курси
- 2.22. Экспорт
- 2.23. Импорт
- 2.24. Божхона тарифи ставкаси
- 2.25. Фойда солиғи ставкаси
- 2.26. Даромад солиғи ставкаси
- 2.27. Қўшилган қиймат солиғи ставкаси

- 2.28. Банк маржаси
- 2.29. Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар
- 2.30. Ички кредит
- 2.31. Қарзларни тугатиш
- 2.32. Банкларнинг ликвидли захиралари улуши
- 2.33. Компанияларнинг бозор капиталлашуви
- 2.34. Компанияларнинг бозор қиймати, ЯИМ фоизи
- 2.35. Euroпехтда рўйхатга олинган компанияларнинг аҳамияти

3-бўлим. Технологик янгиликлар ва уларнинг диффузияси

- 3.01. Мамлакатнинг технологик жиҳатдан такомиллашганлиги
- 3.02. Компанияларнинг инновацион фаоллиги
- 3.03. Компанияларни технологик жиҳатдан янгилаш
- 3.04. Янги технологиялар кўринишида хорижий инвестициялар
- 3.05. Хорижий технологияларни лицензиялашдаги устунлик
- 3.06. Илмий-тадқиқот муассасаларининг рақобатбардошлиги
- 3.07. Компаниянинг ИТТКИ (илмий тадқиқот ташкилий конструкторлик ишланмалари) учун харажатлари
- 3.08. Инновацион компаниялар учун ҳукумат субсидиялари ва солиқ имтиёзлари
- 3.09. Таълим, фан, ишлаб чиқаришнинг интеграциялашиш даражаси
- 3.10. Илғор технологияларнинг ҳукумат томонидан сотиб олиниши даражаси
- 3.11. Табiiй фан таълимининг сифати
- 3.12. Олимлар ва муҳандислар касбининг нуфузлилиги
- 3.13. Юқори малакали мутахассисларнинг мамлакатдан чиқиб кетиши
- 3.14. ИТТКИ учун ҳукумат харажатлари, ЯИМ фоизи
- 3.15. Мамлакатда патентлаш даражаси

- 3.16. Ўрта таълим қамраб олган ўқувчилар сони
- 3.17. Олий таълим қамраб олган ўқувчилар сони

4-бўлим. Ахборот ва коммуникация технологиялари

- 4.01. Бизнесда мобил ёки уяли телефонларнинг қулайлиги
- 4.02. Мактабларда Интернет тармоғининг қулайлиги
- 4.03. Интернет провайдерлар хизматининг сифати
- 4.04. Ҳукумат томонидан ахборот ва коммуникация технологияларидан фойдаланиш даражаси
- 4.05. Ҳукумат томонидан ахборот ва коммуникация технологияларини қўллаб-қувватлаш даражаси
- 4.06. Ахборот ва коммуникация технологияларини ҳуқуқий ҳимоялаш
- 4.07. Уяли телефонлар билан таъминлаш даражаси
- 4.08. Интернет - фойдаланувчиларнинг ривожланиш даражаси
- 4.09. Интернет - мулкдорларнинг ривожланиш даражаси
- 4.10. Телефон линиялари билан таъминлаш даражаси
- 4.11. Шахсий компьютерлар билан таъминлаш даражаси

5-бўлим. Мамлакатнинг умумий инфратузилмаси

- 5.01. Мамлакатда инфратузилманинг сифати
- 5.02. Темир йўллар инфратузилмасининг ривожланиш даражаси
- 5.03. Портлар инфратузилмасининг сифати
- 5.04. Транспорт инфратузилмасининг сифати
- 5.05. Электр билан таъминлаш сифати
- 5.06. Телефон ва факсимил алоқалар сифати
- 5.07. Почта хизматларининг самарадорлиги
- 5.08. Давлат мактабларининг сифати
- 5.09. Камбағаллар ва бойларга тиббий хизматлар кўрсатиш сифатидаги табақалаш сифати
- 5.10. Автомобил йўлларида бўлган эҳтиёжни қондириш даражаси
- 5.11. Авиалайнерлар учишларининг сифати

- 5.12. Авиайўловчилар сони
- 5.13. Ҳаво транспорти билан фрахта ташувлар ҳажми
- 5.14. Электр энергияси йўқотишлари фоизи
- 5.15. Соғлиқни сақлаш тизими учун харажатлар (аҳоли жон бошига)
- 5.16. 1000 кишига койка-жойлар сони

6-бўлим. Давлат муассасалари - қонунлар ва фаолият

- 6.01. Суд ҳокимиятининг мустақиллиги
- 6.02. Федерал норматив ҳужжатларнинг амалийлиги
- 6.03. Молиявий ва моддий бойликларга бўлган ҳуқуқнинг муҳофазаланиши
- 6.04. Интеллектуал мулк муҳофазаси
- 6.05. Сўз эркинлиги
- 6.06. Хусусий сектор билан солиштирилганда давлат хизматчиларининг билимдонлиги
- 6.07. Маъмурий тартибга солишнинг мураккаблиги
- 6.08. Ҳукумат сиёсати, стратегиялар, ишлар натижаларининг шаффофлиги
- 6.09. Ҳукумат органлари томонидан қарорлар қабул қилинишида фаворитизм
- 6.10. Маъмурий бюрократизм даражаси
- 6.11. Қонунчилик органлари фаолиятининг самарадорлиги
- 6.12. Солиқ тизимининг соддалиги, барқарорлиги ва самарадорлиги
- 6.13. Полиция хизматининг ишончилиги
- 6.14. Бандитизмдан ҳимоялаш учун бизнес харажатлари
- 6.15. Уюшган жиноятчилик
- 6.16. Яширин иқтисодиётнинг улуши
- 6.17. Аудит ҳамда молиявий ва бухгалтерлик ҳисоботлари миллий стандартларининг сифати
- 6.18. Акциялар айланмаси бўйича махфий ахборот савдосининг мавжудлиги
- 6.19. Банк тизими орқали пулларни оқлаб олиш
- 6.20. Бошқа каналлар орқали пулларни оқлаб олиш

(алмашиш, сотиш, импорт, экспорт, кўчмас мулк, қим-
матбаҳо бойликлар ва ҳ.к.)

6.21. Ҳукуматнинг мудофаа учун харажатлари, бюд-
жетда фоиз

6.22. Мудофаа учун харажатлар, ЯИМ фоизи

7-бўлим. Давлат муассасалари - коррупция

7.01. Экспорт ва импорт учун асоссиз қўшимча
тўловлар (АҚТ)

7.02. Коммунал хизматларга АҚТ

7.03. Солиқ органларига АҚТ

7.04. Давлат шартномаларини тузишда АҚТ

7.05. Давлат ссудаларини олишда АҚТ

7.06. Ҳукумат сиёсий технологиялари билан боғлиқ
АҚТ

7.07. Суд қарорлари билан боғлиқ АҚТ

7.08. АҚТнинг тез-тез содир бўлиши

7.09. АҚТнинг таъсирчанлиги

7.10. Жамоат фондларидан маблағларнинг ноқону-
ний сарфланиши

7.11. Бизнеснинг коррупцияга сарф-харажатлари

7.12. Сиёсатчиларга жамоатчилик (молиявий) ишончи

7.13. Сиёсий партияларга яширинча бадаллар

7.14. Сиёсий партияларни ошкора молиялаш ва улар-
га бадаллар тўлашнинг самарадорлиги

7.15. Сиёсий партияларнинг ошкора бадалларини
суиистеъмол қилиниши

8-бўлим. Маҳаллий рақобат

8.01. Маҳаллий рақобатнинг жадаллиги (кучи)

8.02. Маҳаллий рақобатга маҳаллий компаниялар-
нинг таъсири

8.03. Маҳаллий истеъмолчиларнинг товарнинг прог-
рессивлигидан хабардорлиги

8.04. Янги бизнесни бошлаш учун маъмурий тўсиқ-
лар

8.05. Монополияга қарши сиёсатнинг самарадор-
лиги

8.06. Шартнома бўйича низони ҳал этиш учун тад-
бирлар сони

- 8.07. Шартнома бўйича низони ҳал этиш учун кунлар сони
- 8.08. Янги бизнесни бошлаш учун тадбирлар сони
- 8.09. Янги бизнесни бошлаш учун кунлар сони
- 8.10. Янги бизнесни рўйхатга олишнинг умумий қиймати
- 8.11. Янги бизнесни рўйхатга олишнинг умумий қиймати, аҳоли жон бошига ЯИМ фоизи

9-бўлим. Бозор субъектларининг ривожланиши

- 9.01. Харидорларнинг товарлар сифати ҳақида хариддорлиги
- 9.02. Маҳаллий етказиб берувчилар сони
- 9.03. Маҳаллий етказиб берувчиларнинг сифати
- 9.04. Мамлакатда стандартларга амал қилиш даражаси
- 9.05. Корпоратив фаолият тарқалиш даражаси
- 9.06. Бозор субъектларини марказлаштириш даражаси
- 9.07. Бозор субъектларини интеграциялашиш даражаси
- 9.08. Маҳаллий бутловчи ва эҳтиёт қисмлар сифати
- 9.09. Маҳаллий машина-жараёнлар сифати
- 9.10. Маҳаллий ихтисослашган тадқиқотлар ва кадрларни касбга тайёрлаш сифати

10-бўлим. Компания стратегияси ва тактикаси

- 10.01. Компаниянинг рақобат жиҳатдан устунликлари хусусияти
- 10.02. Маҳсулот ҳаётий цикли босқичларининг интеграциялашганлиги
- 10.03. Бренднинг ривожланиши даражаси
- 10.04. Компаниянинг инновацияларга қобилияти
- 10.05. Компания хатти-ҳаракатининг ахлоққа мувофиқлиги
- 10.06. Ишлаб чиқариш жараёнларининг илғорлиги
- 10.07. Маркетингнинг ривожланиш даражаси
- 10.08. Фаолиятни истеъмолчига йўналтириш даражаси
- 10.09. Компаниянинг ўз бозорларини назорат қилиш даражаси

- 10.10. Компаниянинг минтақавий алоқалари даражаси
- 10.11. Халқаро бозорларни қамраб олиш (ўзлаштириш) кенглиги
- 10.12. Кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш учун инвестициялар
- 10.13. Ваколатни топширишга тайёр туришлик
- 10.14. Компания менежментига тўловлар даражаси
- 10.15. Менежментнинг профессионалигига ишонч
- 10.16. Менежмент мактабларининг сифати
- 10.17. Корпоратив бошқарув самарадорлиги
- 10.18. Ходимларни ёллаш ва ишдан бўшатишнинг қайишқоқлиги
- 10.19. Иш ҳақини белгилаш тизимининг қайишқоқлиги
- 10.20. Ишчилар ва тадбиркорлар ўртасидаги ҳамкорлик даражаси
- 10.21. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг унинг самарадорлигига боғлиқлиги

11-бўлим. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш (АММҚ)

- 11.01. Ҳаво муҳитининг ифлосланишини тартибга солишнинг қатъийлиги (ТСҚ)
- 11.02. Ҳаво муҳитининг ифлосланишини ТСҚ
- 11.03. Заҳарли моддаларни чиқариб ташлашни ТСҚ
- 11.04. Ишлаб чиқариш чоғида кимёвий моддаларни концентрациялашни ТСҚ
- 11.05. АММҚ бўйича йўриқномаларга амал қилишининг қатъийлиги
- 11.06. Экологик жиҳатдан зарарли ва хавфли ишлаб чиқаришларни ҳукумат томонидан қўллаб-қувватлаш даражаси
- 11.07. Мамлакатнинг АММҚ бўйича норматив ҳужжатларига амал қилиниши
- 11.08. Мамлакатда АММҚ бўйича халқаро келишувларга амал қилиниши
- 11.09. Мамлакатда АММҚ қоидаларининг аниқлиги ва барқарорлиги
- 11.10. Мамлакатда АММҚни тартибга солишнинг қайишқоқлиги

11.11. Мамлакатда АММҚни тартибга солишнинг изчиллиги

11.12. АММҚ стандартларига амал қилишнинг бизнес учун самарадорлиги

11.13. АММҚдан сиёсий самара

11.14. АММҚ бўйича халқаро стандартлар тизимининг тарқалиши (масалан, ISO 14000)

12-бўлим. Халқаро ташкилотлар (банклар)

12.01. Жаҳон банки (ЖБ) нинг бизнесни ривожлантиришга инвестицияларининг самарадорлиги

12.02. Жаҳон банкининг мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга инвестицияларининг самарадорлиги

12.03. Халқаро валюта фонди (ХВФ)нинг бизнесни ривожлантиришга инвестицияларининг самарадорлиги

12.04. ХВФнинг мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга инвестицияларининг самарадорлиги

12.05. Минтақавий Тикланиш ва тараққиёт банклари (ТТБ)нинг бизнесни ривожлантиришга инвестицияларининг самарадорлиги

12.04. Минтақавий ТТБнинг мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга инвестицияларининг самарадорлиги

Рейтингда, биринчи навбатда, у ёки бу мамлакатда барқарор иқтисодий ўсиш учун мавжуд бўлган шарт-шароитлар, шу жумладан, макроиқтисодий омиллар, банк тизимининг самарадорлиги, технологиялар ва умумий инфратузилманинг даражаси, давлат институтларининг сифати ва уларнинг иқтисодий муҳитга таъсири даражаси баҳоланади. Бундан ташқари, ушбу йилда улар жумласига иқтисодиёт соҳасида давлат сиёсатининг самарадорлиги ва давлат харажатларининг мақсадга мувофиқлигини баҳолаш ҳам қўшилди.

ЖИФнинг методикасига мувофиқ ҳар бир мамлакат учун иқтисодий ўсиш нуқтаи назаридан энг муҳим бўлган макроиқтисодий кўрсаткичлар асосида ўлчанадиган ўзининг рақобатбардошлик индекси ишлаб чиқилади.

Мамлакат рақобатбардошлигини баҳолашнинг энг муҳим тамойилларига қуйидаги формула жавоб беради:

**1999-2005 ЙИЛЛАРДА МАМЛАКАТЛАРНИНГ АМАЛДАГИ РАҚОБАТБАРДОШЛИК БЎЙИЧА РЕЙТИНГИ.
ЖАҲОН ИҚТИСОДИЙ ФОРУМИНИНГ БАҲОСИ¹**

Мамлакат	1999 йил	2000 йил	2001 йил	2002 [*] йил	2003 ^{**} йил	2004 ^{***} йил	2005 ^{****} йил
Финляндия	11	6	1	2	1	1	1
АҚШ	2	1	2	1	2	2	2
Швеция	19	13	9	5	3	3	3
Дания	17	14	14	10	4	5	4
Тайван	4	11	7	3	5	4	5
Сингапур	1	2	4	4	6	7	6
Исландия	18	24	16	12	8	10	7
Швейцария	8	10	15	6	7	8	8
Норвегия	15	16	6	9	9	6	9
Австралия	12	12	5	7	10	14	10
Нидерландия	9	4	8	15	12	12	11
Япония	14	21	21	13	11	9	12
Буюк Британия	6	9	12	11	15	11	13
Канада	5	7	3	8	16	15	14
Германия	25	15	17	14	13	13	15
Янги Зеландия	13	20	10	16	14	18	16
Корея	22	29	23	21	18	29	17

¹ The Global Competitiveness Report 2003-2004 is published by the World Economic Forum - Oxford University Press, 2004.

^{*} 2002 йилгача рейтинг тадқиқотлари 80 та мамлакат бўйича ўтказилди.

^{**} 2003 йилда рейтинг тадқиқотлари 99 та мамлакат бўйича ўтказилди.

^{***} 2004 йилда рейтинг тадқиқотлари 104 та мамлакат бўйича ўтказилди.

^{****} 2005 йилда рейтинг тадқиқотлари 117 та мамлакат бўйича ўтказилди.

БАА	-	-	-	-	-	16	18
Қатар	-	-	-	-	-	-	19
Эстония	-	-	29	26	22	20	20
Австрия	20	18	18	18	17	17	21
Португалия	27	23	25	23	25	24	22
Чили	21	28	27	20	28	22	23
Малайзия	16	25	30	27	29	31	24
Люксембург	-	-	-	-	21	26	25
Ирландия	10	5	11	24	30	30	26
Исроил	28	19	24	19	20	19	27
Гонконг	3	8	13	17	24	21	28
Испания	26	27	22	22	23	23	29
Франция	23	22	20	30	26	27	30
Бельгия	24	17	19	25	27	25	31
Словения	-	-	31	28	31	33	32
Қувейт	-	-	-	-	-	-	33
Кипр	-	-	-	-	-	38	34
Мальта	-	-	-	-	19	32	35
Таиланд	30	31	33	31	32	34	36
Баҳрайн	-	-	-	-	-	28	37
Чехия Республикаси	39	32	37	40	39	40	38
Венгрия	38	26	28	29	33	39	39
Тунис	-	-	-	34	38	42	40
Словакия	45	39	40	49	43	43	41
Жанубий Африка	47	33	34	32	42	41	42
Литва	-	-	43	36	40	36	43

Мамлакат	1999 йил	2000 йил	2001 йил	2002 ^a йил	2003 ^{aa} йил	2004 ^{aaa} йил	2005 ^{aaaa} йил
Латвия	-	-	47	44	37	44	44
Иордания	40	47	45	47	34	35	45
Греция	41	34	36	38	35	37	46
Италия	35	30	26	39	41	47	47
Ботсвана	-	-	-	41	36	45	48
Хитой	32	41	39	33	44	46	49
Ҳиндистон	52	49	57	48	56	55	50
Польша	43	35	41	51	45	60	51
Мавритания	29	36	32	35	46	49	52
Миср	-	-	-	-	58	62	53
Уругвай	-	-	46	42	50	54	54
Мексика	31	43	42	45	47	48	55
Сальвадор	46	50	58	57	48	53	56
Колумбия	54	52	65	56	63	64	57
Болгария	56	58	59	62	64	59	58
Гана	-	-	-	-	71	68	59
Тринидад ва Тобаго	-	-	38	37	49	51	60
Қозоғистон	-	-	-	-	-	-	61
Хорватия	-	-	-	58	53	61	62
Намибия	-	-	-	53	52	52	63
Коста-Рика	34	38	35	43	51	50	64
Бразилия	51	46	44	46	54	57	65
Туркия	44	40	54	69	65	66	66
Руминия	-	-	56	66	75	63	67

74

Перу	36	48	55	54	57	67	68
Озарбайжон	-	-	-	-	-	-	69
Ямайка	-	-	52	60	67	65	70
Танзания	-	-	-	-	69	82	71
Аргентина	42	45	49	63	78	74	72
Панама	-	-	53	50	59	58	73
Индонезия	37	44	64	67	72	69	74
Россия Федерацияси	59	55	63	64	70	70	75
Марокаш	-	-	-	55	61	56	76
Филиппин	33	37	48	61	66	76	77
Жазоир	-	-	-	-	74	71	78
Арманистон	-	-	-	-	-	-	79
Сербия ва Черногория	-	-	-	-	77	89	80
Вьетнам	48	53	60	65	60	77	81
Молдова	-	-	-	-	-	-	82
Покистон	-	-	-	-	73	91	83
Украина	58	57	69	77	84	86	84
Македония	-	-	-	-	81	84	85
Грузия	-	-	-	-	91	94	86
Уганда	-	-	-	-	80	79	87
Нигерия	-	-	74	71	87	93	88
Венесуэла	50	54	62	68	82	85	89
Мали	-	-	-	-	99	88	90
Мозамбик	-	-	-	-	93	92	91
Кения	-	-	-	-	83	78	92
Гондурас	-	-	70	76	94	97	93

75

Мамлакат	1999 йил	2000 йил	2001 йил	2002 йил	2003 ^а йил	2004 ^а йил	2005 ^а йил
Гамбия	-	-	-	-	55	75	94
Босния ва Герцеговина	-	-	-	-	79	81	95
Монголия	-	-	-	-	-	-	96
Гватемала	-	-	66	70	89	80	97
Шри Ланка	-	-	61	59	68	73	98
Никарагуа	-	-	73	75	90	95	99
Албания	-	-	-	-	-	-	100
Боливия	55	51	67	78	85	98	101
Доминика Республикаси	-	-	50	52	62	72	102
Эквадор	53	59	68	73	86	90	103
Тожикистон	-	-	-	-	-	-	104
Малави	-	-	-	-	76	87	105
Эфиопия	-	-	-	-	92	101	106
Мадагаскар	-	-	-	-	96	96	107
Шарқий Тимор	-	-	-	-	-	-	108
Зимбабве	57	56	75	79	97	99	109
Бангладеш	-	-	71	74	98	102	110
Камерун	-	-	-	-	-	-	111
Камбожа	-	-	-	-	-	-	112
Парагвай	-	-	72	72	95	100	113
Бенин	-	-	-	-	-	-	114
Гвинея	-	-	-	-	-	-	115
Қирғизистон Республикаси	-	-	-	-	-	-	116
Чад	-	-	-	-	-	104	117
Замбия	-	-	-	-	88	83	-
Гаити	-	-	-	80	-	103	-

$$K_{cmp} = \sum_{i=1}^n b_i \frac{P_{cmpi}}{P_{ni}}, \quad (1)$$

бу ерда K_{cmp} - мамлакат рақобатбардошлиги кўрсаткичи, бирлик улуши; b_i - рақобатбардошликнинг i -омили кўрсаткичи, бирлик улуши; P_{cmpi} - мамлакат i -омилининг абсолют қиймати; P_{ni} - мамлакатнинг унга интилиши лозим бўлган i -омилининг меъёрий (режали) қиймати.

Шундай қилиб, мамлакатнинг рақобатбардошлигини рақобатбардошликнинг энг муҳим омилларини ҳисобга олган ҳолда ҳисоблаб чиқиш мумкин - бу, биринчидан. Иккинчидан, мазкур формулада мамлакатда рақобатбардошликнинг реал ҳолати ҳисобга олинган ва у меъёр билан, яъни жаҳондаги энг яхши кўрсаткич билан таққосланади.

Мамлакат рақобатбардошлиги омиллари (кўрсаткичлари)нинг таҳлили миллий иқтисодийётлар ривожланишнинг жаҳон тенденцияларидан келиб чиққан ҳолда улар ичидан мамлакат иқтисодийётининг ривожланишига ва унинг рақобатбардошлигини оширишга катта таъсир кўрсатувчи асосийларини аниқлаш имконини беради, хусусан, инсон салоҳиятини ривожлантириш (таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий соҳа), фан-техника инқилоби, инновацияларни ривожлантириш ва ҳ.к.

Мамлакатнинг рақобатбардошлигини баҳолаш учун дастлаб ахборотни йиғиш ва унинг ишончлилигини текшириш, сўнгра кейинги босқичда мамлакат унга интилиши лозим бўлган рақобатбардошлик даражасининг меъёрларини белгилаш зарур. Ушбу ҳолатда биз миллий иқтисодийётнинг рақобатбардошлигини ошириш учун қайси йўналишда иш олиб бориш лозимлигини аниқлаш мақсадида жаҳондаги энг яхши ҳисобланган меъёрларни кўзда тутишни тавсия этган бўлар эдик.

Масалан, мамлакат рақобатбардошлиги кўрсаткичи 0,72 га тенг - бу шуни англатадики, мамлакат иқтисодийётида оптимал 1,0 қийматга эришиш учун етарлича захиралар мавжуд. Шуни таъкидлаш лозимки, турли кўрсаткичлар жаҳондаги энг яхши кўрсаткичларга қараганда катта ёки

кичик қийматга эга бўлиши мумкин, чунки ҳар бир мамлакат ўз хусусиятига ва мамлакат учун қандайдир оптимал қийматга эга, яъни мамлакат барча кўрсаткичлар бўйича рақобатбардош бўлиши мумкин эмас.

Лекин таъкидлаш жоизки, меъёрий кўрсаткичлар сифатида ҳукумат томонидан кўзланган мақсадлар ва республика иқтисодиётини ривожлантириш давлат дастурларидан келиб чиқиб прогноз кўрсаткичларини олиш мумкин. Бу мамлакат рақобатбардошлигини баҳолашга нисбатан ёндашувга, ҳукумат умиди ва унинг иқтисодий сиёсатига боғлиқ. Шундай қилиб, мамлакат рақобатбардошлигининг меъёрий кўрсаткичлари - бу стратегик кўрсаткичлар. Келажақда мамлакат рақобатбардошлиги кўрсаткичларини яхшилаш меъёрларига эга бўлган ҳолда иқтисодиёт ривожланишни исталган вақтга башорат қилиш мумкин.)

АҚШ мисолида кўргазмали ҳисоб-китобларни амалга оширамиз. Нима учун биз ушбу мамлакатни танладик? Бунинг бир неча сабаблари мавжуд: биринчидан, бу жаҳоннинг бозор иқтисодиётига эга бўлган энг ривожланган мамлакат, иккинчидан, сўнгги йилларда у ЖИФнинг жаҳонда мамлакатларнинг рақобатбардошлиги бўйича рейтингида юқори мавқеларни эгаллаган. Айнан АҚШда иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш бўйича 2015 йилгача мўлжалланган стратегик дастурлар қабул қилинганлиги ва АҚШ маъмурияти томонидан мазкур дастурларнинг амалга оширилишига жуда катта эътибор қаратилиши ҳам муҳим омил ҳисобланади. Ушбу дастурларда барча кўрсаткичларни, аynиқса инсон салоҳиятини ривожлантириш ва ИТТКИ бўйича ишларни кўчайтиришга доир кўрсаткичларни яхшилаш чора-тадбирлари кўзда тутилган (2-жадвал).

Агар (1) формула бўйича ҳисоблаб чиқадиган бўлсак, яъни 2-жадвал маълумотларини (1) формулага қўйсак, у ҳолда 2004 йилда АҚШнинг рақобатбардошлиги қуйидагига тенг бўлган:

$$\begin{aligned}
 K_{\text{сша}} &= 0,15 \frac{2,8}{3,5} + 0,15 \frac{13,0}{13,0} + 0,1 \frac{1,0}{1,0} + 0,1 \frac{26,2}{30,0} + 0,1 \frac{76}{80} + 0,1 \frac{0,9}{1,0} + 0,05 \frac{12,0}{30,0} + 0,05 \frac{0,95}{1,0} + \\
 &+ 0,05 \frac{1}{2} + 0,15 \frac{0,9}{1,0} = 0,12 + 0,15 + 0,1 + 0,087 + 0,095 + 0,09 + 0,02 + 0,0475 + 0,025 + \\
 &+ 0,135 = 0,87
 \end{aligned}$$

МАМЛАКАТ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИНГ ТАХМИНИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ ВА МЕЪЁРЛАРИ¹

№	Мамлакат рақобатбардошлигининг кўрсаткичи	Кўрсаткич қиймати	Кўрсаткич меъёри (жаҳондаги энг яхши)	Меъёр манбаси	2004 йил учун АҚШ буйича маълумотлар
1.	ИТТКИ учун давлат бюджетидан харажатлар, ЯИМ %и	0,15	3,5	АҚШ дастури	2,8
2.	Инсонни ривожлантириш (таълим, соғлиқни сақлаш, иқтимоий соҳа) учун давлат бюджетидан харажатлар, ЯИМ %и	0,15	13,0	АҚШ дастури	13
3.	Мамлакатда бозор ўзгаришларининг даражаси	0,10	1,0	АҚШ = 1,0	1,0
4.	Аҳоли жон бошига ЯИМ, минг АҚШ долл.	0,10	30	Ривожланган мамлакатлар буйича ўртача қиймат	26,2
5.	Ҳаётнинг ўртача узунлиги, йил	0,10	80	Япониядаги энг яхши кўрсаткич	76
6.	Ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичи	0,10	1,0	Жаҳонда энг яхши бўлган Япониядаги кўрсаткич	0,9
7.	Қўп илм талаб қилувчи маҳсулот экспорти, ЯИМ %и	0,05	30,0	Европа Иттифоқи кўрсаткичи	12
8.	Ҳаёт кечирish муҳитининг сифати ва хавфсизлиги	0,05	1,0	-	0,95
9.	Аҳоли жон бошига табиий ресурслар захиралари буйича мамлакатнинг ўрни	0,05	-	Фактага асосланади	2-ўрин (30 минг долл.)
10.	Мамлакат аҳолиси ҳаётининг сифати	0,15	1,0	Ривожланган мамлакатлар	10 фойзга ошиш

¹ Манба: Фатхулмуллов Р. Стратегический маркетинг. 2002.² Ривожланган мамлакат - бу барқарор сиёсий тизим, ривожланган бозор муносабатлари, йўлга қўйилган қонунчилик-ҳуқуқий тизимга эга бўлган мамлакат. Шунинг учун АҚШда ушбу кўрсаткич 1,0 га келтирилган.

Шундай қилиб, АҚШ иқтисодиётининг рақобатбардошлигини 0,87 деб баҳолаш мумкин, бошқача айтганда, АҚШда ўз миллий иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш учун захиралар мавжуд.

Таъкидлаш лозимки, ушбу методика мамлакатнинг жорий рақобатбардошлигини эмас, балки миллий иқтисодиётнинг стратегик рақобатбардошлигини баҳолашга йўналтирилган. Мазкур методикада фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизимни ҳосил қилувчи кўрсаткичлар ҳисобланади. Бошқа кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш, яъни келтирилган кўрсаткичлар рўйхатини кенгайтириш мумкин, лекин уларнинг аксарияти 2-жадвалда келтирилган кўрсаткичларга боғлиқ. Масалан, мамлакат иқтисодиётининг ҳолатини тавсифловчи кўрсаткичлар рўйхатига меҳнат унумдорлиги кўрсаткичини киритиш мумкин. Лекин аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМни амалда ишлаб чиқариш тўғридан-тўғри меҳнат унумдорлигига боғлиқ.

Кўрсаткичларнинг ушбу таркибидан дастлабки учтаси энг муҳим, чунки улар жамият ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади, демак, улар миллий иқтисодиётнинг ривожланиш даражасини белгилаб берувчи стратегик кўрсаткичлардир. Лекин кўрсаткичлар қийматини баҳолашда "Мамлакат аҳолиси турмушининг сифати" кўрсаткичини биз жамиятни ривожлантиришдан мақсад аҳолининг фаровонлигини оширишдан иборатлигидан келиб чиққан ҳолда учинчи кўрсаткичдан юқорига қўйдик. Шундай қилиб, мамлакат аҳолиси турмушининг сифати муҳим самарали кўрсаткич ҳисобланади.

Агар Ўзбекистон иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ҳисоблаб чиқадиган бўлсак, у ҳолда юқорида кўрсатилган кўрсаткичларни ҳисобга олмасликка тўғри келади, чунки ҳатто Ўзбекистонда эксперт баҳолаш ҳам амалга оширилмайди. Шунинг учун республика миллий иқтисодиётининг рақобатбардошлик кўрсаткичларини ҳисоблаб чиқишда биз ушбу кўрсаткичнинг миқдорий қисмларига тўхтадик.

Агар (1) формула бўйича ҳисоблаб чиқадиган бўлсак, яъни 3-жадвал маълумотларини (1) формулага қўйсак,

ЎЗБЕКИСТОН РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИНГ КЎРСАТКИЧЛАРИ ВА МЕЪЁРЛАРИ¹

№	Мамлакат рақобатбардошлигининг кўрсаткичи	Кўрсаткич қиймати	Кўрсаткич меъёри (жаҳондаги энг яхши)	Меъёр манбаси	2005 йил учун Ўзбекистон бўйича маълумотлар
1.	ИТКИ учун давлат бюджетидан харажатлар, ЯИМ %и	0,25	3,5	АҚШ дастури	0,1
2.	Инсонни ривожлантириш (таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий соҳа) учун давлат бюджетидан харажатлар, ЯИМ %и	0,25	13,0	АҚШ дастури	9,5
3.	Аҳоли жон бошига ЯИМ, минг АҚШ долл.	0,15	30	Ривожланган мамлакатлар бўйича ўртача қиймат	0,44
4.	Ҳаётнинг ўртача узунлиги, йил	0,15	80	Япониядаги энг яхши кўрсаткич	71,6
5.	Кўп илм талаб қилувчи маҳсулот экспорти, ЯИМ %и	0,1	30,0	Европа Иттифоқи кўрсаткичи	0,0
6.	Аҳоли жон бошига табиий ресурслар захиралари бўйича мамлакатнинг ўрни	0,1	-	Факт бўйича баҳоланади	128,4 минг АҚШ долл.

¹ Ўзбекистон бўйича кўрсаткичлар муаллиф томонидан ЎЗР Давлат статистика қўмитаси ва ЮСАИД маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилган.

у ҳолда 2005 йилда Ўзбекистоннинг рақобатбардошлиги қуйидагига тенг бўлган:

$$K_{\text{Ўзбекистон}} = 0,25 \frac{0,1}{3,5} + 0,25 \frac{9,5}{13,0} + 0,15 \frac{0,44}{30,0} + 0,15 \frac{71,6}{80} + 0,1 \frac{0,0001}{30,0} + 0,1 \frac{1}{1} =$$

$$= 0,007 + 0,18 + 0,002 + 0,13 + 0,0 + 0,1 = 0,42$$

Шундай қилиб, Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг рақобатбардошлиги 0,42 бирлик деб баҳоланмоқда. Таъкидлаш лозимки, бу жуда паст кўрсаткич бўлиб, бир томондан, Ўзбекистонда рақобатбардошликни ошириш учун катта салоҳият мавжудлигидан далолат беради. Иккинчи томондан, биз унга "Мамлакат аҳолиси турмушининг сифати", "Мамлакатда бозор ўзгаришларининг даражаси", "Ҳаёт кечириш муҳитининг сифати ва хавфсизлиги" каби мамлакат рақобатбардошлигининг таркибий қисмларини киритмаган мазкур кўрсаткич, ҳатто миқдорий қисмлар бўйича ҳам, биз ниҳоятда ортда қолаётганлигимиздан далолат бериб турибди. Бу ҳол Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш борасида республика миллий хўжалигининг қиёсий устунликларидан фойдаланиш асосида, иқтисодиётни инновацион ривожлантириш мақсадига йўналтирилган давлат иқтисодий сиёсатини амалга ошириш зарурлигини яна бир бор тасдиқлаб турибди. Бошқача айтганда, қиёсий устунликларга таяниб ва уларни монанд уйғунлаштирган ҳолда республика иқтисодиётининг рақобат жиҳатдан устунликларини жадаллик билан ривожлантириш зарур.

Мамлакатнинг иқтисодий фаол аҳолиси рақобатбардошлигини баҳолаш. Ўзбекистоннинг иқтисодий фаол аҳолиси рақобатбардошлигини аниқлаш учун биз илгари мамлакат даражасида Жаҳон иқтисодий форуми методикасида қўлланиладиган 15 та рақобат устунлигини тавсия этган эдик¹.

Бироқ Ўзбекистон ва МДҲ мамлакатлари иқтисодий фаол аҳолисининг рақобат жиҳатдан устунликларини ўрганиш жараёнида биз кўрсаткичларнинг янада

¹ Методика оценки конкурентоспособности экономики Республики Узбекистан. Институт экономики АН РУз. - Ташкент, 2004. С. 9.

кенг доирасидан фойдаланиш лозим деган хулосага келдик, хусусан, биз ўз тадқиқотимизда иқтисодий фаол аҳолининг рақобатбардошлигини тавсифловчи 31 та кўрсаткични қамраб олдик.

Улар жумласига рақобат жиҳатдан устунликларнинг қуйидаги кўрсаткичлари киради:

- Аҳоли сони ўсишининг ўртача йиллик суръати, % да (x_1);
- Иқтисодий фаол аҳолининг фоизи, % да (x_2);
- Иқтисодий фаол аҳолининг бандлик даражаси, % да (x_3);
- Нодавлат секторида банд бўлганлар улуши, % да (x_4);
- Расмий ишсизлик даражаси, % да, (x_5);
- Рўйхатга олинадиган бозордаги кескинлик, (x_6);
- Таълим учун давлат харажатлари, ЯИМ % и, (x_7);
- Таълим учун давлат харажатлари, умумий давлат харажатларидан % да, (x_8);
- Базавий таълим билан қамраб олиш коэффициенти (7-15 ёш), (x_9);
- Умумий ўрта таълим билан қамраб олиш коэффициенти (15-18 ёш), (x_{10});
- Ўрта махсус таълим билан қамраб олиш коэффициенти (15-18 ёш), (x_{11});
- Олий таълим билан қамраб олиш коэффициенти (19-24 ёш), (x_{12});
- Таълим даражасининг индекси, x_{13} ;
- Аҳоли жон бошига электр энергиясини истеъмол қилиш, кВт-соат, (x_{14});
- ИТТКИ учун харажатлар (ЯИМ % и), (x_{15});
- Соғлиқни сақлаш учун давлат харажатлари (ЯИМ % и), (x_{16});
- Врачлар сони, (x_{17});
- Аҳоли жон бошига ХҚПни ҳисобга олган ҳолда ЯИМ, АҚШ долларарида, (x_{18});
- Ижтимоий меҳнат унумдорлиги, (x_{19});
- АҚШ долларарида бир ойлик номинал иш ҳақи, (x_{20});
- Меҳнат унумдорлиги ва унга ҳақ тўлашнинг ўзаро нисбати, (x_{21});
- ЯИМ индекси, (x_{22});

- Аёлларнинг ҳисобланган даромади (АҚШ долларида ХҚП), (x_{23}) ;
- Эркакларнинг ҳисобланган даромади (АҚШ долларларида ХҚП), (x_{24}) ;
- Аҳолининг энг қашшоқ қатламлари (10%), (x_{25}) ;
- Аҳолининг энг қашшоқ қатламлари (20%), (x_{26}) ;
- Аҳолининг энг бой қатламлари (10%), (x_{27}) ;
- Аҳолининг энг бой қатламлари (20%), (x_{28}) ;
- Аҳолининг қашшоқ қатламлари (10%)га нисбатан аҳолининг энг бой қатламлари (10 %), (x_{29}) ;
- Аҳолининг қашшоқ қатламлари (20%)га нисбатан аҳолининг энг бой қатламлари (20 %), (x_{30}) ;
- Жини коэффиценти, (x_{31}) ;

Мазкур кўрсаткичлар иқтисодий фаол аҳолининг рақобатбардошлигига таъсир кўрсатувчи омиларни тавсифлайди. Улар ичида биз демографик (j1), меҳнат (j2), таълим (j3), фан-техника (j4), тиббиёт (j5), иқтисодий (j6) омиларни ва аҳоли даромадлари дифференциациясини (j7) танлаб олдик.

МДХ мамлакатлари бўйича ана шундай кўрсаткичлар билан солиштирилганда Ўзбекистоннинг иқтисодий фаол аҳолисини тавсифловчи ижтимоий-демографик ва иқтисодий кўрсаткичлар биз олиб борган тадқиқотнинг объекти бўлди.

Мамлакат рақобатбардошлиги даражасини аниқлаш учун биз омилий таҳлил усулидан фойдаландик, унда

$$K_{стр\ зан} = \frac{\sum_{j=1}^n K_j_{стр\ зан}}{n}, \quad (2)$$

бу ерда: $K_{стр\ зан}$ - мамлакат иқтисодий фаол аҳолисининг рақобатбардошлиги коэффиценти; $K_j_{стр\ зан}$ - мамлакат иқтисодий фаол аҳолисининг рақобатбардошлиги коэффиценти омил бўйича; j - мамлакат иқтисодий фаол аҳолисининг рақобатбардошлик омили; n - мамлакат иқтисодий фаол аҳолисининг рақобатбардошлиги коэффицентини баҳолаш учун олинган омиллар сони.

Мамлакат иқтисодий фаол аҳолиси рақобатбардошлигининг коэффиценти омил бўйича (K_j) қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$K_{стр\ зан} = \frac{\sum_{i=1}^n K_{i\ зан}}{m}, \quad (3)$$

бу ерда: $K_{i\ зан}$ - мамлакат иқтисодий фаол аҳолисининг алоҳида кўрсаткич бўйича рақобатбардошлиги; i - иқтисодий фаол аҳолининг рақобат жиҳатдан усунлиги кўрсаткичи; m - омилдаги кўрсаткичлар сони.

Иқтисодий фаол аҳоли рақобатбардошлигининг алоҳида кўрсаткич бўйича коэффиценти ($K_{i\ зан}$) қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$K_{i\ зан} = \frac{(X_{i\ факт} - X_{i\ мин})}{(X_{i\ макс} - X_{i\ мин})}, \quad (4)$$

бу ерда: $X_{i\ факт}$ - Ўзбекистон бўйича i - амалдаги кўрсаткич; $X_{i\ мин}$ - МДҲ бўйича i - минимал кўрсаткич; $X_{i\ макс}$ - МДҲ бўйича i - максимал кўрсаткич.

Иқтисодий фаол аҳоли рақобатбардошлигининг мамлакат ва минтақа даражаларини расмий статистика маълумотлари бўйича аниқлаш, корхона ходимларининг рақобатбардошлик даражасини баҳолаш учун эса эксперт баҳоси усулидан фойдаланиш лозим.

2.2. Мезодаражадаги рақобатбардошликни баҳолаш

Фирманинг рақобатбардошлигини баҳолаш. Иқтисодиётни глобаллаштириш ва байналмилаллаштириш даврида унинг самарадорлиги ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот талабгирлигининг ягона мезони бўлиб рақобатбардошлик ҳисобланади. Ҳозирги вақтда "рақобатбардошлик" тушунчасининг ягона таърифи мавжуд эмас. Ушбу тушунча талқинларининг кўп бўлиши эҳтимолини белгилаб берувчи асосий омилар - бу иқтисодчиларнинг турли хил бошланғич позициялари ҳамда ишлаб чиқарувчи сифатида фақат алоҳида корхона, тармоқ ёки бутун иқтисодиётнинг кўриб чиқилишидир. Рақобатбардошлик - нисбий тушунча, чунки бир турдаги бозорларда муваффақиятли рақобатлашувчи товар бошқа бозорларда умуман рақобатбардош бўлмайди. Бу

ҳол ташқи ва ички бозорларда рақобатбардошликни чегаралаш заруратини келтириб чиқаради.

Шундай қилиб, рақобатбардошлик соҳасида умумий концепцияни шакллантириш учун мазкур ҳолатнинг барча томонларини ҳисобга олиш лозим. Бироқ қатор мамлакатлар тажрибасига кўра ички бозордаги рақобат халқаро рақобатнинг асоси ҳисобланади.

Иқтисодчи олимларнинг фикрича, рақобат муносабатларининг барча хили учта босқичда амалга оширилади:

- маҳсулот, ишлаб чиқариш ва корxonанинг муайян микро турлари;

- мезотармоқлар, корxonаларнинг тармоқ корпоратив бирлашмалари ва горизонтал интеграциялашган фирмалар;

- тармоқлараро интеграциялашган макроиқтисодий мажмуалар ва ҳ.к.

Ҳар қандай саноат фирмаси, ҳар қандай товар ишлаб чиқарувчи у ташкил этилган вақтдан бошлаб ва бутун фаолияти давомида ўзи учун зарур бўлган рақобатбардошлик муаммоларини ҳал этишига тўғри келади. Жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари иқтисодиёти жаҳон хўжалиги алоқаларига жалб этилган, миллий бозор ва унинг талаблари эса жаҳон бозори ва халқаро рақобатбардошликнинг фаол таъсири остида шаклланади.

Ҳозирги вақтда юзага келган вазият мулкчиликнинг турли шакллари субъектларининг иқтисодий муносабатлари иштироки билан тавсифланади: давлат, муниципал, хусусий. Бозорнинг аксарият иштирокчилари манфаатлари ишлаб чиқариш омиллари мустақил равишда жалб этувчи, улардан фойдаланувчи ва олинган маҳсулотни тақсимловчи компаниялар атрофида гуруҳланади. Иқтисодий ҳодисалар марказларининг макро даражадан микро даражага ўтиши фирма ичидаги қарорларни қабул қилиш механизмларини ишлаб чиқишни талаб қилади. У ёки бу қарорни қабул қилиш жараёнининг асосий босқичи муқобил вариантларни таҳлил қилиш ва улар ичидан олдинга қўйилган мақсадларга тўлиқ жавоб берувчи вариантни танлашдан иборат. Бунда мамлакат ичида бозор муносабатларининг

шаклланиши ҳамда унинг жаҳон хўжалик алоқаларига жалб этилишига қараб рақобатбардошлик масалаларига бўлган қизиқиш корхонага ва моддий ишлаб чиқариш тармоғига кўчади. Бозор иқтисодиёти шароитида ўз товарини ташқи ва ички бозорга чиқарувчи фирма сифатнинг жаҳон даражаларини, товарни яратиш ва сотиш харажатларини ҳисобга олмасдан, ўз стратегиясида фақат товарнинг рақобатбардошлик кўрсаткичларига таянган ҳолда узоқ вақт мобайнида барқарор маъқени эгаллаб туролмайди.

Ўзи учун янги ҳисобланган бозорга кириб бориш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ёки уни қисқартириш, технологик жиҳозларни модернизация қилиш, ёхуд ишлаб чиқариладиган маҳсулотни янгилаш мақсадида инвестицияларни амалга оширишда, албатта, ишлаб чиқарувчи ёки корхонанинг рақобатбардошлигини баҳолаш талаб этилади.

Корхонанинг рақобатбардошлигини баҳолаш учун илмий ёндашувларни қўллаган ҳолда унинг ҳолатининг ялпи ташҳисини амалга ошириш зарур.

Корхона ишлаб чиқариш фаолиятининг ташҳиси ёки вазият таҳлили - корхона турган вазиятни аниқлаб берувчи, яъни унинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молиявий фаолиятининг бутун жараёнига таъсир кўрсатувчи ҳолатларни белгилаб берувчи биринчи таҳлил тури.

Ташҳис мақсади - корхона умумий иқтисодий маконда эгаллаб турган ўринни, унинг жорий ишлаб чиқариш имкониятларини, истеъмол қилинадиган меҳнат, моддий-техника ва молиявий ресурсларни аниқлашдан иборат.

Ташҳис вазифаси - корхона стратегияси, яъни олдинга қўйилган мақсадларга эришиш йўллариини белгилаб берувчи асосий омилларни акс эттиришдан иборат:

1. Қўлланиладиган илмий ёндашувлар ва бошқарув усуллариининг сони ва чуқурлиги нуқтаи назаридан бошқарув тизимининг кузатуви сифатини таҳлил қилиш (4-жадвал).

2. Тизимнинг чиқиш компонентларини, яъни ташкилот стратегиясининг сифатини таҳлил қилиш, унинг

ички заиф ва кучли томонлари, ташқи таҳдидлар ва имкониятлардан келиб чиқиб мақсадни аниқлаштириш "SWOT-таҳлил" фирманинг заиф ва кучли томонларини ҳамда унинг ташқи имкониятлари ва таҳдидларни (ЗКИТ) баҳолашдан иборат. ЗКИТ таҳлил компания ички имкониятлари (унинг заиф ва кучли томонлари) ҳамда ташқи муҳитнинг (қисман имкониятлар ва таҳдидларда ўз аксини топади) стратегик мослиги тамойилига асосланади (5-жадвал).

3. Ташкилот чиқишидаги асосий рақобатчилар фаолият кўрсатишининг рақобатбардошлиги, самарадорлиги ва барқарорлиги, ташқи таҳдидлар ва имкониятлар, рақобатчиларнинг ички кучли ва заиф томонлари (6-жадвал).

4. Тармоқда рақобат қонуни, монополияга қарши қонун ҳужжатлари амал қилиши механизми, тармоқда рақобат шакли (таркиби) ва кучининг таҳлили.

5. Ташкилотга ижобий ва салбий таъсир кўрсатувчи мамлакат макро муҳити омиллари ва мазкур минтақа (шаҳар) инфратузилмасининг таҳлили (7-жадвал).

6. Тизимга киришда рақобат қонуни, монополияга қарши қонун ҳужжатлари амал қилиши механизми, ташкилот етказиб берувчилари ўртасида рақобат кучининг таҳлили.

7. Бошқарув тизимининг бошқариладиган кичик тизими сифатини товарлар сифати ва ресурс талаб қилиши, уларга сервиснинг сифати, бозор инфратузилмаси, фаолиятнинг ушбу йўналишлари самарадорлиги таҳлилини ташкил қилиш ва уларни яхшилаш чора-тадбирларини шакллантириш кўрсаткичлари тизимини шакллантириш нуқтаи назаридан таҳлил қилиш (8-жадвал).

8. Ташкилотни бошқариш тизимининг бошқарувчи кичик тизимларини стратегик ва тактик бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ходимларни бошқариш нуқтаи назаридан таҳлил қилиш (9-жадвал).

9. Стратегик маркетинг, инновацион ва ишлаб чиқариш менежменти, тактик маркетинг тизимида алоқалар таркиби, мазмуни ва сифатини таҳлил қилиш,

унинг заиф ва кучли томонларини аниқлаш (10-жадвал).

10. Ишлаб чиқариладиган товарлар, янгиликлар ва бажариладиган хизматлар, ходимлар ва технологиялар, умуман, ташкилотнинг рақобатбардошлигини таҳлил қилиш: ишлаб чиқариш ва рақобат реакцияси, ритмиклик; нуқсонсизлик; моделларни алмаштиришнинг қайишқоқлиги; меҳнат қилишга ундаш; меҳнат муносабатлари; ишчи кадрлар малакаси; захираларни бошқариш; моддий-техник таъминот; маҳсулотларни оморларга жойлаштириш ва тақсимлаш.

11. Ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги ва ишлаб чиқариш рентабеллигини таҳлил қилиш.

12. Ташкилот фаолият кўрсатишининг барқарорлигини таҳлил қилиш (11-жадвал).

13. Товарлар рақобатбардошлиги, улар асосида ташкилот стратегиясини ишлаб чиқиш учун унинг фаолият кўрсатиши самарадорлиги ва барқарорлигининг стратегик ва тактик омилларини белгилаш.

4-жадвал

ИТТКИ САЛОҲИЯТИ

Функция	Рўйхат
ИТТКИ	<ul style="list-style-type: none"> • ўз фан-техника тараққиёти тизими; • фан-техника тараққиёти тизимининг ташқи қисми; • ИТТКИнинг моддий-техника базаси; • ишлар таркиби, фойдали чиқиш; • мутахассисларнинг ижодий салоҳияти; • янгиликларни жорий этишга ундаш; • рақобат ва кооперация мотивлари; • ўзгартиришлар киритувчи янгиликлар; • ўзгартириш киритмайдиган янгиликлар; • бозор талабларига мослашиш; • янгиликлар конвейери; • маҳсулот тизимини ривожлантириш; • технологияни ривожлантириш; • бинолар ва иншоотларни лойиҳалаштириш.

5-жадвал

ФИРМА (РАҚИБ)НИНГ КУЧЛИ ВА ЗАИФ ТОМОНЛАРИНИ, УНИНГ ИМКОНИЯТЛАРИ ВА ТАҲДИДЛАРИНИ БАҲОЛАШ

Фирма (рақиб)нинг потенциал кучли томонлари	Фирма (рақиб)нинг потенциал заиф томонлари
- қандайдир соҳада такомиллашганлик	- аниқ стратегик йўналишнинг мавжуд эмаслиги
- тегишли молиявий ресурслар	- эскирган жиҳоз
- яхши рақобатбардошлик	- . . . сабабга кўра паст рентабеллик

Фирма (рақиб)нинг потенциал кучли томонлари	Фирма (рақиб)нинг потенциал заиф томонлари
- хариддорларда яхши нуфузга эга	- раҳбарият даражасининг пастлиги
- бозорда тан олинган етакчи	- айрим асосий операцияларни бажаришда "муаммолар", омилкорликнинг паст даражаси
- оқилона ишлаб чиқилган функционал стратегиялар	- стратегияни жорий этиш ишларининг қониқарсизлиги
- кўлам тежами	- ички ишлаб чиқариш муаммоларни ҳал этиш билан бандлик
- рақобатнинг кучли таъсиридан ҳимояланганлик (ҳеч бўлмаганда бир соҳада)	- ИТТКИ соҳасида ортда қолиш
- мос технология	- ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматларнинг тор ассортименти
- ишлаб чиқариш даражаси бўйича устунликлар	- ёрқин бўлмаган имидж
- нисбатан яхши реклама	- нисбатан заиф тақсимлаш тармоғи
- янги товарларнинг жорий этилиши	- маркетингнинг ўртачадан паст даражаси
- ўзини яхши кўрсатган раҳбарият	- стратегияда талаб этиладиган ўзгаришларни молиялашга қобилиятсизлик
- тажриба эгри чизиғи самараси	- тармоқда ўртачадан юқори даражадаги маҳсулотнинг таннархи
- нисбатан яхши ишлаб чиқариш имкониятлари	- бошқалар
- технологик ижронинг нисбатан юқори даражаси	
- бошқалар	
Потенциал ташқи имкониятлар	Потенциал ташқи таҳдидлар
- истеъмолчиларнинг қўшимча гуруҳларига хизматлар кўрсатиш	- мазкур бозорга ишлаб чиқаришнинг пастроқ харажатларига эга бўлган чет эл рақобатчиларининг келиши
- янги бозорлар ёки сегментларга чиқиш	- ўрнини босувчи маҳсулотлар сотувининг ўсиши
- истеъмолчиларнинг кенгроқ доираси эҳтиёжларини қондириш мақсадида ассортиментни кенгайтириш	- бозорнинг нисбатан паст ўсиш суръатлари
- турдош маҳсулотларга диверсификация	- чет эл валюталари курсларида ва чет давлатлар савдо сиёсатидаги ноқулай силжишлар
- вертикал интеграция	- тегишли тартибга солувчи ҳолатларни бажариш харажатларининг юқори даражаси
- жозибador савдо бозорларида савдо тўсиқларини бартараф этиш	- ишлаб чиқаришнинг пайсишига ва саноат циклига заифлик
- рақобат қилувчи фирмалар қаторида хотиржамлик	- истеъмолчилар ёки етказиб берувчиларнинг ўсиб боровчи тижорат қуввати
- бозор ўсишининг нисбатан юқори суръати	- хариддорлар эҳтиёжлари ва дидларининг ўзгариши
- бошқалар	- ноқулай демографик силжишлар
	- бошқалар

**ФИРМА РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИНГ ЧАМАЛАНГАН
ВА ЧАМАЛАНМАГАН БАҲОЛАРИ**

(Тўлиқ қўлам: 1 - энг паст; 10 - энг юқори)

Муваффақиятнинг асосий омиллари / куч-қудрат кўрсаткичлари	Рақобатчилар				
	АВС&К	1-чи	2-чи	3-чи	4-чи
1. Ишлаб чиқариш сифати/даражаси					
2. Обрў/нуфуз					
3. Хомашёга йўл топиш/харажатлар					
4. Технологик ижро даражаси					
5. Реклама фаолиятининг самарадорлиги					
6. Маркетинг/тақсимлаш					
7. Молиявий имкониятлар					
8. Ишлаб чиқариш харажатларининг нисбий даражаси					
9. Нарх-наво борасида рақобатлашиш қобилияти					
Якуний кўрсаткич (рейтинг)					

**ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШНИНГ ТУРЛИ БОСҚИЧЛАРИДА
МИНТАҚАНИНГ РАҚОБАТ ЖИҲАТДАН УСТУНЛИКЛАРИНИ
ШАКЛЛАНТИРИШ (АНИҚЛАШ)**

Босқичлар	Детерминантлар			
	Омиллар	Стратегиялар	Талаб шартлари	Турдош тармоқлар
Ишлаб чиқариш омиллари	+++++			
Инвестициялар	+++++	+++++	+++++	
Инновациялар	+++++	+++++	+++++	+++++
Бойлик	+++++	+++++	+++++	+++++

□ - детерминант фойдаланилмайди;

+++++ - детерминант қисман фойдаланилади;

+++++ - детерминант тўлиқ фойдаланилади.

БОШҚАРУВ САЛОҲИЯТИ

Функциялар	Рўйхат
Стратегик бошқариш	<ul style="list-style-type: none"> • фаолият самарадорлиги; • ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш суръатлари; • фаолият таркиби; • янгиликларнинг қатъийлиги; • стратегиянинг оптималлиги; • жамоанинг ижтимоий етуқлиги; • технология даражаси; • тадбиркорлик даражаси; • дастурий-мақсадли бошқарув; • раҳбариятнинг ижодий усули.

Функциялар	Рўйхат
Тезкор бошқариш	<ul style="list-style-type: none"> • фаолият мақсадларининг мувофиқлаштирилганлиги; • бошқарув механизмларини шакллантириш; • вертикал ва горизонтал бўйича ўзаро ҳамкорлик; • тизим раҳбарлари ва мутахассисларнинг ижодий салоҳияти; • жавобгарлик тизими; • молиявий аҳвол; • ўзини ўзи молиялаш механизми; • қарз маблағлари механизми; • тадбиркорлик муносабатлари; • меҳнаткашларнинг бошқарувда иштироки.

9-жагвал

ФИРМАДА СТРАТЕГИК ТАҲЛИЛ БОСҚИЧЛАРИНИНГ ТАВСИФИ

Босқичлар	1 - Миссия ва мақсадлар таҳлили	2 - Ички муҳит таҳлили	3 - Ташқи муҳит таҳлили	4 - Умуман муҳит таҳлили
<i>Вазифалар</i>	Миссия ва мақсадларни идентификациялаш	Стратегик салоҳиятни баҳолаш	Стратегик иқлим (шароитлар)ни баҳолаш	Стратегик мавқени баҳолаш Рақобат жиҳатдан устунликни баҳолаш
<i>Воситалар</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Фирманинг ишлаб чиқариш-хўжалик тизими модели • стратегик бошқарув тизими модели • "Мақсад дарахти" 	<ul style="list-style-type: none"> • ЖЦИзд • ЖЦТов • ЖЦТех • ЖЦОрг; • Схема "БФР" • СХЦ (БЕ, СПЕ); • Портер графиги "рентабеллик - бозор улуши" • ўқитиш эгри чизиги 	<ul style="list-style-type: none"> • ЖЦОтр • "кучлар майдони" таҳлили • STEP- таҳлил • Стратегик зоналар • Котлернинг алоқа аудиториялари • Ҳаракатлантирувчи кучлар концепцияси • Портернинг 5 та рақобатчи кучи • Муваффақиятнинг асосий омиллари (МАО) 	<ul style="list-style-type: none"> • Ансофф матрицаси • "маҳсулот-бозор" • БКГ матрицаси • ДЭМК матрицаси • SWOT-таҳлил • "Харидор-сотувчи" матрицаси • "ЖЦОтр-КП" матрицаси
<i>Ҳал этиш</i>	Миссия таркибини танлаш ва таҳрир қилиш ривожланиш мақсадини танлаш (таҳрир қилиш) "Мақсад дарахти" таркибини танлаш	Ички муҳит (салоҳият) таркибини танлаш Усулларни танлаш Салоҳиятни баҳолашни танлаш	Ташқи муҳит (шароитлар) таркиби вариантини танлаш Усулларни танлаш Иқлимни баҳолашни танлаш	Стратегик макон таркиби вариантини танлаш Усулларни танлаш; Мавқени баҳолашни танлаш Стратегияларни мавқе бўйича идентификациялаш

Шартли белгилар: ЖЦИзд, ЖЦТов, ЖЦТех, ЖЦОрг, ЖЦОтр - товарлар, технологиялар, ташкилот, тармок

ҳаётӣй цикларининг схемалари. БФР - маҳсулотларнинг Бизнес-жараёнлари - ҳаётӣй цикл бўйича Функциялар - функцияларни бажариш учун ресурслар. СХЦ - стратегик хўжалик марказлари (Бизнес-бирликлар, Стратегик ишлаб чиқариш бирликлари). "Рентабеллик - фирма бозорининг нисбий улуши" Портер графиги. Ансофф бўйича "кучлар майдони" таҳлили. СТЕР-таҳлил (СТЭП) - макро муҳит соҳаларининг таҳлили: Ижтимоӣй, Техник, Иқтисодӣй, Сиёсий. Ансоффнинг стратегик зоналари: фирма ва унинг тармоқлари макро муҳитини, хўжалик юретишнинг стратегик зонарига яқин доира (СЗХ), ресурслар (СЗР), капитал қўйилмалар (СЗК), технологиялар (СЗТ), стратегик таъсир гуруҳи (СГВ)ни таркиблaш. БКГ - Бостон Консалтинг Гуруҳи. ДЭМК матрицаси - "Дженерал Электрик - МакКинси" матрицаси ("фирманинг рақобат мақоми - бозорнинг жозибадорлиги". КП - рақобат жиҳатдан устунликлар.

10-жағвал

МАРКЕТИНГ САЛОҲИЯТИ

Функция	Рўйхат
Маркетинг	<ul style="list-style-type: none"> • бозорларни тадқиқ этиш; • сотиш тармоқларини ўзгартириш; • сотишнинг барқарорлиги; • реклама; • маҳсулотга истеъмолчиникида хизмат кўрсатиш; • буюртмалар таркиби; • маҳсулот дифференциацияси; • янги эҳтиёжлар қўшилиши; • истеъмолчида компания нуфузи.

11-жағвал

СИФАТНИ БОШҚАРИШ ТИЗИМИ ЖОРИЙ ЭТИЛГАН КОРХОНА ВА ҚИЙМАТИ АСОСИДА БОШҚАРИЛАДИГАН КОРХОНАНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Таққослаш мезонлари	Сифатни бошқариш тизими жорий этилган корхона	Қиймати асосида бошқариладиган корхонанинг қиёсий таҳлили
Тизим фаолият кўрсатишнинг асосий мақсади	- "буюртмачининг қониқиш ҳосил қилиши"- сифатни узлуксиз яхшилаш	- инвестицион жозибадорликни таъминлаш (бизнес қийматининг ўсиши); - корхонанинг рақобатбардошлигини ошириш
Фаолият кўрсатишнинг йўналтирилганлиги	- буюртмачига йўналтирилганлик	- акциядорлар, мулкдорлар, сармоядорлар учун йўналтирилганлик

Таққослаш мезонлари	Сифатни бошқариш тизими жорий этилган корхона	Қиймати асосида бошқариладиган корхонанинг қиёсий таҳлили
Қарорлар қабул қилишга нисбатан ёндашув	- фактлар ва натижаларга асосланган	- имкониятларни аниқлаш ва башоратга асосланган
Ходимларни қизиқтириш	- ходимларни жалб қилиш (жалб этиш уларнинг қобилиятидан корхона фойдаси йўлида фойдаланиш имкониятини беради); - ўтган фаолият натижалари рағбатлантирилади	- ходимларни жалб қилиш (қиймат тамойилларига асосланган қизиқтириш ҳисобидан); - ходимларнинг келажақда корхона қийматининг ўсишига йўналтирилган ижодкорлиги ва ташаббуси рағбатлантирилади
Контрагентлар билан муносабатлар	- етказиб берувчилар билан ўзаро фойдали муносабатлар	- барча манфаатдор томонлар (истеъмолчилар; ходимлар; етказиб берувчилар; сармоядорлар; ҳокимият; акциядорлар) билан ўзаро фойдали муносабатлар

Минтақанинг рақобат жиҳатдан устунликлари қуйидагилар билан аниқланади:

- биринчи босқичда - ишлаб чиқариш омиллари: табиий ресурслар, товарлар ишлаб чиқариш учун қулай шарт-шароитлар, малакали ишчи кучи ҳисобидан (бир детерминант билан таъминланади);

- иккинчи босқичда - таълим, технология, лицензияга тажовузкор инвестициялаш асосида (бир детерминант билан таъминланади);

- учинчи босқичда - "ромб"нинг барча таркибий қисмларининг амал қилиши йўли билан маҳсулотнинг янги турларини, ишлаб чиқариш жараёнларини ташкил этиш, ташкилий қарорлар ва бошқа инновациялар ҳисобидан;

- тўртинчи босқичда - ташкил этилган бойлик ҳисобидан ва тўлиқ фойдаланмаётган барча детерминантларга таянади.

Умуман олганда, барча бозорлардаги ёки алоҳида бозорлар ва уларнинг секторларига нисбатан фаолият йиғиндиси бўйича рақобатбардошлик мезонлари маркетинг мажмуининг алоҳида элементлари бўйича гуруҳланади:

1. Маҳсулот.
2. Нарх-наво.
3. Маҳсулотни истеъмолчигача етказиш.

4. Маҳсулотни сотувга чиқариш (маркетинг коммуникациялари).

Ҳисоблаш учун миқдорий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Бундан ташқари, ишбилармонлик фаоллиги ва фирма фаолиятининг самарадорлиги кўрсаткичлари тизимидан фойдаланилади.

Фирманинг маркетинг фаолияти рақобатбардошлигини таҳлил қилиш учун унинг рақобатбардошлигини ҳисоблаб чиқишга нисбатан ушбу икки ёндашув таъмойлари қўлланилади.

Юқорида баён этилганларни ҳисобга олган ҳолда кўрсаткичларнинг қуйидаги тизими таклиф этилади.

1. Маҳсулот бўйича:

а) *Бозор улуши коэффициенти:*

$$KDP = \frac{OP}{OOPR}, \quad (5)$$

бу ерда, *OP* - фирма томонидан томонидан маҳсулотни сотиш ҳажми; *OOPR* - бозорда маҳсулот сотишнинг умумий ҳажми. Коэффициент фирма бозорда эгаллаган улушни кўрсатиб турибди.

б) *Сотув олдидан тайёргарлик коэффициенти:*

$$KPP = \frac{ZPP}{ZPOP}, \quad (6)$$

бу ерда, *ZPP* - сотув олдидан тайёргарлик харажатлари; *ZPOP* - маҳсулотни ишлаб чиқариш (харид қилиш) ва уни сотишни ташкил қилиш харажатларининг суммаси.

Мазкур кўрсаткич фирманинг сотув олдидан тайёргарликни яхшилаш ҳисобидан рақобатбардошликни оширишга интилиши. Агар маҳсулот ҳисобот даврида сотув олдидан тайёргарликни талаб қилмаса, у ҳолда $KPP = 1$ қабул қилинади.

в) *Сотувлар дажмининг ўзгариши коэффициенти:*

$$KIOB = \frac{OPKOP}{OPNOB}, \quad (7)$$

бу ерда, *OPKOP* - ҳисобот даври якунидаги сотувлар ҳажми; *OPNOB* - ҳисобот даври бошидаги сотувлар ҳажми.

Сотувлар ҳажмининг ўсиши ҳисобидан фирма рақобатбардошлигининг ўсиши ёки пасайишини кўрсатиб турибди.

2. Нарх-наво бўйича:

а) *Нарх-наво коэффицентининг гаражаси:*

$$КУЦ = \frac{Ц_{max} + Ц_{min}}{2Ц_{уф}}, \quad (8)$$

бу ерда, $Ц_{max}$ - товарнинг бозордаги энг катта нархи; $Ц_{min}$ - товарнинг бозордаги энг паст нархи; $Ц_{уф}$ - товарнинг фирма белгилаган нархи.

Маҳсулот нархининг динамикаси ҳисобидан фирма рақобатбардошлигининг ўсиши ёки пасайишини кўрсатиб турибди.

3. Маҳсулотни истеъмолчигача етказиш:

Маҳсулотни истеъмолчигача етказиш коэффицентни:

$$КСБ = \frac{КИОП \times ЗСБ_{кон}}{ЗСБ_{нон}}, \quad (9)$$

бу ерда, $КИОП$ - сотувлар ҳажмининг ўзгариш коэффицентни - (3) формула; $ЗСБ_{кон}$ - ҳисобот даври якунига сотиш тизимининг фаолият кўрсатиши учун харажатлар суммаси; $ЗСБ_{нон}$ - ҳисобот даври бошида сотиш тизимининг фаолият кўрсатиши учун харажатлар суммаси.

Сотиш фаолиятини яхшилаш ҳисобидан фирманинг рақобатбардошликни оширишга интилишини кўрсатади.

4. Маҳсулотни сотувга чиқариш бўйича:

а) *Реклама фаолияти коэффицентни:*

$$К_{рекД} = \frac{КИОП \times ЗРД_{кон}}{ЗРД_{нон}}, \quad (10)$$

бу ерда, $ЗРД_{кон}$ - ҳисобат даври якунига реклама фаолияти харажатлари; $ЗРД_{нон}$ - ҳисобат даври бошида реклама фаолияти харажатлари.

Реклама фаолиятини яхшилаш ҳисобидан фирманинг рақобатбардошликни оширишга интилишини тавсифлайди.

б) *Шахсий сотувлардан фойдаланиш коэффициенти:*

$$КИПП = \frac{КИОП \times ЗПА_{кон}}{ЗПА_{нон}}, \quad (11)$$

бу ерда, $ЗПА_{кон}$ - ҳисобот даври якунида савдо агентлари меҳнатига ҳақ тўлаш харажатлари суммаси; $ЗПА_{нон}$ - ҳисобот даври бошида савдо агентлари меҳнатига ҳақ тўлаш харажатлари суммаси.

Савдо агентларини жалб қилган ҳолда шахсий сотувларнинг ўсиши ҳисобидан фирманинг рақобатбардошликни оширишга интилишини кўрсатади.

в) *Жамоатчилик билан алоқалардан фойдаланиш коэффициенти:*

$$КИСО = \frac{КИОП \times ЗР_{кон}}{ЗР_{нон}}, \quad (12)$$

бу ерда, $ЗР_{кон}$ - ҳисобот даври якунига жамоатчилик билан алоқалар учун харажатлар; $ЗР_{нон}$ - ҳисобот даври бошида жамоатчилик билан алоқалар учун харажатлар.

Жамоатчилик билан алоқаларни яхшилаш ҳисобидан фирманинг рақобатбардошликни оширишга интилишини кўрсатади.

Юқорида санаб ўтилган коэффициентларни жамлаб ва ўртача арифметик миқдорни топиб, муайян маҳсулот учун маркетинг фаолияти рақобатбардошлигининг якуний кўрсаткичини аниқлаймиз. Уни рақобатбардошликнинг маркетинг тестидан ўтказиш коэффициенти (КМТК) деб номлаймиз.

$$КМТК = \frac{КРД + КПП + КИОП + КУЦ + КСб + K_{рек} Д + КИПП + КИСО}{L}, \quad (13)$$

бу ерда, L - суратдаги кўрсаткичларнинг умумий сони. Ушбу ҳолатда $L = 8$.

Таъкидлаш лозимки, коэффициентларнинг кўпчилиги турли маҳсулотлар учун турли миқдорга эга. У ҳолда фирманинг маркетинг фаолияти рақобатбардошлигини ҳисоблаб чиқиш учун унинг барча маҳсулоти учун коэффициентлар (КМТК) суммасини аниқлаш лозим:

$$K_{\Sigma} = \frac{\sum KMTK}{n}, \quad (14)$$

бу ерда n - фирма маҳсулотлари (хизматлари)нинг сони.

Бундан ташқари, фирманинг тўлиқ рақобатбардошлигини ҳисоблаб чиқиш учун умумий молиявий коэффицентларни ҳисобга олиш зарур. Умумий молиявий коэффицентлар фирманинг ҳисобат давридаги баланснинг таҳлили асосида ҳисоблаб чиқилади.

Фирма фаолияти натижаларини таҳлил қилиш амалиётида ликвидлик коэффицентлари, барқарорлик коэффицентлари, ишбилармонлик фаоллиги коэффицентлари, фойдалилик коэффицентлари ва ҳоказоларни ўз ичига олувчи молиявий кўрсаткичларнинг жамлама жадвали қўлланилади. Бироқ фирманинг рақобатбардошлигини ҳисоблаш учун баланс таркибини қуйидаги коэффицентлар бўйича баҳолаш билан чекланиш мумкин.

Жорий ликвидлик коэффиценти (КТЛ) фирма ихтиёрида нақд мавжуд бўлган ишлаб чиқариш захиралари (ОС), тайёр маҳсулот (ГП), пул маблағлари (ДС), дебиторлик қарзлари (ДЗ) ва бошқа айланма активлар (ПОА) кўринишидаги айланма маблағлари қийматининг фирманинг қисқа муддатли банк кредитлари (ОККБ), қисқа муддатли қарзлар (КЗ) ва турли кредиторлик қарзлари (РКЗ) кўринишидаги муддатли мажбуриятларига нисбати сифатида аниқланади.

$$КТЛ = \frac{ОС + ГП + ДС + ДЗ + ПОА}{ОККБ + КЗ + РКЗ}, \quad (15)$$

Коэффицентнинг норматив қиймати - камида 2.

Ўз маблағлари билан таъминланганлик коэффиценти (КОСС) ўз маблағлари манбаларининг ҳажми (ОИСС) ва асосий воситалар (ФСОС) ҳамда бошқа айланмадан ташқари активлар (ЛВА)нинг амалдаги қиймати ўртасидаги фарқнинг фирма ихтиёрида нақд мавжуд бўлган ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш (НП), тайёр маҳсулот (ГП), пул маблағлари (ДС), дебиторлик қарзлари (ДЗ) ва бошқа айланма активлар кўринишидаги айланма маблағлар

(ФСНОС)нинг амалдаги қийматига нисбати сифатида аниқланади.

$$КОСС = \frac{ОИСС - (ФСОС + ПВА)}{ФСНОС + НП + ГП + ДС + ДЗ + ПОА} \quad (16)$$

Норматив қиймат - камида 0,1.

Шундай қилиб, фирманинг рақобатбардошлигини ҳисоблаб чиқишнинг тўлиқ формуласи қуйидагича кўринишга эга бўлади:

$$КФ = K_{\Sigma} \times КТЛ \times КОСС, \quad (17)$$

Маҳсулотнинг ҳар бир бозори учун энг хавfli (устувор) рақиблар идентификация қилинади. Барча рақобатчилар фирма қўлга киритган устунликларга қараб маълум гуруҳларга бўлинади ва шу тариқа уларнинг рақобат курашидаги роли белгиланади.

Рақобатчиларнинг ҳар бир гуруҳи учун бозордаги хатти-ҳаракатларнинг муайян концепцияси хосдир. Рақибларни гуруҳларга бўлиш учун рақобат қилувчи фирмаларнинг гуруҳларга бўлиниш матричасини кўриб чиқамиз (12-жадвал).

Матрица тўққизта квадрант (сектор)га бўлинган тўғри бурчакли шаклни ўзида намоён этади, бунда уларнинг ҳар бири -10 дан 10 гача бўлган маълум коэффициентга мос келади. Тўғри бурчакнинг ўзи эса бешта даражага бўлиниб, улардан ҳар бири бир-биридан рақобатбардошлик даражасига кўра фарқ қилувчи ва бозор иштирокчиларининг қуйидаги гуруҳларига кирувчи фирмаларнинг маълум гуруҳларига мос келади:

12-жадвал

БОЗОРДА РАҚОБАТЛАШУВЧИ ФИРМАЛАР ГУРУҲИ МАТРИЦАСИ

Даъвогарлар +3,1—+7	+7,1—+9	Етакчилар +9,1—+10
Бозор сегментини эгаллаганлар -2,9—(-0,99)	1	Издошлар +1,1—+3
-10—(-9,1)	Банкротлар -9—(-7)	Бозор сегментини эгаллаганлар -6,9—(-3)

Етакчилар — 0,1—10;

Етакчи ролига даъвогарлар — 7,1—9; 3,1—7;

Издошлар — 1,1—3; 1;

Бозор мавқеини эгаллаганлар — -0,99—(-2,9); -3 — (-6,9);

Банкротлар — -7—(-9); -9,1—(-10).

Бозор етакчилари - рақобатбардошликнинг энг катта коэффиценти (*КФ*)га эга бўлган фирмалар. Одатда, мазкур фирмалар сотувлар чоғида энг кўп бозор улушига эга бўлиб, нарх-наво сиёсатида, харажатларни оптималлаштиришда, турли хилдаги тақсимловчи тизимлардан фойдаланишда етакчи ҳисобланишади. Етакчи фирмалар учун муҳофаа ўзига хос хусусият ҳисобланади.

Бозор даъвогарлари - уларнинг рақобатбардошлик коэффиценти 3,1 дан 9 гача бўлган оралиқда турувчи фирмалар. Ушбу фирмалар, одатда, сотувларнинг бозор улушини кўпайтириш учун курашган ҳолда нарх-наво демпингини амалга оширадilar. Улар учун фаолиятнинг барча йўналишларида ҳужум стратегияси хосдир.

Бозор издошлари - уларнинг рақобатбардошлик коэффиценти 1 дан 3 гача бўлган оралиқда турувчи фирмалар. Фирмаларнинг мазкур гуруҳи тармоқ етакчисининг изидан бориш сиёсатини амалга ошириб, таваккалга қўл урмайди, лекин пассивликни ҳам намоён этмайди. Ушбу гуруҳ фирмалари ўзларининг бозордаги фаолиятига доир қарорларни ўта эҳтиёткорлик билан ва ҳар томонлама ўлчаб, қабул қилишади. Улар етакчининг фаолиятдан нусха кўчиришади, аммо ҳушёрлик билан ҳаракат қилишади ва кам ресурслар сарфлашни кўзлайди. бундай фирмалар, одатда, бозор даъвогарлари томонидан ҳужумларга дучор бўлишади.

Бозор сегментида ҳаракат қилувчи фирмалар. Мазкур гуруҳнинг рақобатбардошлик коэффиценти -0,99 дан -6,9 гача бўлган оралиқда туради Ушбу гуруҳ фирмалари бозорнинг рақобатнинг бошқа иштирокчилари кўрмайдиган ёки ҳисобга олмайдиган кичик сегментларига хизматлар кўрсатади. Улар юқори даражада ихтисослашган. Мижозлар доираси чекланган, лекин

нархлар даражаси юқори. Ўз фаолиятида бундай фирмалар асосан миждозларга боғлиқ ва уларга таянади.

Банкротлар - рақобатбардошлик коэффициентлари -7 дан -10 гача бўлган фирмалар. Мазкур фирмалар ташқи бошқарув режимини қўллашади ва банкротлик ҳолатидан чиқиш чора-тадбирларини амалга оширади ёки кредиторлар билан ҳисоб-китобларни амалга ошириб, тугатилади.

Тармоқ рақобатбардошлигини баҳолаш. Тармоқ рақобатбардошлиги мазкур тармоқда ишлаб чиқариладиган товарнинг рақобатбардошлигига бевосита боғлиқ. Корхоналар рақобатбардошлиги тармоқдаги ҳолатга ва унинг мавқеига таъсир кўрсатади, лекин айнан товарнинг рақобатбардошлиги, ўз навбатида, корхоналарнинг рақобатбардошлигига бевосита таъсир кўрсатган ҳолда улар учун ҳам ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Тармоқ ва корхона (фирма)нинг рақобат жиҳатдан устунликлари бир-бирига ўхшаш бўлиб, улар ташқи (тизимга нисбатан) ва ички (тизимда) устунликларга бўлинади.

Тармоқ ва фирманинг ташқи рақобат устунликларига қуйидагилар киради:

- мамлакат рақобатбардошлигининг юқори даражаси;
- кичик ва ўрта бизнеснинг давлат томонидан фаол қўллаб-қувватланиши;
- мамлакат иқтисодиёти фаолият кўрсатишининг сифатли ҳуқуқий тартибга солиниши;
- жамият ва бозорларнинг очиқлиги;
- мамлакат иқтисодиётини бошқаришнинг юқори илмий даражаси;
- стандартлаштириш ва сертификатлаш миллий тизимининг халқаро тизим билан уйғунлашуви;
- фан ва инновация фаолиятининг давлат томонидан тегишлича қўллаб-қувватланиши;
- мамлакатни бошқаришни ахборот билан таъминлашнинг юқори сифати;
- мамлакат ичида ва жаҳон ҳамжамияти доирасида интеграциялашувнинг юқори даражаси;
- мамлакатда паст солиқ ставкалари;
- мамлакатда паст фоиз ставкалари;
- қулай ва арзон ресурсларнинг мавжудлиги;

- мамлакатда бошқарув кадрларини тайёрлаш ва қайта тайёрлашнинг сифатли тизими;
- мамлакатнинг яхши иқлим шароитлари ва жуғрофий ҳолати;
- мамлакатда фаолиятнинг барча соҳаларида рақобатнинг юқори даражаси ва бошқалар.
- Тармоқ (фирма)нинг ички рақобат устунликларига қуйидагилар киради:
 - товарга бўлган юқори эҳтиёж;
 - жамлаш, ихтисослашув ва кооперациянинг оптимал даражаси;
 - маҳсулотни бирхиллаштириш ва стандартлаштиришнинг оптимал даражаси;
 - рақобатбардош ишчиларнинг ҳиссаси катталиги;
 - бошқарувнинг юқори сифатли ахборот ва меъёрий-услубий асоси;
 - етказиб берувчиларнинг рақобатбардошлиги;
 - сифатли хомашё ва бошқа ресурслардан фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги;
 - ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оптималлаштириш ишларининг бажарилиши;
 - туб янгиликларнинг юқори даражаси (патентланган товар, технологиялар, ахборот тизимлари ва ҳ.к.);
 - менежерларнинг рақобатбардошлиги;
 - тармоқ ташкилотларида рақобатбардошликни таъминлаш тизимларининг фаолият кўрсатиши;
 - маҳсулот ва тизимларни сертификациялашни амалга ошириш;
 - товарнинг эксклюзивлиги;
 - ташкилотнинг юқори самарадорлиги;
 - кўп илм талаб қилувчи товарлар экспортининг юқори улуши;
 - рақобатбардош ташкилотлар ва товарларнинг юқори салмоғи ва бошқ.

Тармоқнинг рақобатбардошлигини баҳолашнинг тақлиф этилаётган методикасида товарнинг рақобатбардошлиги асосий компонент ҳисобланади. Тармоқнинг рақобатбардошлигини қуйидаги формула бўйича аниқлаш тавсия этилади:

$$K_{\text{опр}} = \frac{\sum_{i=1}^n V_i \times K_i}{\sum_{i=1}^n V_i} \quad (18)$$

бу ерда, $K_{\text{опр}}$ - тармоқнинг рақобатбардошлиги, бирлик улуши; $i = 1, 2, 3, \dots, n$ - тармоқда ишлаб чиқариладиган товар номларининг сони; V_i - i -товар эгаллаган бозор улуши; K_i - i -товарнинг бозордаги рақобатбардошлиги, бирлик улуши.

Таклиф этилган формулада асосий компонент бўлиб товарнинг рақобатбардошлиги ҳисобланади. Тармоқ рақобатбардошлигини баҳолашнинг барча методикалари ичида у энг оптимал ҳисобланади, чунки товарнинг рақобатбардошлигини ҳисобга олади.

Ушбу методикадан фойдаланган ҳолда тармоқнинг умумий рақобатбардошлигини баҳолаш билан бирга мазкур тармоққа кирувчи корхоналарнинг аҳволини таҳлил қилиш мумкин, шунингдек, у банкротликнинг олдини олиш, корхонанинг самарадорлиги ва рентабеллигини ошириш ҳамда корхонанинг бутун маркетинг стратегиясини қайта кўриб чиқиш имконини беради. Корхоналар аҳволи асосида тармоқ аҳволини ва уни ривожлантириш истиқболларини таҳлил қилиш, ўз навбатида ҳукумат органлари саноат сиёсатини, тармоқлар банкротлиги ва уларни санациялаш сиёсатини амалга ошириши мумкин.

Таъкидлаш жоизки тармоқнинг рақобатбардошлигини баҳолашни уларнинг улуши бутун тармоқдаги сотувлар ҳажмининг камида 70 фоизини ташкил қилувчи етакчи корхоналар бўйича амалга ошириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Лекин Ўзбекистон иқтисодиётининг кўламини ҳисобга олган ҳолда айрим тармоқлар рақобатбардошлигини ундаги мавжуд барча корхоналар (томат-паста, автомобиллар, маиший техника ва ҳ.к. ишлаб чиқариш) бўйича ҳисоблаб чиқиш мумкин.

Мисол учун А маҳсулотни ишлаб чиқариш бўйича тармоқнинг рақобатбардошлигини ҳисоблаб чиқамиз. Фараз қиламиз, Ўзбекистон бозорида А маҳсулотни ишлаб чиқариш билан 5 та йирик корхона ва кўплаб майда фирмалар шуғулланади. А маҳсулотнинг рақо-

батбардошлигини эксперт баҳосидан фойдаланган ҳолда баҳологан маъқул (13-жадвал).

13-жадвал

**А МАҲСУЛОТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ БЎЙИЧА ТАРМОҚ
РАҚОБАТБАРДОШЛИгини ҲИСОБЛАБ ЧИҚИШ УЧУН
БОШЛАНГИЧ МАЪЛУМОТЛАР**

Ишлаб чиқарувчилар рақобатбардошлиги кўрсаткичлари	Ишлаб чиқарувчи рақами				
	1	2	3	4	5
Мазкур ишлаб чиқарувчи эгалаган бозор улуши, V	0,13	0,15	0,10	0,33	0,09
Ушбу ишлаб чиқарувчи тайёрлаган товарнинг рақобатбардошлик даражаси, K	0,95	0,97	1,0	1,15	0,82

У ҳолда тармоқнинг А маҳсулотни ишлаб чиқариш бўйича рақобатбардошлиги қуйидагини ташкил қилади:

$$K_{\text{опр}} = \frac{0,13 \times 0,95 + 0,15 \times 0,97 + 0,1 \times 1,0 + 0,33 \times 1,15 + 0,09 \times 0,82}{0,13 + 0,15 + 0,1 + 0,33 + 0,09} = \frac{0,822}{0,8} = 1,03$$

Шундай қилиб, ҳисоб-китоблар маълумотлари асо-сида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

- А маҳсулотлар бозорида 5 та ишлаб чиқарувчидан фақат 2 таси рақобатбардош бўлиб, уларнинг салмоғи 43 фоизни ташкил қилади;

- 3-сонли корхона ишлаб чиқариш ҳажмини ишлаб чиқаришни реконструкциялаш ва ишлаб чиқариш май-донларини кенгайтириш ҳисобидан ошириши мумкин, чунки унинг товари рақобатбардош;

- 1 ва 2-сонли корхоналарда товарнинг рақобатбар-дошлиги қуйи чегарада турибди, шунинг учун улар ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириши, маркетинг ва менежментни оптималлаштириш бўйича ноу-хауни жорий этиши лозим;

- 5-сонли корхона учун бошқа, мутлақо янги маҳ-сулотни ишлаб чиқаришни ўзлаштирган маъқул, чун-ки ушбу корхонанинг ишлаб чиқариши рентабелли эмас ва яқин келажакда у банкрот бўлиши мумкин;

- тармоқ бўйича ҳисоб-китоблар талабларни ҳисобга олган ҳолда бажарилди, чунки ишлаб чиқарувчилар-нинг 80 фоизи А маҳсулотларни ишлаб чиқариш би-лан банд.

Шундай қилиб, ушбу методикадан фойдаланган ҳолда тармоқнинг умумий рақобатбардошлигини ба-ҳолаш ҳамда мазкур тармоққа кирувчи корхоналар-

нинг аҳволини таҳлил қилиш мумкин. Республикамизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг бозор хусусиятини ҳисобга олган ҳолда ушбу жиҳат гоят долзарб, чунки у банкротлик ҳолатини олдини олиш, корхонанинг самарадорлиги ва рентабеллигини ошириш ҳамда корхонанинг бутун маркетинг стратегиясини қайта кўриб чиқиш имконини беради.

2.3. Микродаражадаги рақобатбардошликни баҳолаш

Бозорда рақобатнинг асосий элементи бўлиб товар иштирок этади. Ушбу бозор категорияси ёрдамида истеъмолчи ўзидаги мавжуд эҳтиёжларни қондиради, ишлаб чиқарувчи эса ўзига зарур фойдани олади. Ўз навбатида, айнан товарнинг рақобатбардошлиги рақобатнинг базавий тушунчаси ҳисобланади. Товарнинг рақобатбардошлигини баҳолашни рақобатбардошлик омилларини ўлчаш асосида амалга ошириш зарур: товарнинг сифати, унинг нархи, истеъмол соҳасидаги харажатлар, сервис сифати ва ҳ.к.

Товарнинг рақобатбардошлиги деганда, унинг бозордаги муваффақиятини, яъни айнан ушбу товарнинг рақобатлашувчи ўхшиш товарларнинг кенг таклиф этилиши шароитида бошқа товарлардан устунлигини белгилаб берувчи истеъмол ва нарх-наво хусусиятларининг йиғиндиси тушунилади.

Маҳсулот рақобатбардошлигини баҳолашнинг турли хил усуллари мавжуд бўлиб, эксперт усули бўйича баҳолаш товарнинг рақобатбардошлигини баҳолашнинг энг қулай усули ҳисобланади.

Товарлар рақобатбардошлигини баҳолашнинг эксперт усулига асосланган методикаси товарлар рақобатбардошлигини ҳисоблаб чиқишнинг барча қолган методикаларига қараганда анча универсал. Мазкур методика истеъмол йўналишидаги товарлар учун ҳам, ишлаб чиқариш йўналишидаги товарлар учун ҳам қўлланилиши мумкин. Бундан ташқари, озиқ-овқат йўналишидаги товарларни ҳам баҳолаш мумкин. Ушбу мето-

дикада товар нархи, сифати каби товарни тавсифловчи қатор асосий омиллар ҳисобга олинади.

Товарларни баҳолашнинг мазкур методикасини бозорни ялпи ўрганиб чиқишда, маҳсулот рақобатбардошлиги даражасини оширишга доир чора-тадбирларни ишлаб чиқишда, маҳсулотларни сотиш истиқболларини баҳолашда, маҳсулот сифатини назорат қилишда, маҳсулот нархини белгилашда, маҳсулотни ишлаб чиқаришнинг мақсадга мувофиқлиги масаласини ҳал этишда, корхонанинг ассортимент стратегиясини шакллантиришда, реклама кампанияларини ўтказишда ва реклама акциясининг у ёки бу йўналишига пулларни сарфлашда қабул қилинадиган қарорларни асослаш учун қўллаш тавсия этилади.

Уни қўллаш учун бир неча шартларни бажариш зарур:

- экспертларнинг сони камида 5 кишидан иборат бўлиши;

- тахминан бир хил даражадаги билим ва кўникмаларга эга бўлган экспертлар танлаб олиниши;

- экспертлар ишлаб чиқаришнинг турли йўналишларидаги юқори малакали мутахассислар бўлиши;

- баҳолашдан аввалги ишларни амалга ошириш, хусусан, рақобатбардошликни баҳолаш методикаси билан таништириш, баҳолашни ўтказиш учун бошланғич маълумотларни йиғиш ва уларга ишлов бериш керак.

Экспертиза усули билан товарнинг рақобатбардошлиги қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K_T = \frac{\sum_{i=1}^n B_{ij} / n}{5} \times a_j, \quad (19)$$

бу ерда K_T - товарнинг рақобатбардошлиги; n - экспертлар сони; B_{ij} - i -эксперт томонидан товар рақобатбардошлиги j -омилнинг эксперт баҳоси; a_j - j -омилнинг салмоғи; 5 - омилнинг энг юқори баҳоси.

Бунинг учун a_j - товар рақобатбардошлиги омилларининг салмоғи аниқланади. Ушбу мисолда 4 дан 1 баллгача бўлган 4 та омилнинг салмоғини аниқлаш лозим. Фараз қилайлик, экспертлар қуйидаги тартибни

танлашди: товар нархи - 4; товар сифати - 3; сервис сифати - 2; эксплуатация харажатлари - 1 балл.

Кейинги босқич - экспертлар рақобатбардошликнинг ҳар бир омилини баллар билан баҳолайди (тахминий баллар 14-жадвалда келтирилган). Товар сифати каби умумий кўрсаткичларни эксперт баҳолашда баҳолаш объектив бўлиши учун намунавий кўрсаткичларни ҳисобга олиш лозим.

14-жадвал

**ЭКСПЕРТ БАҲОСИ АСОСИДА ТОВАРНИНГ
РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ҲИСОБЛАБ ЧИҚИШ УЧУН
БОШЛАНГИЧ МАЪЛУМОТЛАР**

Товарнинг рақобатбардошлик омили	Экспертлар баҳоси					Баллар суммаси	Ўртача балл
	1	2	3	4	5		
Товар нархи	3	3	4	4	3	17	3,4
Товар сифати	5	3	3	4	4	19	3,8
Сервис сифати	5	4	4	4	3	20	4
Фойдаланиш харажатлари	4	3	3	4	3	17	3,4

Шундай қилиб, товар сифатининг кўрсаткичи қуйидаги кўрсаткичларни аниқлайди:

1) йўналиш (масалан, автомобилнинг унумдорлиги; маҳсулотнинг физик-кимёвий хусусиятлари; ускунанинг унумдорлиги; маиший техниканинг эстетиклиги, қулайлиги, функционалиги ва ҳ.к.);

2) ишончлилиқ;

3) экологиклик;

4) эргономиклик;

5) дизайн (эстетиклик);

6) технологиклик;

7) стандартлаштириш ва бирхиллаштириш;

8) патент софлиги;

9) ўзаро мувофиқлик ва ўзаро ўринбосувчанлик;

10) хавфсизлик;

11) сертификация маълумотлари (амал қилиш муддати, ким томонидан ва қачон берилган, сертификат тури).

Сервис сифатининг умумлаштирилган кўрсаткичи қуйидаги кўрсаткичларни ўз ичига олади:

1) ишлаб чиқарувчининг нуфузи;

2) ишлаб чиқарувчининг юридик ишончилиги;

- 3) ишлаб чиқарувчининг молиявий барқарорлиги;
- 4) товар ҳақидаги ахборотнинг сифати;
- 5) товарни қадоқлашнинг сифати;
- 6) савдо ташкилотига хизмат кўрсатиш сифати;
- 7) товарни етказиб бериш ва ўрнатиш сифати;
- 8) товарга кафолатли хизмат кўрсатиш сифати;
- 9) товарни таъмирлаш сифати;
- 10) мониторинг сифати ва бошқ.

14-жадвалдаги қийматларни (19) формулага қўйиб, товарнинг рақобатбардошлигини ҳисоблаб чиқишимиз мумкин:

$$K_T = \frac{(3+3+4+4+3)/5}{5} \times 4 + \frac{(5+3+3+4+4)/5}{5} \times 3 + \frac{(5+4+4+4+3)/5}{5} \times 2 +$$

$$+ \frac{(4+3+3+4+3)/5}{5} \times 1 = \frac{3,4}{5} \times 4 + \frac{3,8}{5} \times 3 + \frac{4}{5} \times 2 + \frac{3,4}{5} \times 1 = 7,28$$

Шундай қилиб, экспертлар баҳолаган товарнинг рақобатбардошлиги 7,28 га тенг бўлади. Рақобатбардошлик қиймати 2 дан 10 гача бирлик оралигида ўзгариб туради. Бу шуни англатадики, корхона товарнинг рақобатбардошлигини 2,72 бандига ошириш захирасига эга. Товар рақобатбардошлиги омиллари таҳлил қилган ҳолда товарнинг хусусиятларини барча йўналишлар бўйича яхшилаш чораларини кўриш мумкин.

Корхона (фирма) ходимларининг рақобатбардошлигини баҳолаш. Ходимларнинг рақобатбардошлигини баҳолашни уларнинг рақобат жиҳатдан устунликларидан келиб чиқиб амалга ошириш лозим. Ушбу устунликлар ходимларга нисбатан ташқи ва ички бўлиши мумкин. Ходимларнинг ташқи жиҳатдан рақобат устунлиги муайян ишчи, мутахассис ёки менежер ишлайдиган корхона (фирма)нинг рақобатбардошлиги билан аниқланади. Агар корхона (фирма) рақобатбардошликнинг юқори даражасига эга бўлса, у ҳолда ходимлар ҳам рақобатбардошликнинг юқори даражасига эришиш учун яхшигина ташқи шароитларга эга бўлади.

Мвжуд статистика ҳисоботларида корхона (фирма) ходимларининг ишбилармоник ва шахсий хусусиятларини баҳолаш учун кўрсаткичлар мавжуд эмас. Шу муносабат билан тадқиқотчилар корхона (фирма) ходимларининг социологик текширувини ўтказишлари лозим, бунда экспертлар сифатида цехлар бошлиқлари, меҳнат ва бандлик бўлими бошлиғи, кадрлар бўлими бошлиғи иштирок этиши мумкин.

Ходимларининг ишбилармонлик ва шахсий хусусиятларини тавсифловчи кўрсаткичлар рўйхати 15-жадвалда келтирилган.

15-жадвал

РАҚОБАТБАРДОШ КОРХОНА (ФИРМА)ДА ХОДИМЛАРНИНГ РАҚОБАТ ЖИХАТДАН УСТУНЛИКЛАРИ РЎЙХАТИ

Сифат кўрсаткичлари	Тоифалар бўйича ходимлар сифатининг салмоғи		
	Ишчи	Мутахассис	Менежер
1. Ходим ишлаётган ташкилотнинг рақобатбардошлиғи	0,20	0,25	0,20
2. Маълумот, касбий ўсиш истиқболи, махсус кўникмалар ва билимлар	0,20	0,30	0,20
3. Ёш	0,15	0,05	0,10
4. Касб стаж	0,05	0,05	0,05
5. Соғлиқ (жисмоний қобилият)	0,10	0,05	0,10
6. Тажриба	0,10	0,10	0,10
7. Меҳнатга ва бошқа ишчиларга нисбатан муносабат	0,05	0,05	0,05
8. Уюшганлик	0,05	0,05	0,10
9. Ҳиссиётлилик (ўз ҳиссиётларини бошқара билиш)	0,05	0,05	0,05
10. Хушмуомалалик	0,05	0,05	0,05
Жами	1,0	1,0	1,0

Ходимларнинг рақобат жиҳатдан устунликларини тавсифловчи кўрсаткичлар салмоғи экспертлар томонидан берилган баҳоларнинг фоизли нисбати билан аниқланади. Биз келтирган мисолда 10 та кўрсаткич олинган ва уларнинг салмоғи 0,05 дан 0,30 гача бирлик орасида ўзгариб туради.

Ходимларнинг муайян тоифаси рақобатбардошлигини баҳолашни қуйидаги формула бўйича амалга ошириш тавсия этилади:

$$K_{\text{пер}} = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^{10} (\alpha_j \beta_{ij}) / 5n \rightarrow 1,0, \quad (20)$$

бу ерда, $K_{пер}$ - ходимларнинг муайян тоифаси рақобатбардошлиги даражаси; $I - 1, 2, \dots, n$ - экспертлар сони; $j - 1, 2, \dots, 10$ - ходимларнинг баҳоланаётган сифат хусусиятлари миқдори; a_i - ходимларнинг j - хусусияти салмоғи; b_{ij} - i -эксперт томонидан ходимларнинг j - хусусиятини беш балли тизимда баҳолаш; n - беш балли максимал баҳолаш чоғида экспертларнинг сони.

Мутахассислар томонидан ходимлар сифатини баҳолашнинг қуйидаги шартлари белгиланади:

- Сифат мавжуд эмас - 1 балл;
- Сифат жуда камдан-кам ҳолларда намоён бўлади - 2 балл;
- Сифат ҳам кучсиз, ҳам заиф бўлмаган кўринишда намоён бўлади - 3 балл;
- Сифат тез-тез намоён бўлади - 4 балл;
- Сифат мунтазам, барқарор намоён бўлади - 5 балл.

16-жадвал

МЕНЕЖЕР СИФАТИНИ БАҲОЛАШ НАТИЖАЛАРИ

Эксперт рақами	Беш баллик тизим бўйича менежернинг ўнта сифат кўрсаткичларини эксперт баҳолаш									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	5	5	4	4	5	4	5	4	5	4
2	5	5	4	4	4	4	5	4	5	4
3	4	4	5	3	4	4	4	4	4	5

Менежер (бўлим мудири)нинг рақобатбардошлигининг уч кишидан иборат эксперт гуруҳи томонидан баҳоланишига мисол келтирамиз. Менежер сифатини баҳолаш натижалари 16-жадвалда келтирилган.

Формулага 16-жадвалдан эксперт баҳосининг натижаларини қўйиб қуйидагиларга эга бўламиз:

$$K_n = (0,20(5 + 5 + 4) + 0,20(5 + 5 + 4) + 0,10(4 + 4 + 5) + 0,05(4 + 4 + 3) + 0,10(5 + 4 + 4) + 0,10(4 + 4 + 4) + 0,05(5 + 5 + 4) + 0,10(4 + 4 + 4) + 0,05(5 + 5 + 4) + 0,05(4 + 4 + 5)) / 15 = (2,8 + 2,8 + 1,3 + 0,55 + 1,3 + 1,2 + 0,7 + 1,2 + 0,7 + 0,65 + 13,2) / 15 = 0,88.$$

Биз келтирган мисолда корхона менежери ўзининг меҳнатга бўлган муносабатини яхшилаши ва хушмуомалалигини ошириши лозим.

III БОБ

ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ СЕКТОРАЛ МУАММОЛАРИ

3.1. Иқтисодиётнинг реал ва молиявий секторлари ўртасидаги алоқаларни ривожлантириш

Ўзбекистонда иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг замонавий босқичларида миллий иқтисодиётни ривожлантиришда молия бозорининг аҳамиятини ошириш тобора муҳим вазифалардан бирига айланиб бормоқда. Таркибий ва институционал ислоҳотлар ўтказилиши натижасида молия бозорида муҳим ўзгаришлар рўй берди. Янги воситалар ва янги молия институтлари юзага келди. Иқтисодиётнинг реал секторидаги барқарор ўсиш бевосита боғлиқ бўлган тижорат банклари ҳануз молия бозорининг марказий институти бўлиб қолмоқда. Шундай бўлса-да, янги институтлар тижорат банкларига маълум даражада рақобат қила бошлади. Жадал суръатларда ўсиб бораётган кредит институтлари секторларини бунга мисол қилиш мумкин.

Молиявий воситачилик институтлари сонининг ўсишига қарамай, молия бозори, умуман олганда, тўлиқ шакллантирилмаган ва мувозанатга келтирилмаган, десак ҳам бўлади. Аҳоли ва корхоналарнинг молия бозорининг турли бўғинларидан фойдалана олиши ҳар турдаги иқтисодий ва маъмурий тўсиқлар билан боғлиқдир. Мутлақ ҳисоблар ва ЯИМга нисбатан таққосланганда, фойдаланилаётган молия институтлари етишмаслигига гувоҳ бўламыз.

Замон талабларига жавоб бера оладиган молия институтларини ривожлантиришни рағбатлантириш мақсадларида ҳукумат томонидан қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш ва унга ёрдам кўрсатишга йўналтирилган жуда кўп фармон ва қарорлар қабул

қилинди. Бошқа тарафдан, аҳолининг катта қисми ва кўплаб корхоналар молия бозори истиқболли бўғинлари қатнашувчиси сифатида етарли даражада жалб этилмаган. Хусусан, қимматли қоғозлар бозори шу кунга қадар акция ва облигация, дивиденд ва фоизлар каби таянч тушунчаларни эътиборга олмасак, аҳолининг кўпчилик қисми ҳали тасаввурга эга эмас.]

Иқтисодий ўсишнинг молиявий манбалари. Реал сектор инвестиция манбаларини молиялаштиришда молия бозорлари ролининг ошиб боришини 17-жадвалдан кўриш мумкин. 2005 йилда инвестициялар умумий ҳажмининг ярмидан ортиғи корхоналарнинг хусусий маблағлари (37,4%) ва давлат бюджети маблағлари (17,3%) ҳисобидан молиялаштирилди. Инвестицияларни иккинчи ўриндаги молиялаштириш манбаи давлат томонидан кафолатланган тижорат банклари қарзлари шаклидаги хорижий маблағлар (14,5%) ва тўғридан-тўғри инвестициялар ҳамда кафолатланмаган қарзлардир. Қимматли қоғозлар тахминан 5,5%ни таъминлаб берди: жумладан 4,6% - акциялар ва 1,2% корпоратив облигациялар чиқариш ҳисобига.

17-жадвал

АСОСИЙ КАПИТАЛГА ИНВЕСТИЦИЯЛАРИНИНГ МОЛИЯВИЙ МАНБАЛАРИ

Манбалар	2005	
	Млрд. сўм	Жамидан фоиз ҳисобида
Асосий капиталга киритилган жами инвестициялар	2473,2	100%
Компания фойдаси	924,9	37,4
Давлат бюджети маблағлари	427,9	17,3
Давлат томонидан кафолатланган ташқи қарзлар	358,6	14,5
Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва кафолатланмаган ташқи қарзлар	247,3	10,0
Акциялар	115	4,6
Корпоратив облигациялар	28,5	1,2
Банк кредитлари	64,3	2,6
Аҳоли жамғармалари*	306,7	12,4

*Асосан уй-жой қурилиши учун

Манба: "Экономика Узбекистана" тўплами материаллари асосида исобланган, 2005.

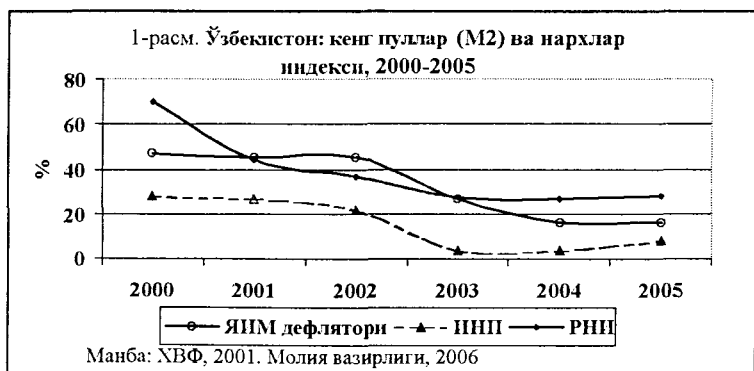
Шундай қилиб, инвестицияларни молиялаштириш манбалари сифатидаги молия воситаларининг (акция,

облигация, банк кредитлари) улуши тахминан 10% ни ташкил этди. Айти пайтда, ташқи ўзлаштирмалар инвестициялар умумий ҳажмининг 24,5% ни ташкил этиб, анча аҳамиятлироқ бўлди. Хорижий ўзлаштирмаларнинг катта қисми тижорат банклари томонидан корхоналарга қайта молиялаштирилади.

Умуман олганда, акция бозорларини капиталлаштириш даражаси, бир қараганда анча катта қийматга эга: 2,8 трлн. сўм ёки 2005 йилги ЯИМга нисбатан деярли 18,5% ни ташкил этди. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, 2005 йилда корхоналар ўз инвестицияларининг 5,8% ни қимматли қоғозлар чиқариш ҳисобига молиялаштирдилар. Шундан 4,6% акциялар ва 1,2% корпоратив облигациялар ҳисобига амалга оширилди. Шундай қилиб, қимматли қоғозлар тижорат банклари кредитларидан ошиб кетди: банклар хусусий ресурслари ҳисобидан инвестицияларни молиялаштириш умумий ҳажмининг фақат 2,6% нигина таъминлаб бера олди. Бироқ ҳақиқат учун ва банкларни ҳимоя қилиш мақсадида шуни ҳам таъкидлаш жоиз-ки, агар давлат томонидан қафолатланган хорижий қарзларнинг банклар томонидан қайта молиялаштирилиши ҳам эътиборга олинса, у ҳолда банклар ўтган йилда инвестициялар умумий ҳажмининг 17% дан зиёдини молиялаштирган деб ҳисоблаш мумкин. Иккинчидан, "фонд муваффақияти"нинг ўзига хослиги қуйидагидан иборат: 4,8 трлн. сўмлик қайд этилган акцияларнинг 80% дан зиёди давлат қўлидадир. Бу хусусий секторга жуда кам сотилган дегани.

Умуман олганда, Ўзбекистон молия бозори бўғинларга ажралган ҳолда бўлиб, ушбу бўғинлар ўртасида муайян бир муносабат, алоқа мавжуд эмас. Молия бозорининг иккита йирик бўғинини ажратиш кўрсатиш мумкин, булар - қайд этилган даромадли воситалар бозори (депозитлар, кредитлар, облигациялар) ҳамда акциялар ёки фонд бозори. Мазкур бўғинлар ва уларни ташкил қилган оралиқ бўғинлар ўзига хос динамика билан тавсифланади. Бу бўғинлар ривожланишига омилар мажмуаси таъсир кўрсатади. Молия бозори бўғинлари моҳияти ва муаммоларини алоҳида кўриб чиқамиз.

Макроиқтисодий сиёсат мувофиқлигининг молия бозорини барқарор ривожлантириш учун шароитлар яратишдаги роли. Ижобий макроиқтисодий муҳитда молия бозорлари нисбатан жадалроқ суръатларда ривожланади. Мустақилликка эришгач, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати бир қатор иқтисодий ислоҳотларни амалга оширди ва макроиқтисодий барқарорликка эришиш учун тадбирлар ҳам қабул қилди. Расмий статистик маълумотларга кўра, 2000 йилдан турли нарх индекслари орқали ўлчанадиган инфляция даражасининг сезиларли тарзда камайиши кузатилмоқда (1-расм). Бироқ сўнгги икки йил давомида пул массаси (M2) ўсиш суръатларида ўсиш майли кузатилди. Пул массасининг ўсиши ва инфляция даражаси ўртасидаги вақт лагини ҳисобга олиб, шуни таъкидлаш лозимки, M2нинг юқори суръатларда ўсиши яқин бир неча йиллар давомида нархлар беқарорлигига олиб келиши мумкин, бу эса, ўз навбатида, мамлакатда молия бозорлари ривожланишига тўсқинлик қилади. Шунинг учун, умумий талабни бошқариш механизмида самарадорликни ошириш мамлакат иқтисодиётининг давлат бошқарув органлари олдида турган энг муҳим вазифалардан ҳисобланади.

Банк ва молия тизимларининг ривожланиш даражаси ривожланган мамлакатларникидан анча паст бўлган ўтиш иқтисодиётли мамлакатларда монетар ва банк сиёсатини инфляцияга қарши ҳаддан ташқари

кескинлаштириш молия ва товар бозорлари ҳолатига нисбатан кучлироқ таъсир кўрсатади.

Сўнги йиллар Ўзбекистон учун анча ижобий бўлди, чунки миллий экспортнинг муҳим қисмлари бўлмиш олтин ва пахтанинг жаҳон бозоридаги нархи ўсди. Бироқ инфляциянинг беқарор динамикаси ва ЯИМ дефлятори бўйича нархлар индексининг юқори даражада сақланиб туриши, мазкур товар экспортдан келадиган валюта тушими Марказий банк томонидан монеталаштирилади, деб фикр юритишга олиб келади¹. Айни пайтда, ЎЗР МБнинг умумий пул массасининг кўпайишини зарарсизлантириш (сингдириб юбориш) учун мавжуд имкониятлар чекланган. Марказий банк ўзининг ихтиёридаги, асосан, иккита воситадан фойдаланади, яъни ЎЗР МБ банкларининг махсус депозитлари ва ЎЗР МБнинг депозит сертификатлари. Агар бу ҳолат давом этаверса, у ҳолда келгуси бир неча йил давомида нархларнинг янада кўпроқ беқарорлашувини кутиш мумкин, бу эса молия бозорларининг ривожланиши учун бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Шунинг учун, мамлакатда пул-кредит ва солиқ-бюджет сиёсатини бошқариш механизмини мустаҳкамлаш энг муҳим ютуқ ҳисобланади.

Молия бозори воситаларининг даромадлилиги. Ўзбекистон фонд бозори ривожланишнинг илк босқичида

¹ Марказлаштирилган экспортдан келадиган валюта тушими ўсишига ЎЗР МБ томонидан эгаллик қилиш (монетизация), энг аввало, жами пул массасини ўсишига олиб келади, бу эса, ўз навбатида, мамлакат ички бозоридаги нархлар динамикасига таъсир кўрсатади.

бўлса ҳам, сўнгги йилларда корпоратив облигациялар ва ўрта муддатли давлат қимматли қоғозлари каби янги воситаларни жорий этиш билан маълум қадар ижобий силжишлар қайд этилди. Қайд этилган даромадли воситалар давлат ва корпоратив қимматли қоғозлар, шунингдек, тижорат банкларининг жамғарма ва муддатли депозит сертификатларини ўз ичига олади¹. Ўз навбатида, бундай воситаларни пул бозори воситалари (бир йил ва ундан ҳам кам муддатли қимматли қоғозлар) ва капитал бозори воситалари (қарзи бир йилдан ортиқ муддат билан тўланадиган қимматли қоғозлар)га ажратиш мумкин. Қайд этилган даромадли қимматли қоғозлар бўйича йиллик фоиз ставкалари 12,4 фоиздан (хазина облигациялари) 22,9 фоизгача (корпоратив облигациялар) ўзгариб туради. Бозор иштирокчиларининг ЯИМ дефлятори кўрсаткичи бўйича инфляция даражасини кузатиб боришларини эътиборга оладиган бўлсак, қуйидаги маълумотлар қисқа муддатли каби узоқ муддатли хазина облигациялари ҳам 2005 йилда даромадлиликнинг салбий ҳақиқий даражасини ифодалаганини кўришимиз мумкин.

Инвесторлар - банклар ва корхоналар шикоят қиладиган давлат облигациялари даромадлилигининг пастлиги (йиллик 13-15% атрофида), қимматли қоғозлар бозоридаги макроиқтисодий тўсиқ бўлиб ҳисобланади. ЯИМ дефлятори билан ўлчанадиган нархлар умумий даражасининг динамикаси монанд даромад даражасини деярли тўлиқ "ютиб юборади". Умуман шуни таъкидлаш лозимки, инфляциянинг беқарор суръатлари корхоналарнинг инвестицион режалаштириш уфқларини ювиб юборади ва мувофиқ равишда узоқ муддатли муомалада бўладиган облигацияларни чиқаришга имкон бермайди. Инфляциянинг назорат механизмини такомиллаштириш орқали муомала муддати 10-15 ва ундан ортиқ йилларга ҳам етиши мумкин бўлган ипотека облигациялари каби қудратли воситалар учун мезон яратиш мумкин бўлар эди. Қимматли қоғозлар-

¹ Жамғарма депозит сертификатлари жисмоний шахсларга берилади, аynи пайтда юридик шахслар муддатли депозит сертификатларини оладилар.

нинг бу бўғини аҳолининг кенг қатламлари учун уй-жойга бўлган эҳтиёжларини ҳал этишда, айниқса, самарали ҳисобланади. Бугунги кунда банкларнинг умумий кредит портфелидаги ипотека кредитлари улуши аҳамиятли даражада эмас.

Давлат қимматли қоғозлар бозори. Фақат 2001-2005 йиллар оралиғини кўриб чиқиб, олинган маълумотлар шуни кўрсатдики, 2001 йилдаги таназзуллардан сўнг, муомалага чиқарилган давлат облигациялари фаол ўса бошлади. Энг муҳими, давлат ўз облигациялари бўйича қарзни қайтариш муддатини ўрта муддатли хазина облигациялари фойдасига реструктуризация қилишга эриша олди. Шу сабабли, 2005 йилнинг охирига келиб, ўрта муддатли хазина облигациялари улуши муомалага чиқарилган давлат қимматли қоғозлар умумий ҳажмининг 68 фоизини ташкил этди. Воқеаларнинг бундай ижобий тарзда ривожланишига қарамай, вақт ўтиши билан муомалага чиқарилган давлат қимматли қоғозлари ЯИМга нисбатан кескин қисқариб борди, бу эса ҳукуматнинг солиқ-бюджет ҳолатининг барқарор тарзда яхшиланиб бориш вақтига тўғри келди. Кўриниб турибдики, мамлакатнинг юзага келаётган фонд бозорида давлат қимматли қоғозларининг тутган мавқеи камайиб бормоқда. Агар бозор бошқа қимматли қоғозларга нарх шакллантириш учун таянч йўналишини таъминлай оладиган альтернатив восита излаб топа олса, бу ҳодисаларнинг салбий ривожланишини кўрсатмайди. Ҳозирги вақтда асосий йўналиш сифатида қисқа муддатли инструментларга нарх шакллантириш учун қайта молиялаштириш ставкасидан фойдаланилмоқда, бироқ бундай омилдан бошқа воситалар бўйича даромадлилик эгри чизигини яратиш мақсадида фойдаланиб бўлмайди. Шу сабабли, хусусий ўрта ва узоқ муддатли молия қуролирини амалда ривожлантиришнинг имкони йўқ. Давлат қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш соҳасида ҳал этилиши лозим бўлган учта муаммо мавжуд. Биринчидан, мазкур бозор иштирокчилари банклар ва бошқа молия институтлари билан чекланадилар, улар эса, ўз навбатида, амалдаги қонунчилик талабларига мувофиқ равишда ўз активларининг алоҳида қисмини давлат қимматли

қоғозларида ушлаб туришга мажбурдирлар. Ривожланаётган иқтисодий бошқа мамлакатларда асосий қимматли қоғозлар эгалари ҳисобланувчи жисмоний шахслар Ўзбекистонда давлат қимматли қоғозлар бозорига қўйилмайди. Мазкур бозордаги инвесторлар базасини кенгайтириш учун жисмоний шахслар, шунингдек, давлат қимматли қоғозлар бозорида қатнашиш имкониятига ҳам эга бўлиши керак. Бунинг учун аҳоли кенг қатламларининг давлат қимматли қоғозларига бўлган ишончини тиклаш лозим. Шунингдек, ҳозирда жисмоний шахслар ихтиёрида бўлган бошқа молия институтларига нисбатан давлат қимматли қоғозлар рақобатбардошлигини ҳам ошириш керак. Иккинчидан, давлат қимматли қоғозлари учун иккиламчи бозор умуман мавжуд эмас. Давлат қимматли қоғозлари эгалари кўпроқ уларни тўлиқ муддати тугагунга қадар ушлаб турадилар. Учинчидан, давлат қимматли қоғозлари бўйича даромадлиликнинг ҳақиқий ставкаси анча паст бўлиб, аввал таъкидлаб ўтганимиздек, асосан, ҳукумат томонидан белгиланади ва унга боғлиқ бўлади.

Шуниси қизиқки, қимматли қоғозлар бозоридаги таклифни кенгайтиришни чекловчи омил, давлат бюджети - даромад ва харажатларнинг балансланганлигидир. Амада балансланган давлат бюджети (таъсирли даражада буромадли бўлмаган) қисқа ва ўрта муддатли давлат облигациялари таклифини тўхтатиб қўяди: агар давлат бюджети даромад ва харажатлари балансланган бўлса, қарз облигацияларини катта ҳажмда чиқаришдан ҳеч бир фойда бўлмайди. Давлат облигациялари бозорини капиталлаштириш ЯИМнинг тахминан 0,3% ни ташкил этади, бу эса фонд бозори таклифларининг ўсишини рағбатлантириш учун жуда ҳам оздир. Назария ва амалиётга мувофиқ равишда давлат облигациялар бозори "критик ҳажми"нинг мавжудлиги фонд бозорининг бошқа муҳим бўғини - корпоратив облигациялар бозорининг асосий барқарорлик омили бўлиб ҳисобланади. Экспертлар давлат облигациялари бозори бошқа бўғинлар учун қанчалик аҳамиятли эканлигини таъкидлаб, давлат облигациялари бўйича даромадлилик эгри чизиги (yield curve) корпо-

ратив облигациялар даромадлилигини шакллантириш учун йўналиш бўлиб хизмат қилишини айтадилар.

Фонд бозорини ривожлантиришда инвесторларни қимматли қоғозлар бозорида иштирок этиши анча катта аҳамиятга эга. Масалан, амалдаги қонунчиликка мувофиқ, давлат хазина облигацияларини фақат юридик шахслар сотиб олишга ҳақлидир. Гарчи, бунда бозор иштирокчилари таркибини кенгайтиришни ўйлаб кўриш лозим бўлса-да, тан олиш керак, ундан аввал 1992 йилги ички заёмлар бўйича компенсация масаласини ҳал этиш талаб этилади. Кўриниб турибдики, масала жиддий, бироқ уни узоқ муддатга чўзиш ҳам ярамайди. Давлатнинг макроиқтисодий сиёсати, кўпгина иқтисодчилар фикрига кўра, нархлар барқарорлашувини таъминлайди.

Корпоратив облигациялар бозори. Корпоратив облигациялар бозори 1999 йилдан ривожлана бошлади. Дастлабки уч йил давомида 3 ойдан 6 ойгача муддатли корпоратив облигацияларнинг фақат бир нечта унсурлари қайд этилди. Бироқ сўнгги уч йил ичида жуда кўп сонли унсурлар иштирок этган корпоратив облигациялар бозорининг жадал суръатларда ўсиши кузатилмоқда, уларнинг баъзилари анча катта миқдордаги суммаларга кўпроқ эмиссияларни амалга оширмоқдалар.

Шу сабабли корпоратив облигацияларнинг йиллик эмиссияси узлуксиз ўсиб бормоқда ва 28,5 млрд. сўмни ташкил этган энг катта ҳажм 2004 йилда кузатилди. Бироқ корпоратив облигациялар эмиссияси 2005 йилда 10,8 млрд. сўмгача камайди (3-расм). Натижада, муомалага чиқарилган корпоратив облигациялар умумий ҳажмининг 2004 йилдаги 43,5 млрд. сўмдан 2005 йилда 36,1 млрд. сўмгача пасайиши кузатилди.

Корпоратив эмиссиялар катта қисмининг қарзни қайтариш муддати бир йилдан кўпроқ бўлиб, гаров ёки кафолат билан мустаҳкамлаб қўйилар эди. Барча эмиссияларнинг тахминан 80 фоизига эга бўлган банклар корпоратив облигациялар бозорининг энг йирик иштирокчилари ҳисобланади. Корпоратив облигациялар бозоридаги трансакцияларнинг катта қисми биржа бозоридан ташқарида амалга оширилади. Масалан, 2005

йилда корпоратив облигациялар бозоридаги 24 млрд. сўмлик, яъни битимлар умумий ҳажмининг 92 фоизи биржа бозорларидан ташқарида амалга оширилди. Корпоратив облигацияларнинг иккиламчи бозори ҳануз етарли даражада аҳамият касб этмайди.

2005 йилнинг охирида ташкил этилган Банклараро савдо тизими (БСТ) Ўзбекистонда корпоратив облигациялар бозорини ривожлантириш учун туртки бўлди¹. 2005 йилнинг ноябрь ойида Ўзбекистон Банклар уюшмаси қошида Банклараро савдо тизими (БСТ)нинг ташкил этилиши фонд бозори нобиржа бўғини учун муҳим воқеа бўлди: БСТнинг 3 ойлик фаолияти давомида тузган битимлари суммаси 1 млрд. сўмдан ҳам ошиб кетди. Акцияларнинг бундай муваффақияти, энг аввало, ташкилотчилар томонидан иштирокчиларнинг электрон савдо тизимига уланишларининг энг содда схемасидан фойдаланишларида, облигацияларнинг барча унсурларига нисбатан ахборот эркинлиги талаблари, шунингдек, маркетмайкерлар томонидан аввал сотилган облигацияларни таклиф этишнинг иккиламчи бозорини рағбатлантирувчи қоидаларидир. Шунга қарамай, корпоратив облигациялар бозорини капиталлаштириш унчалик етарли эмас (ЯИМнинг 0,2%).

Акция бозорларининг ҳолати ва ривожлантириш муаммолари. Қимматли қоғозлар бозоридаги вазиятни талаб ва таклиф призмаси орқали кўриб чиқамиз. Одат-

¹ Ўзбекистон Банклари уюшмаси, бир қатор тижорат банклари ва сугурта компаниялари унинг асосий таркибий қисмлари ҳисобланади.

да, талаб таклифни яратади, дейишади. Ҳақиқатда эса, талаб ва таклифнинг ўзаро алоқаси қатъий бир йўналишли хусусиятга эга эмас. Таклиф, айниқса, янги тур маҳсулотларини таклиф қилиш ва кўпроқ режалидан бозор муносабатларига ўтиш шароитларидаги таклиф янги талабни шакллантиради ва кўпайтиради. Фонд бозори шароитида бу муносабат, айниқса, яхши натижаларга олиб келади. Унга мувофиқ равишда давлат янги молия маҳсулотлари - акция ва облигацияларни яратиш ва кенгайтиришга мақсадли тарзда ёрдам кўрсатиши лозим. Агар соғлом фикрлаб кўрилса, талабга зарурият қолмайди. Талаб тарафидан муҳим шартларнинг бажарилиши - янги молия маҳсулотларига кенг равишда эга бўлишни таъминлаш ва ҳаётимизнинг одадий жамғармаси бўлмиш банк қўйилмаларига нисбатан даромадлиликни оширишдан иборат.

18-жаува

ФОНД БОЗОРИДАГИ АКЦИЯЛАР САВДОСИ (млрд. сўм)

Бозор тип	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Млрд. сўмда						
Сотилган акцияларнинг умумий ҳажми	17.11	26.13	41.74	74.70	115.03	142.50
Бирламчи бозорда	6.23	12.26	16.33	53.90	62.08	88.70
Биржа бозорида	4.60	6.84	10.53	19.70	18.48	14.90
Биржадан ташқарида	1.63	5.42	5.80	34.20	43.60	73.80
Иккиламчи бозорда	10.88	13.87	25.41	20.80	52.95	53.80
Биржа бозорида	0.63	1.10	4.60	12.40	22.76	26.30
Биржадан ташқарида	10.25	12.77	20.81	8.40	30.19	27.50
ЯИМга нисбатан фоизда						
Сотилган акцияларнинг умумий ҳажми	0.53	0.53	0.56	0.76	0.94	0.94
Бирламчи бозорда	0.19	0.25	0.22	0.55	0.51	0.58
Биржа бозорида	0.14	0.14	0.14	0.20	0.15	0.10
Биржадан ташқарида	0.05	0.11	0.08	0.35	0.36	0.49
Иккиламчи бозорда	0.33	0.28	0.34	0.21	0.43	0.35
Биржа бозорида	0.02	0.02	0.06	0.13	0.19	0.17
Биржадан ташқарида	0.31	0.26	0.28	0.09	0.25	0.18

Манба: Бюллетень "Экономка Узбекистана", 2005.

Сўнгги олти йил давомида фонд бозорида акцияларнинг сотилиш ҳажми мутлақ жиҳатдан ҳам, ЯИМга нисбатан ҳам анча ўсди. 2005 йилда 142,5 млрд. сўмлик акциялар сотилган бўлиб, ЯИМнинг 1 фоизини ташкил этди (18-жадвал). 2005 йилда иккиламчи бозор, акциялар сотувида фонд бозорида акциялар савдоси-

нинг умумий ҳажмининг фақат 38 фоизини ташкил этган ҳолда анча сустрлашди.

Акция бозорларидаги савдо битимларнинг аксари қисми биржа бозоридан ташқарида амалга оширилди. Ҳақиқатда, биржадан ташқаридаги бозорга бирламчи бозордаги савдо битимларининг 83 фоизи ва иккиламчи бозордагининг 51 фоизи тўғри келади. Ҳозирги вақтда акцияларнинг жуда кам миқдори "Тошкент" Республика фонд биржаси (РФТБ) листингига киритилган. Расмий равишда листингга киритилган 117 эмиссия қуйидаги тартибда таснифланади: "А" лист - 4 эмиссия, "В" лист - 0 эмиссия ва "С" лист - 113 эмиссия.

2005 йилнинг 14 мартдаги ҳукуматнинг 29-қарори талаблари ҳукуматнинг корхона акционерлик капиталидаги улушини кескин қисқартириш масаласини кўнда-ланг қўйди. Шунга қарамай, 2005 йилда давлат мулкани сотиш 2003 ва 2004 йилдагига нисбатан кам бўлди. Шу сабабдан 2005 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш натижалари ва 2006 йилда ислоҳотларни чуқурлаштириш устуворлиги тўғрисидаги қарор қимматли қоғозлар иккиламчи бозорини ривожлантириш орқали корхоналарни хусусийлаштириш ва хусусийлаштиришдан кейинги қўллаб-қувватлаш бўйича муҳим вазифаларни амалга ошириш бўйича натижаларни кескин танқид қилди. Муҳим вазирликлар - Иқтисодиёт Вазирлиги, Давлат мулк қўмитаси, Молия Вазирлиги ва Давлат монополиядан чиқариш қўмитаси томонидан 2006-2008 йиллар учун Хусусийлаштириш дастури ишлаб чиқилди. Мантиқан қаралса, 2006 йил хусусийлаштириш учун, демак, фонд бозори учун ҳам "зарбдор" йил бўлиши лозим. Фонд биржалари таҳлилчиларининг башоратларига кўра, бирламчи бозорлардаги бирламчи савдо айланмалари 20-25 млрд. сўмга етган ҳолда 2005 йилдаги даражадан 2 баробар ошиши керак.

Қимматли қоғозлар бозоридаги таклифларнинг кенгайишида йирик корхоналарнинг давлат ихтиёридан чиқарилиши, айниқса муҳим аҳамият касб этмоқда. Маълумки, давлат ислоҳотларни босқичма-босқич амалга ошириш моделига амал қилган ҳолда, йирик корхоналарни хусусийлаштиришни Давлат ихтиёридан чи-

қариш ва хусусийлаштириш қилиш миллий стратегиясининг энг охирги босқичига киритган. Муҳим йирик ва стратегик корхоналарнинг акциялар чиқариши 2006 йилда қимматли қоғозлар иккиламчи бозори учун етарли даражада туртки бўлиши учун вақт етди. Бир қатор вазирлик ва бошқармалар билан биргаликда қимматли қоғозлар бозорини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази томонидан 2006 йилнинг биринчи ярмида қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш стратегияси ишлаб чиқилди, бунда асосий эътибор иккиламчи бозорларга қаратилган. Иккиламчи бозор нима учун бунчалик муҳим? Иккиламчи бозорни кенгайтириш ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаси секторлари ва корхоналарида йўналишлар аҳволи ҳақидаги бозор сигналлари тизимини шакллантиришга имкон беради. Натижада, тармоқлар ичида ва тармоқлараро капитал ҳаракати тизими яратилади. Фонд бозори орқали молиявий ресурсларнинг қайта тақсимланиши банк томонидан қайта тақсимланиш механизмига таққосланса, бир қадар мослашувчан ва камроқ харажат талаб этади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, капитални қайта тақсимлаш, шунингдек, қимматли қоғозлар таклифи мультипликациясида фонд бозори воситачилари - инвестиция фондлари муҳим рол ўйнайди. Бу институтлар акция чиқариш орқали аҳоли ва юридик шахслар маблағларини жалб этадилар, сўнгра улардан турли қоғозлар бўйича диверсификациялашган шахсий инвестиция портфелини яратадилар. Бунга боғлиқ ҳолда маҳаллий инвестиция фондлари аҳамияти ошади. Шу йилнинг ёзида "Инвестиция фондлари фаолиятини ташкил этиш тадбирлари тўғрисида"ги муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳукуматнинг 220-қарори чиққанига 10 йил тўлди. Мазкур қарор давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнини тезлаштиришни мақсад қилган бўлиб, бунда қимматли қоғозларга капитал сарфлашга аҳолининг кенг қатламини жалб этиш ҳам жуда муҳимдир. Жамоавий инвестициялаштириш схемаси молия бозорига янги инвестиция маҳсулоти - акцияларни кенг миқёсда чиқариш имконини берди. Қатор

тадбирлар натижасида хусусийлаштирилган инвестиция фондлари сони 80 дан ошиб кетди. Бироқ, 1999 йилдан бошлаб кескин камая бошлади ва бугунги кунга келиб уларнинг сони қисқариб кетди. Аҳолининг катта қисми ўз жамғармаларини ЭКВ (эркин конвертацияланувчи валюта) ва банк депозитларида сақламоқдалар. Мутахассисларнинг фикрига кўра, инвестиция фондларининг ўсишига бошқа сабаблар билан бир қаторда бошқаруви остидаги корхоналарга ўз таъсирини "йўқота" бошлаган тармоқ вазирликлари ва бошқармаларнинг расмий манфаатларининг ҳимоя қилиниши тўсиқ бўлди. Бундан ташқари, хусусийлаштириш суръатларининг секинлашуви инвестиция фондлари учун қўшимча инвестициялаштириш имкониятларини ҳам чеклаб қўйди. Умуман, ўша пайтда компания катта бўлган, натижа эса унчалик аҳамиятли бўлмаган: хусусийлаштириш фондларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда инвестиция фондларининг умумий қиймати тахминан 3,9 млрд. сўмни ёки ЯИМнинг 0,03% ни ташкил этган. Мазкур йўналишда ислохотлар ўтказиш давом эттирилган тақдирдагина фонд бозорида етарли даражада барқарор молиявий воситачилар қатламини яратиш имкони бўлар эди. Бугунги кунда ўз фаолиятини давом эттираётган "Ишонч", "Капитал-Инвест", "Антакия", "Камалак", "Даромад-плюс", "Семурғ" ва "Ҳамрох-инвест" каби инвестиция фондлари йиллик даромадлари 2005 йилда 30% дан 90 % гача ўзгариб турди. Инвестиция фондлари акцияларининг бундай даромадлилиги банклар даромадлилигидан анча юқоридир.

Фонд бозоридаги операцияларда жисмоний шахсларнинг иштироки муаммолари тўғрисида ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Якка тартибдаги инвесторлар учун акцияларни сотиш ва харид қилишда ахборот ва институционал инфратузилмаларнинг ривожланмаганлиги билан боғлиқ юқори даражадаги трансакция харажатлари мавжуд. Молия маҳсулотларининг тенг бўлмаган равишда солиққа тортилиши ҳам аҳоли томонидан қимматли қоғозлардан кўра банк депозитларини танлашга сабаб бўлиши мумкин. Масалан, банк

қўйилмалари бўйича фоизларга солиқ солинмайди, айна пайтда дивидендлар бўйича 10% даромад солиғи олинади.

Тижорат банклари. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда халқаро андозаларга жавоб бера оладиган миллий банк тизимини яратишда муҳим ютуқларга эришилди. Тижорат банклари капиталининг ўсиш даражаси билан уларнинг иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарига кредит хизмати кўрсатишдаги роли ҳам ошиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати маҳаллий корхоналар лойиҳаларини молиялаштиришда тижорат банклари аҳамиятини оширишга йўналтирилган бир қатор тадбирларни ишлаб чиқмоқда ва амалда қўлламоқда. Мазкур лойиҳалар бинолар ва иншоотларни ҳамда машина ва жиҳозларни янгилаш ва такомиллаштириш; ички ва ташқи бозорлар учун ишлаб чиқариладиган товар ва хизматлар турини ва сифатини ошириш ҳамда ҳажмини кенгайтиришдан иборат. Амалга оширилаётган ислоҳотлар натижасида тижорат банкларининг мамлакат иқтисодиётига киритаётган кредит маблағлари ҳажми ўсди: бу кўрсаткич бугунги кунда ЯИМга нисбатан 24-25% ни ташкил қилмоқда.

Миллий иқтисодиётнинг молиявий ва реал секторларини интеграциялаштириш вазифаларининг муҳимлигини банк тизимини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш ва эркинлаштириш, иқтисодиётнинг реал секторини кредитлашда банклар ва нобанк молия институтлари родини ошириш бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қабул қилган йўли тасдиқламоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов¹ томонидан банк тизимини эркинлаштириш ва ислоҳотларни чуқурлаштириш бўйича муҳим йўналишлар сифатида қуйидагилар таъкидлаб ўтилди:

- иқтисодиётни таркибий қайта қуришда тижорат банкларининг фаол иштирокини таъминлаш, инвестиция дастурларини амалга ошириш, инвестициялаш учун, биринчи навбатда, иқтисодиётнинг реал секторига маблағларни жалб этиш;

¹ “Банк тизимини келгуси ислоҳ қилиш ва либераллаштириш тўғрисида”ги ЎЗР ВМнинг 2005 йил 15 апрелдаги №ПП-56 қарори.

- корхоналарни хусусийлаштириш ва акциялаштиришда тижорат банкларини кўпроқ иштирок эттириш, қимматли қоғозлар бозорида тижорат банклари операцияларини кенгайтириш ва корхоналарни ваколатли бошқаришда банкларнинг иштирокини таъминлаш.

Шу билан бир қаторда, банклар фаолиятида банк тизимини самарали ва рақобатбардош қилиб ривожлантиришга тўсқинлик қиладиган муаммолар ҳам сақланмоқда. Йирик банкларни хусусийлаштириш секин суръатларда юз бермоқда, аҳоли ва корхоналарнинг банкларга ишончи унчалик юқори даражада эмас, кичик бизнес корхоналарининг тижорат банклари кредитларидан фойдалана олиши мураккаблигича қолмоқда.

Умуман олганда, таҳлилларнинг кўрсатишича, молия бозорларининг ривожланиш натижаларини қониқарли деб бўлмайди. Энг аввало, қимматли қоғозлар бозорини "парҳез"да ушлаб турувчи кучни очиб ташловчи, акционерлик жамиятларининг критик ва белгиловчи массасини бозорга чиқишини таъминлаб бера оладиган тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиш талаб этилади. Иккинчидан, аҳолининг кенг қатламини қимматли қоғозлар бозорига жалб этиш учун шароитлар яратиш лозим.

3.2. Иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш нуқтаи назаридан Ўзбекистоннинг sanoat сиёсати: концептуал ёндашув ва тамойиллар

Миллий иқтисодиётни такомиллаштириш ва хўжалик юретишнинг инновацион шакллариغا ўтишга йўналтирилган фаол sanoat сиёсати дунёнинг ривожланган мамлакатларига нисбатан иқтисодий ўсишдаги узилишни камайтириш учун ҳал этувчи замин бўлиб ҳисобланди.

Sanoat сиёсати - бу ички ва ташқи бозорларда талаб катта бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлаб бера оладиган, замонавий жиҳозлар ва илғор технологияларга асосланган рақобатбардош sanoat яратишга йўналтирилган механизм ва тадбирларни қўллаб-қувватловчи тизимдир.

Саноат сиёсатининг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин:

1. **Инновация сиёсати**, яъни инновация жараёнларининг жадаллашувини таъминлаб бериш, янги технологик тартибни жорий этиш, ишлаб берувчи саноатда янги қайта технологияларни ўзлаштириш, миллий илмий-техник кучларни ривожлантириш, фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги узилишларни йўқотиш, инновация фаолиятини рағбатлантириш, халқаро андозаларни жорий этиш ва илғор хорижий технологияларнинг реал трансфертини таъминлаш.

2. **Таркибий сиёсат**, саноат сиёсати мақсадларига мувофиқ бўлган саноатнинг тармоқлараро ва ҳудудий тузилмасини мақбуллаштиришни молиявий таъминлаш учун капиталнинг секторлараро, тармоқлараро ва минтақалараро оқимини кучайтирувчи сиёсат. Таркибий сиёсат ишлаб чиқаришнинг тармоқи таркиби билан бир қаторда саноатни жойлаштириш (ҳудудий жиҳатлари) муаммоларини ҳам ўз ичига олади.

3. **Инвестиция сиёсати**, ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришга капитал қўйилмаларни таъминловчи ва рағбатлантирувчи сиёсат.

Саноат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, одатда, уч даражада амалга оширилади.

Макродаражада саноат ривожланишининг умуммиллий мақсадлари белгиланади, саноат сиёсатининг меъёрий асослари ва мақсадли дастурлари (уларнинг ресурс таъминоти билан биргаликда) шаклланади, саноат сиёсатининг шаклланиши ва амалга оширилишида саноат бизнеси ва давлатнинг ўзаро муносабатлари йўлга қўйилади (бевосита ва аксалоқа), ваколатларнинг минтақалараро тақсимланиши ва саноат сиёсатининг ташқи сиёсий томонлари ойдинлаштирилади.

Мезодаражада якуний маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ўзаро боғлиқ вертикал ва горизонтал ишлаб чиқариш-технологик мажмуаларнинг ва ҳудудий-саноат мажмуаларининг шаклланиши ва фаолият юртиши бошқариб турилади.

Микродаражада корхоналарнинг мустақил бозор субъектлари сифатидаги фаолиятини муқобил ва мақ-

садли асослаб берувчи шарт-шароитларини давлат томонидан бошқариш (хўжалик баҳсларини ҳал этиш қоидалари, сингдириш тадбирлари, санациялар ва ҳ.к.) амалга оширилади.

3. Мамлакатда саноат сиёсатини ишлаб чиқиш ва ҳаётга тадбиқ этишнинг асосий дастлабки шарти бу иқтисодиётнинг ҳозирги кундаги аҳволидир. Республикада сўнгги йиллар давомида саноат ишлаб чиқаришининг ўсиб бориши кузатилаётган бўлса-да, ЯИМ ўсишидаги саноат улушининг даражаси саноат жиҳатидан ривожланган мамлакатлардаги ушбу кўрсаткич (28-35%) нинг ўртача миқдоридан пастлигича қолмоқда (2002 й.даги 14% дан 2005 й.да 20,7% гача)¹ (19-жадвал).

19-жадвал

ЎЗБЕКИСТОН САНОАТИНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИК ДАРАЖАСИ (ФОИЗДА)

Индикаторлар (кўрсаткичлар)	2005 й.	Жануби-Шарқий Осиёнинг саноати ривожланган мамлакатларида
Саноат ривожланиш суръатлари %	7.3	11-14
Саноатнинг ЯИМдаги улуши, %	20.7	28-35
Машинасозликнинг саноат умумий ҳажмидаги улуши, %	12.9	25.0-30.0
Саноат умумий ҳажмида экспорт улуши	52.5	60-65
Саноат ишлаб чиқаришининг умумий ҳажмида кичик бизнес улуши	9.8	55-60
Асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскириш улуши	40-45	35-38

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси

3. Хом ашё маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашув ҳануз етакчи бўлиб, 2004 йилда Ўзбекистон экспортидаги хом ашёнинг (пахта толаси, рангли металллар) улуши 60% дан зиёдни ташкил этди. Техноген фожиалар хавфини ўзида сақловчи асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскиришга мойиллигини тўхтатиб бўлмаяпти. Ҳозирда асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскириши 40-45% ни, жумладан, электроэнергетикада 70% ни ташкил этмоқда.²

1. Солиқ чегирмалари, маҳсулотни ташиш ва реклама қилиш харажатларини ҳисобга олганда кўпгина тармоқ корхоналари зарар кўрмоқда. Ишчилар сонини қисқартирувчи янги технологияларни қўллаш, маҳсу-

лотнинг материал ва энергия талабини камайтириш корхоналар даромадлигини ошириш захиралари ҳисобланади.]

↳ Саноат тармоқлари рақобатбардошлик даражасини баҳолаш индикатори сифатида экспорт маҳсулотлари ҳажмининг ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати билан ўлчанадиган кўрсаткичдан фойдаланиш мумкин.

Саноат тармоқлари рақобатбардошлик даражасининг 2004 йилдаги таҳлили саноат тармоқларини икки гуруҳга ажратиш имконини берди. 4-расмда саноат тармоқлари рақобатбардошлик даражасининг ўзгариш динамикаси саноатнинг умумий рақобатбардошлик даражасига нисбатан берилган бўлиб, унинг қиймати бир деб қабул қилинган.]

↳ Биринчи гуруҳ тармоқларига ташқи бозорда кучли рақобат имкониятига эга саноатнинг хом ашё ва кончилик соҳалари: рангли металлургия, пахтачилик мажмуаси, нефть-газ тармоғи киритилган. Мазкур тармоқлар ҳиссасига мамлакат умумий саноат экспортининг 72% тўғри келади. Мазкур тармоқлар индикаторининг қиймати саноатнинг ишлаб берувчи тармоқлари рақобатбардошлик даражасидан анча ошиб кетади.

Иккинчи гуруҳ тармоқларига ташқи бозорда заиф рақобат имкониятига эга бўлган машинасозлик, енгил (пахта тозалашдан ташқари), озиқ-овқат саноатларини киритиш мумкин.]

↳ Ўзбекистонда инновация ва илмий-техник тараққиётнинг ютуқларидан фойдаланиб, янги турдаги

маҳсулотлар ишлаб чиқариш саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришининг фақат 0,56% ни ташкил этади, бунинг сабаби саноат инвестициясининг 1% дан ҳам камини ташкил этувчи инновацияларга ажратиладиган харажатларнинг камлигидир. Халқаро стандарт (андоза) талабларидан келиб чиқиб қаралганда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифати ҳам анча пастдир. Халқаро стандартлар бўйича сертификатланган товарларга машинасозлик тармоғининг баъзи тур маҳсулотлари ва пахта толасини киритиш мумкин. Ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмида машинасозликнинг сертификатланган маҳсулотлари улуши тахминан 80% ни ташкил этади, унинг 50% и тракторларга тўғри келади ("Кейс" пахта териш машиналари ИСО 9000, автобуслар ва енгил автомашиналар ИСО 9001:2000 стандарт бўйича халқаро сертификатларга эга).

Бироқ мавжуд муаммоларга қарамай, Ўзбекистоннинг, асосан, инсоний ва табиий капитали билан ўлчанадиган миллий бойликлари муваффақиятли саноат сиёсатини ўтказиш учун ишончли асос яратади.

Муваффақиятли ривожланаётган мамлакатларда иқтисодий жараёнларни давлат томонидан бошқарилишининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, саноат ривожланиши ва саноатдаги тузилмавий ислохотлар, қолақликни бартараф этиш ва киши бошига тўғри келадиган ЯИМни ривожланган мамлакатлардагидек даражага кўтаришнинг бош стратегияси сифатида кўрилади.

Нисбатан муваффақиятли иқтисодиётлар тажрибаси алоҳида қизиқиш уйғотади. Муваффақиятли ривожланишнинг миқдорий кўрсаткичи бўлиб, одатда, ўн йиллик муддат давомида ЯИМнинг икки баробар кўпайишига мувофиқ бўлган ЯИМ ўсиш суръати олинади, ўртача йиллик ҳисобда у тахминан 7% га тенг. Альтернатив аниқлаш - бир кишига тўғри келадиган ЯИМнинг 30 йил ичида ўртача ўсиши 4% дан кам бўлмаслиги керак, бу киши бошига тўғри келадиган ЯИМнинг 3,2 маротаба кўпайишига тенгдир. Бундай ривожланиш суръатлари Шарқий Осиёда жойлашган бир қатор мамлакатларда қайд этилди. Япония, Корея, Тайван, Гонконг, Сингапур урушдан кейинги даврда ўсиш суръ-

атларини 7-10% га кўтаришга эришдилар ва бу суръатларни бир неча ўн йиллар давомида ушлаб тура олдилар. Шундай қилиб улар, ривожланаётган мамлакатлар қаторида биринчилардан бўлиб ривожланган мамлакатлар даражасига етиб олдилар. 60-70-йилларда Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида жуда тез ўсиш бошланди, 80-йиллардан бошлаб Хитой иқтисодиёти шундай суръатларда ўсмоқда.

Натижада, Шарқий Осиё 20-асрнинг иккинчи ярмида Европага нисбатан иқтисодий ривожланиш даражасидаги фарқни қисқартирган ягона йирик минтақага айланди. Лотин Америкаси ҳам, Яқин Шарқ, Жанубий Осиё, Африка, МДҲ мамлакатлари ва Шарқий Европа мамлакатларининг бирортаси ҳам бунга эриша олмади.

Ўтган асрдаги дунё тажрибасида саноат сиёсатининг турли шакллари кузатиш мумкин бўлди: экспортга йўналтирилган (алоҳида турдаги маҳсулотлар экспортини ошириш учун шароитлар яратиш), ички бозорга йўналтирилган (ички бозорни ҳимоя қилиш ва иқтисодий ўзига тўқликни таъминлаш) ва (кам тарқалган ва унчалик яққол акс этмаган модел) ўзининг табиий ва такрор барпо бўлмайдиган ресурслари (нефть, ўрмон, экология ва б.)дан фойдаланишни чекловчи стратегик саноат сиёсати.

Биринчи типга 60-80-йиллардаги Корея ва Жануби-Шарқий Осиёнинг бошқа "йўлбарслари"ни, 80-90-йиллардаги Хитой, қисман Япония, 90-йиллардаги Ҳиндистон, 70-80-йиллардаги Чилини мисол қилиш мумкин. Иккинчи типга 60-80-йиллардаги Ҳиндистон, 50-70-йиллардаги Франция, Япония, Хитой, АҚШ (қишлоқ хўжаликдаги сиёсат қисмидан), собиқ СССР ва маълум даражада Россияни киритиш мумкин. Учинчи типдаги саноат сиёсатига АҚШдаги ҳаракатлар, ОПЕК мамлакатлари мисол бўлади.

Концептуал нуқтаи назардан Янги саноатлашган мамлакатлар деб номланувчи мамлакатлар фойдаланган "етиб олувчи ривожланиш" стратегияси алоҳида бир қизиқиш уйғотади. У жаҳон хўжалик балансида муҳим бир ўзгаришга олиб келмаган бўлса-да, ушбу мамлакатларнинг катта қисм фуқаролари "учинчи дунё"

аҳолиси сифатида қолаверди, фақат айрим шахсларгина глобал капитал "номенклатурасининг" тор доирасига кирди.

Хитой ва Ҳиндистон каби анча йирик ва тез ривожланаётган мамлакатларнинг тажрибалари ҳам муҳим, бу мамлакатларда қолоқ соҳаларда ресурсларни тўплаш ҳисобига қудратли хусусий-давлат глобал тузилмаларининг юзага келиши учун реал шароит мавжуд бўлиб, вақт ўтиши билан улар постиндустриал ривожланишнинг шу кунги дунё бўйича етакчиларининг эътирозсиз гегемонлигини рад эта олиш қобилиятига эга бўладилар.

Сўнгги уч-тўрт йил ичида юзага келган ўсиш суръатларига нисбатан янада юқорироқ ва барқарор иқтисодий ўсиш йўлига чиқиб олиш Ўзбекистон учун биринчи қадам бўлиб ҳисобланади. Мазкур вазифани ҳар тарафлама ўйланган, аниқ ва изчил саноат сиёсати ўтказмасдан туриб ҳал этиб бўлмайди. Иқтисодийни чуқур тузилмавий ўзгартириш, уни технологик такомиллаштириш асосий мақсад бўлиши лозим.

Саноат сиёсати давлат ва бозор механизмлари родини бирга қўшиш асосида қурилиши керак.

Давлатнинг кучи, биринчи навбатда, саноат сиёсатининг меъёрий-ҳуқуқий асосини яратишга, иқтисодий жараён субъектларининг "ахлоқий қоидалари"ни белгилаш ва бу қоидаларга риоя қилишни назорат қилиш механизмини такомиллаштиришга қаратилган бўлиши керак. Бунинг учун бевосита саноат сиёсатига тааллуқли янги қонунлар қабул қилиш, шунингдек, мавжуд меъёрий ҳужжатларга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш талаб этилади.

Ночорлик (банкротлик) институтини келгуси такомиллаштиришни таъминлаш жуда муҳимдир. Давлат томонидан иқтисодийни монетарлаштиришни соғломлаштириш каби мураккаб вазифага ечим топиш талаб этилади.

Ўзбекистоннинг саноат сиёсати фақат инновация асосида амалга оширилиши керак.

Сўнгги икки йил ичида инновацион-фаол корхоналарнинг ҳиссаси ўсган бўлса-да, хўжалик юритувчи

субъектларнинг умумий сонининг фақат 7% нигина ташкил қилди.

Ўзбекистон илмий салоҳиятидан фойдаланиш соҳасида Япония ва Жанубий Корея каби мувофиқ равишда миллион аҳолига 994 ва 779 та патентга эга бўлган етакчи мамлакатлар билан беллаша олмайди.

Давлат мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналарнинг инновация фаолияти учун кучли рағбатлантирувчи омилларни ҳаракатга келтириши, инновацион жараённинг кўп харажат талаб этувчи ташкилий ва молиявий томонлари бўйича вазифаларни ўз тасарруфига олиши лозим.

Ҳозирги кунда алоҳида унсурлари бир-биридан ажралган ҳолда мавжуд бўлган миллий инновация тизимини яратиш ғояси амалда ҳам қўлланиши керак. Кузатувларнинг кўрсатишича, яратилаётган янги типдаги машина ва жиҳозларнинг асосий қисми паст техник-иқтисодий кўрсаткичларга эга бўлиб, замонавий сифат талабларига жавоб бермайди.

Саноатнинг тадқиқотлар ва ишлаб чиқариш тузилмаларини шакллантиришга янгича ёндашув талаб этилади. Ривожланган мамлакатларда турли билим соҳаларининг туташган жойида Фан сиғими юқори янги маҳсулотларни яратишга қайта ихтисослашув юз бермоқда.

Янги илмий ва технологик ғоялар захирасини яратиш ҳам муҳим, миллий компаниялар томонидан бугунги кунда талаб қилинмаса-да, ички ёки ташқи бозордаги вазиятнинг ўзгариши натижасида улар эртага заруриятга айланиши мумкин.

Инновацион-мақсадли саноат сиёсатида ақл-заковатли инсон капитали ҳал этувчи аҳамиятга эга. Бу эса давлат томонидан таълим ва мутахассислар тайёрлаш тизимига ёрдам кўрсатишни кучайтиришни талаб этади. Таълим тизими қанчалик юқори даражада диверсификациялашган бўлса, миллий компаниялар ўз ишлаб чиқариш фаолиятининг янги йўналишларини амалга ошириш соҳасида шунчалик кўпроқ имкониятларга эга бўладилар.

Ўзбекистон саноат сиёсатининг биринчи даражали муаммоси ҳозирги кунда унинг стратегик устуворлик-

ларини тўғри танлай олишдадир. Бундай танловда давлат бошқаруви энг мақбул натижаларга олиб келиши лозим. Ақлий ва моддий ресурсларнинг катта қисмини Ўзбекистонда жиддий илмий-техник ютуқларга эришган ва жаҳон бозорларида етакчи ўринларга эга бўлган бир қатор йўналишларга тўплаш зарур. Мамлакатимизда анча салмоқли қудратга эга соҳа ва тармоқлар қаторида самолётсозлик, автомобилсозлик, қишлоқ хўжалик машинасозлиги, пахта хом ашёси ва мева-сабзавотларни қайта ишлаш тармоқларини санаб ўтиш мумкин. Уларнинг йиллик ўсишнинг 15-20% даражасида жадал ривожланиши учун барча шароитларни яратган ҳолда, биз бу билан реал "ўсиш ўчоқлари"ни яратамиз, булар эса, ўз навбатида, йилига 8-10% тартибда талаб этиладиган ўсишни таъминлаган ҳолда бутун мамлакат иқтисодиётини тортиб кетади.

Тўғри ва изчил саноат сиёсати, шубҳасиз, кичик ва хусусий бизнесни ривожлантиришга ёрдам беради, улар эса, ўз навбатида, мазкур сиёсатга яхлитлик, мувозанат ва талаб этиладиган ижтимоий самара берувчи "бурчаклари"гача жадал кириб борадилар. Бироқ бундай мураккаб икки тарафлама вазифанинг ечимини самарали фаолият кўрсатувчи ва замонавий талаб ва таклифларни акс эттирувчи республика ва минтақавий даражада кичик бизнесга давлат томонидан ёрдам кўрсатиш механизминини ўрнатиш орқали амалга ошириш мумкин.

Саноат сиёсати кичик тадбиркорликни йирик бизнес ва давлат корхоналари билан табиий ва маҳсулдор ишлаб чиқариш кооперациясига айлантира олади.

Саноат сиёсатининг ички манбалар ҳисобидаги мувофиқ равишдаги ресурс таъминотисиз амалга ошириб бўлмайди. Нафақат ривожланган мамлакатлар тажрибаси, балки бир қатор Шарқий Европа мамлакатлари ҳам, мақсадли давлат инвестиция сиёсати иқтисодий ўсиш ва миллий иқтисодиётни такомиллаштиришнинг белгиловчи омили эканини кўрсатмоқда. Саноат сиёсатининг моливий таъминотида республика кредит-банк тизими, айниқса, муҳим рол ўйнайди. Бугунги кунда саноат инвестицияларини молиялаштиришда

банк кредитлари улуши атиги 5% ни ташкил этиб, жуда оздир.

Саноат ва инновация сиёсатида банк тизимининг фаол субъектга айланиши учун жиддий ўзгаришларни амалга ошириш лозим бўлади. Биринчи навбатда, ҳозирда аҳоли қўлида бўлган бир неча ўнлаб миллион доллар маблағни банк активларига жалб этиш учун рағбатлантирувчи омил бўлувчи банк омонатларининг ишончли кафолатланган тизимини тезлик билан яратиш, келгусида бу жамғармаларни инвестицияларга айлантириш зарур. Бугун банк тизими бундай қарорларни қабул қилишга тўлиқ етилди. Уларнинг деярли ҳаммаси даромад келтирадиган ва молиявий барқарор ҳисобланади. Маҳаллий банкларга аҳолининг ишончини ошириш жамғармаларнинг ўсишига, бу эса, ўз навбатида, инвестициянинг ўсишига олиб келади.

Республика фонд бозорининг жадал ривожланиши таъминлаш лозим, чунки бусиз саноат корхоналари акцияларининг эмиссияси, аввалгидек, улар фаолиятини молиялаштиришнинг заиф манбаи сифатида сақланиб қолаверади.

Қисқа муддатларда фаолиятнинг замонавий меъёрий-ҳуқуқий асосларини шакллантиришни тугатиш ва суғурта компаниялари, нафақа ва пай инвестиция фондларининг эркин активларини жойлаштириш зарур. Бу эса мазкур манбалар ҳисобидан саноатни такомиллаштириш мақсадларида ҳар йили "узун" пулларнинг молиявий ресурсларини жалб этиш имконини беради.

Саноатни инвестициялашнинг асосий манбаи бўлиб ҳануз корхонанинг ички маблағлари ҳисобланади.

Ҳозиргача ҳал этилмаган - Ўзбекистонга хорижий капиталнинг кириб келиши ва унинг тузилмасини сифат жиҳатидан ўзгартириш масаласи ҳозир ҳам долзарб бўлиб қолмоқда. Ҳозирги кўринишдаги хорижий инвестициялар юқори қўшимча қийматли саноатни жадал ривожлантиришнинг омили бўлиб ҳисобланмайди. Хорижий капиталнинг умумий ҳажмидаги бевосита инвестициялар ҳиссасининг камлиги бунга имкон бермайди.

Инвестиция жараёнини ривожлантириш мақсадларида йирик хорижий корпорациялар билан такомил-

лаштириш ва қайта тузиш бўйича тузилган шартномалар хулосаларидан амалда фойдаланиш тўғри маъно касб этади. Бундай шартномалар давлат томонидан кредитлар бўйича кафолатлар юзасидан узоқ муддатли мажбуриятларни, ўзгарувчан солиқ чегирмаларини, экспортни қўллаб божхонани бошқариш каби, бизнес томонидан эса, инвестициялаш бўйича мажбуриятларни, янги маҳсулот ва технологияларни ишлаб чиқиш, мавжуд кучларни такомиллаштириш каби вазифаларини ўз ичига олади. Инвестиция ва экспорт кредитларини кафолатлаш миллий механизмини яратиш масаласига қайтиш зарурияти юзага келган.

Иқтисодий ривожлантириш ва таркибий қайта қуришлар шароитидаги саноат сиёсатининг зарурий шarti - солиқ тизимини тубдан қайта қуришдир. Бугунги кунда у хўжалик фаолиятига билвосита солиқ солишга мўлжалланган, бу эса ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасида солиқни нотекис тақсимлаш туфайли келиб чиқади. Жорий фискал талабларга оид масалаларни ҳал этиш кайфиятидаги солиқ тизими иқтисодийнинг реал секторига алоҳида бир юк бўлиб таъсир этмоқда (20-жадвал).

Замонавий саноат сиёсатини амалга оширишга киришаётганда унинг суръатлари ва якуний натижаларига бевосита таъсир кўрсатувчи бир қатор муаммоларни ҳал этиш талаб этилади. Улар қаторида ҳуқуқий асос, хусусан, арбитраж тадбирлари амалиётини тубдан яхшилаш, тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий-маъмурий бошқаришни такомиллаштириш, ақлий мулкни ҳимоя қилиш ва сохта маҳсулотлар билан курашишнинг самарали тизимини яратишни санаб ўтиш мумкин.

20-жадвал

САНОАТ ТАРМОҚЛАРИДА СОЛИҚ ЮКИНИНГ ЎЗГАРИШИ

	Сотилган маҳсулотлар фойдасидаги солиқ улуши*, %			
	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.
Саноат	28.3	27.3	20.2	19.6
- кончилик	33.9	31.2	24.1	24.4
- ишлаб чиқарувчи саноат	27.1	26.6	19.4	18.4
- электротехника	14.2	11.0	7.9	9.4
- ёқилғи	40.1	46.9	33.1	33.0

	Сотилган маҳсулотлар фойдасидаги солиқ улуши*, %			
	2000 й.	2001 й.	2002 й.	2003 й.
- қора металлургия	13.0	-	-	8.7
- рангли металлургия	22.7	19.2	17.0	19.2
- кимё ва нефть кимёси	13.2	13.6	8.0	9.0
- машинасозлик ва металлсозлик	26.7	24.4	22.0	18.5
- қурилиш материаллари sanoати	19.7	18.7	18.1	18.9
- енгил sanoат	19.7	16.5	17.2	16.7
- озиқ-овқат sanoати	41.5	41.5	40.3	46.8
- ун-ёрма sanoати	21.7	21.7	18.1	18.2

*даромад солиғисиз нобюджет фондларига чегирмалар ҳам киритилган

Манба: ЎЗР Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари асосида ИИТМ ҳисоб-китоблари.

Саноат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда тадбиркорлар иттифоқлари, уюшма ва бирлашмалари муҳим рол ўйнайди. Саноат сиёсатининг мақсадли кўрсатмалари Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий тадбиркорликнинг барча тармоқлари манфаатларини бирлаштирувчи ва мувофиқлаштирувчи, мамлакатнинг етакчи бизнес-бирлашмаси сифатидаги Савдо-саноат палатаси ролини оширишга ҳолисона олиб келади. Бугунги кунда мазкур палата ҳукумат ва бизнесни боғловчи асосий бўғин, Ўзбекистон саноат экспортини ҳаракатга келтириш, халқаро шартномаларни ривожлантиришда корхоналар ва тармоқлараро тадбиркорлик иттифоқларининг ишончли ёрдамчиси бўлиши учун барча шарт-шароитлар мавжуд.

Саноат сиёсати муайян мақсадлар, мавжуд ресурслар ва самарадорлик нуқтаи назаридан уни амалга оширишнинг альтернатив усуллари баҳолаш, ресурслардан фойдаланишнинг аниқ механизмини ишлаб чиқиш каби ўзининг ишлаб чиқиш ва амалга ошириш схемаси бўйича йирик инвестиция лойиҳасига ўхшаб кетади. Саноат сиёсати ҳолатида гап давлат тасарруфи остида бўлган ресурслар устида боради. Бу ресурсларни шартли равишда тўртга бўлиш мумкин: солиқ-тариф, пул-кредит, инфратузилма, маъмурий-сиёсий (ташкилий).

Умуман, саноат сиёсатини амалга ошириш Ўзбекистонга барқарор иқтисодий ўсишда саноат улушини кўпайишини таъминлашга, мазкур сектор ва умуман

иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишга, шунингдек, аҳоли турмуш даражасини ва сифатини кўтаришга, жаҳон иқтисодий тизимида миллий иқтисодиётнинг муносиб ўрин эгаллашига имкон беради. Бунга инсоний, ишлаб чиқариш ва табиий капиталдан самарали фойдаланиш, менежмент ва маркетингнинг замонавий методлари ва инновацияларни жорий этиш шароитларида экспорт учун мўлжалланган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини оширишни таъминлаш бўйича рағбатлантирувчи механизмларни жорий этишга йўналтирилган тадбирларни амалга ошириш йўли орқали эришилади.

3.3. Иқтисодиётнинг аграр сектори рақобатбардошлигини ошириш муаммолари

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларига давлат буюртмасининг бекор қилиниши (пахта ва ғалладан ташқари) қишлоқ хўжалиги товарлари етиштирувчисига етиштирган маҳсулот ўз ихтиёрида бўлиши ҳамда уни ички ва ташқи бозорларга бевосита олиб чиқишига имкон берди. Эндиликда қишлоқ хўжалиги товар етиштирувчиси нафақат маҳсулот ишлаб чиқариши, балки кескин рақобат шароитларида уни сота олиши ҳам лозим. Бу уни кўп нарсаларга мажбур қилади:

- биринчидан, у ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини калькуляция қила олиши ва ишлаб чиқариш харажатларини қоплайдиган ҳамда бозорниқидан банд бўлмаган нарх ўрната билиши керак;

- иккинчидан, маҳсулот харидоргир бўлиши керак, яъни маҳсулот етиштирувчи бозор вазиятини ўрганиши ва талаб катта бўлган ҳамда рақобатга қарши тура оладиган маҳсулот ишлаб чиқариши лозим;

- учинчидан, маҳсулот сифати бўйича ҳам ички, ҳам халқаро рақобатбардошлик талабларига жавоб бериши лозим.

Фермер ва бошқа қишлоқ товар етиштирувчилари юқорида қайд этилган омилларни бажарган тақдирдагина самарали фаолият юритишлари мумкин.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, ички бозорда жадал рақобат бўлмаса, маҳаллий товар ишлаб чиқарувчилар ҳеч қачон хорижда мустақкам вазиятни эгаллай олмайдилар. Мазкур омил янгиликлар яратишни ривожлантириш ва меҳнат самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Талаб шарти учта таркибий қисм билан тавсифланади: ички талаб тузилмаси, унинг ўсиш кўлами ва тавсифи, шунингдек, унинг байналмилаллашуви. Бунинг учун нималар қилиш лозим? Бизнинг фикримизча, уч блок масалани ҳал этиш керак:

- биринчидан, республика, вилоят, туман миқёсида ахборот тизимини ўрнатиш лозим, бу хизмат қишлоқ хўжалик товарлари етиштирувчиларини товар ва ресурс бозорларидаги вазият ҳақида, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талаб ҳолати ҳақида, технологиялар, транспорт таъминоти, ўсимликларнинг рақобатбардош турлари уруғларини харид қилиш масалалари ва шунингдек, ички ва ташқи бозорлар ҳақида маълумотлар билан таъминлаб туриши лозим;

- иккинчидан, стандартлаштириш жараёнларини мукаммаллаштириш ва Ўзбекистон стандартларини жаҳон стандартларига мувофиқлаштиришни таъминлаш бўйича ишларни амалга ошириш керак. Товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида стандартлаштириш бўйича тушунтириш ишларини ўтказиш, уларнинг бу соҳадаги билимларини ошириш лозим;

- учинчидан, ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш бўйича тор ихтисослашувга ўтиш зарур. Айнан ихтисослашув маҳсулот таннархини пасайтиришга, товар ишлаб чиқарувчилар тажрибасини оширишга, вегетация муддатлари бўйича ўстиришнинг оптимал технологиясини танлашга, маҳсулот сифатини доимий равишда кўтаришга имкон беради.

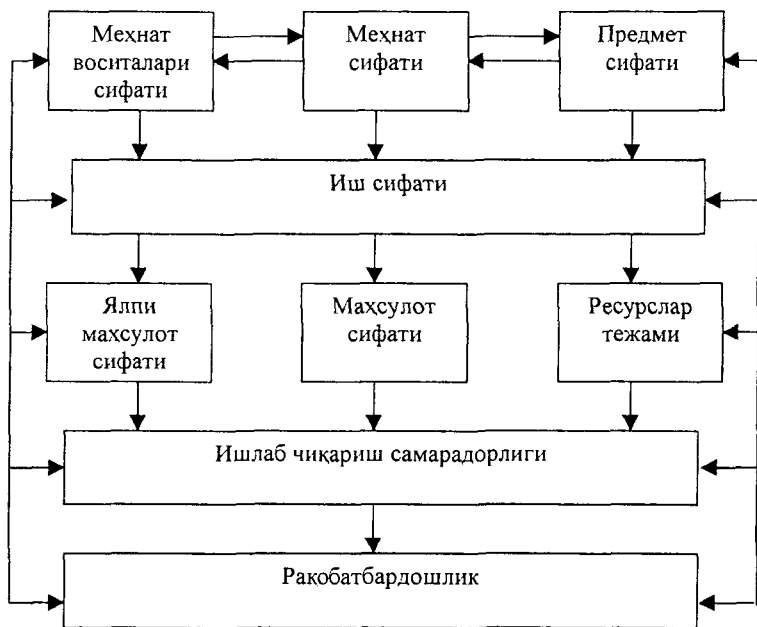
Товарнинг рақобатбардошлигини унинг энг яқуний, яъни бозордаги тижорат муваффақияти белгилаб беради. Юқорида айтиб ўтганимиздек, рақобатбардошлик деганда, рақобат товарлари ва улар аналоглари катта миқдорда таклиф этилаётган шароитларда, уларнинг

бошқалардан устунлигини кўрсатувчи товар (маҳсулот) нинг истеъмол ва қиймат (нарх) кўрсаткичлари тушунилади.

Товар (маҳсулот)нинг юқори рақобатбардошлик даражасининг асоси унинг сифатидир (3-чизма).

3-чизма

МАҲСУЛОТ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари кўп сонли номларда келтирилади. Унинг рақобатбардошлигини баҳолаш учун жуда кенг миқёсда нарх, талаб, рентабеллик, талаб ва ишлаб чиқариш ҳажми бўйича таклиф кўрсаткичларидан фойдаланиш керак бўлади.

Бунда баъзи олимлар қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг рақобатбардошлик даражасини ҳосилдорлик, нархлар, таннарх ва рентабеллик ўлчамларига бевосита боғлиқлигини ҳам эътиборга оладилар. Яъни "ҳосилдорлик қанчалик юқори бўлса, маҳсулот рақобатбардошлиги ҳам шунчалик юқори бўлади" деган фикр мавжуд. Албатта, юқори даражада ҳосил етиштириш

мақтовга лойиқ. Бироқ ҳосилдорликни оддий усуллар (ишлов беришни кўпайтириш, ўғитларни кўпроқ солиш, ўсимликлар касалланишининг олдини олиш бўйича тадбирлар ўтказиш) ёрдамида ошириш, одатда, қўшимча ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини пасайиши билан бирга содир бўлади.

Гап шундаки, ҳар қандай қишлоқ хўжалик маҳсулоти ҳосилдорлигининг энг юқори чегараси мавжуд бўлиб, унга яқинлашган сари ҳосилдорликни оширишнинг ҳар бир қўшимча центнери қимматлашиб боради. Бу жиҳатдан, ўзбек аграр бозорига хос бўлган молиявий ресурсларнинг чекланганлик шароитида, жуда кўп миқдорда ҳосил олиш учун харажатларнинг оддий равишда ошиб кетиши қишлоқ хўжалик корхоналарининг барқарор фаолият юритиши ва рақобатбардошлигини оширишга ёрдам бермайди.

Фойдаланиладиган қўшимча ресурсларни кўпайтириш ҳисобига ҳосилдорликни ошириш иқтисодиёт нуқтаи назаридан доим ҳам унчалик мақсадга мувофиқ бўлавермайди. Айниқса, 100 йилдан зиёд вақтдан бери натижага эришиш учун сарфланган кучлар (ресурслар) билан айнан натижа тақсимланишининг асимметриклик қонуни маълум. Бу қонунга мувофиқ, даромаднинг катта қисми унчалик кўп бўлмаган ресурслар ёрдамида яратилади, чунки айни пайтда ресурсларнинг асосий қисмидан самарасиз фойдаланилади ва бу унчалик юқори натижа бермайди.

Маълумки, қишлоқ хўжалиги энг кўп ресурс талаб қиладиган тармоқлардан ҳисобланади. Инсон қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан оладиган бир озиқ калориясини ишлаб чиқариш учун 10 энергетик калория сарфланар экан. Масалан, АҚШда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳосилдорлигини икки баробар ошириш механизациялаштириш ва кимёлаштиришга энергия харажатининг ўн баробар ошиб кетишига олиб келди.

Шундай қилиб, фойдаланилаётган ресурслар кўламини оддий тарзда кўпайтириш ҳисобига ҳосилдорликни оширишга интилиш иқтисодиёт нуқтаи назаридан доим ҳам мақсадга мувофиқ бўлавермас, яъни бу орқали маҳсулот рақобатбардошлигини оширишга эри-

шиб бўлмас экан. Шуни тушуниб етган ҳолда фойдаланиладиган ресурслар самарадорлигини ошириш мумкин. Кўп ҳолларда талаб этиладиган натижаларга эришишни таъминлаб берувчи ресурсларнинг оз қисмидан фойдаланишнинг ўзи ҳам етарли бўлади. Бу далиллар, табиийки, "максимум ресурс ва кучлар"ни сарфлаш натижасида эришилган юқори даражадаги ҳосилдорлик максимал рентабелликка эга бўлишни англатади, деган фикрга зид. Ҳақиқатда эса, бунга эришиш учун куч ва фойдаланиладиган ресурсларни оддий тарзда кўпайтириш эмас, балки янги технологиялар, янги турдаги ресурслар, ходимларни рағбатлантириш қилиш усулларида фойдаланиш зарур. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг рақобатбардошлигини оширишга бу тарздаги ёндашув саноат ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари маҳсулотларидан шуниси билан фарқ қилади.

Бироқ қишлоқ хўжалигининг бу хусусияти қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳажмини оширишга ҳаракат қилишда ҳар доим ҳам эътиборга олинавермайди.

Барқарор рақобатбардош ривожланиш, ресурс тўплаш масалаларини баҳолашда Ўзбекистонда юзага келган ижтимоий ва иқтисодий вазиятларни абстракциялаштирмаслик керак. 15 йилдан бери баъзи муаллифлар уни оғир ҳаётий шароитлар деб, бошқалари таназзул, учинчилари эса ўтиш даври қийинчиликлари деб таърифлайдилар. Албатта, масала унинг таърифида эмас, балки мамлакат бошидан кечираётган босқичнинг мазмуни, моҳиятидadir. Энг аввало, сўнгги йилларда моддий-техник база, инфратузилма таназзулга юз тутмоқда, суғориладиган ерлардан тўлиқ фойдаланилмаяпти, илғор технологиялар содалари билан алмаштирилмоқда, фан ва таълимга инвестициялар киритиш анча қисқариб кетди.

Маълумки, қишлоқ хўжалигидаги рақобат бир вақтда икки йўналиш бўйича юзага келади: хўжалик юриштиш ва мулкчиликнинг турли шаклидаги хўжаликлари ўртасида ва молиявий натижалар ва фаолиятнинг нисбатан манфаатли иқтисодий шароитлари учун барча товар ишлаб чиқарувчилари ўртасида. Мулкчиликнинг

турли шаклидаги хўжаликлар ўртасидаги рақобат унчалик кўзга ташланмайди. 2005 йил натижаларига кўра қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг барча турлари бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулот ишлаб чиқаришининг улуши қуйидагича бўлди: қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкатлар) 15,3%, фермер хўжаликлари 24,5% ва деҳқон хўжаликлари 60,2%. Қишлоқ хўжалик маҳсулоти турлари бўйича эса бу кўрсаткич бирмунча фарқланади. Масалан, пахта хом ашёси етиштириш бўйича ширкатлар 33,6% ни, фермер хўжаликлари 66,3% ни ташкил этди, деҳқон хўжаликлари эса пахта етиштирмайдилар. Ғалла етиштириш бўйича эса, мувофиқ равишда, 28,1%, 56,4%, 15,5%; чорвачилик маҳсулотлари бўйича шу тартибда 5,1%, 2,5%, 92,4% га тенг бўлди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари турлари бўйича келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, хўжалик юритишнинг ҳар бир шакли ўз устуворликларига эга. Бу ерда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг алоҳида турларига давлат буюртмасининг ўрнатилиши (пахта ва ғалла) ёки бошқа турлар бўйича давлат буюртмасининг бекор қилиниши ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкатлар) бошқаларга кўра рақобатбардош эмас экан. Буни ҳисобга олиб, республика ҳукумати томонидан 2007 йил охиригача барча ширкатларни тугатиш ва улар ўрнида мустақил фермер хўжаликлари яратиш тўғрисида қарор қабул қилинган.

Шундай қилиб, келгусида рақобат фермер ва деҳқон хўжаликлари ўртасида бўлади. Бу эса улар ўртасидаги рақобат учун тенг шароитлар яратиш ва "Фермер хўжаликлари тўғрисида" ҳамда "Деҳқон хўжаликлари тўғрисида" ги қонунларни, шунингдек, хўжалик юритишнинг ушбу икки фаолият тури билан боғлиқ равишда қабул қилинган меъёрий ҳужжатларни қайта кўриб чиқишни талаб этади. Қишлоқ хўжалик ва қайта ишловчи корхоналарнинг интеграцияси; маҳсулот бозори инфратузилмасини (омборхоналар, музлатадиган хўжаликлар, транспорт хизматини) яратиш; тузилмавий ишлаб чиқаришни мукамаллаштириш (жумладан, муқобил зоналарни аниқлаш ва аҳоли эҳтиёжини тўлиқ қондириш учун

озиқ-овқат турлари бўйича ишлаб чиқаришни бир жойда жойлаштириш); қишлоқларда ижтимоий соҳани ривожлантиришга давлат томонидан ёрдам кўрсатиш ва бошқалар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг рақобатбардошлигини оширишга ёрдам беради.

Қишлоқ хўжалигидаги рақобатни юзага келишига қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликлар билан уларни қайта ишловчи корхоналар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳам алоҳида таъсир кўрсатади. Улар ўртасидаги рақобат маҳсулот сотиладиган бозорларда қайта ишловчи корхоналар учун хом ашё ҳисобланувчи қишлоқ хўжалик маҳсулотларига нархларни ўрнатишда намоён бўлади. Бу ҳақда маҳсулотнинг чакана нархидаги харид нархи улушининг миқдори бўйича баҳо бериш мумкин. Гўштдан ташқари барча турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг чакана нархдаги сотиш нархининг улуши 40% дан ошмайди, бу эса қайта ишловчи ва савдо корхоналарининг монополлашувини кўрсатади.

Ғалла-буғдой нархининг ун нархидаги улуши 2000-2001 йилларда 58,2% ни, 2004-2005 йилларда эса 52,1% ни ташкил этди. Буғдой унидан тайёрланган ноннинг чакана нархидаги ғалла нархининг улуши 2004-2005 йилларда 50,1% гача камайди. Сутнинг чакана нархдаги харид нархининг улуши 2005 йилда 57,4% ни ташкил этди. Пахта хом ашёсининг харид нархи 2001-2002 йилларда ип толаси нархининг 75,2% ни, 2005 й.да эса 64,8% ни ташкил қилди. Албатта, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг бундай нархлари қишлоқ хўжалик корхоналари сарф қилган харажатларини қоплашга имкон бермайди ва улар зарар келтирувчи ишлаб чиқаришни қисқартиришга мажбур бўладилар.

Бундай шароитлар ишлаб чиқаришни ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатган ҳолда қишлоқ хўжалиги корхоналари рақобатбардошлигини оширишга имкон бермайди. Солиқ солиш бўйича имтиёзлар, ягона ер солиғига ўтиш ва фермерларни икки йил бу типдаги солиқдан озод қилиниши хўжалик юритишнинг иқтисодий шароитларини бошқа тармоқлар билан тенглаштирмайди.

Ҳозирги пайтда агросаноат ишлаб чиқаришида юзага келган вазият, қайта ишловчи саноат корхоналарини монополиядан чиқаришни ҳам бирга қўшиб, унинг рақобатбардошлигини оширишга йўналтирилган бир қатор кескин тадбир ишлаб чиқишни талаб этади. Бу каби тадбирлар орасида, ривожланган кооперация ва агросервис тармоқларига эга қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирувчиларининг жамоат ва хусусий бозорлар учун мўлжалланган кўп укладли иқтисодий яратиш ва фаолият юритиши билан боғлиқ вазифалар янада муҳим аҳамият касб этиб бормоқда.

Республикада бу йўналишда муҳим ишлар олиб борилаётганини таъкидлаш лозим. Бу ерда мева-сабзавотчиликда агрофирмаларнинг ташкил этиш масаласини алоҳида айтиб ўтиш жоиз. Маълумки, мева-сабзавот йўналишидаги ширкатларнинг қайтадан тузилиши ва мустақил фермер хўжаликлари тузилганидан сўнг ишлаб чиқариш масалалари - қайта ишлаш ва сотиш вазифаларини ягона мажмуага бирлаштирувчи мева-сабзавот мажмуаси қошида агрофирмалар тузиш тўғрисида ҳукумат қарор қабул қилди. Бу интеграциянинг илғор шакли бўлиб, қайта ишовчи корхоналарнинг монополашуви муаммоларини бартараф этади ва маълум миқдорда яратилаётган қўшимча қийматни тармоққа қайта тақсимлашга имкон беради, ички ва ташқи инвестицияларни мобилизация қилишга ёрдам беради, агрофирма ичидаги муассасалараро муаммоларни ҳал этишга имкон яратади. Бироқ агрофирмалар яратишнинг ҳозирги механизми янада мукамаллашувни талаб этади, агрофирмалар ичидаги каби, давлат ва нодавлат ташкилотлар билан бўладиган ташқи ўзаро муносабатларнинг иқтисодий механизмини эса янгидан ишлаб чиқиш зарурдир.

Қишлоқ хўжалик рақобатбардошлигини ошириш, умуман олганда, ижобий томонга бўлган катта қадам, чунки интеграциянинг бу шакли айни пайтда рақобатбардошликнинг - маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш; маҳсулот ишлаб чиқарувчилар (фермерлар ўртасида, деҳқон хўжаликлари ўртасида ва фермерлар билан деҳқон хўжаликлари) ўртасида рақобат муҳитини

яратиш; қайта ишловчи корхоналар ўртасида рақобат муҳитини яратиш; маркетинг ҳамда табиий ва қайта ишланган ҳолдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини реализация қилиш хизмати ўртасида рақобат муҳитини яратиш; сервис хизматлари кўрсатувчи корхоналар ўртасида рақобат муҳитини яратиш муаммоларини ҳал этишга ёрдам беради.

Ягона мажмуа (агрофирма)да қайта ишловчилар ҳар бир қишлоқ хўжалик корхонаси - шерик сифатида фермер хўжалигининг кўпроқ миқдорда сифатли маҳсулот етиштиришидан манфаатдор, хўжаликлар эса, ўз навбатида, тайёр маҳсулот чиқаришдаги улушнинг ўсишига, харажатларнинг камайиши ва қайта ишловчи корхоналарда даромаднинг ўсиши тарафдоридир.

Афтидан бундай агрофирмаларни пахтачилик ва ғаллачиликда ҳам яратиш зарурияти бор экан. Мазкур омиларни амалга ошириш қонунчилик ва меъёрий ҳужжатларга алоҳида ўзгартиришлар киритишни талаб этади.

Нархларни тартибга солиш ва аграр секторга давлат томонидан моливий ёрдам кўрсатишда қишлоқ хўжалиги билан саноат ўртасида товар алмашинуви эквивалентлигини, жаҳон бозорида миллий ишлаб чиқарувчиларни рақобатбардошлигини таъминловчи ҳамда қишлоқ хўжалиги ишчиларини ижтимоий ҳимоя қилувчи аграр протекционизми етакчи тамойил бўлиши керак. Ҳозирги кунда алмашинувнинг бундай эквиваленти йўқ: қишлоқ хўжалик маҳсулотлари баҳоси паст, уларнинг ўсиши эса саноат маҳсулотлари ва хизматлар баҳосининг ўсиш суръатларидан анча орқада. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ўртача баҳоси ҳам жаҳон бозоридагидан анча паст.

АСМда нарх сиёсатини амалга оширишда яқин вақтларда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига давлат томонидан ёрдам кўрсатилиши, дотацияларни сақлаб туриш ва уларни кўпайтириш зарур. Бироқ, булар билан бир қаторда, нархлар устидан назорат қилишнинг усул ва шакллари қайта ислоҳ қилиш талаб этилади. Бизнинг фикримизча, АСМдаги нархлар тизими бир неча турлардан иборат бўлиши керак:

- бозордаги талаб ва таклиф таъсири остида келиб чиқадиган эркин нархлар;

- дотациялар ва мақбул даражада нарх белгилаш ёрдамида давлат томонидан ушлаб туриладиган кафолатланган нархлар;

- гаров операциялари амалга ошириладиган ва гаров бўйича маҳсулот баҳоси тўланадиган гаров нархлари.

Кафолатланган ва гаров нархлари олдиндан маълум бўлиб, моддий-техник ресурслар ҳамда хизмат баҳосининг ўсишига боғлиқ холда назорат қилинади. Давлат бозор нархларини эркин товар бозорларида товар интервенцияси усулида (сотиб олиш ва қайта сотиш) ушлаб, қишлоқ хўжалик ва озиқ-овқат маҳсулотлари импорт-экспортини бошқариб тура олади.

АСМдаги нархлар балансини ушлаб туриш учун бевосита қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларини хом ашё етиштирувчилар билан, қайта ишловчи корхона ва савдо билан ўзаро муносабатларининг иқтисодий механизмини мукаммаллаштириш назарда тутилади, бунга қайта ишловчи саноатдаги рентабеллик даражаси устидан назорат қилишнинг самарасиз усулларида қайта ишловчи тармоқдаги якуний маҳсулот билан хом ашё баҳоси ўртасидаги нисбатнинг паритет коэффицентларини киритиш ва уни ушлаб туриш йўли билан эришилади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ички бошқариладиган ва эркин нархлари божхона ҳимояси учун ташқи иқтисодий фаолиятни нарх бўйича бошқариш тизимини яратиш талаб этилади. У бож тўловлари ва компенсация йиғимларини, бошланғич нархлар ва мамлакат чегарасидан ўтаётганда айирбошлаш курсларини ҳимоя қилишни ҳам ўз ичига олиши керак.

Агросаноат мажмуасига, бизнинг фикримизга кўра, қуйидаги йўналишлар бўйича молиявий ёрдам кўрсатиш мумкин:

- қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг алоҳида турларини ишлаб чиқаришда ёқилғи-мойлаш материаллари, электроэнергия, ўғитларга кетган харажатларнинг бир қисмини компенсация йўли билан қоплаш;

- фойдаланишнинг мақсадли тавсифи ва шакллантиришнинг барқарор манбаларига эга бўлган қишлоқ хўжалигига молиявий ёрдам кўрсатувчи махсус давлат фондларини яратиш;

- чорвачилик ва паррандачиликда наслчилик ишларини, ўсимликшуносликнинг муҳим тармоқлари бўйича сара уруғчиликни ривожлантиришга дотациялар ажратиш;

- қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари томонидан юқори унумдор машина ва жиҳозларни харид қилиш, самарали технологияни жорий қилиш мақсадларида фойдаланилган кредитларнинг бир қисмини республика бюджети маблағлари ҳисобидан бериш;

- фермер ва деҳқон хўжалиklarини шаклланиши ва ривожлантириш учун молиявий ёрдам кўрсатиш.

Ишлаб чиқариш, ижтимоий ва бозор инфратузилмаси АСМда рақобатни юзага келтирувчи шартлар ҳисобланади. Ишлаб чиқариш инфратузилмаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг сақланиши ва оширишини таъминлаши лозим. Бунинг учун қишлоқ хўжалик корхоналари ва фермер хўжалиklarининг техника, ишлаб чиқариш бинолари, электр қувватлари, газ, йўллар билан таъминланганлик даражасини яхшилаш керак. Ишлаб чиқариш инфратузилмаси кучларини ишга тушириш кескин қисқариб кетди. Ғалла омборхоналари, сабзаёт сақланадиган жой ва омборлар жуда кам қурилмоқда.

Агросаноат мажмуасидаги инфратузилмани ривожлантириш фирма савдоси: ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш ҳудудларида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бевосита навларга ажратиш, музлатиш, қадоқлаш, сақлаш ва қайта ишлаш индустриясига эга савдохарид фирмалари тизимини яратиш ҳисобига амалга оширилади. Асосий қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва уни қайта ишлаб олинадиган озиқ-овқатлар учун минтақавий улгуржи озиқ-овқат бозорларини яратиш шарт. Бунинг учун қишлоқ хўжалик хом ашёси товар биржалари фаолиятини кучайтириш, қишлоқ хўжалик товарлари ишлаб чиқарувчиларини бозорларга ҳеч бир

тўсиқсиз чиқишларини таъминлаш, маҳсулот сотиш учун альтернатив бозор каналларини яратиш зарур. Бозор инфратузилмасини ривожлантириш учун маркетинг тажрибасига эга мутахассисларни тайёрлаш, қишлоқ хўжалик товарлари ишлаб чиқарувчилар, улгуржи ва чакана савдо корхоналарини қамраб олган автоматлаштирилган ахборот тизимини яратиш ва амалда қўллаш талаб этилади. Мазкур тадбирларни амалга ошириш қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини нисбатан юқори рақобатбардошлигини таъминлашга, пировардида унинг самарадорлиги ва барқарорлигини кўтаришга ёрдам беради.

Шу билан бирга, тармоқлараро уюшмаларнинг маҳсулот сифатини ошириш бўйича дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш тизими батамом эскириб бўлди. Эндиликда у буткул янгиланиш ва ҳаётини яшаб бўлган методологик ва методик тузилмалардан воз кечишни талаб этади.

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, озиқ-овқат маҳсулотларининг сифат ва рақобатбардошлиги устидан корпоратив тармоқлараро тизимли бошқариш бўйича методология ва методикаси таркибига агросаноат ишлаб чиқаришида фанни технологик қўллашнинг ташкилий-иқтисодий асоси сифатида "таргетинг" тушунчасини киритиш зарур экан.

Хўжалик юритиш рақобатбардош тизимининг ва маҳсулот сифатини таъминлашнинг "юқори сифат - арзон нарх" деган энг муҳим тамойили бу тизим таркибига илмий-техник янгилликларни, биринчи навбатда, тезлик билан киритишни шарт деб билади. Ўз навбатида, бу вазифани бир томондан қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан саноат мақсадларида фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш, янги тармоқларни яратиш ва озиқ-овқат маҳсулотларининг янги турларини яратишда ўзиб кетаётган ва эҳтиёжларни қондириш даражасидан анча илғорлаб кетган эскиларини кенгайтириш, бошқа тарафдан эса, "агрофикация" илмий тадқиқотлар ва бошқа ишларни ўтказиш учун катта миқдорда харажатлар талаб этадиган шароитлардагина амалга ошириш мумкин.

Минтақавий агротизимлар агросаноат уюшмасининг сифат бўйича бошқарув тизимидаги таргетингни (мақсад, нишон) агросаноат ишлаб чиқариши (агросаноат тизимлари)нинг энг муҳим юқори технологик тармоқларини ажратиб олишга мўлжалланган тадбирлар йиғиндиси сифатида таърифлаш мумкин. Бу тармоқлар аниқланиб, мувофиқ ёрдам олгач, минтақавий бозорларда маҳсулот сифати бўйича мустаҳкам ўринларни эгаллаши ва орқасидан аграр соҳанинг қолган корхоналарини ҳам эргаштириб кетиши керак.

Агросаноат ислохотларини амалга ошириш жараёнида агротизимнинг юқори технологик тармоқларини ривожлантиришда юзага келадиган иқтисодий қонуниятларни ҳисобга олиш зарур: маҳсулот турлари ва ишлаб чиқариш технологиясини тез-тез алмаштириш, янги тур маҳсулотлар пайдо бўлиши билан фойдали натижа бирлигига бўлган қийматнинг кескин тушиб кетиши, илмий тадқиқот ишларига кетадиган харажатлар улушининг ошиб кетиши ва ҳ.к.

Озиқ-овқат маҳсулотлари сифатини бошқаришнинг интегратив тизими назариясининг ривожланиши минтақавий такрор ишлаб чиқариш жараёнлари ва агросаноат уюшмалари маҳсулотларининг рақобатбардошлик ва сифат соҳасидаги тармоқлараро иқтисодий ўзаро муносабатларининг нисбатан тўлиқ ҳисобини назарда тутди. Ҳозирги шароитларда минтақавий уюшмалар доирасида ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш иқтисодий механизмларининг янги тамойилларини амалга киритиш, озиқ-овқат маҳсулотлари сифатини ошириш, хавфсизлигини таъминлаш бўйича тармоқлараро сиёсий муаммоларнинг аҳамияти ошиб бормоқда.

Бунинг оқибатида тармоқлараро озиқ-овқат корпорациялари даражасида сифат ва хавфсизлик сиёсатининг бир қатор мақсад ва вазифалари келиб чиқади:

- сифат, рақобатбардошлик ва озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлигини таъминлаш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда минтақавий бошқарув органлари билан бирга уюшмаларни бошқариш тузил-

маларининг ўзаро муносабатлари тизими, ҳуқуқ ва тартибларини белгилаб берувчи тадбирлар тизимини ишлаб чиқиш ва амалга киритиш;

- алоҳида уюшмалар кучи билан ҳал этиб бўлмайдиган тармоқлараро ва алоҳида долзарб минтақавий муаммоларни дастурий тарзда ҳал этиш учун, умуман, яхлит бир минтақа доирасидаги иқтисодий манфаатларни ҳимоя қилувчи сифат бўйича илмий-техник ва инновация муаммоларининг энг муҳимларини аниқлаш ва танлаб олиш бўйича тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиш.

Корпоратив бўғин доирасида аграр ислоҳотлар ўтказиш жараёнида тармоқлараро маркетинг механизмнинг сифат бошқаруви интеграцияси жараёнлари билан боғлиқ равишда юзага келадиган озиқ-овқат маҳсулотларини мажбурий сертификатлашнинг ташкилий-иқтисодий жиҳатларига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Ер муносабатларининг ривожланиши ва ер ресурслари сифатини ошириш зарурияти билан боғлиқ равишда, озиқ-овқат занжирларида методик ва методологик низомларни ишлаб чиқиш асосида агротизимларнинг якуний ва оралиқ маҳсулот турларини сертификатлашга мувофиқ талабларни, тармоқлараро озиқ-овқат уюшмаларини бошқаришнинг рақобатбардош, камхаражат тизимини ташкил этишни кўзда тутувчи мажмуавий сертификатлашни ривожлантиришга кескин эҳтиёж юзага келди.

Агротизимлар иқтисодиётини ислоҳ қилиш шароитларида мазкур уюшмалар таргетинг фаолияти асосида, тармоқлараро сифат мувофиқлиги ва тармоқлараро маркетинг, амалий-иқтисодий таҳлил ва сертификатлар, телеаукционлар ва электрон маркетинг асосида ривожланиши керак.

Товар ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий эркинлиги, уларнинг аграр ислоҳотлар шароитларида бозор муносабатларига ўтишларидаги илк қадамлари, афсуски, агросаноат ишлаб чиқаришининг, корхона-шериклар ўртасидаги ташкилий-хўжалик алоқаларнинг бузилишига олиб келди. Агротизимларда ривожланувчи агросаноат интеграцияси ва ишлаб чиқариш коопера-

циясини эътиборга олмаслик оқибатида, хўжалик механизми харажатлари янада ошиб кетади.

Агросаноат мажмуаси таркибида кичик ва ўрта тадбиркорлик, саноат-тадбиркорлик тузилмаларининг ривожланиши, иқтисодий ислоҳотнинг мазкур босқичида институционал қайта қурилишларнинг муҳим таркибий қисми бўлиб ҳисобланади ва ўзгарувчан иқтисодий вазиятга осон мослашувчан қудратга эга ўзига хос бир иқтисодий демпфер вазифасини бажаради.

Ишлаб чиқариш-тадбиркорлик агросаноат тузилмалари самарадорлигини ошириш йирик ва ўрта корхоналарнинг саноат-техник ва ташкилий-бошқарув интеграцияларга қизиқишини кучайтириш учун, ишлаб чиқариш кооперативлашуви ҳамда ишлаб чиқариш-техник ва озиқ-овқат маҳсулотлари занжирининг узилганларини ямаш ва янгиларини яратиш учун муҳим захира ҳисобланади.

Бу вазифа, шубҳасиз, давлат ва жамоат томонидан ишлаб чиқариш ва инновация соҳаларида кичик ва ўрта корхоналарни қўллашга йўналтирилган сиёсатни амалга ошириш доирасида ёрдам тадбирларини кучайтириш орқали бажарилади. Бу тадбирларни молиялаштиришнинг бюджет ва нобюджет манбаларидан фойдаланиб, мақсадли минтақавий дастурлар ва инвестиция лойиҳаларини амалда қўллаш асосидагина муваффақиятли амалга ошириш мумкин.

Башоратларга кўра, кичик ва ўрта бизнесга давлат томонидан ёрдам кўрсатиш тадбирларини амалга оширилиши, шунингдек, уларнинг иқтисодий ўсиши учун захиралардан янада тўлиқроқ фойдаланиш, ўз кучи билан ривожланиш ва банд бўлиш агросаноат тизимларида кичик корхоналар ҳиссасининг ўсиши бўйича ижобий тузилмавий ўзгаришларга олиб келар экан. Иқтисодиётнинг агросаноат тизими, фан ва илмий хизмат кўрсатиш, транспорт ва алоқа соҳаларида кичик корхоналар улушининг барқарорлашуви ва бир қадар ўсиши эҳтимоли бор.

Бунга боғлиқ равишда, республика ва минтақавий агросаноат сиёсати табақаланган тавсифга эга бўлиши, яъни, биринчи навбатда, юқори самарадор ва сарф-

ланган харажатларни тез қоплай оладиган инвестиция лойиҳаларини рағбатлантирган ҳолда корхона ва бирлашмалар гуруҳлари учун табақаланган кўринишда қурилиши лозим, бу инвестицияларда давлат ҳам маълум миқдордаги хавфларни бўйнига олган ҳолда хусусий инвесторлар билан бир қаторда ўз улуши билан қатнашади. Бу ҳолатда технологик ва иқтисодий самарани экстенсив кенгайтириш даражаси мезони энг муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Агросаноат сиёсатини амалга оширишнинг янги шароитларида агросаноат уюшмалари доирасида ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг муҳим юқори технологик тармоқларини рағбатлантиришга қаратилган тадбирлар мажмуасини амалга ошириш зарурияти ошади, чунки улар мувофиқ равишда давлат ва хусусий ёрдам олгач, жаҳон бозорида мустақкам ўрин эгаллашлари ва қолган тармоқларни ортларидан эргаштириб кетишлари керак.

Бу жиҳатдан агросаноат ишлаб чиқариши етакчи тармоқларининг ўзига хос хусусиятларини алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин: ишлаб чиқариш технологияси ва маҳсулот турларини тез-тез ўзгартириш, янги турлар пайдо бўлганда фойдали самара бирлигига нисбатан таннархнинг кескин пасайиши, маҳсулот сифати ва унинг рақобатбардошлигига юқори талабчанлик, банд бўлганлар умумий сонидан юқори малака талаб этадиган ақлий меҳнат ишчиларининг солиштирма оғирлигининг катта бўлиши ва бошқалар. Бундан ташқари, ақлий жараён сифатидаги таргетинг фаолияти шароитларида маҳсулот деганда моддий товар ва хизматларнигина эмас, балки янги турдаги озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёнида иқтисодий вазифаларни ҳал эта оладиган малака ва билимларни ҳам тушуниш керак.

Бу жараён қуйидагича бўлиши керак:

- рақобатчилар олдида узоқ муддатли устунликни таъминлаш учун стратегик бўлиш;
- ўзгарувчан муҳитга мослашувчан бўлиш;
- кучли харидорларнинг эҳтиёжларини тушуниш учун улар билан келишиб иш қилиш;

- бозор муҳити ўзгаришига тез муносабат билдира олиш учун ташкилот ичида келишувчан бўлиш;
- муҳит ва бозор доимо ўзгариб турар экан, узлуксиз бўлиш.

Таргетинг самарадорлиги қуйидаги захира гуруҳларидан фойдаланиш асосида белгиланади:

- бозор, биринчи навбатда, ташқи бозор мақсадларига етишиш захиралари,;
- маҳсулот ишлаб чиқариш технологиялари захиралари;
- бозорга янги маҳсулот чиқаришни жадаллаштириш захиралари.

Дунё тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, таргетинг тараққий этишнинг энг муҳим методологик йўналиши бўлиб, ундан тармоқлараро ва ҳар турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш-тадбиркорлик уюшмалари, корпорациялари ва бирлашмаларида ташкилий-технологик алоқаларнинг тармоқлараро мувозанатларини яратиш, тармоқлараро амалий-иқтисодий таҳлил, иқтисодий менежмент ва маркетинг, фойдали танлов ва юзага келувчи альтернативларнинг кетма-кетлиги асосида фойдаланилади.

Ишлаб чиқариш-тадбиркорлик фаолияти соҳасида таргетинг фаолиятининг ривожланиши янги технологик укладни шакллантиришга ва навбатдагисини вужудга келиши учун вақтида пойдеворларни яратишга, ишлаб чиқаришнинг кенг мажмуасидаги ишбилармонлик фаоллигини ўсишини рағбатлантириш, мультипликацион самарани кучайтириш, талаб ва ишбилармонлик фаоллигининг ўсишига ортиб борувчи турткини яратишга йўналтирилган бўлиши лозим.

Тармоқлараро изчил озиқ-овқат ихтисослашуви (якунийдан оралиқ маҳсулотларгача) асосида қурилган тармоқлараро ишлаб чиқариш уюшмалари (бирлашмалар, корпорациялар) агротизимларда маркетингни амалга киритишнинг нисбатан самарали ташкилий-иқтисодий меъёри бўлиб ҳисобланади. Тармоқлараро ихтисослашув туфайли улар истеъмолнинг у ёки бу маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг тўлиқ циклини ташкилий ёки иқтисодий жиҳатдан бирлаштирувчи яхлит

технологик занжир сифатида фаолият кўрсатадилар (масалан, хом ашёни олиш, тайёрлаш ва қайта ишлашдан тортиб, якуний истеъмол доирасида хизмат кўрсатишгача).

Янги бозор шароитларида маҳаллий ва хорижий тажрибалардан фойдаланган ҳолда юқори самарадор рақобатбардош агросаноат ишлаб чиқаришини юрита оладиган юқори малакали мутахассисларни тайёрламасдан туриб қишлоқ хўжалик корхоналари, фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини ошириш мумкин эмас. Бунга АСМ, алоҳида минтақа ва корхоналарда аграр соҳанинг аҳволи, агросаноат бозорларидаги нарх-наволар, тижорат ва ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги маълумотларни самарали тарзда олиш, узатиш ва тарқатишга имкон берувчи ягона ахборот тизимларининг яратилиши ҳам маълум даражада ёрдам беради.

Корхонанинг тижорат фаолияти хўжаликнинг рақобатбардошлигини ошириш, даромад олиш мақсадидаги ва харид қилиш-сотиш ҳаракатларини амалга ошириш бўйича савдо жараёнлари билан боғлиқ. У ўз ичига талабни, маҳсулотлар савдоси бозорлари, товар етказувчилар ва етказиш манбаларини аниқлаш ва ўрганиш масалалари, етказиб бериш бўйича шартнома ва битимлар тузиш, шартнома мажбурияларини бажариш устидан назорат қилиш ва ҳисоб олиб бориш, товар ассортиментини шакллантириш ва товар захираларини бошқариш, реклама-ахборот фаолиятларини ҳам қамраб олади.

Аграр секторнинг рақобатбардошлигини оширишнинг яна бир муҳим воситаларидан бири бозор иқтисодиётининг бу соҳасида ташқи иқтисодий фаолиятни (ТИФ) фаоллаштиришдан иборат.

Бунга боғлиқ равишда ҳукуматнинг республика ва минтақавий органлари, алоҳида корхоналар олдида маҳаллий табиий-иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланиш, нафақат алоҳида бир корхона ёки минтақа доирасида, балки умуман давлат манфаати доирасида ижтимоий-иқтисодий ривожланишни тезлаштириш учун ТИФнинг мос турлари ва шакллари ишлаб чиқиш билан боғлиқ вазифалар турибди.

АСМ соҳасида ташқи иқтисодий фаолиятларни ривожлантиришда корхоналарнинг минтақавий ва халқаро агросаноат кўргазмаларида қатнашуви, реклама фаолиятини ва қишлоқ меҳнаткашлари ютуқларини фаоллаштириш, хорижий ҳамкорлар билан тажриба алмашиш муҳим аҳамиятга эга.

Юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришнинг яна бир йўли уни сертификатлаш ҳисобланади. Чунки глобаллашув шароитларида у мамлакатлар ўртасидаги ишончли мустаҳкамлаган ҳолда, улар ўртасидаги илмий ва савдо-иқтисодий ҳамкорликни оширишнинг самарали воситаси сифатида иштирак этади. Хорижда сертификатлаш шунчалик кенг ёйилганки, кўпгина ривожланган ва бир қатор ривожланаётган мамлакатларда маҳсулот сифатини тасдиқловчи сертификатсиз маҳсулотни мазкур мамлакатлар бозорида сотиб бўлмайди. Шу сабабли кўпгина МДҲ давлатлари хорижда тажрибадан ўтиш ва сертификат олиш зарурияти билан боғлиқ равишда зиён кўрмоқдалар.

Шунга боғлиқ ҳолда аграр ислохотлар жараёнида озиқ-овқат маҳсулотларини мажбурий сертификатлашнинг ташкилий-иқтисодий жиҳатларига алоҳида эътибор қаратиш керак.

Методологик ва методик низомлар асосида АСМ маҳсулотларининг якуний ва оралиқ турларини сертификатлашни амалга ошириш мажбуриятларининг мувозанатини назарда тутувчи озиқ-овқат маҳсулотлари занжирини мажмуавий сертификатлашни ривожлантириш, тармоқлараро озиқ-овқат мажмуасининг рақобатбардош, камхаражат бошқариш тизимини ташкил қилиш эҳтиёжи туғилди.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, юқори сифатга эришиш учун фақат махсус яратилган бўлимларгина ҳаракат қилсалар, бу ҳолда унга эришиб бўлмас экан. Сифат учун интилиш товар етиштирувчилар, қайта ишловчилар ва савдо хизматининг бутун фаолияти ичига сингиб кетиши керак. Бу истеъмолчи энг сўнгги бўғин ҳисобланган "етиштириш - қайта ишлаш - сотиш - истеъмол" занжирининг ҳар бир алоҳида қатнашчисининг кунда-

лик мажбуриятдан иборат бўлган стратегия асосига айланиши керак.

Мазкур занжирнинг муваффақиятли фаолият кўрсатиши учун инсон омили - занжирнинг ҳар бир қатнашчиси (аъзоси)нинг касбий малакасини ошириш муҳим аҳамиятга эга. Бошқача қилиб айтганда, инсон ресурсларини ривожлантириш тизими иқтисодийётни ҳаракатга келтирувчи қудратли куч ҳисобланади.

Ходимларни тайёрлашнинг муҳим хусусияти - бу бутун бир занжирни билиш учун алоҳида ишчига дастлабки билимларни (ақлий малака) беришдан иборат.

Шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сифатини ошириш жуда кўп омилларга боғлиқ бўлиб, уларга риоя қилиш тармоқ иқтисодийётини оширишнинг энг муҳим шартларидан ҳисобланди. Бунда инсонга ишонч ва уларнинг ижобий сифатлари иқтисодийётни бошқаришнинг асосини ташкил қилиши лозим.

3.4. Ўзбекистон ёқилғи-энергетика мажмуаси рақобатбардошлигини ошириш механизми

Умуман, бир бутун иқтисодийётдаги рақобатбардошликни оширишнинг ҳал қилувчи омили каби, муайян бир бозорда алоҳида товар ишлаб чиқарувчилар учун ҳам миллий ишлаб чиқаришга ижобий муҳит ва муваффақиятли замин яратувчи ёқилғи-энергетика ресурсларининг мавжуд бўлиши зарурий шарт ҳисобланади. Бироқ жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, турли мамлакатларда бир вақтнинг ўзида бир хилдаги хом ашё таъминоти ва энергетика инфратузилмаси шароитлари юзага келган тақдирда ҳам ресурслардан фойдаланиш динамикаси ва самараси юқорироқ бўлган мамлакатгина миллий рақобат афзалликларига эга бўла олади.

Замонавий шароитларда, рақобатбардошлик муаммоларини ҳал этиш юзасидан олиб борилаётган давлат сиёсатининг самарадорлиги унинг айнан ёқилғи-энергетика мажмуаси (ЁЭМ)нинг энг муҳим рақобатбардошлик муаммоларини ҳал этишга йўналтирилган ва

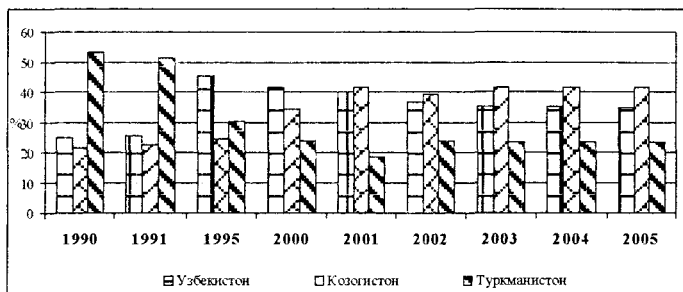
унинг тузилмавий мукамаллиги ва энергия ресурсларидан самарали фойдаланиш ҳамда уларни асраш соҳасидаги огишмай ўсиш мақсадларида амалга оширилётган энергетика сиёсатининг мақсад ва устуворликлари билан мувофиқлигидадир.

Ўзбекистон ёқилғи-энергетика ресурсларининг жуда катта захирасига ва ривожланган энергетика инфра-тузилмасига эга. Ҳозирги кунда мамлакатда 190 та нефть ва газ конлари очилган. Очилган конлардаги разведка қилинган углеводород захиралари миқдори шартли ҳисобда 3500 млн. тоннадан зиёд. Нефть ва газ соҳасидаги геологик разведка ишлари бешта нефть-газли минтақада - Устюрт, Бухоро-Хива, Сурхондарё, Фарғона, Жануби-Фарбий Ҳисорда олиб борилмоқда.

Ёқилғи-энергетика ресурсларини жадал ўзлаштириш жараёнларини бошқарувга олиш мамлакатнинг энергетик хавфсизлигини таъминлади. Агар 1991 йилда энергоресурсларга энергетик қарамлик ички бозор эҳтиёжининг тахминан 20% ни ташкил этган бўлса, 1995 йилга келиб эса Ўзбекистон ўзининг экспорт имкониятларини кенгайтирган ҳолда энергетик мустақил мамлакатлар қаторига кирди. Ҳозирги кунга келиб, энергия ресурслари ички талабдан 15-18% ортиқ ҳажмда ишлаб чиқарилади. Энергетика тармоқларига давлат томонидан ёрдам кўрсатиш бўйича тадбирлар МДҲ мамлакатларининг энергетика бозорларида Ўзбекистоннинг ўрнини ўсишига ва Марказий Осиё мамлакатлари энергетика балансининг sanoat тузилмасини шакллантиришда миллий энергетика мажмуасининг етакчилик ролини янада мустаҳкамлашга ёрдам берди. Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг газ ва нефть бўйича улуши 1991 йилдаги 21,5% дан 2004-2005 йилларда 35-40% га етди (5-расм).

Қора ва рангли металлургия, кимё sanoati, қурилиш индустрияси каби кўп энергия талаб қилувчи стратегик муҳим тармоқларнинг ривожланишига имкон берувчи иқтисодийнинг тузилмавий қайта қурилишларининг барқарор тарздаги энергия таъминоти ҳаётга татбиқ этилаётган энергетика сиёсатининг энг муҳим натижаларидан биридир. Устувор тармоқлар би-

5-расм. МОМ мамлакатлари орасида Ўзбекистоннинг газ, нефть ва газконденсат қазиб олиш ҳажмининг ўсиш динамикаси

лан бир қаторда илғор, юқори билим талаб қилувчи - автомобилсозлик ва электротехника саноатлари, шунингдек, енгил ва озиқ-овқат саноатининг бир қатор қайта ишлаб чиқариш тармоқлари ҳам янада ривожлантирила бошлади. ЁЭМнинг барқарор фаолият кўрсатиши, шунингдек, транспорт, ирригация тизими, қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиётнинг бошқа соҳаларини ривожлантириш учун зарур шароитларни яратишга имкон берди.

Иқтисодий ислоҳотлар даврида (1991-2005) бирламчи ёқилғи-энергетика ресурсларини ишлаб чиқариш 1,43 марта, уларни истеъмоли эса 32,8% га ўсди. Ёқилғи-энергетика ресурсларини ишлаб чиқариш ва истеъмоқ қилишнинг жадал ўсиши нефть ва газ саноатининг тез суръатларда ривожланиши ҳисобига юз берди. Мазкур давр ичида нефть ва конденсат қазиб олиш 1,9 баробар, табиий газ олиш эса 1,4 мартабага ошди ва бунинг натижасида мамлакат ёқилғи-энергетика балансидаги нефтнинг улуши 7,3% дан 9,9% га, табиий газники эса 86,4% дан 87,2% га етди.

Энергетика сектори корхоналарининг валюта тушумлари таъминотидаги мавқеи ҳам ошмоқда - мамлакат экспорт даромадлари тузилмасидаги ЁЭМ ҳиссаси ислоҳот йилларида 1991 йилдаги 5% дан 2005 йилда 15% гача ўсди. Ёқилғи-энергетика мажмуаси тармоқларида аҳолининг 11% банд бўлиб, давлат бюджети даромад қисмининг 30-35% ни таъминлайди. Энерге-

тика сиёсатининг ижтимоий таркиби ҳам муваффақиятли амалга оширилган. Энергия истеъмолининг тармоқ тузилмасидаги аҳолининг якуний энергия истеъмоли 1990 йилдаги 17,7% дан 2005 йилга келиб 40% га етди. Аҳоли пунктларини газлаштириш даражаси икки баробарга ошиб, 1992 йилдаги 25,6% дан 2005 йилда 60% га етди.

Энергетика секторини ривожлантиришнинг ижобий натижалари давлат сиёсатининг ижтимоий-иқтисодий устувор тизимларини муваффақиятли амалга киритишнинг асосий омилларида бири ҳисобланиб, минтақада стратегик муҳим тармоқларни ривожлантиришда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди.

ЁЭМ тармоғидаги корхоналарнинг роли энергетика ресурслари ишлаб чиқариш ва сотиш, солиқ сиёсатининг фискал йўналишларини таъминлаш билан чекланиб қолмайди. Энергетика компаниялари, шунингдек, иқтисодиётнинг реал секторлари, аҳоли ва минтақаларга катта миқдорларда соф ва чапараста субсидиялар (энг аввало, энергоресурсларга жаҳон даражасидагидан паст нархларни ўрнатиш, нархларнинг табақаланишуви, тўла-маслик ва ҳ.к.) тақдим этган ҳолда квазифискал институтлар сифатида ҳам фаолият кўрсатади. Бир томондан, энергия истеъмоли қилувчи тармоқларнинг зарурий даражадаги рақобатбардошлигини таъминлаб туришга имкон берувчи, бошқа тарафдан эса, энергия ишлаб чиқарувчилар фаолияти кўламини давом эттириш ёки кенгайтириш учун зарур молиявий ресурсларни тўплаш вазифасини мураккаблаштирувчи ҳолат, яъни бир қатор зиёнга ишловчи қарзи тўпланиб қолган корхоналарни энергия билан таъминлаб туриш юки сақланиб қолмоқда. Арзон энергия ресурслари билан таъминлаш орқали ёрдам кўрсатиш паст энергия самарадорлигининг асосий омилларида ҳисобланади. Молиявий жиҳатдан барқарор ва рақобатбардош энергетика секторини шакллантириш учун ёқилғи-энергетика ресурсларидан самарали фойдаланишнинг кучли омиллари яратган ҳолда, истеъмоличиларни монополияларнинг суиистеъмоли қилишларидан ҳимоя қилиш ва ишлаб чиқарувчиларга доимий ва ўзгарувчан харажатларни қоплаш учун

етарли даражадаги даромад меъёрини кафолатлашга йўналтирилган ЁЭМнинг нарх сиёсатини мукаммаллаштириш талаб этилади.

Иқтисодий ислохотларнинг барча босқичларида, энергия ресурслари баҳосининг ўсиш суръатлари Ўзбекистонда ҳукумат бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи қадами сифатида 1992 йилдан бошлаб маҳсулот, ресурс ва хизматларнинг кенг турлари бўйича нархлар назоратини бекор қилган МДҲнинг бошқа мамлакатларига қараганда анча паст бўлди. Бу мамлакатларда ички ва дунё нархларини яқинлаштириш билан бирга бозор шароитларидаги ўзини ўзи бошқариш асосларини яратиш масалаларини ҳал этиш кўзда тутилган бўлиб, бунда эркин нархларга капитал қўйилмалари самарадорлиги ва тузилмавий қайта қуришлар масаласини ҳал қилувчи индикатор вазифаси юклатилган эди. Бироқ кутилган натижа бўлмади. 1991-1997 йилларда ишлаб чиқариш саноат, қурилиш ва транспорт тармоқлари бўйича 55% га, қишлоқ хўжалигида 30% га қисқариб кетди. Бу мамлакатларда нархларнинг эркин қўйиб юборилиши натижасида даромаднинг хом ашё тармоқлари ҳисобига қайта тақсимланиши, маҳсулот таннархининг, айниқса, қайта ишловчи саноатда ошиб кетиши унинг жаҳон бозорларида рақобатбардошлигини камайтириб юборди. Нархларни эркинлаштиришнинг бошқа салбий томони шундаки, у қарз тўлай олмаслик занжири юзага келтирди, сабаби хом ашё ва материал истеъмолчилари уларга қарздор аҳоли ва бошқа истеъмолчилардан маблағларини қайтариб ололмаслик натижасида ўзлари ҳам оралиқ тармоқларга олган маҳсулотлари нархини тўлолмайдиган аҳволга тушиб қолдилар.

Шунга ўхшаш жараёнлар, нисбатан камроқ салбий натижалар билан бўлса-да, Ўзбекистоннинг ўтиш иқтисодиётида ҳам кузатилди. Давлат дотациялари тураржой ва коммунал хўжаликлар ҳамда йўловчи транспорти хизматлари учунгина сақлаб қолинди. Миллий валюта муомалага киритилган вақтдан, яъни 1994 йилдан бошлаб 1997 йилгача нархларнинг умумий ўсиш даражаси 160-170 мартага етди (ЯИМ дефлятори бўйи-

ча). Айниқса, ёқилғи-энергетика ресурслари ва металлургия мажмуаси (бирламчи ишлов тармоқлари) маҳсулотлари нархи анча тез ўсди, уларнинг ўсиши умумий ўсиш даражасидан 2-5 баробар юқори бўлиб, бу билан улар технологик жиҳатдан боғлиқ тармоқларда инфляция жараёнларини кучайтирди. Корхоналарнинг ўзаро қарзлари ўсиб кетди: 1994 йилнинг ўрталаридан 1998 йилгача бўлган давр ичида қарзлар суммаси 30-40 баробар ўсди. Дебиторлик қарзининг анча катта қисми ЁЭМга тўғри келди, бу эса иқтисодиётнинг нисбатан капитал кўп талаб этувчи секторини янги техника билан таъминлаш жараёнини мураккаблаштирди.

Бироқ ёқилғи-энергетика ресурсларининг уларни қазиб олиш таннари нуктаи назаридан нисбатан самарали захиралари, хорижий инвестицияларни кўплаб жалб этиш, шунингдек, энергия ресурслари экспортдан валюта тушумларининг келиши аслида истеъмол қилувчи тармоққа ёрдам кўрсатишга асосланган ички бозордаги йўқотишлар ўрнини боса олди. Шундай шароитларда ҳам энергетика мажмуаси иқтисодиётнинг энергия ресурсларига бўлган эҳтиёжини етарли даражада қондира олди, Ўзбекистонда ЯИМ ҳажмининг пасайиб кетиши бошқа МДҲ давлатлардагидан анча кам бўлди.

1998 йилнинг охиридан 2000 йилгача ЁЭМ тармоқлари маҳсулотлари нархлари индексининг ўсиш динамикаси, бензин ва дизель ёқилғисидан ташқари, маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг ўртача нархидан анча орқада эди. Давлат томонидан бошқариладиган электр энергияси ва газнинг нархлари аввалги даражасида сақлаб турилди (дунёниқига нисбатан) ва дунё нархларининг мувофиқ равишда 10% ва 20% ни ташкил этди. Аммо шундай шароитларда ҳам, иқтисодиёт реал секторининг қолоқ технологияларга эга ва юқори даражада кўп энергия ва материаллар истеъмол қилган ҳолда жаҳон талабларига мос бўлмаган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи катта қисми, айниқса, қайта ишловчи корхоналари иш ҳақи нисбатан кам улушни ташкил қилган тақдирда ҳам, энергия ресурсларига ўрна-

тилган бундай нархларда норентабел бўлиб қолди. Ўтиш даври шароитларида улар олдида иккита йўл мавжуд: ўз фаолиятини тўхтатиш ёки чиқарилаётган маҳсулот нархини навбатдаги ошириш ҳисобига яшаб қолишга уриниб кўриш. Албатта улар, гарчи бу йўл маҳсулотларга бўлган талабни камайтирса-да, иккинчи йўлни танлайдилар. Бироқ уларнинг тўлиқ йўқ бўлиб кетишига ички бозордаги ишлаб чиқарувчи корхоналар томонидан чиқарилаётган товарларга чекланган миқдордаги талаб, арзон давлат кредитлари, инқирозлик механизмининг ишлаб чиқилмаганлиги ва қарз танглигини давлат томонидан юмшатилиши тўсқинлик қилади.

Асосий энергетика ресурслари нархининг ифода-лаб бўлмайдиган даражада пастлиги, энергия истеъмол қилувчи тармоқларнинг қарамликка ўрганганлиги энергияни тежаш, энергия манбалардан оқилона фойдаланишга ундовчи омиларнинг йўқолиб кетишига сабаб бўлди. Бундай омиларнинг мавжуд эмаслиги иқтисодий тартиб ва инвестиция масалаларининг шундай қолипларини олдиндан белгилаб бердики, натижада булар иқтисодиётнинг энергия сифимини ушлаб турувчи омилга айланди.

Шу билан бир қаторда, мазкур даврда қуйидагилар сабабли ЁЭМ корхоналарининг молиявий барқарорлигини меъёрий даражасини таъминлаш муаммолари юзага келди:

- меъёردаги такрор ишлаб чиқариш жараёнини таъминлаб бера олмайдиган даражада, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга нархларни ўрнатишда юзага келадиган номутаносиблик сабабли; ЁЭМ ва энг аввало, электроэнергетика тармоқларида салбий рентабеллик юзага келади;

- ўтиш иқтисодиётида кўпгина давлатларга хос бўлган ва уни ЁЭМ томонидан энергия истеъмол қилувчи тармоқларга бериладиган фоизсиз кредит сифатида таърифлаш мумкин бўлган қарз тангликлари кўламининг ўсиб бориши;

- аввалги даврдигидан фарқли равишда, ҳозирда маҳсулот таннархида ўз аксини топувчи қазиб олина-

диган ресурслар сифат хусусиятларининг табиий ра-
вишда ёмонлашиб бориши;

- ЁЭМ, айниқса, электроэнергетикада эскириш жа-
раёнининг критик нуқтасидан ўтиш ва асосий капи-
талнинг чиқиб кетиши;

- аввал тўпланиб қолган ташқи қарзларнинг асосий
қисмини тўлаш муддатининг етиб келиши;

- улардан самарасиз фойдаланиш оқибатида энер-
гетика ресурслари ишлаб чиқаришни ошириш ҳисо-
бига ЁЭМ зиммасидаги иқтисодий юкнинг ошиши.

Иқтисодиётни эркинлаштириш бўйича бозор исло-
ҳотларини жадаллаштириш, институционал қайта
қуришларни чуқурлаштириш босқичида (2001-2005
йиллар) давлатнинг бошқарув тадбирлари корхоналарга
давлат томонидан ёрдам кўрсатишнинг турли шаклла-
рини қўллашни чеклашга, банкротлик тартибларини
кескинлаштиришга, энергетика соҳасида нархларни
шаклланишини мукаммаллаштиришга, сарфланган
энергия ресурслари учун ҳисоб-китоб қилиш
тизимини яхшилашга қаратилган эди. Иқтисодий ис-
лоҳотлар ҳал этиши керак бўлган энг муҳим вазифа -
иқтисодиёт, шу жумладан энергетика секторида так-
рор ишлаб чиқариш жараёнлари самарадорлигини
тубдан кўтариш вазифасидир.

Мазкур даврда ЁЭМ тармоқларининг ўсиш суръат-
лари, даромадлари ва молиявий аҳволига давлатнинг
нархларни тартибга солиш, шунингдек, уларнинг та-
бақаланиш даражасининг пасайиши бўйича тадбирла-
ри оқибатида юзага келган ички бозордаги нархлар
трансформацияси муқаррар таъсир кўрсатди. 2002-2005
йиллар давомида бошқа ишлаб чиқарувчилар нархла-
рига нисбатан энергетика маҳсулотлари тариф ва нарх-
ларининг ўсиш суръатларида барқарор тарзда илгари-
лаб кетиш мойиллиги кузатилди. 2005 йилда саноат
маҳсулотлари ўртача нархларидан электроэнергети-
кадаги нарх кўрсаткичи 15,2 пунктга, ёқилғилар 34,6 пункт-
га ошиб кетди (21-жадвал).

Нархларнинг ўсиши натижасида электроэнергети-
када ишлаб чиқариш рентабеллиги анча яхшиланди,
яъни 2000 йилдаги 12,2% манфий қийматдан 2004-2005

**ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИЛАРНИНГ САНОАТ ТАРМОҚЛАРИ БЎЙИЧА
НАРХЛААР ИНДЕКСИ (ЎТГАН ЙИЛНИНГ МУВОФИҚ ДАВРИГА
НИСБАТАН ФОИЗЛАРДА)**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Саноат	160.9	142.2	148.0	129.9	129.6	125.6
Электрэнергетика	119.8	135.8	148.6	162.1	161.3	140.8
Ўқилги	158.8	134.7	159.6	133.7	140.1	160.2
Қора металлургия	150.3	130.7	195.9	146.3	118.2	112.4
Рангли металлургия	232.3	150.6	183.0	142.7	169.4	143.5
Қимё саноати	150.7	142.9	147.8	134.5	125.2	120.1
Машинасозлик	175.2	146.0	151.1	108.8	105.5	105.7
Ўрмон, ёғочсозлик	158.3	148.3	130.9	116.5	102.7	100.5
Қурилиш материаллари саноати	142.1	143.3	146.4	125.2	120.9	117.9
Ёнгил	150.9	132.6	130.7	135.8	131.6	107.0
Озиқ-овқат	160.1	143.6	138.1	114.6	108.3	113.9

Манба: Ўзбекистон Республикасининг Давлат статистика қўмитаси йилларда 8-10% гача ўсди, нефть-газ соҳасида 12-14% даражасида барқарорлашди. Саноат истеъмолчилари ва аҳоли учун электр энергияси тарифлари фақат сўнгги икки йил ичида 1,5 марта ошди, натижада ички ва ташқи нархларнинг ўзаро нисбатида ўзгаришлар юз берди. Агар 2000 йилгача бу нисбат жаҳон даражасининг 10-15% идан иборат бўлган бўлса, 2004-2005 йилларга келиб эса тахминан 37-49% ни ташкил этди. Газ саноати учун ҳам шундай мойиллик кузатилди, газнинг белгилаб қўйилган нархи 2000 йилгача жаҳон даражасининг тахминан 20% ни ташкил қилган бўлса, 2005 йилда - 32-35% га тенг бўлди (6-, 7-расмлар).

*) 0,05 долл./кВт/с жаҳон нархида
Манба: муаллиф баҳоси

Шу билан бирга, энергия ресурсларининг асосий турлари, жумладан, нефть маҳсулотлари нархининг ошиши, энергетика соҳасидаги корхоналарнинг молиявий барқарорлик даражасини ошишига тубдан таъсир ўтказа олмади. Энг аввало, қарз муаммоларининг сақланиб қолиши туфайли, истеъмолчиларнинг ЁЭМ олдидagi қарзлари тобора ўсиб борди: етказиб берилаётган энергетика ҳажмидаги нархи тўланмаган энергоресурслар улуши, баҳоларга кўра, 60% ни, нефть-газ саноатида 40% ни, кўмир саноатида тахминан 30% ни ташкил этди. Натижада, энергия тармоқларидаги айланма маблағлар ва қисқа муддатли қарзларнинг нисбати оптималдан ўртача икки баробар кам бўлди. Бу эса, энергетика тармоқларини ривожлантириш учун меъёردaги инвестиция базасини яратишга имкон бермайди.

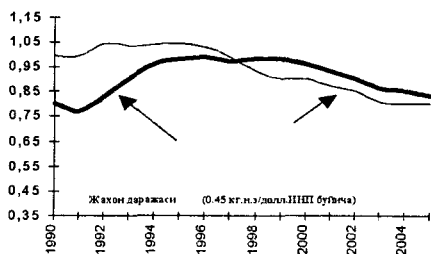
Ислоҳот йилларида ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминлашда энергетика секторининг амалдаги аҳамиятини бир хилда баҳолаб бўлмайди. Бир тарафдан, иқтисодиётнинг бошқа секторларининг паст суръатларда ривожланиши билан боғлиқ бўлган анча катта ижтимоий ва иқтисодий оғирликлари ҳануз ЁЭМ зиммасида турибди. Бошқа тарафдан, сўзсиз, энергия манбаларнинг мунтазам тарзда нархларини ўсиши билан белгиланувчи иқтисодий ўсишга деструктив таъсир кўрсатади ва қайта ишлаш саноати, қишлоқ хўжалиги ва ижтимоий соҳанинг кўп энергия талаб қилувчи тармоқларида такрор ишлаб чиқариш инқирозига олиб келади. Бундай вазият молиявий жиҳатдан ночор саноат корхоналари сонининг ўсишига сабаб бўлиб, хорижий инвесторларнинг тармоққа қизиқишларини сўндиради. Бундай хулоса, сўнгги йилларда саноатдаги соф фойда умуман иқтисодиётдаги 3,5-4,0% дан фарқли ўлароқ, ЯИМнинг 2,3-2,5% ни ташкил этгани билан ҳам тасдиқланади. Даромаднинг бундай паст даражаси, нафақат энергоресурслар харажатларининг ошганлиги билан, балки, товар ишлаб чиқарувчиларнинг ортиқча солиқ исканжасига олиниши, солиқ имтиёзлари ривожланишининг кўплаб, бир-бирига боғ-

ланмаган жиҳатлари билан ҳам боғлиқ. Бошқа тармоқларга нисбатан саноатни солиққа тортиш даражаси жуда юқори бўлиб, сўнгги йилларда барча солиқ тушумларида саноатнинг улуши 62-70% ни ташкил этди, айти пайтда ЯИМнинг тармоқ тузилмасида саноатнинг ҳиссаси 17-20% дан ошмаси-да. Табиийки, бундай вазиятда, ишлаб чиқаришнинг технологик ва тармоқ тузилмасини қайта қуришга мувофиқ бўлган, энергияни тежаш жараёнларини фаоллаштирувчи иқтисодий омилларни яратиш тўғрисида сўз ҳам юритиб бўлмайди.

Нарх ва нарх мутаносибликлари муаммоси - бу ишлаб чиқариш тузилмалари ва самарадорлигининг муаммолари эканлиги равшан бўлиб бормоқда. Агар давлат нарх мутаносибликлари ўзгариши мумкин бўлган ва иқтисодиётнинг тузилмавий-технологик такомиллаштириш учун мувофиқ ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини мос равишда ўсишини таъминловчи имкониятлар эса жуда ҳам чекланган шароитларни яратар экан, бунда иқтисодиёт такрор ишлаб чиқариш инқирозига учрайди.

Ёқилғи-энергетика соҳасидаги ислоҳотларни чуқурлаштириш босқичида Ўзбекистон сиёсатини асослаб беришдаги энг муҳим ўринлардан бирини энергетика самарадорлиги даражаси бўйича маҳаллий иқтисодиётнинг нафақат ривожланган мамлакатлар, балки муваффақиятли ривожланаётган мамлакатлардан ҳам анча орқада қолиб кетаётганлиги тўғрисидаги тезис эгаллади. Бу ҳолат, асосан, энергия манбалари нархининг паст даражаси билан боғланган эди, нарх нисбатларининг ўзгариши эса шунга боғлиқ равишда энергияни тежаш ва ишлаб чиқаришнинг технологик ва тармоқ тузилмаларини қайта қуриш жараёнларини фаоллаштириш учун кучли иқтисодий омилларни яратиши керак эди. Ялпи ички маҳсулотнинг (ЯИМ) энергия сифими кўрсаткичи ёқилғи-энергетика ресурсларидан самарали ва оқилона фойдаланиш даражасининг асосий индикаторларидан бири ҳисобланади (8-расм).

8-расм. Энергия ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги

ЯИМнинг энергия сифими кг.н.э./долл

ЯИМнинг электр сифими кВтч/долл

Ислоҳот йиллари давомида юзага келган энергетика балансининг таркибий ўлчамлари таҳлили шуни кўрсатдики, энергия истеъмоли динамикаси ўтиш даврининг дастлабки босқичларидаги (1991-96 йиллар) иқтисодий тушкунлик ҳолатида бирламчи ёқилғи-энергетика ресурсларини истеъмол қилиш суръатларининг ўсиши билан тавсифланади, бунинг натижасида ЯИМ нинг энергия сифими тахминан 20-22% га кўтарилди. Пировардида, ЯИМ электр сифимини бироз 4-5% кўтарилишига ҳам таъсир этди. Ислоҳотларнинг келгуси босқичларида, яъни 2000 йилгача ЯИМ энергия сифими дунёдаги ўртача миқдордан анча ошган ҳолда, 0,99-0,98 кг н.э./долл даражасида бир қадар барқарорлашди. Иқтисодиётнинг либераллашуви жадаллашган даврда (2001-2005 й.ларда) ёқилғи-энергетика ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари кутилгандан ҳам яхши бўлди. Иқтисодиётнинг асосий ўлчамларининг ўсиб бораётган динамикасида мамлакатнинг бирламчи энергоресурсларга бўлган ички эҳтиёжи, умуман олганда, башорат қилингандан паст бўлди. Бу эса кўп жиҳатдан энергия истеъмоли жараёнлари устидан кескин маъмурий бошқарувнинг ўрнатилиши ва турар-жой секторларини газ сарфларини ўлчовчи асбоблар билан жиҳозланганлиги ва маълум жиҳатдан электроэнергетиканинг тариф сиёсати соҳасида ўтказилган ислоҳотлар натижаси билан боғлиқдир.

Энергетика ресурсларини истеъмол қилиш соҳасидаги салмоқли ютуқларга, қарамай, Ўзбекистон ЯИМда энергия сифими миқдори нафақат ривожланган мамлакатлар даражасидан (3-4 баробар), балки Жануби-Шарқий Осиё ва Шарқий Европадаги тез суръатларда ривожланаётган мамлакатлар даражасидан ҳам бирмунча юқоридир (2-2,5 мартаба). Миллий иқтисодиётнинг юқори даражада энергия харажатлари асосий капитал сифатининг ёмонлашуви (шу жумладан, айнан ёқилғи-энергетика мажмуасининг ўзида ҳам ривожланиш суръатида маҳсулот қазиб олишда йўқотишлар ва солиштирма харажатларнинг барқарор ўсиши сақланмоқда) натижасида бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматлар учун ёқилғининг солиштирма харажатларининг ошиши, шунингдек, энергия истеъмоли тузилмаларидаги номувофиқ тармоқ ривожланиши билан боғлиқ. Иқтисодий ислоҳот йилларида ЯИМ ишлаб чиқариш тузилмасини шаклланишида вужудга келган шароитлар сабабли энергия истеъмоли тузилмасида ҳам ашё ва қазиб олиш секторининг энергия кўп истеъмол қилувчи тармоқларнинг барқарор устуворлик мойиллиги сезилди. Кўп энергия истеъмол қилувчи тармоқларнинг бирламчи энергия истеъмол қилишдаги улуши 55% дан зиёдни ташкил этади. Электр энергияси истеъмолининг умумий ҳажмида саноат ишлаб чиқаришининг улуши 50% дан зиёд бўлиб, бунда электр истеъмоли тармоқ тузилмасида ҳам электр кўп талаб қилувчи тармоқлар улушининг 1991 йилдаги 49% дан 2005 йилда 68-70% га кўпайиши кузатилди. ЯИМ бирлигига тўғри келадиган якуний энергиянинг фойдаланиладиган миқдорини камайтиришга эришишнинг энг муҳим омилларидан бири, бу илғор, саноати ривожланган мамлакатлар ишлаб чиқариш тузилмасида энергия кам талаб қилувчи қайта ишлаш тармоқлари улушини кўпайтиришга қаратилган тадбирларни амалга ошириш ҳисобланади. Иқтисодиётда фақат тузилмавий ўзгаришларни амалга ошириш ҳисобига 1976-1985 йиллар давомида етакчи мамлакатлар миллий даромадининг энергия истеъмоли ўртача 17-27% га камайди.

Энергия тежашнинг энг катта имкониятлари бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётнинг тармоқ тузилмасини такомиллаштиришга қаратилган тадбирлар билан боғлиқ. Бу тадбирлар узоқ муддатли характерга эга бўлиб, саноатнинг ишлов берувчи тармоқларини, иқтисодиётнинг хизмат кўрсатиш ва бошқа энергия ҳамда капитал кам талаб қиладиган тармоқларини жадал ривожлантириш учун зарур шароитларни яратиш, шунингдек, маҳаллий ишлаб чиқарувчилар молиявий аҳволини мустаҳкамлаш ва уларнинг энергияни тежовчи янги технологияларга ўтиши учун молиявий имкониятларини кенгайтириш бўйича тадбирларни ўз ичига олади. Маҳаллий саноатда энергияни тежаш имкониятларининг 2-5% дан ортигидан фойдаланилмайди, умуман, Ўзбекистон бўйича саноат корхоналарининг фақат 10% гина энергия тежамкорлиги бўйича лойиҳаларга капитал сарфлайдилар.

Энергияни тежаш соҳасидаги бундай вазиятнинг юзага келиши бир қатор омилларга боғлиқ бўлиб, улар қаторида қуйидагиларни алоҳида кўрсатиш зарур:

- энергияни тежаш бўйича лойиҳа ва дастурларни молиялаштириш учун имкон бермайдиган инвестиция тақчиллиги;

- меъёрий-ҳуқуқий асосларнинг етарли даражада амалга киритилмаслиги: "Энергия тежамкорлиги тўғрисида"ги қонун бевосита таъсир кўрсата олмайди ва бир қанча тузатишлар киритишни талаб этади;

- жаҳон андозаларига мувофиқ технологияларни жорий қилишнинг ва энергия тежамкорлиги асосларининг илмий-техник базаси молиявий асосининг заифлиги.

Бундай шароитларда иқтисодиётнинг энергия самардорлигини ошириш ва ЯИМнинг юқори суръатларда ўсишини таъминлашнинг умумий тамойиллари доирасида ёқилғи-энергетика ресурслари асосий турларини керакли ҳажмларда ишлаб чиқаришни таъминлаш ўрта ва узоқ муддатли истиқболларда давлатдан ички нархлар, инвестиция, солиқ ва божхона тўловлари ставкаси бўйича мукамал тарзда мувофиқлаштирилган сиёсат ўтказишни талаб этади.

Истиқболда энергетика сиёсатининг асосий мақсади - табиий ёқилғи-энергетика ресурсларидан ва ЁЭМнинг мавжуд илмий-техник ва, энг аввало, аҳоли турмуш шароитини яхшилаш ва рақобатбардошликни оширишга йўналтирилган иқтисодий имкониятларидан максимал тарзда унумли фойдаланишни таъминлашдан иборат. ЁЭМ бўйича давлат сиёсатини амалга оширишнинг энг муҳим механизмлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- энергетика компанияларининг молиявий барқарорлиги ва инвестицион жалб этувчанлигини муқаррар таъминлаш йўли билан маҳаллий товар ишлаб чиқарувчилар рақобатбардошлиги талабларини ҳисобга олган ҳолда энергия ва ёқилғининг ички баҳолари даражаси ва нисбатларини тартибга солишга йўналтирилган ўзаро боғлиқ бўлган нарх, солиқ, божхона ва рақобат сиёсатини янада мукамаллаштириш; энергия манбаларининг ички ва жаҳон нархларини яқинлаштириш жараёни иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларидаги эҳтимоли бор барча таркибий ва технологик ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозим. Таннархида энергетик таркиби 10-15% гачани ташкил этувчи энергия сифимли корхоналар учун нархларнинг оширилишини қўшимча қиймат солиғини камайтириш орқали компенсация қилиш мумкин. ЁЭМ корхоналари томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар нархларини ошириш ҳисобига олинadиган қўшимча даромад 70-75% нисбат билан мажмуанинг ўзида ёқилғи ва электр энергиясини тежаш ва ялпи харажатларни камайтиришга йўналтирилган тадбирларни амалга ошириш ва энергияни тежовчи янги технологиялар харид қилишга сарф қилиниши лозим;

- давлат томонидан тартибга солиш сифатидаги энергия манбаларининг барча асосий турлари нархлари ўртасидаги номутаносибликларни бартараф этиш энергия истеъмол қилиш тузилмасида энг етакчи ўринни эгаллаган табиий газ нархларида қўлланилиши керак. Мазкур жараён табиий газ нархини унинг турли энергия манбаларининг иссиқлик чиқариш имкониятини

ҳисобга олувчи оптимал даражасига яқинлаштириш асосида амалга оширилиши лозим, бу эса ресурсларни тежовчи технологияларни жорий этишни янада жадаллаштириш ва мамлакат ёқилғи балансининг оптимал тузилмасини ривожлантиришга ёрдам беради. Бу вазифани муваффақиятли ҳал этиш бошқа турдаги буғқозон-печ ёқилғилари нархлари ўсишини ушлаб туришнинг махсус механизмларини ишлаб чиқиш ва жорий этишни талаб қилади;

- иқтисодиёт соҳалари ва тармоқларида кам энергия талаб қилувчи ишлаб чиқаришларни кўпроқ ривожлантириш орқали амалга ошириладиган тузилмавий ўзгаришларга молиявий кўмак бериш учун бирга-лиқда молиявий мақсадли фондларни яратиб, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи энергия кўп талаб қилувчи корхоналарга газ ва электр энергияси учун имтиёзли тарифлар тақдим этиш;

- уни самарадор бизнес соҳасига айлантирувчи энергия тежашнинг қўшимча омилларни ишлаб чиқиш: ёқилғи ва энергияни тежаш бўйича мақсадли ва ташкилий технологик тадбирларни амалга оширишга йўналтирилган инвестицияларни даромад солиғидан озод қилиш; энергияни тежовчи жиҳозларнинг жадаллаштирилган амортизацияси; энергия самарадорлигининг меъёрий кўрсаткичларига эришиб бўлмагандаги солиқ санкциялари ва бошқ.;

- илмий-техник тараққиёт соҳасидаги қуйидаги тадбирларни такомиллаштириш: ЁЭМ тармоқлараро муаммоларини ҳал этиш учун илмий-техник дастурлар мажмуасини шакллантириш ва амалга киритишга, уларни молиялаштириш манбаларини аниқ белгилаб олиш; энергиянинг ноанъанавий манбаларини ривожлантириш соҳасидаги янги технологияларни ҳам қўшган ҳолда ЁЭМ тармоқлари учун янги жиҳозларни яратиш ва ўзлаштириш бўйича ишларни координация қилиш; илм-фан соҳасини реструктуризация қилган ҳолда фаолиятини тартибга солиш; ноанъанавий энергетикани ривожлантириш, стандартлаштириш, сертификатлаш, метрология ва патент-лицензия фаолияти бўйича ишларни жадаллаштириш;

- маҳсулот таннархида ҳисобга олинадиган қатъий белгиланган мажбурий чегирмалар (1,5%гача) ҳисоби-га энергетика фанларини нобюджет молиялаштириш манбаларини шакллантириш йўли билан инновация фаолиятини ҳамда бу маблағларни тўпловчи механизм-лар ва улардан танловли усуллар билан фойдаланиш-ни рағбатлантириш;

- институционал-ташкилий қайта қурилишларни ва монополияга қарши сиёсатни амалга ошириш: ЁЭМда энергия ресурслари ишлаб чиқарувчилар рақобат бо-зорини босқичма-босқич ривожлантириш; номарказ-лаштириш жараёнларини кучайтириш - иқтисодий институтларнинг нисбатан ўзгарувчан тизимини яра-тиш; бойликлардан фойдаланиш учун ҳуқуқлар бериш бўйича шартнома муносабатларини, хусусан, маҳсу-лот ва унинг кўп сонли турларини тақсимлаш тўғри-сида келишувлар асосида шартномалардан фойдала-ниш доирасини кенгайтириш; ишлаб чиқариш инфра-тузилмасидан тенг ҳуқуқли фойдаланиш тамойилини янада кенгроқ қўллаш;

- энергетика сектори фаолиятининг қонунчилик ва меъёрий-ҳуқуқий асосини мукаммаллаштириш: энер-гия тежамкорлиги талабларини кескинлаштириш юза-сидан энергия ва ёқилғи сарфларини белгиловчи мав-жуд регламент, меъёр ва қоидаларни қайта кўриб чи-қиш; энергия истеъмолини ҳисобга олиш ва назорат қилиш қоидаларини мукаммаллаштириш, шунингдек, энергия истеъмоли ва энергия йўқотишлари андозала-рини ўрнатиш ва оммавий равишда фойдаланилади-ган энергия истеъмол қилувчи ускуна ва жиҳозларни жаҳон андозаларига мос энергия сарфлари меъёрла-рига мувофиқ мажбурий сертификатлаш; энергетика секторидаги операцияларни бошқаришда нисбатан ўзгарувчан ва танлаб олинган, шунингдек, мазкур опе-рацияларнинг молиявий-иқтисодий жиҳатларини ҳисобга олувчи меъёр ва қоидаларни қўллаш ва ҳ.к.

Ёқилғи-энергетика мажмуаси тармоқлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича тадбирларни ҳаётга муваффақиятли татбиқ этиш Ўзбекистон аҳолиси ва иқтисодиётини энергия билан барқарор ва ишончли

тарзда таъминлабгина қолмай, балки маҳаллий ёқилғи-энергетика истеъмолчиларининг ишлаб чиқариш рақобатбардошлигини ошириш натижаси сифатидаги самардорликни ошириш ва экологик технологияларни қўллашга интилишларини ҳам тезлаштиради.

3.5. Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишга ахборот-коммуникация технологияларининг таъсири

Бозор институтларини ислоҳ қилиш ва мукаммаллаштиришни жадаллаштирувчи барча фойдалана оладиган механизмларни қўлламай рақобатбардош миллий иқтисодиётни шакллантириб ҳам, ривожлантириб ҳам бўлмайди.

Бунда сўз, аввало, иқтисодиётнинг рақобатбардош моделини танлаш, рақобатбардошликни ошириш учун иқтисодий имкониятларга эга муҳим тармоқлар тўғрисида бормоқда.

Ривожланган иқтисодий тизимларнинг жаҳон тажрибаси шуни кўрсамоқдаки, юқори рақобатбардошлик ва барқарор иқтисодий ўсишни, энг аввало янги технологиялар қўлланишини рақобатлантирувчи омиллар таъминлар экан. Бизнинг нуқтаи назаримизга кўра, замонавий рақобат устунликлари тўлиқ равишда ишлаб чиқариш, бошқарув технологиялари, товарлар ҳаракатини тўғри ташкил этиш ҳисобига таъминланса, ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ)дан комплекс фойдаланиш орқали иқтисодий тизим рақобатбардошлигини муваффақиятли ривожлантириш мумкин.

АКТ бир нечта сегментлардан иборат бўлиб, улар қаторида телекоммуникация, дастурий таъминот, аппарат воситалари ва IT-хизматларни ишлаб чиқиш ажралиб туради. Дастурий таъминот, аппарат воситалари ва IT-хизматлар IT-бозори таркибига киритилади.

Бугунги кунда АКТ - жаҳон глобал иқтисодиётининг ажралмас инфратузилмаси бўлиб, нафақат жаҳон бозорларининг нисбатан самарали фаолиятини таъминлабгина қолмай, балки жаҳон иқтисодиётини

ривожлантиришда локомотив ролини ҳам бажаради. Ривожланган мамлакатлар ҳукуматлари мазкур тармоқни иқтисодий ўсишнинг стратегик вектори, замонавий босқичда иқтисодий ўсишни тезлаштирувчи асосий манба сифатида ажратганлари ҳам бежиз эмас.

Жамият ҳаётининг турли соҳаларига АКТни жорий этиш ва ундан фойдаланиш даражаси давлатларнинг иқтисодий ва ижтимоий олға қараб ривожланишининг ҳал этувчи омилига айланмоқда.

АКТ сектори ички ва ташқи рақобатбардошлик нуқтаи назаридан нисбатан истиқболли ҳисобланган тармоқларга даъво қилинадиган талабларга тўлиқ жавоб беради:

- тармоқ катта экспорт қудратига эга бўлиши лозим. Бу энг аввало, иқтисодиёт барқарорлигини ошириш учун экспортни диверсификациялаштириш зарурияти билан белгиланади, иккинчидан, ички бозор учун мўлжалланган ҳар қандай тармоқни ўстириш имкониятлари яқин ўн йил ичида унчалик юқори бўлмаган якуний талаб билан чекланади;

- тармоқ кўп энергия талаб этмаслиги керак;

- тармоқ кўп меҳнат ва билим талаб қилувчи "интеллектуал сифимли" бўлиши лозим, чунки бундай тармоқлар жуда кўп сонли ва маълумотли аҳоли бандлигини таъминлай олади;

- тармоқ иложи борича кам капитал талаб қиладиган бўлсин;

- тармоқ ёпиқ анклав бўлмаслиги лозим. Иложи борича тармоқ ўз эҳтиёж ёки маҳсулотлари орқали кенг доирадаги аралаш тармоқларга ўз таъсирини ўткази олиши керак, чунки бундай ривожланиш унга нафақат билвосита, балки бевосита фойда келтириши мумкин.

АКТнинг иқтисодий ўсишга таъсир этувчи қуйидаги бир қанча муҳим йўналишларни кўрсатиб ўтаемиз:

- АКТнинг бозор самарадорлиги ва ички фирма бошқарувига таъсири;

- иқтисодиётнинг бюджет сектори, аввало, таълим, соғлиқни сақлаш соҳалари хизматидан фойдаланиш сифатини ошириш ва ривожлантириш;

- АКТнинг давлат бошқаруви самарадорлигини таъминловчи ижтимоий институтларга таъсири;

- электрон тижоратни ривожлантириш орқали савдо фаолияти унумдорлигига таъсир кўрсатиш.

Бизнес ёки истеъмол моллари савдоси билан шуғullanувчи фуқароларнинг интернет-технологиялари орқали бозордаги товарлар сифати ва нархлари тўғрисидаги маълумотларга эга бўлишлари учун имкониятларнинг мавжудлиги уларга тўғри тижорат қарорларини қабул қилиш ва фойдали истеъмол танловини амалга оширишлари учун ёрдам беради.

Маълумот олишнинг турли ахборот базаларига эга бўлиш ва масофадан туриб таълим олиш усуларини жорий этиш, аҳолининг турли қатламлари учун сифатли таълим олиш имкониятларини тенглаштиради ва саводлиликнинг умумий даражасини оширади.

Интернет ва "электрон ҳукумат" дастурларининг ривожланиши билан аҳолининг фуқаролик жамиятини шакллантиришда иштирок этиш имкониятлари кенгаймоқда, сабаби, ҳар турдаги ахборотларни олиш учун йўллар очилмоқда, давлат хизмати фаолияти ошқоралашиб бормоқда, расмиятчилик тўсиқлари камаймоқда. Турли электрон форумлар ва мунозаралар орқали фуқаролар бемалол фикр алмашишлари мумкин, ҳукумат органлари эса турли муаммолар юзасидан жамоат фикрини билишнинг тезкор ва нисбатан арзон усулига эга бўладилар.

Давлат электрон бошқарув тизими қуйидагилар ҳисобига ҳукумат бошқарув фаолияти самарадорлигини оширишга ёрдам беради:

- ҳукуматнинг қарор ва топшириқларини давлатнинг бошқа тузилмалари томонидан бажарилишини назорат қилишнинг юқори даражасини таъминлаш: хоҳлаган вақтда назорат қилинаётган орган ичида нималар юз бераётганини текшириш мумкин;

- давлат бошқарувининг қўшимча харажатларини камайтириш;

- давлат томонидан хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш;

- расмиятчилик тўсиқларини қисқартириш ва фуқаролик жамияти билан яхшироқ муносабатда бўлиш.

Давлат бошқарувини ахборотлаштириш давлат ҳукумат органлари ишлари самарадорлигини оширибгина қолмай, балки давлат билан аҳоли ўртасидаги муносабатларни янада кучайтиради.

БМТнинг Ривожланиш дастури, Жаҳон банки ва бошқа халқаро молиявий ташкилотлар ривожланаётган ва ўтиш иқтисодий мамлакатларга глобаллашув жараёнига тўсқинлик қилувчи АКТнинг ривожланиш даражасидаги фарқни қисқартиришга мўлжалланган техник ва молиявий ёрдам кўрсатади.

Электрон бизнес кичик фирмалар билан бир қаторда турли кўламдаги ташкилотларга кўплаб маблағ топиш, ўз фаолиятларини кенгайтириш ва қўшимча харажатларни камайтириш учун имконият яратади. Бунда электрон сервис барча бизнес-жараёнларни сифат жиҳатдан қайта қуриш имконини беради, чунончи:

1. Бозорга кириб бориш самарадорлигини ошириш (мижозларга ахборот етказиш ва ўзига жалб этиш);

2. Тезкорликни ошириш (узлуксиз сутка давомида тезкор ахборот хизмати кўрсатиш);

3. Нархларни пасайтириш (ортиқча нарсалардан фориг бўлиб, қўшимча харажатларни камайтириш);

4. Виртуал витриналар ташкил этиб, сервисни мукамаллаштириш (алоҳида ёндашув, аниқлик ва соддалик);

5. Хизмат кўрсатишнинг географик зонасини кенгайтириш.

АКТдан амалда фойдаланиш ва қулайликлар яратиш учун мувофиқ ахборот ресурслари ва технологиялардан фойдаланиш имкониятларини таъминлаш зарур. Ахборот ресурсларидан фойдаланиш даражаси ахборот инфратузилмасини ривожланиши тўғрисидаги миқдор кўрсаткичлари, яъни асосий телефон линиялари, уяли алоқа абонентлари, ҳар 1000 кишига тўғри келадиган компьютерлар, Интернетдан мунтазам фойдаланувчилар сони каби маълумотларни таҳлил қилиш асосида баҳоланади.

22-жадвалда ахборот инфратузилмаси ривожлани-
 шини тавсифловчи асосий кўрсаткичлар келтирилган.

22-жадвал

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АХБОРОТ
 ИНФРАТУЗИЛМАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Индикаторлар	Миқдори (минг дона)			
	2003	2004	01.01.2006	2006 2003га нисбатан (%)
Асосий телефон линиялари сони	1647.1	1674.1	1725.6	104.8
Уяли алоқа абонентлари сони	211.8	394.5	1149.9	542.9
Компьютерлар сони	400.0	590.0	640.0	160.0
Интернетдан мунтазам равишда фойдаланувчилар сони	235.0	526.0	855.0	363.8
Телевизорлар сони	5800.0	5924.0	6004.2	103.5

Манба: Обзор развития ИКТ в Узбекистане за 2005 г. - Т., 2006.

Уяли алоқа ва Интернетдан фойдаланувчилар сони бўйича кўрсаткичларнинг юқори суръатларда ўсиши кузатилмоқда. Айти пайтда, уяли алоқа абонентлари сонининг юқори суръатларда ўсишига қарамай, ҳар 100 кишига тўғри келадиган улуши пастлигича қолмоқда - 01.01.2006 йилдаги ҳолат бўйича 4,42 абонент (9-расм).

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, кўпчилик аҳоли, ай-
 ниқса, республика вилоятлари ва қишлоқлар аҳолиси
 учун Интернетдан фойдаланиш муаммоси ҳал этилма-
 ганича қолмоқда. Бунга Интернетдан фойдаланиш жа-
 моавий пунтларининг камлиги ва нархларнинг баланд-
 лиги сабабдир.

Аҳолининг дастурий таъминотлар ва жиҳозлар билан таъминланганлиги даражасига кўра Интернетдан фойдаланиши тўғрисидаги маълумотлар қуйидаги тўртта кўрсаткични таҳлил қилиш асосида ўлчанади (23-жадвалга қаранг):

23-жадвал

АППАРАТ ВА ДАСТУРИЙ ТАЪМИНОТ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Индикаторлар	Миқдори			
	2003	2004	01.01.2006	2006 2003га нисбатан (%)
Шахсий фойдаланиладиган компьютерлар сони (минг)	135,0	250,2	296,0	219,3
Мамлакатга келтириладиган компьютерлар сони (минг)	30,0	35,0	35,0	116,6
Жиҳозлар билан таъминловчиларнинг АКТ соҳасига жалб этилган компаниялар сонига нисбати (%)	10,0	10,0	10,0	
Мамлакатда ишлаб чиқилган дастурий иловалар сони	110	91	169	153,6

Манба: Обзор развития ИКТ в Узбекистане за 2005 г. - Т., 2006.

Якка тартибда фойдаланиладиган компьютерлар сонининг 2003 йилдагига нисбатан 219,3% га ўсиши кузатилди. АКТ соҳасида фаолият юритувчи 892 та компаниянинг тахминан 10% жиҳозлар таъминоти билан шуғулланади. Мамлакатга компьютерлар олиб келишда ҳам бир қадар ўсиш кузатилди - 2006 йилда мамлакатга келтирилган компьютерларнинг йиллик сони 2003 йилдаги 30 минг донага нисбатан кўпроқ бўлиб, 35-40 минг донани ташкил этди. Айни пайтда, компьютерлар импортидан кўра унинг таркибий қисмларини импорт қилиш кўпроқ кузатилиб, эҳтиёт қисмлардан шу ерда йиғишга ўтилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Патент идораси маълумотларига кўра 01.01.2006 йилгача дастурий маҳсулотларни рўйхатдан ўтказиш учун 169 та ариза тушди, улардан 155 таси ЭҲМ учун дастурларни рўйхатдан ўтказишга, 14 таси маълумотлар базаси учун берилди.

Ҳозирги кунда дастурий маҳсулотлар бозорида 100 га яқин фирма ва компаниялар фаолият юритади. Маҳаллий дастурий таъминотларни ишлаб чиқиш, асосан, алоҳида буюртмалар бўйича, мураккаблиги турли даражадаги ихтисослаштирилган ахборот тизимлари-

ни тиражи белгиланмаган ҳолда ишлаб чиқишдан иборат. Дастурий маҳсулотлар етказиб бериш билан шуғулланувчи кўпгина компаниялар, шахсий ўзлариникини эмас, балки маҳаллий фойдаланиш шароитларига мослаштирилган хорижий дастурий воситаларни сотадилар.

Умуман олганда, АКТ инфратузилмаси ривожланмоқда деган хулосага келиш мумкин, бироқ унинг яхшиланиши бўйича кутилган натижаларни фақат шаҳарлар ва айниқса, Тошкент шаҳридагина кўриш мумкин.

АКТдан иш жойида самарали фойдаланиш энг аввало унинг ҳамма учун етарли имконият даражаси билан боғлиқ. 2005 йилда 6713 та давлат ташкилотларидан 735 таси ёки 10,9%, 305526 хўжалик юритувчи субъектнинг 16245 таси ёки 5,3% Интернет тармоғига уланди (24-жадвал).

24-жадвал

ИШ ЖОЙЛАРИДА АКТДАН ФОЙДАЛАНИШ КўРСАТКИЧЛАРИ

Индикаторлар	Миқдори			
	2003	2004	01.01.2005	01.01.2006
Маҳаллий ҳисоблаш тармоқлари (МҲТ) ўрнатилган ташкилотлар улуши	3.9	5.2	5.2	5.2
Интернетга уланган ташкилотлар улуши	1.1	2.74	5.3	5.3

Манба: Обзор развития ИКТ в Узбекистане за 2005 г. - Т., 2006.

Олий ўқув юртларидаги компьютер синфлари сони 560 тага етди. Уларнинг ҳар бирида компьютерлар маҳаллий ҳисоблаш тармоқларига уланган. 1 компьютер синфига тўғри келадиган талабалар сонини ифодаловчи кўрсаткич ҳам шунга мувофиқдир. 2006 йил январь ҳолатига кўра Ўзбекистон олий ўқув юртларида 18,3 минг компьютер бўлиб, бу 2004 йилдагидан 16% га кўпдир.

Ривожланган мамлакатларда тиббиёт ва бандлик хизматларида АКТдан фойдаланиш масалаларига айниқса, катта эътибор қаратилади. Бироқ Ўзбекистонда ҳозирги вақтда кўпгина тиббиёт муассасаларининг, жумладан пойтахтда ҳам, етарли даражада ахборотлаштирилмаганлиги сабабли бу нарса бир қадар мураккаб. Шунга қарамай, соғлиқни сақлашнинг алоҳида муассасалари ўз фаолиятида АКТдан фойдаланишга

эхтиёж сезмоқдалар. Буни ҳар бир вилоятда йўлга қўйилган компьютер орқали тиббиёт кўригидан ўтказиш ҳам исботламоқда, баъзи пойтахт касалхоналари эса ўз ходимларини компьютер саводхонлигини ошириш курсларига ўқишларга жўнатмоқда.

Жамиятда АКТдан фойдаланишга қизиқиш мунтазам ортиб бормоқда ва бунинг натижаси сифатида Интернет хизматларига талабнинг ўсиб боришини кўриш мумкин. Аҳоли талабининг ўсиши, иш жойларида каби, кундалик ҳаётда ҳам АКТдан фойдаланиш даражасининг ўсишида акс этмоқда. Мамлакатда Интернетнинг "дабдабалик"дан "кундалик эҳтиёж" тоифасига ўтиб бориши кузатилмоқда.

Шундай бўлса-да, аҳолининг АКТ имкониятлари ҳақида маълумотлилиги етарли даражада эмас. Маълум қисм аҳоли тафаккурида ҳануз АКТ хизматидан фойдаланишда "ўта қиммат" ёки "жуда мураккаб" деган тушунчалар билан боғлиқ психологик тўсиқлар турибди. Кутубхона ва архивларни ахборотлаштириш даражаси, иқтисодиётнинг билимларга асосланган ривожланиши учун ва инновация фаолиятини яхшилаш учун АКТдан фойдаланиш етарли даражада эмас.

Олий ўқув юртлари учун АКТдан фойдаланиш имкониятлари индикаторлари 25-жадвалда келтирилган.

25-жадвал

ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИ УЧУН АКТДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИАТЛАРИ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Индикаторлар	Миқдори		
	2003	2004	2005
1 компьютерга тўғри келадиган Олий ўқув юрти (ОУЮ) талабалари сони	16	16	14.9
ОУЮ умумий сонига МХТдан фойдаланувчи ОУЮнинг нисбати (%)	77.0	78.7	83.6
Интернетга уланган ОУЮнинг улуши (%)	100.0	100.0	100.0
Талабалари Интернетдан фаол фойдаланадиган ОУЮ улуши (%)	3.3	3.8	6.9
ОУЮ, лицей ва коллежлардаги компьютер синфларининг ўртача ишлаш вақти (соат)	8	8	8
Ўқув муассасаларида АКТ учун ажратилган молиявий харажатларнинг умумий бюджетдаги улуши (барча ўқув юртлари учун ўртача - %)	10.0	9.2	23.3
Web-сайтларга эга ўқув юртлари улуши (%)	0.75	1.03	1.41
АКТдан фойдаланиб ўқитиладиган ўқув фанлари улуши(%)	-	13.0	14.4
Масофадан туриб таълим бериш усулидан фойдаланувчи ОУЮ ўқитувчилари улуши (%)	-	0.7	0.9
Компьютер тестларидан фойдаланувчи ўқув юртлари улуши (%)	-	25.2	28.5

Манба: Обзор развития ИКТ в Узбекистане за 2005 г. - Т., 2006.

Ҳозиргача мамлакатдаги 61 та Олий ўқув юртининг барчаси Интернетга уланган. Ўқув муассасалари Web-сайтларининг умумий сони 2005 йилнинг октябрь ойида 152 тани ташкил этиб, 2004 йил кўрсаткичидан 37% га ошди. Ўқув муассасалари гуруҳлари бўйича Web-сайт-ларни қуйидагича тақсимлаш мумкин:

- умумий таълим мактаблари - 78 ёки Ўзбекистондаги мактаблар умумий сонининг 0,8%;

- академик лицейлар - 2 ёки уларнинг умумий сонининг 2,6%;

- коллежлар - 11 ёки 1,2%;

- ОЎЮ - 61 ёки 100%.

2005 йилда 2 та www.ilm.uz ва www.exzamen.uz сайтлари очилиб, улар абитуриентларни ОЎЮ ва бошқа ўқув муассасалари имтиҳонларига тайёрланишлари учун, билимларини синаш ва ошириш, ўқитувчи ва муаллимларни аттестацияга тайёрланишлари учун ёрдам беради.

АКТ секторининг кадрлар қудратини ривожлантириш АКТ мутахассислиги бўйича ўқийдиганлар улуши ва ўқув юртларидаги ўқитувчиларнинг умумий сонига АКТ ўқитувчи-мутахассислар сонининг нисбати бўйича текширилади.

АКТ ихтисослиги бўйича ўқийдиган талабаларнинг умумий сони 2005 йилнинг охирига 17921 тани ёки талабаларнинг умумий сонининг 6,8%ни ташкил этди. Аҳоли саводхонлиги ва маълумотлигининг нисбатан юқори даражаси, касбий тайёргарлик даражасининг юқорилиги, олим, техник ва муҳандисларнинг кўп сонлиги Ўзбекистон учун шубҳасиз муваффақият ҳисобланади. Айни пайтда АКТ ихтисослиги бўйича тайёрланадиган бакалавр ва магистрларнинг сони ортиб бориши, таълим муассасалари, айниқса, ОЎЮ, академик лицей ва коллежларнинг компьютер техникалари билан жиҳозланганлик даражасининг яхшиланиши кузатилмоқда. Давлат органлари ходимларининг компьютер саводхонлигини ошириш дастури ишлаб чиқилмоқда, компьютер саводхонлиги курслари шакллантирилмоқда.

Шу билан бирга, ўқув юртларида Интернетдан фойдаланиш етарли даражада эмас, мувофиқ равишда,

ўқувчилар ва ўқитувчиларнинг умумий таълим мақсадларида Интернетдан фойдаланиш даражаси ҳам пастлигича қолмоқда. Таълим муассасалари, айниқса, умумий таълим мактаблари ва касб-ҳунар коллежлари ва 1 компьютер синфига тўғри келадиган ўқувчиларнинг миқдорий кўрсаткичларини яхшилаш учун зарур захиралар мавжуд. Ўқув қўлланмаларининг умумий сонига электрон дарсликларнинг улуши пастлигича қолмоқда. Таълим муассасаларининг ".uz" зонасида ҳануз Web-сайт ва порталлар жуда кам очилган.

Шу сабабли қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

- АКТ соҳаси мутахассисларини тайёрлаш тизимини ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш, шу жумладан, таълим кредитларини шакллантирган ҳолда, қўшимча биналар ажратиб, етакчи ОЎЮда АКТ бўйича мутахассисларни тайёрлаш учун кўпроқ талабалар қабул қилишни кенгайтириш ҳисобига ҳам;

- ОЎЮ билан бир қаторда ўрта махсус муассасалар учун ҳам халқаро андозаларга мос равишда информатика ва унга боғлиқ фан соҳалари бўйича таълим андозаларини мукаммаллаштириш;

- информатика соҳасидаги ўқитувчиларнинг малакасини ошириш дастурларини ишлаб чиқиш;

- олий ва ўрта махсус таълим бўйича ислохотларни амалга ошириш ва олий таълимни кредитлаштириш тизимини ривожлантиришни жадаллаштириш;

- давлат томонидан ташаббус кўрсатилиб, дастурлаш соҳаси бўйича мутахассислар фойдасига мутахассислар тайёрлаш тузилмасини ўзгартириш;

- олий таълим сифатини ошириш, айниқса, АКТ ва хусусан, ДТ ишлаб чиқариш бўйича маҳаллий рақобатбардош секторни ўстириш учун замин сифатида давлат томонидан катта миқдордаги маблағларни инвестициялаш.

Ахборот-коммуникация технологиялари ҳукуматнинг фуқаролар ва тижорат ташкилотлари билан ўзаро алоқаларини яхшилаш учун қулай шароитлар яратади. Электрон ҳукумат тартибида АКТдан фойдаланиш давлат органларига харажатларни анча камайтириш ва фуқароларга хизмат кўрсатиш даражасини яхшилаш-

га имкон беради. Шунга боғлиқ равишда, "Ўзбекистоннинг электрон ҳукумати" Концепциясининг ишлаб чиқилиши ва амалга киритилганлиги мазкур йўналишда энг муҳим қадам ҳисобланади.

Ижтимоий институтларга АКТнинг таъсир кўрсатиш самарадорлигини таҳлил қилиш учун давлат органлари хизматидан "On-Line" режимда фойдалана олишни баҳолаш зарур. Шу мақсадда қуйидаги индикаторларни тизимга солиш ва таҳлил қилиш ишлари амалга оширилди (26-жадвалга қаранг).

2005 йилнинг охирида 2004 йилга нисбатан давлат органлари Web-сайтлари сони анча ўсганлиги жадвалдан кўриниб турибди. Агар 2004 йилда 63 давлат органларидан 53 тасигина шахсий Web-сайтига эга бўлган бўлса, 2005 йилнинг охирига келиб уларнинг сони давлат органлари сони 61 тага қисқарганда ҳам 58 тага етди.

26-жадвал

ЭЛЕКТРОН ҲУКУМАТ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Индикаторлар	Миқдори		
	2003	2004	2005
Давлат органлари умумий сонига нисбатан давлат органлари Web-сайтларининг %даги миқдори	76.9	87.3	96.7
Давлат органлари умумий сонига нисбатан On-Line хизматлари кўрсатадиган давлат органлари Web-сайтларининг %даги миқдори	3.0	2.0	15.5
1 компьютерга тўғри келадиган давлат хизматчилари сони	10	5	5
Интернетга уланган 1 компьютерга тўғри келадиган давлат хизматчилари сони	300	67	С
Давлат муассасаларидаги Интернетга уланган компьютерлар улуши	3.0	7.0	12.0
Давлат бюджети умумий харажатларидан АКТ учун мўлжалланган давлат бюджет маблағларининг % даги улуши	1.0	С	0.56

Манба: Обзор развития ИКТ в Узбекистане за 2005 г. - Т., 2006.

Айни пайтда, давлат органлари Web-сайтларининг аксари қисми фақат маълумот бериш билангина чекланади. Давлат органларининг фақат 5% гина электрон нашрлар ва ҳужжатларни расмий сўров бўйича тарқатиш ишларини ҳам бажаради. Бизнес субъектларининг мажбурий давлат ҳисоботларининг қонуний акт ва бланklarига эркин кира олишлари ҳануз йўлга қўйилмаган. Бу ресурсларнинг катта қисми "Право", "Нор-

ма" ахборот-маълумотнома тизимлари кўринишида тижорат асосида ҳавола қилинади.

Идоралараро горизонтал алоқа ва электрон ҳужжатлар айланмасини яратиш вазифаси ҳам ҳал этилмаган.

АКТдан тижорат мақсадларида фойдаланиш ноқулай географик жойлашишга боғлиқ муаммолар, муҳим савдо коммуникацияларидан узилиб қолишлик ва миллий бизнесни барқарор ривожланиши учун тўсиқ бўладиган бошқа салбий омилларни енгишга қулай имконият яратади. Жаҳон иқтисодиётида сўнгги йилларда кузатилаётган электрон тижоратга қизиқишнинг пассивлигига қарамай, электрон тижорат ривожланиши товар айланмаси тезлигини анча оширишга ва у ёки бу товар ва хизматларга нисбатан ахборот бўшлигини йўқотишга ёрдам берар экан, бу секторга қизиқиш тўхтамайди.

Электрон тижорат, энг аввало, муомала харажатларини 20-30% гача, алоҳида ҳолатларда - бир неча марта қисқартиришга олиб келади. Бундан ташқари, у товар ва хизматлар бозорларида амалга ошириладиган операциялар ошкоралигини кўтаришга, рақобат муҳитини ривожлантириш ва ресурслардан тенг ҳуқуқда фойдалана олишни таъминлаш, ўзбек ишлаб чиқарувчилари маҳсулотларини жаҳон бозорларига чиқишини тезлаштириш, тадбиркорлик фаолиятининг янги андозаларини тасдиқлаш кабиларга ёрдам кўрсатади.

Қуйидаги маълумотларни таҳлил қилиб, электрон тижорат имкониятларини баҳолаш мумкин (27-жадвал).

Виртуал дўконлар инфратузилмаси жуда секин суръатлар билан ривожланаётгани жадвалдан кўриниб турибди.

2006 йилнинг охиригача Ўзбекистон тижорат банклари томонидан 3 млн. пластик карточкалар ишлаб чиқариш ва уларга хизмат кўрсатиш учун 9,7 минг терминал ўрнатиш режалаштирилган.

Республикада DUET ва Ingesys тизимлари асосида бир нечта банк карточка ҳисоб-китоб тизимлари ташкил этилган ва фаолият кўрсатмоқда. DUET асосидаги карточка тизими Ўзбекистон банклари уюшмаси қоши-

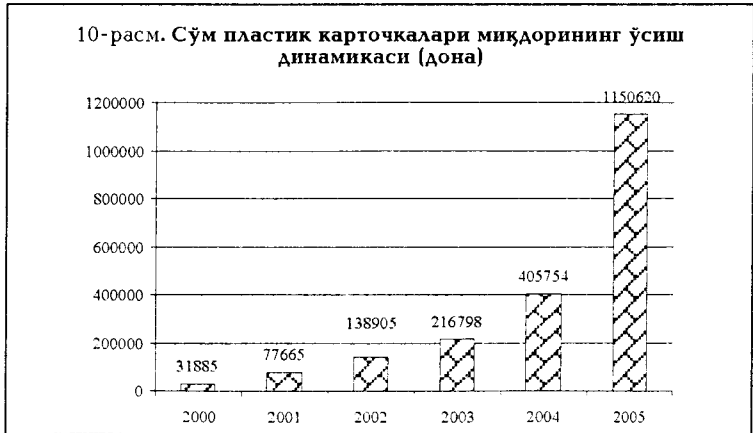
ЭЛЕКТРОН ТИЖОРАТ КЎРСАТКИЧАЛАРИ

Индикаторлар	Миқдори		
	2003	2004	2005
Виртуал дўконлар сони	14	20	30
Пластик карталар бўйича ҳисоб-китоб қилувчи терминаллар сони	902	1819	8200
Электрон тўловларнинг тўловларнинг умумий ҳажмидаги улуши (%)	1.0	1.0	1.8
Халқаро тўлов тизимлари карталарини эмиссия қилувчи банклар сони	С	4	6
Тўлов карточкаларидан фойдаланувчи аҳоли улуши, %	1.56	4.42	5.76
"Банк-мижоз" электрон технологиясидан фойдаланувчи банклар улуши (%)	100	100	100

Манба: Обзор развития ИКТ в Узбекистане за 2005 г. - Т., 2006.

даги "ПластикКард" инновация компанияси томонидан хизмат кўрсатиладиган ягона эмиссия-процессинг марказига эга.

Сўм пластик карточларидан фойдаланиш даражасини кўрсатувчи статистик маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, уларнинг эмиссияси анча тез суръатларда бормоқда. Сўм пластик карточкаларидан фойдаланиш 2005 йилда 2001 йилдагидан кўра 36 маротаба ортди (10-расм).

Шу билан бирга, ўтказилган трансакциялар умумий ҳажмида нақд пул маблағларини чиқариб олиш бўйи-

ча операциялар улуши ниҳоятда юқорилигича қолмоқда. 2002 йилда у 94,3% ни ташкил этган бўлса, 2004 йилда 15,7% га камайиб, 78,6% ни ташкил этди. Бу эса, пластик карточкалардан, асосан, нақд пул маблағларини чиқариб олишда фойдаланилаётгани ва электрон савдонинг умумий савдо ҳажмидаги улуши ниҳоятда пастлигича қолаётганини кўрсатмоқда.

Барча банклар "банк-мижоз" тўловлар тизимидан фойдаланадилар, бироқ бирорта банк Интернет-банкнинг тўловлар тизимини қўлламайди.

Ўзбекистонда электрон тижоратни ривожлантириш учун зарур технологик шароитлар етарли - ягона банк корпоратив тармоғи яратилган бўлиб, ундан иқтисодиётнинг барча соҳаларида электрон тижоратни жадал ривожлантиришда фойдаланиш мумкин. Айни пайтда, электрон савдо учун инфратузилма аспекти мавжуд эмас. Мамлакатда харидорларда ҳам, сотувчиларда ҳам электрон тижоратга ишончнинг йўқлиги сабабли, электрон савдо бозори имкониятлари чекланган. Мана шу сабабларга кўра Ўзнетда фақат бир нечта дўкон ва савдо майдончалари фаолият кўрсатади. Кўпгина компаниялар тармоқдан фақат прайс-листларни нашр қилишдагина фойдаланадилар.

Шундай қилиб, электрон тижорат, умуман олганда, ривожланишнинг илк босқичида қолмоқда. Шунинг учун, мамлакатда электрон тижоратни келгуси ривожлантириш учун давлат томонидан бу соҳани ривожлантиришга ёрдам кўрсатиш ва рағбатлантиришни кучайтириш лозим. Шу мақсадда электрон тижоратнинг узоқ муддатли истиқболда ривожлантиришнинг махсус дастурини ишлаб чиқиш ва амалга киритиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистонда АКТ секторини ривожлантириш бўйича қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Ўзбекистонда АКТ секторини кенг қўламда ривожлантириш учун яхши имкониятлар мавжуд, бунинг учун АКТ учун мутахассисларни тайёрлаш дастурини амалга ошириш, телекоммуникация секторини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш керак.

2. Иқтисодий ўсиш учун энг муҳим бозорлар: товар ва хизматлар, ишчи кучи ва иқтисодиётнинг нодавлат секторини АКТ билан кенг кўламда таъминлаш самарадорлигини ошириш лозим.

3. Ижтимоий соҳа, таълим, соғлиқни сақлаш, маданият муассасалари томонидан кўрсатиладиган хизмат сифати ва ҳажмини ошириш билан боғлиқ инсон капиталини ривожлантириш АКТ учун бюджет харажатлари самарадорлигини таъминлаш дастурини амалга киритишни зарурий шарт қилиб қўяди.

4. Давлат бошқаруви самарадорлигини ошириш бошқарув ислоҳотлари мақсад ва вазифалари асосида идораларни ахборотлаштириш жараёнларининг зич интеграциясини талаб этади.

Мазкур жараёнларни ҳаётга татбиқ этиш иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш асосида иқтисодий ўсиш сифати ва суръатларини жадаллаштиришга, бюджет секторини ва давлат бошқарув тизимини тақомиллаштиришга ёрдам беради.

IV БОБ

НАРХ ШАКЛЛАНИШИ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИНГ ОМИЛИ СИФАТИДА

4.1. Интеграция шароитларида рақобатбардошликни оширишда нарх омилидан фойдаланишнинг жаҳон тажрибаси

Ҳозирги кунда жаҳонда иқтисодиётнинг глобаллашув жараёни кучайиб бормоқда. Ўзбекистон ҳам жаҳон хўжалик алоқалари тизимига янада чуқурроқ кириб бормоқда. Глобаллашув иқтисодиётнинг ривожланиши учун ҳам ижобий, ҳам салбий аҳамиятга эга. Агар мамлакатда рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш учун шароитлар мавжуд бўлса, бу ҳолатда мамлакат учун глобаллашув жараёни фойдали ҳисобланади. Агар маҳаллий корхоналар қўшимча (устама) қийматнинг юқори улушига эга юқори технологик маҳсулотлар ишлаб чиқарса, вазият, айниқса, ижобий таъсир кўрсатади. Бунда ишчиларнинг бандлиги ортади, бюджет даромади кўпаяди, хом ашёдан оқилона фойдаланилади. Агар иқтисодиётда узоқ вақт давомида ишлаб чиқаришнинг хом ашёга йўналтирилганлиги бартараф этилмаса, демак, иқтисодиётни тартибга солиш механизмлари кам самарали ҳисобланади. Бундай ҳолатда жамият чекланган ресурсларни оддий тарзда сарфлаб, келгуси ривожланиш тўғрисида қайғурмайди. Ишлаб чиқариладиган товарлар сифатини ошириш - жамиятнинг энг муҳим вазифасидир. Маҳсулот сифатини ошириш кўплаб омиларга боғлиқ. Биринчидан, юқори сифатли маҳсулот тайёрлаш учун юқори малакали ишчи кучлари зарур бўлади. Иккинчидан, корхона яхши, замонавий жиҳозларга эга бўлиши керак. Учинчидан, рақобатбардош маҳсулотларнинг маълум миқдорига эга савдо бозорларига кира олиш учун етарли даражада тажрибага эга бўлиш керак. Бундан ташқари, сифатли маҳсулот

ишлаб чиқариш учун узоқ муддатли рағбат (фойда, дивиденд ва бошқалар) зарур. Шунингдек, мамлакатда "сифатга юқори даражада эътибор қаратиш" муҳити бўлиши, яъни иқтисодий муносабатларнинг ҳар бир иштирокчиси маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичида унинг юқори сифатига эришишни мақсад қилиб қўйган бўлиши шарт. Меҳнатга сифатли муносабатда бўлишни инсонда йиллар давомида қарор топтириш мумкин. Шу сабабли, бу вазифаларни тез суръатларда бажариб бўлмайди, кўпгина мамлакатлар ислоҳ қилишнинг дастлабки босқичларида, энг аввало, товарнинг рақобатбардош нархига эришишга ҳаракат қилганлар, маҳсулот "сифати" эса рақобатбардошликни ривожлантириш жараёнида ошириб борилади. Нарх рақобатбардошлигига эришишнинг муҳимлиги, шунингдек, ҳозирги замон дунёсида кўпгина истеъмолчилар юқори сифатли товарларни юқори нархларда сотиб олиш учун етарли даромадга эга эмасликлари билан ҳам тушунтирилади.

Кўпгина давлатлар ўз тажрибасида анчадан бери ишлаб чиқарадиган маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини ошириш механизмларидан фойдаланиб келмоқдалар. Улар орасида нарх рақобатини оширишга йўналтирилган тадбирлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ривожланган рақобат шароитида товар ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўз хоҳишларига кўра бозор нархларини кўтара ёки камайтира олмайдилар, чунки доим ўртача бозор нархи мавжуд бўлади. Шу сабабли, бундай шароитларда харажатларни бошқариш муҳим аҳамиятга эга. Кам харажатлар рақобатчилар нархларига нисбатан паст нархларни қўйишга имкон беради, бу эса рақобат афзалликларининг муҳим манбаига айланади.

Харажатларни камайтиришга мувофиқ равишда, нарх бўйича рақобатбардошликка эришишга арзон табиий ва инсон ресурсларига эга бўлиш, энергия ва транспорт харажатларини камайтириш, шунингдек, ишлаб чиқаришга давлат томонидан ёрдам кўрсатилиши - имтиёз ва дотациялар бериш кабилар таъсир кўрсатади.

Интеграция жараёнлари кучайган шароитларда, ҳатто, нисбатан юқори рақобатбардош ресурслар устунликларига эга давлатлар иқтисодиёти ҳам нарх рақобати таъсири остида жуда заифлашиб қолади. Масалан, АҚШ қулай табиий шароитларга ва бой хом ашё базасига эга бўлишига қарамай, кўпгина тармоқлари жаҳон бозоридаги бошланғич хом ашё ва энг паст даражада ишланган маҳсулотга бўлган талаб ва таклиф каби омиллар ўзгаришига ўта таъсирчан экан. 1998 йилда импорт қилувчи мамлакатларнинг инвестиция мажмуаси тармоқларида қурувчилик фаолиятининг ўсиши минерал хом ашёси қазиб олишни кўпайишига ва металл ишлаб чиқаришни оширишга мажбур этди. Жаҳон бозорида металларни кўп таклиф этилиши, шунингдек, Осиё, Лотин Америкаси ва Европанинг бир қанча мамлакатларидаги иқтисодий ўзгаришлар АҚШда қазиб олиш қийматини табиий ҳажми ўзгармаган ҳолда 19%гача камайтириб, нархларни тушиб кетишига олиб келди. Бундан ташқари, темирга бўлган эҳтиёжнинг 17% импорт ҳисобидан қопланди. Маҳсулотнинг нарх рақобатбардошлигининг пастлиги туфайли экспортнинг қисқариб кетиши бир нечта Америка шахталарининг ёпилиб кетишига сабаб бўлди¹.

Кўпгина ривожланаётган мамлакатлар чиқараётган товарларининг нарх бўйича рақобатбардошлигида кўп жиҳатдан меҳнатга кам ҳақ тўлаш оқибатида катта муваффақиятларга эришдилар.

Оффшор IT-аутсорсингининг жадал ривожланишига боғлиқ равишда АҚШ ва Европада юқори даражада ҳақ тўланадиган иш жойларининг қисқариши кучайди. Бу мамлакатлар компаниялари иш жойларини Ҳиндистон, Бразилия, Филиппин ва Малайзия ва бошқа ривожланаётган мамлакатларга кўчириб, меҳнатга ҳақ тўлашда катта маблағларни тежамоқдалар. Экспертларнинг берган баҳосига кўра, "...маҳаллий ишчи кучлари уларга ўз мамлакатларидагидан 8-12 баробар ар-

¹ Емельянов С.В. Международная конкурентоспособность производителей: факторы, определяющие положение на рынках и конкурентные преимущества (на примере США). Маркетинг в России и за рубежом, 2002, №1.

зонга тушади".¹ АСМ Америка компанияси ўтказган тадқиқотлар натижасига кўра 1995-2002 йилларда жаҳоннинг 20 йирик индустриал иқтисодиётининг саноат сектори умуман олганда 22 млн.дан ортиқ ёки 11% иш жойини йўқотди. Ҳиндистонда меҳнатга кам ҳақ тўлаш оқибатида оффшор аутсоринг ривожланиши дастлаб қайта ишлаш саноатида (1980-й.лар), сўнгра тўқимачилик (1990-й.ларда), икки аср чегарасида эса дастурий таъминот ишлаб чиқариш соҳасида рўй берди. Ҳозирги вақтга келиб, Ҳиндистон бой мамлакатларда ўзининг юқори малакали "оқ ёқалари" учун юқори ҳақ тўланадиган иш жойларини янада жадалроқ эгаллаб бормоқда.

Маҳсулотнинг нарх бўйича рақобатбардошлигини оширишда Хитой товар ишлаб чиқарувчилари айниқса юқори натижаларга эришдилар. Иқтисодиётнинг, шу жумладан, моддий соҳанинг жадал ўсиши сабабли, мамлакатнинг валюта захираси 2006 йилнинг феврал ойида 853.7 млрд.ни ташкил этди ва захира ҳажми бўйича дунёда 1-ўринни эгаллади². Кўпроқ меҳнат ҳақининг пастлиги (ойига 100\$ гача), солиқ тўловларининг паст даражаси ва бошқа омиллар сабабли Хитой товарлари нафақат ривожланаётган мамлакатлар, балки ривожланган капиталистик давлатлар (АҚШ, ЕИ ва бошқ.) бозорларини ҳам тўлдириб ташлади. Айни пайтда, меҳнат омили қиймат баҳосининг ҳаддан зиёд пасайиб кетиши салбий оқибатларни ҳам келтириб чиқаради. Масалан, 2001 й.да Гдэньчжань (Хитой) шаҳрида 2 стандарт мавжуд эди: шаҳар ичида - ойига тахминан 72 доллар, саноат корхоналари тўпланган шаҳар ташқарисиди эса атиги 55 доллар. Хитойнинг бошқа жойларида эса расмий ўрнатилган чегара ундан ҳам паст бўлган.³ Экспертларнинг фикрига кўра, Хитойда камбағал ва бойлар даромадлари ўртасидаги фарқ кўпайиб бормоқда, шаҳар ва қишлоқларнинг ривожланиши-

¹ Манба: "The Wall Street Journal", 26 января 2004 года, Глобалисты против миграции. Эксперт, №4. 2-8 с.

² Абатуров В. Сложный период китайских реформ / Экономическое обозрение, 2006, № 4, С. 38-39.

³ Угроза - дешевый труд. Обзор зарубежной прессы. - Ташкент, ЦЭИ, 2004, выпуск №4. С. 21.

даги фарқ анча кескин, экология ва соғлиқни ёмонлашуви кузатилмоқда, ишсизлик даражаси ортиб бормоқда. Шунга боғлиқ равишда, нарх рақобатбардошлигига эришиш алоҳида бир шартларга риоя қилинган тақдирдагина ўзини оқлар экан: инсон ва табиатнинг уйғун ривожланиши, ижтимоий ривожланиш, ташқи дунё учун очиқлик, шаҳар ва қишлоқ имконияларини тенглаштириш каби. Мазкур вазифалар нархлар шаклланишини самарали бошқариш ва давлатнинг нарх сиёсатини амалга ошириш шароитларидагина муваффақиятли ҳал этилиши мумкин.

Экспорт учун тўқимачилик ва тикувчилик саноатини ривожлантиришнинг Хитой тажрибаси, шунингдек, рақобат курашида нарх омилидан самарали фойдаланганини ҳам тасдиқлайди. Қисқа вақт ичида ривожланган мамлакатларнинг ички бозорлари арзон, бироқ сифатли товарлар билан тўлдириб ташланган эди. Экспорт қилувчи корхоналар ишлаб чиқаришнинг жуда катта кўлами, ишчиларга кам ҳақ тўлаш, унча катта бўлмаган ижтимоий харажатлар ҳисобига умумий харажатларни анча камайтиришга эришдилар.

Сўнги ўн йил ичида Хитой DELL, Newlett-Packard ва IBM каби машҳур фирмалар маҳсулотларини, телекоммуникация жиҳозлари бозорида эса, йирик Шимолий Америка ва Европа компанияларини жаҳон бозоридан сиқиб чиқарган ҳолда, жаҳон бўйича компьютер техникаси, бутловчи ва эҳтиёт қисмларни ва бошқа электрон жиҳозларни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича илгарилаб кетди.¹

Белоруссия тажрибасини кўриб чиқиш ҳам анча қизиқарли. Беларуссия иқтисодиётининг 1996-99-йилларда ўсишининг муҳим омили сифатидаги нарх имтиёзларининг асосий сабаби, юқори даражадаги ишлаб чиқариш самарадорлиги эмас, балки меҳнатга ҳақ тўлаш даражасининг бошқа мамлакатлардагидан фарқ қилиши эди. Ўша вақтда Беларуссия ва Россия бозор-

¹ 2003 й.да Хитойда электроника ва информатика соҳасидаги даромад 1.88 трлн. юан ёки 220-230 млрд. АҚШ долларини, Японияда эса шундай кўрсаткич 190 млрд. долларни ташкил этди. Шундай қилиб, Хитой Япониядан ўзиб кетиб, фақат АҚШдан орсада қолмоқда. (www.russian.xinhuanet.com, 18 июнь 2004 й.)

ларидаги ишлаб чиқарувчилар нархининг ўртача нисбати 1995 ва 2000 йиллардаги мувофиқ даражадан тахминан 60% ни ташкил этган эди. 1998 йилдаги таназзулдан кейин Россияда иқтисодий ўсиш бошланди, Белоруссия саноати бу ўсишдан ўзига фойда олишга имкон берувчи қулай вазиятга эга эди. 2000 йилгача шаклланиб бўлган нарх имтиёзлари, 2000-2004 йилларда белорус ишлаб чиқарувчиларининг Россияга экспортини ошишига имкон яратди. Бироқ, иш ҳақлари ва аҳоли даромадларини оширишга йўналтирилган давлат сиёсатини ҳаётга татбиқ этиш белорус иқтисодиётининг нарх рақобатбардошлигини камайишига жиддий таъсир кўрсатди. Бугунги кунга келиб, 1996-2001 йилларда иш ҳақининг жадал ўсиши сабабли ўтган йиллардаги кўпгина нарх афзалликлари йўқолиб кетди. 1997 йилга нисбатан, 2003 йилда белорус саноатида ишчи кучининг ялпи харажатлари Россияга нисбатан энг камида 20% га юқоридир. Айти пайтда, иш ҳақи ошишининг салбий таъсири, маълум даражада меҳнат самарадорлигининг ўсиши билан компенсация қилинди ва аҳолининг тўлов қобилиятини ошиши эса ички бозорда талабнинг мунтазам ўсиб боришининг муҳим манбаига айланди.¹

Шундай қилиб, глобаллашув шароитларида рақобатнинг кескинлашуви, юқори иш ҳақи кўпинча маҳсулот рақобатбардошлигини чекловчи омилга айланишига олиб келар экан. Ўзбекистон иқтисодиёти учун халқаро тажрибаларни қўллашда бу жиҳатларнинг эътиборга олиниши тақозо этилади, чунки ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётнинг асосий мақсади - жамиятнинг ҳар бир аъзоси фаровонлигини оширишдан иборат, бу эса аҳолининг харид қобилиятини оширишни назарда tutади. Шунга боғлиқ равишда, ҳам ички, ҳам жаҳон бозорларида маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш учун, ишлаб чиқариладиган маҳсулот нархида иш ҳақи харажатлари улушини ошириш имкониятларини назарда тутувчи имкониятларни излаш зарур.

¹ Беларусь: окно возможностей для повышения конкурентоспособности и обеспечения устойчивых темпов экономического роста. Страновой экономической меморандум для Республики Беларусь <http://luchenok.narod.ru/interpren.paf>. (10 июнь 2005 й.).

Нарх рақобатбардошлигининг бошқа муҳим омили моддий ресурсларнинг, шу жумладан, энергия манбаларининг баҳоси ҳисобланади. Энергия манбалари нархининг ўсиши жаҳон нархларини оширган ҳолда кўпгина мамлакатлар саноатига кучли таъсир кўрсатади. Бу, айниқса, жуда кўп электр энергияси талаб этадиган рангли металллар олиш ва қайта ишлаш соҳасида яққол кўзга ташланади. Алюминий ишлаб чиқаришда истеъмол қилинадиган электр энергияси баҳоси умумий харажатларнинг 1/3 қисмини ташкил этади. Шу сабабли, алюминий бозоридаги рақобатбардошликка турли мамлакатларда нафақат хом ашёнинг мавжудлиги, балки электр энергиясининг арзонлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Масалан, 1980 й.дан бери АҚШда битта ҳам алюминий заводи қурилмади, мамлакатда мавжуд эритиш қудратларининг тахминан 40% эса Бонневил гидроэлектрэнергиясидан фойдаланган ҳолда Тинч океаннинг шимоли-ғарбий соҳилида тўпланган.¹

Россиялик алюминий ишлаб чиқарувчилар рақобатчиларга нисбатан анча арзон электрэнергиясига эгадирлар, бироқ тайёр маҳсулот қаторида дастлабки хом ашёни ташиш харажатларининг юқорилиги туфайли эса уларнинг нарх бўйича рақобат устуворликлари камайиб кетади. Натижада россиялик алюминий ишлаб чиқарувчиларнинг ташиш харажатлари ҳар бир тонна эритилган металл учун асосий ғарбдаги рақобатчилар харажатида 50-100 АҚШ доллариға ошади, экспертлар эса четга етказиб бериладиган ҳар бир тонна алюминийдан ўртача 280-370 доллар кам фойда олинади, деб баҳолайдилар. Бир тонна алюминий баҳоси Россияда 1995 й.да 1494 доллар, ғарб мамлакатлар фирмаларида эса 1291 долл., Канадада 1120 долл., Австралияда 1154 долл., Францияда 1232 долл.ни ташкил этди.

Халқаро савдони фаоллаштириш шароитларида бошқа мамлакатлар бозорларига чиқиш учун ишлаб чиқарувчилар томонидан нарх омилидан фойдаланиш стратегияси жуда кўп миқдордаги савдо тортишувларини келтириб чиқарди, нисбатан кенг тарқалган

¹ Головина А.Н., Разлетовская Е.В. Оценка тенденций развития отечественного и мирового рынка алюминия. Маркетинг в России и за рубежом, 2000, №4.

кўриниши - демпинг уларнинг энг муҳим объектидир. 2001 йилда ЕИ томонидан Россия экспортига нисбатан 11 антидемпинг тадбири қўлланди, Россиянинг кўрган зарарлари эса йилига 600 млн. доллар суммада баҳоланди.¹ ЕИ Россияни бозор иқтисодиёти давлат деб тан олгандан сўнг, Россиянинг кўплаб компаниялари уларга қарши аввал жорий этилган чекловчи тадбирларни қайта кўриб чиқиш илтимоси билан Еврокомиссиянинг мувофиқ органларига мурожаат қилдилар. Кейинроқ Россиянинг ўзи маҳаллий ишлаб чиқарувчилар манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда Украинага қарши антидемпинг тадбирларни жорий эта бошлади. Украинадан назорат қилинмайдиган қувур маҳсулотларининг Россияга демпинг импорти ҳажмининг стихияли ўсиши натижасида россиялик қувур ишлаб чиқарувчиларнинг молиявий йўқотишлари 500 млн. доллардан ҳам ошиб кетди. Ишлаб чиқаришни қисқартирмаслик учун улар ўз маҳсулотларини ташқи бозорларга чиқаришга мажбур бўлдилар, бу эса қўшимча вақт ва молия ресурсларини талаб қилди.²

Товар нархлари бўйича рақобатбардошликни оширишнинг муҳим омиларидан бири валюта айирбошлаш курси сиёсати ҳисобланади. Валюта курси динамикаси ташқи савдо билан бир қаторда бутун иқтисодиётга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Номинал валюта курсининг пасайишида аниқ бир миқдордаги хорижий валютани сотиб экспортёр кўпроқ миқдордаги миллий валютага эга бўлади, бу эса экспорт ривожланишини рағбатлантиради. Бундан ташқари, ЭКВдаги экспорт баҳоси пасайиши эҳтимоли бор, яъни рақобатбардошликнинг нарх омили кучаяди. Бироқ, валютанинг мумкин бўлган девальвацияси чегаралари мавжуд бўлиб, бу мамлакатнинг ташқи қарзлари ва аҳолининг ҳаёт даражасида акс этади.

¹ Российские экспортёры начинают бороться с антидемпинговыми пошлинами. <http://www.metalltorq.ru>

² Российские пошлины против украинских труб. <http://www.metall.net.ua> (16.09.2005); Введение антидемпинговых пошлин на поставки труб из Украины, по мнению уральских производителей труб, способствует стабилизации ситуации на отечественном трубном рынке. <http://www.metalloprokat.ru> (17.01.2006).

Миллий валюта курсига бевосита боғлиқ ички нархларнинг нисбатан паст даражаси, ички бозорни ҳимоя қилишга, товар экспортининг ижобий динамикасига ёрдам беради, хорижий инвестициялар оқимини оширади.

Шундай қилиб, XX аср охирида ХХР ва Ҳиндистонда узоқ муддат "арзон" миллий валюталар сиёсатини амалга оширдилар, ушбу мамлакатлардаги ички нархлар даражаси ривожланган мамлакатлар ички нархларига нисбатан паст даражада шакланди. Айни пайтда, ҳар икки мамлакат ичидаги пулнинг харид қобилияти ва инфляцияга қарши кураш 1990 йилларда ушбу мамлакатлар иқтисодий сиёсатида биринчи даражали аҳамиятга эга бўлди. Бу эса мазкур мамлакатларда истеъмол нархлари ўсиш даражасининг валюта курсининг пасайиш даражасига тенглашишига олиб келди. Масалан, ХХРда экспертлар берган баҳога кўра, 1985 йилдан 1995 йилгача бўлган даврда истеъмол нархлари 2,83 мартага ўсди, миллий Хитой валютасининг номинал курси эса 2,84 мартага пасайди.¹

Ҳозирги кунда фаол экспорт сектори, аҳамиятли захираларга эга бўлса-да, ушбу мамлакатлар, нарх рақобатлари сабабли ташқи бозорларни йўқотиб қўйиш хавфи туфайли валюта курсларини оширишга ҳаракат ҳам қилмайдилар.

Нарх рақобатбардошлиги учун курашда валюта курсини пасайтиришдан келадиган классик самара 2001-2003 йилларда ривожланган мамлакатларда кузатилган эди, бунда Япония, ЕИ ва АҚШ валюта (доллар, евро, йена) курслари нисбатини ўзгартириб, ташқи савдонинг ўсишини таъминладилар, Лотин Америкасида эса 2002 йилдаги девальвациялар импортнинг қисқаришига олиб келди. Валюта курсини маҳаллий валюта харид қобилияти билан бевосита боғлаш каби "консерватив" тамойилнинг миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш учун жуда муҳим эканлиги маълум бўлди. Шунини ҳам таъкидлаш зарурки, йирик мам-

¹ Салицкий А.И., Шахматов А.В., Макеев Ю.А. Валюта и конкурентоспособность: мировой опыт и специфика России. "Банковское дело", 2005, №4.

лакатларда экспорт йўналиши учун бошқалардан кўпроқ имтиёз бериш валютани ҳаддан зиёд мустаҳкамлаш натижасида нарх рақобатбардошлигининг йўқолишига олиб келиши мумкин.

Валюта соҳасидаги жаҳон тажрибаси таҳлили, ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг нарх рақобатбардошлиги унинг самарадорлигига боғлиқ эканлигини кўрсатмоқда. Айтиш пайтда давлат, барқарор иқтисодий ўсиш ва иқтисодиёт мувозанатини сақлаб туришга эришиш мақсадларида нарх рақобатбардошлигига эришишда валюта бошқарувининг оптимал механизмларини шакллантириши лозим.

Умуман, ривожланаётган мамлакатларда товарларнинг нарх рақобатбардошлигини ошириш бўйича тадбирларни амалга киритилиши, ривожланган мамлакатларга саноат товарларини экспорт қилиш ҳажмининг кўпайишида, айниқса, сезилди, яъни 1970 йилдан 1990 йилгача йилига 12% ни ташкил этди. Саноат товарлари экспортида ривожланаётган мамлакатларнинг улуши 1980 йилдаги 12% дан 1996 йилга келиб 25% гача етди. Ривожланаётган мамлакатлар томонидан саноат моллари экспортининг ўсишига қарамай, ривожланаётган мамлакатлардан (Хитойдан ташқари) ривожланган мамлакатларга саноат товарлари экспортининг умумий ҳажми ОЭСР мамлакатлари ЯИМнинг тахминан 15% ни ташкил этди.¹

Ривожланаётган мамлакатларга мазкур сиёсатни амалга оширишга ривожланган мамлакатларнинг ўзи ёрдам кўрсатди, яъни хизмат кўрсатиш соҳасини кенгайтириш ҳисобига янги иш жойлари билан таъминлаган ҳолда, шахсий ишлаб чиқаришларини хорижга кўчирдилар. Сўнгги йилларда коммуникация секторининг ривожланиши шунга олиб келдики, хизмат кўрсатиш янада трансмиллий хусусиятга эга бўла бошлади.

Шундай қилиб, жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, миллий маҳсулотнинг нарх бўйича рақобатбардошлигини ошириш мақсадларида кўпгина мамлакатлар ўз фаолиятларини корхонанинг моддий ва бошқа

¹ Угроза - дешёвый труд. Обзор зарубежной прессы. - Ташкент, ЦЭИ, 2004, выпуск №4. С. 43.

харажатларини, шунингдек, солиқ тўловларини камайтирувчи шароитларни яратишга қаратдилар. Бунинг учун давлат товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида бевожита алоқаларни ўрнатишга, рақобат муҳитини ривожлантиришга ёрдам беради, тармоқлараро кластерларни шакллантиради, харажатларни камайтириш ва инновация фаолиятининг ресурсларини тежаш мақсадида рағбатлантирувчи омиларни жорий этади. Бунда атроф-муҳитни ифлосланишини олдини олувчи экологик меъёрлар таъсири кескинлашади. Мазкур ёндашувлардан миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш сиёсатини шакллантиришда Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олган ҳолда фойдаланиш мумкин.

4.2. Давлат нарх сиёсати - рақобатли нархлар шаклланишининг асоси сифатида

Давлатларнинг умумий иқтисодий маконларга интеграциялашуви мулкчиликнинг турли шаклларидаги корхоналарнинг ўзаро муносабатлари, биргаликда ҳарakat қилишлари орқали амалга ошади. Бозор шароитларидаги халқаро иқтисодий муносабатлар бу давлат тузилмалари ёрдамида корхоналарнинг ўзаро алоқаси ва тортишувлари майдонидир. Агар корхона билан давлатнинг иқтисодий манфаатлари рақобатбардош афзалликларга эришишга йўналтирилган бўлса, бундай мамлакатларда иқтисодиётнинг динамик ривожланиши юз беради. Иқтисодиётнинг реал сектори рақобатбардошлик даражаси, пировардида, корхоналарнинг хўжалик алоқаларини бошқариб турувчи иқтисодий механизм ва воситаларнинг самарадорлигига боғлиқ. Бозор иқтисодиётида нарх шаклланиши қоидаларини белгиловчи энг муҳим воситалардан бири, нархни шакллантириш мезаними ҳисобланади. ЖСТ (Жаҳон савдо ташкилоти)га кириш жараёнида Ўзбекистон олдида мураккаб вазифа турибди - ишлаб чиқаришни максимал самарадорлигига ва рақобат афзалликларига эришиш мақсадларида чиқим ва нархларни шаклланишга

давлатнинг таъсир кўрсатишини сақлаган ҳолда, бозор нархларига тўлиқ равишда ўтиш масаласи.

Нархлар шаклланиши муаммоларига тегишли мавжуд иқтисодий назарияларни икки асосий йўналиш бўйича гуруҳларга ажратиш мумкин:

- "бозор нархларининг шаклланиши масалаларида давлатни бошқарувчилик вазифасидан буткул четлаштириш" тезисига асосланган;

- тенг миқдорда тармоқлараро алмашинув шароитларини шакллантириш, маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларни қўллаб туриш мақсадларида нарх шаклланишида давлат томонидан тартибга солишнинг зарурлигини назарда тутувчи.

Бизнинг фикримизча, иккинчи ёндашув нисбатан асослироқ, чунки бозор ислохотларини амалга ошириш жараёнида шундай бизнес-муҳитни шакллантириш лозимки, у маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларга бир хил иқтисодий шароитларда фаолият юритишга, ишлаб чиқарган товарларини ишлаб чиқариш харажатларини қопловчи барқарор балансланган нархлар бўйича алмашишларига имконият яратиши керак.

Нарх шаклланишини тартибга солишнинг самарали модели маҳаллий маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини оширишга ёрдам кўрсатиши керак. Бунда корхонанинг соф даромади қўламлари "олиб сотарлик омиллари" (нархларни ошириш ўйини)га эмас, балки ресурслардан самарали фойдаланишга боғлиқ бўлиши керак. Табиий-иқлим, географик ва бошқа хўжалик субъектининг фаолиятига боғлиқ бўлмаган омилларнинг ишлаб чиқариладиган маҳсулот таннархига таъсирини нарх шакллантириш механизми (рента ва бошқа тўловлар) ёрдамида турли чегараларда "текислаб юбориш" зарур. Давлат бошқарувининг яна бир муҳим вазифаси, ижтимоий товар ишлаб чиқарувчиларини импорт маҳсулотлар билан бир қаторда, маҳаллий корхоналар товарларига ҳам қўйилиши мумкин бўлган демпинг (асоссиз равишда пасайтирилган) нархлардан ҳимоя қилишдан иборат. Бу нарсани импорт маҳсулотлари бўйича асосланган равишда "келтириладиган молларга устама нарх" (акциз ёки бож) жорий этиш, маҳаллий товарлар бўйи-

ча эса - харажатлар таркибини шакллантириш қоидалари ва алоҳида харажатларнинг меъёрий кўрсаткичларини ўрнатиш, таннархни калькуляция қилиш тизимини яхшилаш, барча корхоналар учун қонун томонидан тасдиқланган ҳамма учун мажбурий бўлган меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кам ва энг юқори ставкаларини тасдиқлаш орқали амалга ошириш мумкин. Бундан ташқари, нархлар шаклланишининг давлат томонидан тартибга солиб туришда кончилик саноати маҳсулотлари, ёнилғи-энергетика мажмуаси, металлургия, шунингдек, монополистлар товарлари (хизматлари) нарх (тариф)ларининг белгиланиши устидан назорат қилиш ҳам кўзда тутилади. Умуман олганда, нарх шаклланишининг давлат томонидан бошқариш тизими давлатнинг нарх бўйича сиёсати йўналишлари асосида шакланган бўлиши лозим.

Агар фирманинг нарх сиёсати турли усулларни қўллаш йўли билан кўпроқ даромад олишга йўналтирилган бўлса, давлат нарх сиёсатини эса тарихий ривожланишнинг муайян даврида амалга ошириш кўзда тутилган умуммиллий вазифаларни бажаришга мақсадли йўналтириши зарур бўлади. Ҳозирги замонда миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш, иқтисодий барқарорликка эришиш, ресурсларни тежаш, инсонларда моддий бойликларни истеъмол қилишда (инсоний имкониятни меъёрда такрор барпо бўлиши даражасида) мўътадилликни тарбиялаш бундай вазифалар қаторига киритилади.

Халқаро савдо маҳсулотнинг сифати ва шаклланувчи нархлар даражаси орқали иқтисодиётнинг самарадорлигини белгиловчи натижавий элемент (унсур) ҳисобланади. Аввал айтиб ўтганимиздек, маҳсулот нархи, нафақат товар ишлаб чиқарувчига, балки давлат томонидан яратилган бизнес-муҳитни шакллантирувчи қоидаларга ҳам боғлиқ. Нарх шаклланиши бўйича муқобил қоидаларни ўрнатиш соҳасида давлат ва товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги ҳамкорлик самарадорлиги, кўп жиҳатдан ишлаб чиқариладиган товарларнинг рақобатбардошлигини белгилаб беради. Шу сабабли, иқтисодиётни, жумладан, нарх шаклланишини

тартибга солишдан давлатнинг максимал даражада чекинишини тавсия этувчи ҳозирги замон назариясининг асосланмаганлиги янада яққолроқ кўринмоқда.

Нарх шаклланишига давлатнинг аралашувини талаб этувчи энг муҳим омиллардан бири қаторида, хом ашё, ёқилғи-энергетика ва бошқа товарларга дунё нархларининг кескин "ўсиб кетиши" саналади. Кейинги йилларда Ўзбекистон учун алоҳида аҳамиятга эга бўлган товарлар, яъни олтин, мис, табиий газ, пахта толаси, нефть ва бошқа товарлар нархларида кескин ўзгаришлар бўлмоқда. 2006 йилнинг апрелида асл металлар фьючерслари бир троя унцияси 600 доллардан ҳам ошиб кетди. Миснинг жаҳон нархи 2006 йил бошида ўртача 25% га ошди, ўша йилнинг 5 апрелидан бошлаб эса Шанхай (Хитой) биржасида бир тоннасининг нархи 6420 доллардан тушмади. Айти пайтда сўнгги йилларда пахта толаси нархи пасайиб борди. 2006 йилнинг май-июнида пахта етказиб бериш бўйича тузилган шартномаларда бир фунтининг баҳоси 46,5 - 47,0 центга тушиб кетди.¹ Жорий йилнинг апрель ойида нефть баҳоси ўзининг энг юқори даражасига етди - бир барели 72 доллар бўлиб, сўнгги уч йил ичида уч мартаба қимматлашди.²

Нархларнинг бундай ўзгариши объектив омиллар билан бир қаторда, товар сотувчиларининг олиб-сотарлик фаолиятлари билан ҳам боғлиқдир. Бундай "нархлар кўтарилиши" сўзсиз Ўзбекистон ва бошқа мамлакатларнинг ички бозорларидаги нархларнинг шаклланишига ҳам сезиларли таъсир кўрсатади.

Ҳисобларнинг кўрсатишича, 2001 ва 2005 йиллар орасида энергия манбаларининг ички нархлари қуйидаги тарзда ошди: аҳоли учун электр энергияси нархи - 6,2 марта, саноат учун эса - 2,6 марта, нефть - 2,3 марта, табиий газ - 4,0 марта, автобензин - 1,5 мартага ошиб кетди. Шунингдек, мазкур давр ичида ички ва жаҳон бўйича нархлар нисбати ҳам ўзгарди, мувофиқ равишда, аҳоли учун электр энергияси - 25,8% дан 61,8% гача, саноат учун электр энергияси - 44,6% дан 45,5%

¹ Манба: www.teksiika.com

² Манба: www.news.bbc.co.uk

гача, нефть - 29,1% дан 19,9% гача, табиий газ - 27,3% дан 32,1% гача.

Бироқ ёқилғи-энергетика мажмуасига қарашли корхоналарнинг ишлаб чиқариш фаолияти таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, нархларнинг ўсиши ишлаб чиқариш муҳитини шаклланиши учун замин бўла олмас экан. Бундан ташқари, энергия, шунингдек, бошқа хом ашё манбалари нархининг ўсиши иқтисодийнинг ишлов бериш ва қайта ишлаш тармоқларининг рентабеллигига салбий таъсир кўрсатди. Бизнинг фикримизча, ЁЭМ (ёнилғи-энергетика мажмуаси) корхоналари фаолиятининг самарадорлигини ошириш ва такомиллаштириш муаммоларини ҳал этиш учун энергия ресурслари нархининг ўсиши эмас, балки иқтисодийнинг мазкур соҳасига етказиб бериладиган маҳсулотлар нархининг асоссиз ўсишини тўхтатиб қолиш муҳимдир. Бу муаммо давлатнинг нарх сиёсати талаблари ва миллий иқтисодийнинг рақобатбардошлигини ошириш сиёсати талабларини эътиборга олган иқтисодий механизмларни амалга киритиш асосида ҳал этилади.

Рақобатбардошликни оширишга йўналтирилган воқита ва тадбирларни ишлаб чиқишни, давлат нарх сиёсатининг талаб ва мажбуриятларига риоя этиш асосида амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Нарх сиёсатини энг кам "истеъмол савати" ва "инсоний салоҳият"га киритилмаган хом ашё, истеъмол товарлари (хизматлари) қиймат баҳосини оширишга ва айни пайтда ишлаб чиқариш соҳасида фойдаланишга мўлжалланган меҳнат воситалари ва бошқа ресурслар, шунингдек, биринчи даражали истеъмол товарлари қийматини камайтиришга йўналтириш лозим.

Маҳаллий ишлаб чиқарувчилар учун бир хилдаги иқтисодий шароитлар яратган ҳолда, давлат кончилик ва хом ашё тармоқлари, ёқилғи-энергетика ресурслари, металллар ва, шунингдек, энг муҳим истеъмол моллари нархларининг кескин кўтарилиб кетишининг олдини олиши керак. Одатда, бундай маҳсулот турларини табиий монополиялар ва корхона-монополистлар ишлаб чиқарадилар. Бундан ташқари, давлат қуйдагиларга ёрдам кўрсатиши шарт:

- эквивалент товар айирбошлаш шароитини яратишга (айниқса, қишлоқ хўжалиги ва саноат товар ишлаб чиқарувчилари ўртасида);

- бандликни ошириш мақсадида сифати бўйича ўртача бўлган ер ва бошқа табиий ресурсларни ишлаб чиқариш фаолиятига жалб этишга (фойдали компонентлар таркибининг камлиги, ер ҳосилдорлигининг пастлиги, узоқлик, етиб боришнинг қийинлиги ва бошқа омиллар);

- меҳнатга мувофиқ равишда ҳақ тўлашни ҳамда ишлаб чиқаришнинг мазкур омиллари фаолиятини рағбатлантиришни ошириш мақсадларида товар ишлаб чиқарувчилар соф даромадининг одилона даражасини таъминлашга;

- экологик барқарорлик, ресурсларни тежаш, ресурслардан самарали фойдаланиш, меҳнат фаолияти хавфсизлигини таъминлашга эришишда;

- монополистлар маҳсулотлари нархларининг ўзгариши устидан назорат ўрнатишга;

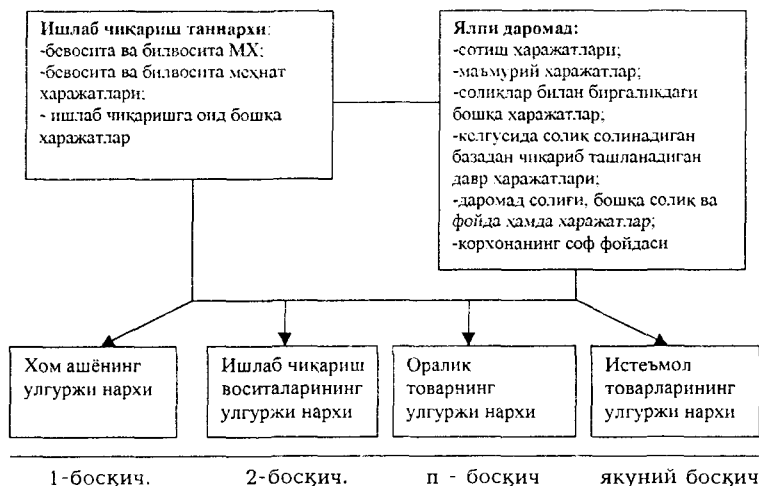
- кредит ресурслардан фойдаланиш учун фоиз ставкаларини камайтиришга.

Нарх сиёсатини нарх шаклланишининг мувофиқ қонун-қоидаларини, солиқ тўловларини жорий этиш, молиявий натижалар ва хўжалик механизми тизими таркибига кирувчи бошқа воситаларни шакллантириш йўли билан амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги кунда давлат, нархларнинг қарор топиш механизмида ўз аксини топган нарх шаклланишининг алоҳида қоидаларини ўрнатган (4-чизма).

Давлат томонидан белгиланган қоидаларга асосан, нархлар маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ва ялпи даромадни ҳисобга олган ҳолда шаклланади. Бир қатор бозорларда рақобатнинг етарли даражада эмаслиги, айтиқса, саноат-техник аҳамиятдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш соҳаларида, монополист, одатда, барча харажатларни таннарх таркибига, солиқ ва тўловларни эса давр харажатларига (электроэнергия, металллар, пахта толаси ва ҳ.к.) киритади. Агар нархлар рақобат ривожланган бозорларда шаклланса, у ҳолда нархлар талаб ва таклиф асосида юзага келади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА 1992 Й.ДАН БОШЛАБ АМАЛДА ҚўЛЛАНИБ КЕЛИНАЁТГАН НАРХ ШАКЛЛАНТИРИШ ШАРТЛАРИ БЎЙИЧА НАРХЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Нарх шаклланишининг бундай механизми шартларида монополистларнинг ишлаб чиқариш харажатлари устидан самарали назоратни таъминлаш, солиқ солишнинг бир хилдаги қоидаларини яратиш, ресурсларни тежаш ва экологик барқарорликка эришиш сиёсатини ўтказиш жуда мураккаб (бу ҳақда келгуси бўлимларда батафсилроқ маълумот берилади).

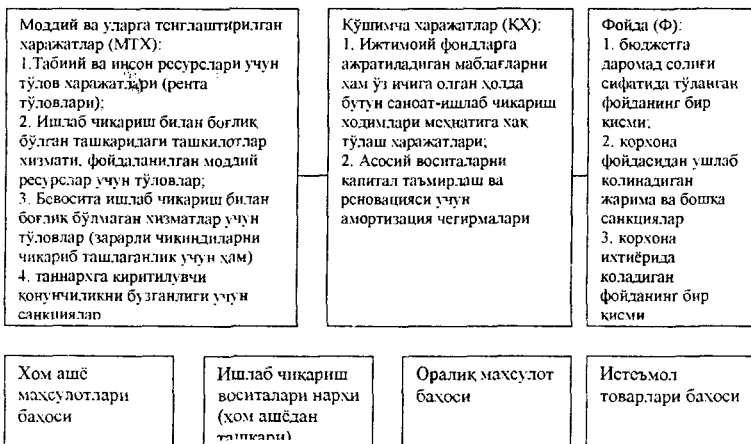
Бизнинг фикримизча, юқори даражада монополлашган иқтисодиёт шароитлари учун "ишлаб чиқариш харажатлари баҳоси" тамойиллари асосида юзага келадиган нарх шаклланиш механизmidан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.¹ Нарх шаклланишини тартибга солишнинг мазкур механизmidан кон саноати, ЁЭМ, металлургия саноати маҳсулотлари ва бошқа баъзи стратегик муҳим соҳаларда фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бу соҳаларда, асосан, табиий монополиялар ва корхона-монополистлар фаолият юрита-

¹ Воронин С.А. Ценообразование как фактор повышения конкурентоспособности продукции. - АН РУз, Институт экономики, Ташкент, 2005. С. 5-11.

дилар. Бу ҳолатда нарх моддий ва уларга тенглаштирилган харажатлар, қўшимча харажатлар ва фойда суммаси сифатида шаклланади (5-чизма).

5-чизма

**МОНОПОЛ БОЗОРЛАР, ШУНИНГДЕК, СТРАТЕГИК СОҲАЛАРДА
"ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ БАҲОСИ"НИНГ
ШАКЛЛАНИШ МЕХАНИЗМИ**

Давлат тенг рақобат шароитларини яратиш мақсадида фойда суммасининг (Ф) қўшимча харажатларга (ҚХ) нисбати сифатида ҳисобланадиган рентабелликнинг юқори ва қуйи чегараларини белгилаб бериши лозим. Бундай ҳолларда рентабелликни алоҳида тармоқлар бўйича табақалаштиришга зарурият бўлмайди, чунки бу кўрсаткичларни ҳисоблашда моддий ва уларга тенглаштирилган харажатлар эътиборга олинмайди. Монопол бозорларда нархлар устидан давлат назорати ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол моллари нархларининг шаклланиши учун асос бўлиб ҳисобланувчи хом ашё маҳсулотларининг мувозанатли нарх тизимини шакллантиришга имкон яратади (шу жумладан, кичик ва ўрта бизнес маҳсулотлари учун ҳам). Нарх шаклланишининг бундай йўлидан фойдаланганда, корхоналар фаолиятини ишлаб чиқарадиган маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини оширишга йўналтирувчи солиқ солишнинг самарадор тизимлари

ва камхаражат механизмларни ишлаб чиқиш учун шароитлар юзага келади. Юридик шахслар учун даромад солиғи ягона солиқ бўлиши керак, шунингдек, маҳсулот таннархига киритиладиган рента тўловлари ҳам. Бундан ташқари, барча корхоналар сув, ер, меҳнат ресурслари, ўсимлик ва ҳайвонот бойликларидан фойдаланганликлари учун ҳам тўлиқ ҳажмда ҳақ тўлашлари керак. Кончилик корхоналари эса маҳсулот таннархига киритиладиган ер ости бойликларидан фойдаланганликлари учун ҳам тўлиқ ҳажмда рента тўлаши шарт. Корхонанинг барча харажатларини тармоқлар бўйича каби, харажатлар элементлари бўйича ҳам гуруҳларга ажратиш талаб этилади. Бу уларни назорат қилишни енгиллаштиради ва товар ишлаб чиқарувчиларни табиий ва инсон ресурсларидан оқилона фойдаланишга ундайди (бу масалалар келгуси бўлимларда батафсилроқ кўриб чиқилади).

Маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларнинг рақобатбардошлигини ошириш мақсадида давлат иқтисодиётнинг асос бўлувчи тармоқлар (энергетика, металл ва бошқалар) маҳсулотлари нархларини бошқариб туриши лозим. Бу вазифани ҳал этиш учун кўпгина мамлакатлар бир қатор тадбирлар тизимини амалга оширадilar. Масалан, Россияда 2005 йилнинг ноябрь ойида Тарифлар бўйича федерал хизмат ва Иқтисодий ривожланиш вазирлиги томонидан 2006 йилгача газнинг улгуржи нархининг ўртача ўсишини 11% гача чеклашга қарор қабул қилинди, айти пайтда эса "Газпром" тарифларни 22% гача оширишни таклиф қилган эди.¹ "Газпром" 2006 йилда тартибга солиб туриладиган нархлар (9 млрд. руб.) бўйича газни сотганда зарар кўришини башорат қилишига қарамай, давлат газдан ёқилғи ёки хом ашё сифатида фойдаланадиган корхоналарнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун ушбу тадбирларни қабул қилди.

Давлатнинг нархлари тартибга солиб туриладиган товарлар рўйхатини қонуний даражада белгилаб бериши мақсадга мувофиқдир. Бизнинг фикримизча, товарларнинг бу гуруҳига кончилик саноати, ёқилғи-

¹ Манба: ИА RusEnergy, 4.05.2006.

энергетика мажмуаси, табиий монополиялар маҳсулотлари, шунингдек, ижтимоий аҳамиятга эга товарларни киритиш зарур. Бундан ташқари, мазкур гуруҳга агар етарли даражада сабаб ва асослар (нарх даражасининг кескин ўзгариши, ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқариб кетиши ва б.) мавжуд бўлса, корхона-монополиялар ёки бошқа субъектлар томонидан ишлаб чиқариладиган товарларни ҳам киритиш керак. Ижтимоий ташкилотлар, монополияга қарши, суд ва бошқа органлар товарларни бу гуруҳга киритиш ташаббускори бўлиши мумкин.

Тартибга солиб туриладиган нархлар бўйича товарларни давлат томонидан сотиб олишда давлат мазкур хўжалик юритувчи субъектлар учун мўлжалланган товарлар нархининг асоссиз равишда кўтарилиб кетишини олдини олиш, пасайтириб юборилган нархларнинг ўрнини тўлдириш (масалан, давлат эҳтиёжлари учун пахта хом ашёси, буғдой, минерал ва бошқа ресурслар сотиб олишда) тўғрисида қайғуриши лозим.

Мазкур тамойилларга сўзсиз амал қилиш ва уларни қонуний тарзда мустаҳкамлаб қўйиш мақсадида Ўзбекистон Республикасида нарх шаклланиши ва нарх сиёсати тўғрисида қонун қабул қилиш, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Бундан ташқари, давлатнинг нарх сиёсати товар ишлаб чиқарувчилар фаолиятининг самарадорлигига боғлиқ бўлмайдиган ташқи омиллар таъсирини республикада ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг нарх даражасига тенглаштиришга ҳам йўналтирилган бўлиши лозим (табиий-иқлимий, географик шароитлар, жаҳон бозоридаги нархларнинг, миллий валюта курсининг ўзгариши ва ҳ.к.). Шунингдек, бир турдаги (токарлик, слесарлик ва б.) ишлар бўйича 1 соатлик иш вақтининг қиймат баҳосини, бошқа омиллар таъсири ва корхоналарнинг солиқ тўловлари учун харажатларни тенглаштиришга ҳам ёрдам қилиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Ҳар жиҳатдан бенуқсон вариантда, товар нархи, асосан, олиб-сотарлик анъаналарини эмас, балки ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш самарадорлигини акс эттириши керак. Шундай қилиб,

нарх шаклланишида давлат томонидан фойдаланиладиган механизмлар, солиқ тўловлари ва бошқа иқтисодий воситалар нархлар даражасига ҳам ички, ҳам жаҳон бозорларида маҳаллий маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини камайиб кетишига олиб келувчи ниҳоят даражада оғир юк бўлмаслиги керак.

Кўплаб маҳаллий товарларнинг рақобатбардошлик даражаси пастлигича қолаётган бир пайтда, миллий ишлаб чиқаришни четдан келтириладиган маҳсулотларнинг демпинг нархидан ҳимоя қилиш талаб этилади. Давлат томонидан иқтисодиётни бошқаришдаги бу йўналиш нарх сиёсатида ҳам ўз аксини топиши керак. Бунда икки стратегияга амал қилиш мақсадга мувофиқ:

- агар худди шундай товарлар республикада ишлаб чиқарилса, у ҳолда импорт қилинадиган товарлар нархларига, биринчи навбатда, устама ҳақнинг керакли даражасини белгилаб олиш керак (импорт учун акциз кўринишида) ва у 5-10 йил давомида минимумга келтирилиши ёки умуман бекор қилиниши лозим.

- агар шундай товарлар мамлакатда ишлаб чиқарилмаса, унда давлат нарх сиёсатининг юқорида келтирилган тамойилларига амал қилиш керак бўлади (даб-дабали, зеб-зийнат буюмларини қимматлаштириш; хом ашё, ярим тайёр маҳсулотлар, техника ва технология ҳамда биринчи даражали энг зарур товарларни арзонлаштириш).

Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишда экспорт қилинадиган товарларнинг рақобатбардошлиги катта аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда Ўзбекистон экспортида хом ашё маҳсулотлари (пахта толаси, энергия манбалари, мис), шунингдек, оралиқ истеъмол товарлари ҳам (мис, йигирилган ип, матолар ва ҳ.к.) етакчи ўринни эгаллайди. Экспертларнинг фикрига кўра, ҳар турдаги истеъмол ва бошқа товарлар рақобатбардошлигининг пастлиги энг аввало божхона тўловларининг юқорилиги (экспорт қийматининг 0,2 %), савдо бозорларига етказиш харажатларининг кўплиги билан боғлиқдир.¹ Экспорт тадбирлари учун

¹ Абдуразаков А. Экспортная приоритетность // Экономическое обозрение, 2006. №3. С. 62-68.

кетадиган харажатлар экспорт қийматининг 1% ни ва умумий зарарлар 40 млн. АҚШ долларини ташкил этади. Ўзбек юкларининг учинчи мамлакатлар орқали олиб ўтиш харажатларининг ўзи экспорт қийматининг 24% га тўғри келади ва бу дунёда энг юқори кўрсаткичлардан бири ҳисобланади (ЕИ мамлакатларида - 13%, Лотин Америкасида - 17%).

Экспортнинг нарх рақобатбардошлигини пасайтирувчи яна бир омил, бу маҳсулотни стандартлаштириш ва сертификатлаш харажатларидир. Республика экспорт қиладиган товарларнинг нарх бўйича рақобатбардошлигини ошириш мақсадида корхоналарнинг боғхона расмийлаштируви, маҳсулотни стандартлаштириш ва сертификатлаш, шунингдек, транспорт харажатларини камайтириш бўйича тадбирларни амалга ошириш керак.

Мазкур ёндашувлардан фойдаланиш маҳаллий корхоналарга ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва харажатларини камайтириш бўйича тадбирларни амалга ошириш учун имконият беради. Акс ҳолда уларни инқироз кутади.

Юқорида қайд этилган нарх шаклланишини тартибга солиш механизмларини амалда қўллаш натижасида иқтисодиётда корхоналарга экологик тоза, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш фойдали бўладиган бизнес-муҳит шаклланади. Иқтисодиётнинг асосини ташкил этувчи тармоқлар маҳсулотларининг мувозанатли нархлар тизими юзага келиб, у иқтисодиётнинг ишлов берувчи ва бошқа соҳаларидаги нархларнинг шаклланиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

4.3. Нарх шаклланишининг макро ва микроиқтисодий шарт-шароитлари

Бозор иқтисодиётининг муҳим талабларидан бири ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга эркин нарх шаклланишидир. Бозор шароитида корхона талаб ва таклиф нисбатидан келиб чиқиб мустақил нарх белгилаш имконига эга бўлади. Шу билан бирга, кейинги йилларда

нархлар ишлаб чиқариш чиқимларини ҳам ўз ичига олиши зарурлиги тобора кўпроқ тушунилмоқда. Бундай тенденция ўтиш иқтисодиёти мамлакатларда ҳам, ривожланган бозор иқтисодиётли давлатларда ҳам кузатилмоқда.

Ўзбекистон иқтисодиётининг аксарият тармоқларида нархни шакллантириш асосан бозор тамойиллари асосида амалга оширилмоқда. Фақат тоғ-кон тармоқлари, ёнилғи-энергетика мажмуаси соҳалари, шунингдек, ишлаб чиқариш чиқимлари нархга таъсир қилмайдиган фаолият соҳалари бундан мустасно. Марказлашган бошқарув тизимидан мерос қолган монопол "анъаналар"ни ҳисобга олиб, шунингдек, хўжалик юртишнинг бир хил шароитларини яратиш мақсадида давлат нарх белгилаш жараёнларини бошқариш вазифасини бажариб келмоқда. Бунга ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларни шакллантириш қоидаларини жорий этиш, шунингдек, корхоналар даромадларига солиқ солиш мақсадида молиявий натижаларни белгилаш йўли билан эришилади. 1994 йилдан бошлаб республикада харажатларни шакллантиришнинг ўзига хос тартиби амал қилиб, унга кўра корхона томонидан нарх белгилашда ишлаб чиқариш таннархи ва давр харажатлари ҳисоблаб чиқилади. Бунда, жорий харажатлар, маъмурий ва бошқа айрим харажатлар давр харажатлари (ялпи фойда)га киритила бошланди. Маҳсулотнинг "тўлиқ таннархи" ибораси нарх белгилаш бўйича услубий қоидалардан умуман чиқарилиб ташланган эди. Натижада маҳсулотнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини белгиловчи тўлиқ таннархига нисбатан рентабеллиги кўрсаткичини аниқлаш мумкин бўлмай қолди. Давлат маҳсулот таннархининг калькуляцияланиши масалаларига камроқ эътибор бера бошлади. Кўпчилик корхоналар ўз харажатларини таҳлил қилишга расмий қарай бошлашди. Фақат табиий монополиялар ва қонунчиликка мувофиқ ўз маҳсулотлари нархини ваколатли органларда декларациялаши лозим бўлган монополист-корхоналар бундан мустаснодир. Айни пайтда, айрим корхоналар ўз харажатларини фаолият

турлари бўйича ҳам, иқтисодий элементлар бўйича ҳам ҳисоблашни давом эттирдилар. Мазкур усуллардан фойдаланиш корхоналарга талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда сотув ҳажмлари ва нархлар нисбатини аниқ ҳисобга олишга имкон беради, бу эса ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобатбардошлигини оширади. Нарх белгилашнинг бундай тартибидан ҳозирги пайтда бирмунча ўзгартиришлар билан фойдаланилмоқда.

Иқтисодий назария нуқтаи назаридан, сотувчи томонидан муайян даражада рентабелликка эришишни кўзда тутувчи нарх даражасини асосланган тарзда шакллантириш сотув ҳажмлари ва битта бирлик буюмини ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар ўртасидаги бевосита алоқани тушуниб етишни тақозо этади. Маҳсулот нархи уни ишлаб чиқаришга кетган тўлиқ харажатлар (таннархи)дан юқори бўлиши керак. Деярли ҳар қандай товарнинг таннархига ҳисобга олиниши керак бўлган ўзгарувчан ва доимий харажатлар киради.

Хорижий амалиётда фаолият турлари бўйича чиқимларни ҳисобга олишнинг замонавий усулидан (Activity-Based Costing - ABC) кенг фойдаланилади ва ишлаб чиқариш ҳажми, харажат объектлари ва бошқа омиллар таъсирига боғлиқ ҳолда харажатларни тавсифлашнинг кўп даражали тизими қўлланилади. Мазкур ёндашув муаллифларидан бири, иқтисодчи Жон Л.Дейлининг фикрича, "... фаолият турлари бўйича чиқимларга асосланиб нархни шакллантиришнинг мақсади ҳамма ҳолатлар учун умумий бўлган универсал нарх формуласини ишлаб чиқиш эмас, балки менежерга нарх белгилашнинг самарали воситалари тўпламини таклиф қилишдир".¹ ABC усули компания фаолияти турларини аниқлаш ва сарф-харажатларни юзага келтирувчи омилларни таҳлил қилиш учун мўлжалланган. ABC усули асосида нарх шакллантириш жаҳон амалиётида АВР модели деб аталади ва турли вазиятлар учун нархни ҳисоблаб чиқиш услубини иш-

¹ Дейли Джон. Эффективное ценообразование - основа конкурентного преимущества: Пер. с англ. - М.: Издательский дом "Вильямс", 2004.

лаб чиқиш учун хизмат қилади. Мазкур усуллар ёрдамида кўпгина трансмиллий корпорациялар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини сезиларли оширишга эришмоқдалар.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, жаҳоннинг ривожланган мамлакатларидаги саноат, улгуржи савдо, чакана савдо ва сервис компанияларида нарх белгилашга юқорида кўрсатилганидек ёндашув кенг қўлланилади. Ҳозирги пайтда турли тармоқ корхоналари ўртасида чиқимлар ва нархлар ҳақида ахборот алмашуви йўлга қўйилмоқда.

Шундай қилиб, микродаражада амал қилувчи нарх белгилаш механизми рақобат курашининг самарали воситасидир. Ишлаб чиқариш чиқимлари динамикасини тушуниб етиш чекланган сондаги истеъмолчилар учун товарлар ишлаб чиқарадиган корхоналар учун аҳамиятли бўлиб, улар сифат даражаси ва хизмат кўрсатишга турлича талаб қўйишлари билан ажралиб туради. Ишлаб чиқариш чиқимларини ўрганиш асосида ҳар бир корхона микродаражада тегишли нарх стратегиясини амалга оширишга интилади.

Нарх белгилаш ва рақобатбардошлик ўртасидаги боғлиқликни назарий жиҳатдан кўриб чиқиб, ўтиш иқтисодиёти шароитида юзага келадиган хусусиятларни таҳлил қилиб чиқиш мақсадга мувофиқ. Маълумки, маъмурий-буйруқбозликдан бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ишлаб чиқариш секторининг ривожланишига тўсқинлик қилувчи алоҳида элементлар сақланиб қолади. Ўтиш иқтисодиётининг илк босқичида саноат корхоналарининг юқори даражада ихтисослашуви ва кооперацияланиши кўпинча бозорларнинг монополлашувиغا олиб келади. Табиий монополиялар ва монополист-корхоналар аксарият ҳолларда харажатларни қоплаш муаммосини ўз маҳсулоти (хизматлари) нархи ва тарифларини ошириш йўли билан ҳал қилишга уринади. Бозорнинг монополлашуви даражаси қанчалик юқори бўлса, харажатлар ва нархларни ошириш ҳолатлари ҳам шунчалик кўпдир. Хом ашё тармоқлари корхоналари (ТЭК, пахта тозалаш, металлургия ва ҳоказо) учун, айниқса, қулай вазият юзага

келади. Уларнинг маҳсулоти, одатда, ҳар қандай нархларда ҳам ўз харидорини топади. Технологик занжирнинг ҳар қайси кейинги бўғинида сотиш муаммоси тобора кучайиб бораверади. Охирги маҳсулот (ишлаб чиқариш ускуналари, технологиялар, халқ истеъмоли товарлари) ишлаб чиқарувчилар айниқса, мураккаб аҳволда қолади. Мазкур маҳсулотнинг юқори нархлари уни сотиш имкониятларини сезиларли пасайтиради. Бундан ташқари, бундай товарларни ишлаб чиқарувчилар импорт қилинаётган товарлар билан доим ҳам рақобатлаша олмайдилар. Сифатни ошириш учун бозор конъюнктурасини ўрганиш учун сарф-харажатларни оширишни, маҳсулотнинг истеъмол кўрсаткичларини яхшилашни талаб қилади. Шунинг учун, товар ишлаб чиқарувчи асосан нарх бўйича рақобатни енгишга кўпроқ ҳаракат қилади.

Ўз товарини экспорт қилмоқчи бўлган маҳаллий товар ишлаб чиқарувчилар учун ҳам вазият, айниқса, мураккаблашади. Жаҳон бозорларидаги рақобат бугунги кунда шунчалик кескинлашиб бормоқдаки, нарх рақобати таъсири шароитида экспорт қилинадиган товарларнинг юқори сифатини ҳам таъминлаш зарурияти туғилмоқда. Хитой, Малайзия, Туркия ва бошқа ривожланаётган мамлакатлар товар ишлаб чиқарувчилари, меҳнат ҳақи учун сарф-харажатларни камайтириб ва имтиёзли солиқ тизимидан фойдаланиб, бозорга юқори рақобатбардош маҳсулотларни паст нархларда чиқармоқдалар. Шу билан бирга, амалиётнинг кўрсатишича, ўтиш иқтисодий мамлакатларда истеъмолчиларнинг аксарият қисми пастроқ нархга пастроқ сифатли товарни харид қилишни афзал кўради.

Маҳаллий ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлаш мақсадида давлатнинг ички бозорда маҳаллий маҳсулотнинг импорт қилинадиган товарларга нисбатан рақобатбардошлигини оширишга қаратилган стратегияни, яъни макродаражадаги нарх сиёсатини олиб бориши мақсадга мувофиқдир. Аммо, шу билан бирга, мазкур сиёсатни амалга оширишда барча маҳаллий корхоналар учун бир хил иқтисодий шароитларни яратишга интилиш керак, бу эса бозор иқтисодиётининг асосий

талабидир (солиқ солиш, хомашё ва кредитлардан фойдаланиш ва ҳоказолар). Бундай шароитда маҳаллий товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг сифатига ижобий таъсир кўрсатади ва у аста-секин худди шундай импорт қилинаётган товарлар билан рақобатлаша олади.

Айтиш жоизки, давлатнинг ички ва жаҳон бозорларида фақат хомашё бўлмаган маҳаллий маҳсулот турлари бўйича нарх рақобати учун шароит яратиши мақсадга мувофиқдир. Товарларнинг бундай тоифасига, шунингдек, энергия ташувчилари ва металлургия маҳсулотларини киритиш мумкин. Хом ашё маҳсулоти, одатда, доим сотув бозорида талабга эга. Мазкур маҳсулот нархида қўшимча қиймат улуши жуда кам. Шунинг учун хом ашёдан, биринчи навбатда, миллий иқтисодиёт тармоқларида фойдаланишни рағбатлантириш зарур. Бу ЯИМни оширишга имкон беради ва янги иш ўринларини яратади.

Маҳаллий маҳсулотнинг рақобатбардошлигини ошириш муаммоси глобаллаштириш шароитида, айниқса, алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, мамлакатнинг Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиши иқтисодиётга катта фойда келтириши, аммо, шу билан бирга, салбий оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин. Агар нарх белгилаш ва бошқа савдо элементларини эркинлаштириш натижасида кўпгина маҳаллий товарлар импортга нисбатан нарх ва сифат бўйича рақобатбардош бўлмаса, у ҳолда тегишли фаолият соҳалари инқирозга юз тутаяди. Бундай шароитларда маҳаллий ресурслардан фойдаланувчи корхоналарнинг имкониятлари кўпроқ бўлади. Ўзбекистонда бундай корхоналарга ўз хом ашёсини қайта ишловчи корхоналар киради. Булар - пахта, сабзавот ва меваларни қайта ишловчи, тайёр тўқимачилик маҳсулотлари (ип-газлама, мато, кийим-кечак) ишлаб чиқарувчи ва бошқа корхоналардир. Мазкур маҳсулотлар рақобатбардошлигининг асосий омили товарнинг сифати муносиб бўлганда унинг сотиш нархидир. Шу муносабат билан товар ишлаб чиқарувчи ишлаб чиқариш чiqимларини камайтиришга ҳаракат қилиши керак. Давлат иқтисодий механизмлар орқали харажат-

ларни камайтиришни рағбатлантирар экан, маҳаллий товарларнинг рақобатбардошлигига ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. Енгил саноат маҳсулоти мисолида нарх ҳосил бўлиши хусусиятларини кўриб чиқамиз. Мазкур тармоқнинг ривожланиши борасидаги сўнгги йиллардаги статистика маълумотлари ўсишдан далолат бермоқда. Иқтисодиётнинг ушбу соҳасида 2005 йилда ишлаб чиқариш ҳажми олдинги йилга нисбатан 112,0% ни ташкил қилди.¹ Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмида хом ашё ва бирламчи ишлов берилган товарлар ҳиссаси камайиб, оралиқ ва охириги маҳсулот (ип-газлама, мато, кийим-кечак) ҳиссаси ортиб бормоқда. Аммо тармоқнинг қайта ихтисослашуви суръатлари анча паст. Бунда, мазкур маҳсулотни сотиш солиқ ва бошқа имтиёзлар таъсири остида амалга оширилмоқда. Лекин шунга қарамай, ташқи бозорларда ҳам, ички бозорда ҳам сотиш нархи рақобат нархлари даражасида ва ундан баланд бўлмоқда. Сотининг натурал ифодадаги ҳажмлари ҳам етарли эмас, чунки ҳали катта қувватлар тўлиқ ишга туширилгани йўқ. Маълумки, нарх даражаси ички ва ташқи омиллар таъсирига боғлиқ. Ички омилларга ишлаб чиқариш чиқимлари, солиқлар ва ажратмалар киради, ташқи омилларга импорт қилинувчи инфляция, валюта курсининг ўзгариши, нарх даражасига давлатнинг таъсири, тўлов қобилияти доирасидаги талаб ва таклиф нисбати киради.

Бошланғич ишлаб чиқариш босқичларидаги маҳсулот (пахта хом ашёси, пахта толаси, ип-газлама, мато) учун нархни шакллантириш механизмини ўрганиш шуни кўрсатадики, бу соҳада нархлар асосан "харажат + фойда" қондасига асосан шаклланади. Пахта хом ашёсининг сотиб олиш баҳосида харажатларнинг катта қисми моддий харажатлар (40% дан ортиғи)га тўғри келади. Пахта толасининг улгуржи сотув баҳосида моддий харажатлар (60% дан ортиғи) ва давр харажатларида ҳисобга олинандиган солиқларнинг ҳиссаси катта. Ип-газлама ва матонинг улгуржи баҳосида эса харажатларнинг катта қисми моддий харажатлар (65% дан

¹ Статистическое обозрение РУз за 2005 г. Госкомитет РУз по статистике. - Ташкент, 2006. С. 18.

юқори)га тегишлидир. Мазкур маҳсулотнинг қимматлашувига ҚҚС, акциз ва бож тўловлари салмоқли таъсир кўрсатади.

Тўқимачилик саноати маҳсулотларининг нарх рақобатбардошлигининг пасайишига сотиб олинган пахта толаси баҳосининг ортишига олиб келади. Масалан, 2002 йилдан бошлаб республикамизда фаолият юритаётган хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар хом ашёни Ливерпуль биржасидаги савдолар пайтидаги конвертацияланадиган валюта (АҚШ доллари) га нархда сотиб олади. Бошқа тўқимачилик корхоналари пахта толасини миллий валютага жаҳон нархларида ҚҚС ни ҳисобга олган ҳолда кимошди савдоларида сотиб олади. Пахтанинг жаҳон нархи бир тоннаси учун 1200 дан 1400 доллар чегарасида (тола сифатига қараб) ўзгариб туришини ҳисобга олсак, маҳсулотни сотиш имкониятлари катта бўлмасдан, аксарият, маҳаллий текстил товарлар ишлаб чиқарувчилари рақобатбардошликнинг пасайиши туфайди мураккаб молиявий аҳволда қолди. Мазкур маҳсулотнинг рақобатбардошлигига салбий таъсир кўрсатувчи бошқа омил - етказиб берилаётган пахта толаси сифатининг пастлиги (ускуналарнинг тез-тез бузилиши), ҚҚС бўйича бўнак тўловлари (айланма воситаларнинг етишмаслиги) ва бошқа омиллар.

Шундай қилиб, технологик занжирнинг пахта етиштиришдан тортиб то охирги маҳсулот ишлаб чиқаришгача бўлган барча босқичларида моддий харажатларнинг ўсиши кўп ҳолларда хомашё, электр энергияси ва бошқа сотиб олувчи материалларнинг ташқи баҳосига, шунингдек юқори солиқ юкига боғлиқ. Статистика маълумотлари кўрсатиб турганидек, 2001-2005 йилларда электр энергетикасида саноат маҳсулотини ишлаб чиқарувчилар нархи 6,54 марта, ёнилғида - 6,48 марта, рангли металлургияда - 9,48 марта, кимё ва нефт технологик соҳада 3,66 марта ортган (28-жадвал).¹

¹ Муаллифлар томонидан ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган. Манба: Статистическое обозрение РУз за 2005 г. Госкомитет РУз по статистике. - Ташкент, 2006 г. С. 39-40; Промышленность РУз за 2004 г. Статистический сборник. Госкомитет РУз по статистике. - Ташкент, 2005. С. 75-77.

Шу билан бирга, енгил саноат маҳсулоти ишлаб чиқарувчиларининг ўша даврдаги нархлари фақат 2,95 мартага ошди. Нархларнинг нотекис ўсиши оқибатида иқтисодиётда қиймат номутаносибликлари юзага келиб, улар енгил саноати ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари корхоналарининг ишлаб чиқариш қувватларидан максимал даражада самара билан фойдаланиш имконини бермади. 2005 йилда энергия ташувчилари ҳамда рангли металлургия маҳсулотининг нархлари ва тарифларининг умуман саноат бўйича ишлаб чиқарувчилар нархларига нисбатан илгарилаб ўсиш суръатлари сақланиб қолди. Агар умуман саноат бўйича ишлаб чиқарувчилар нархлари индекси 128,1% ни ташкил қилган бўлса, ёнилғи саноатида - 177,7%, рангли металлургияда - 159,2% га тенг бўлди. Нархларнинг ўсиши хом ашё тармоқлари маҳсулоти ликвидлигининг юқори даражаси билан таъминлаб турилди. Шу муносабат билан мазкур тармоқларда рентабеллик даражаси умуман саноат бўйича ўртача тармоқ даражасидан анча юқори бўлди.

28-жадвал

МАҲСУЛОТ ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИЛАРИНИНГ САНОАТ ТАРМОҚЛАРИ БЎЙИЧА НАРХ ИНДЕКСЛАРИ*

Тармоқлар номи	2001	2002	2003	2004	2005	2001-2005
Бутун саноат, жумладан:	144,0	136,7	127,1	126,5	128,1	405,4
Тармоқлар бўйича:						
Электрознергетика	134,6	156,6	159,4	163,3	119,2	653,6
Ёнилғи	127,8	146,0	148,5	131,6	177,7	648,0
Қора металлургия	174,9	165,8	123,6	113,9	116,7	476,4
Рангли металлургия	172,6	150,4	132,7	172,9	159,2	948,2
Кимё ва нефт-кимё	144,2	138,9	129,3	125,9	112,2	365,8
Машинасозлик ва металлга ишлов бериш	164,8	122,7	99,2	106,2	110,8	236,0
Қурилиш материаллари	133,8	139,1	118,6	121,0	122,7	327,7
Енгил	130,8	137,9	137,8	108,9	109,1	295,3
Озиқ-овқат	146,9	118,9	107,5	114,4	108,9	235,0

* олдинги йил декабрига нисбатан % да

Манба: ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотларига асосан муаллифларнинг ҳисоб-китоблари.

Шу билан бирга, истеъмол, капитал ва оралиқ товарлар учун нархлар индекси, аксинча, саноат ишлаб чиқарувчилари нархларига нисбатан оқсашликни намоён

этди. Масалан, озиқ-овқат саноатидаги нархлар индекси 108,9% даражасида қарор топга бўлса, енгил саноатда - 109,1% га, қурилиш материаллари саноатида - 122,7% га тенг бўлди. Монополистлар товарлари ва хизматлари нархларининг илгарилаб ўсиши мазкур тармоқлар маҳсулоти таннархининг ортишига олиб келди, бу эса ишлаб чиқариш рентабеллигининг паст даражасига сабаб бўлди (15 дан 20 % гача чегараларда).

Шу муносабат билан, 2005 йилда енгил саноатда истеъмол товарлари ишлаб чиқаришининг ўсиши фақат 3,2% ни ташкил этди, умуман енгил саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда эса ушбу кўрсаткич 12,0 % га тенг бўлди. Мазкур тармоқ корхоналарининг маблағлари етишмаслиги туфайли саноат-ишлаб чиқариш фондлари эскирганлиги даражаси ортади, бу эса ишлаб чиқариладиган товарларнинг сифати ва рақобатбардошлигига салбий таъсир кўрсатади.

Саноат маҳсулоти ишлаб чиқарувчиларининг нархларни ошириш манбаларини омили таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, иқтисодийнинг реал тармоғида инфляция даражасига 2005 йилда энергия ташувчилари нархининг ўсиши (49,9%), алмашув курсининг девальвацияси (8,8%) ва иш ҳақининг ортиши (28,1%) кўпроқ таъсир кўрсатди.¹ Айтиш жоизки, иқтисодий ислохотларнинг илк босқичларида енгил саноат корхоналари, шунингдек, бошқа субъектлар анча кенг имтиёзларга эга бўлиб, улар электр энергияси ва бошқа ёнилғи-энергетик ресурсларнинг паст нархлари билан боғлиқ эди. Аммо, сўнгги йилларда бу имтиёз анча камайди. Ўйлашимизча, давлат иқтисодийнинг асосий тармоқларида нархларнинг асоссиз ўсишига (айниқса, ТЭК маҳсулотларига) йўл қўймайдиган манфатлар мутаносиблигига эришиш учун шароит яратиши лозим. Бунинг учун ушбу соҳаларда давлат томонидан товар ишлаб чиқарувчиларни нархларни пасайтиришга ва ресурсларни тежашга йўналтирадиган нарх шаклланишининг тежовчи механизмининг яратили-

¹ Экономика Узбекистана. Информационно-аналитический обзор за 2005 г. Центр социально-экономических исследований. - Ташкент: Узбекистан, 2006. С. 23.

ши мақсадга мувофиқдир. Бунда қуйидаги фикрга қўшилиш мумкин: "...авваламбор бевосита импорт билан рақобат қилувчи тармоқлар, яъни саноатнинг қайта ишловчи сектори рақобатбардошлиги муаммоси муҳимлик касб этади".¹

Нархларнинг ўсиши қора ва рангли металлургия, ёнилғи саноати тармоқлари маҳсулотларининг юқори ликвидлиги билан қўллаб турилди, бу тармоқларда рентабеллик даражаси умуман саноат бўйича ўртача тармоқ даражасидан анча юқори бўлди. (29-жадвал)

29-жадвал

МАҲСУЛОТ РЕНТАБЕЛЛИГИ КЎРСАТКИЧИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН САНОАТИ ТАРМОҚЛАРИ БЎЙИЧА ЎЗГАРИШИ *

Тармоқлар номи	2001	2002	2003	2004
Бутун саноат, жумладан:	31,6	30,9	30,2	32,6
1. Қазиб чиқарувчи	87,9	86,7	81,2	82,6
2. Қайта ишловчи	23,4	22,3	21,4	23,8
Саноат тармоқлари бўйича:				
Электроэнергетика	5,8	4,5	13,6	17,0
Ёнилғи	79,6	97,7	72,1	89,1
Қора металлургия	51,0	45,2	40,9	43,8
Рангли металлургия	63,0	71,8	72,0	69,1
Кимё ва нефт-кимё	2,7	29,7	25,6	21,4
Машинасозлик ва металга ишлов бериш	36,8	31,7	28,7	27,8
Қурилиш материаллари	32,7	32,0	33,2	44,0
Енгил	15,6	13,2	12,1	11,4
Озиқ-овқат	24,4	21,8	22,7	20,3

* сотувдан тушган ялпи молиявий натижа (ялпи фойда) сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига нисбатан, % да.

Манбалар: Промышленность Республики Узбекистан, 2004. Статистический сборник. ЎзР Давлат статистика қўмитаси. - Тошкент, 2005. 51-б.

Жадвалда келтирилган маълумотлар шундан далолат берадики, юқорида санаб ўтилган тармоқларда хўжалик субъектларининг фаолияти анча самарали бўлди. Аммо, корхоналарнинг ўша даврдаги фойдаси динамикасини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, электр энергетикасида 2002 йилда 36,0 миллиард сўмлик зарарга ишлаш кузатилди, рентабеллик эса 4,5 % ни ташкил қилди. Кимё ва нефт-кимё тармоқларида 2001 йилда

¹ Миронов В. Экономический рост и конкурентоспособность промышленности: ценовые и неценовые факторы анализа. - Вопросы экономики, №3, 2006. С. 47.

3,5 миллиард сўмлик зарар қайд этилди, рентабеллик 22,7% га тенг бўлди. Бу харажатлар рентабеллигини ҳисоблаб чиқишга услубий ёндашувнинг мукамал эмаслигидан далолат беради.

Бугунги кунда Ўзбекистонда харажатлар рентабеллиги кўрсаткичлари таҳлил мақсадларига боғлиқ равишда №1 ва №2 формулаларга мувофиқ аниқланади. (30-жадвал).

Айни пайтда Ўзбекистонда таҳлил мақсадларига қараб харажатлар рентабеллиги кўрсаткичлари №1 ва №2 формулалари ёрдамида аниқланади (30-жадвал).

30-жадвал

ХАРАЖАТЛАР РЕНТАБЕЛЛИГИ КЎРСАТКИЧЛАРИНИ ҲИСОБЛАШ ФОРМУЛАЛАРИ

№	Рентабеллик формуласи ва уни очиб бериш
1.	$P(1) = \text{П ялп} \times 100 / \text{Иш.т.}$, бу ерда П ялп - маҳсулот сотишдан тушган ялпи фойда, маъмурий ва сотиш харажатлари ҳам шунга киради (соф тушум минус ишлаб чиқариш таннархи) Иш.т. = ишлаб чиқариш таннархи
2.	$P(2) = \text{Пас.фаол.} \times 100 / \text{Иш.т.}$, бу ерда Пас.фаол. - асосий фаолият фойдаси (давр харажатларига киритилган солиқлар ҳисобланмаган) Иш.т. - ишлаб чиқариш таннархи
3.	$P(3) = \text{П} * 100 / \text{Т.т.}$, бу ерда П - солиқ ва тўловларни ўз ичига олган асосий фаолият фойдаси Т.т. - маъмурий ва сотиш харажатларини ҳисоблаган ҳолда тўлиқ таннарх
4.	$P(4) = \text{П} \times 100 / \text{Қ.ҳ.}$ бу ерда П - солиқ ва тўловларни ўз ичига олган асосий фаолият фойдаси Қ.ҳ. - Қўшилган харажатлар (меҳнатга ҳақ тўлаш, асосий воситалар амортизацияси учун харажатлар)
5.	$P(5) = \text{Пс} \times 100 / (\text{Т.т.} + \text{С})$, бу ерда Пс - корхона ихтиёрида қоладиган соф фойда Т.т. - тўлиқ таннарх С - солиқлар, давлатга киритмаган ажратмалар ва тўловлар

Худди шу формулалар билан табиий монополиялар ва монополист-корхоналар маҳсулотига харажатларнинг рентабеллиги даражаси тартибга солинади. 30-жадвалда кўрсатилганидек, рентабелликни ҳисоблашда мукамал бўлмаган услубий ёндашувдан фойдаланиш оқибатида саноат ва иқтисодиёт тармоқларида мазкур фойдалилик кўрсаткичининг ниҳоятда катта фарқланиши кузатилади. Бунинг сабаби шундаки, нарх шаклланиши ва молиявий натижаларнинг ҳосил бўлишининг амалдаги механизми бўйича ялпи фойдага алоҳида харажатлар (маъмурий ва сотиш харажатлари,

рента ва бошқа тўловлар) киритилади. "Тўлиқ таннарх" кўрсаткичи умуман ҳисобга олинмай қўйди ва рента-белликни аниқлашда белгиланадиган бўлди. Шу муносабат билан рентабелликни ҳисоблашда жиддий камчиликлар юзага келади ва улар солиқ солиш механизми, корхоналарни давлат томонидан бошқариш ва уларнинг банкротлиги ҳақида қарор қабул қилиш усулларидан фойдаланишга салбий таъсир кўрсатади.

Фикримизча, харажатлардан фойдаланиш рентабеллиги кўрсаткичлари тизимини кенгайтириш ва ҳисобкитоблар учун №3, 3; ва №5- формулалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Рентабеллик кўрсаткичларини ушбу формулалар ёрдамида аниқлаш корхонанинг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини ҳам микродаражада, ҳам макродаражада таҳлил қилиш самарадорлигини оширишга имкон беради. Давлат монополистлар фаолиятини бошқаришда, шунингдек тармоқлар даражасида (жумладан, саноат ва қишлоқ хўжалиги ўртасида) маҳсулотни тенг қийматли айирбошлаш учун шароит яратишда фойдали бўладиган ахборотни олади. Маълумки, ҳозирги пайтда қишлоқ хўжалигининг ривожига шаҳар аҳолиси тўлов қобилиятининг ниҳоятда пастлиги ва қишлоқ хўжалиги учун саноат маҳсулотлари нархларининг ҳаддан ташқари баландлиги тўсқинлик қилмоқда. Давлат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг энг муҳим турларини (пахта, буғдой ва ҳоказо) харид баҳосида сотиб олар экан, ёнилғи-энергетика мажмуаси, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, кимё саноати ва бошқа тармоқлар маҳсулотлари нархларининг асоссиз ошиб кетишини олдини олиш механизмининг яратиши керак. Бунинг устига, қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилари учун моддий-техник ресурсларни етказиб берувчи корхоналарнинг салмоқли қисми монополистлардир. Мазкур тармоқларда нархларнинг асоссиз кўтарилишини жиловлашга қаратилган аниқ механизмлар 4.4 бўлимда кўриб чиқилади.

Шундай қилиб, енгил саноат ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари маҳсулотларининг сотиш нархлари даражаси бўйича рақобатбардошлигининг пасайиши

кўп жиҳатдан табиий монополиялар ва монополист-корхоналар маҳсулоти нархларининг ҳосил бўлишини тартибга солувчи усулларнинг мукамал эмаслиги, технологик занжирнинг ҳар бир бўғинида солиқ юкиннинг юқорилиги билан изоҳланади. Маҳсулот рақобатбардошлигининг пасайишига, шунингдек, хомашё ишлаб чиқаришдан тортиб то охириги маҳсулот тайёрлашгача бўлган занжирда воситачиларнинг кўплиги ҳам сабаб бўлади. Маҳсулот рақобатбардошлигининг пасайиши иқтисодийнинг мазкур соҳасида инвестициявий фаолиятни кенгайтириш имконини бермайди.

Бундан ташқари, тўқимачилик саноати маҳсулоти учун юқори нархлар шаклланишининг муҳим омиллари қуйидагилардир:

- моддий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигининг пастлиги;

- маҳсулот ва хизматлар (айниқса, табиий монополиялар ва монополист-корхоналар соҳасида) рентабеллигининг кўтарилганлиги;

- ускуналарнинг эскирганлиги;

- ишлаб чиқариш қувватларини ишга солишнинг паст даражаси.

Бутун технологик занжир бўйлаб товар ишлаб чиқарувчиларининг рақобатбардошлигини ошириш учун шароит яратиш мақсадида хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини ишлаб чиқариш чиқимларини камайтиришга йўналтирадиган дастак ва рағбатлар тизимини жорий этиш мақсадга мувофиқ. Моддий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш товар ишлаб чиқарувчи учун соф фойда олиш нуқтаи назардан манфаатли бўлиши керак. Давлат томонидан қўлланиладиган ва нархлар даражасини оптималлаштиришга қаратилган иқтисодий воситалардан энг афзаллари қуйидагилардир: бозорларни монополиядан чиқариш ва рақобат шароитларини ривожлантириш, харажатлар таркибини тартибга солиш харажатлар меъёрларидан ва устувор тармоқлар, табиий монополиялар ва монополист-корхоналар фаолиятининг рентабеллигининг йўл қўйиладиган энг юқори даражасидан фойдаланиш, рента тўловлари родини ошириш.

Ишлаб чиқарилаётган маҳаллий маҳсулот рақобатбардошлигини оширишга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқишнинг қуйидаги тамойиллар асосида олиб борилиши мақсадга мувофиқдир:

- маҳаллий товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида ҳалол рақобатни ривожлантириш мақсадида улар учун тенг иқтисодий шароитлар яратиш (нарх шакллантириш қоидалари, ресурслар, капиталдан фойдаланиш ва ҳоказо);

- ички ва дунё бозорларида маҳаллий товар ишлаб чиқарувчилар маҳсулотларининг рақобатбардошлигини ошириш (нарх даражаси, сифат кўрсаткичлари, сервис хизмат кўрсатиш ва ҳоказолар бўйича) мақсадида нарх шакллантириш, солиқ солиш, кредитлаш ва бошқа воситаларнинг амалдаги механизмини такомиллаштириш;

- товар ишлаб чиқарувчиларга берилган солиқ ва бошқа имтиёزلарни аста-секин бекор қилиш;

- ишлаб чиқаришнинг иқтисодий ўзини оқлайдиган чиқимларини қоплаш шароитларини яратиш;

- қўшимча солиқлар ва тўловлар (ҚҚС, акцизлар; товар ишлаб чиқарувчилар харажатларига солинадиган солиқлар)нинг таъсирида келиб чиқадиган солиқ юки даражасини пасайтириш ҳисобига корхоналар соф фойдасининг рағбатлантирувчи ролини ошириш;

- рента тўловларининг хом ашё ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш воситаси сифатидаги ролини ошириш;

- минтақа доирасида рента тўловларининг (ер, сув, инсоний капитал учун) дифференциал даражаларини белгилаш ҳисобига товар ишлаб чиқарувчилар учун рақобат шароитларини тенглаштириш;

- Ўзбекистонга олиб кириладиган, қайта ишланадиган, иқтисодиётнинг реал секторида фойдаланиладиган маҳсулот учун бож тўловлари, акцизлар ва бошқа тўловларни бекор қилиш ҳисобига маҳаллий товар ишлаб чиқаришини арзонлаштириш.

Нарх шакллантириш ва нархларни тартибга солиш механизмини яхшилаш, харажатларни камайтириш воситаларини жорий қилиш натижасида бозор тамойилларига мувофиқ саноат ва қишлоқ хўжалиги, иқтисоди-

ётнинг устувор ва турдош тармоқлари ўртасида маҳсулотни тенг қийматларда алмаштириш шароитларини яратиш имкони туғилади. Табиий монополиялар ва монополист-корхоналар фаолиятини харажатларни ва маҳсулот (хизматлар) рентабеллиги даражасини оширмасдан самарали бошқариш имкони юзага келади. Тармоқлараро алоқаларнинг мутаносиблигига эришиш нафақат кичик, балки йирик корхоналарда ҳам ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини оширишга ёрдам беради. Таклиф этилаётган чора-тадбирларнинг мақсади - товар ишлаб чиқарувчига бошқа тенг имкониятлар шароитида асосланган харажатларни қоплаш ва хом ашё ишлаб чиқаришдан тортиб то охирги маҳсулот тайёрлашгача бўлган ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида оптимал фойда олишни таъминлашдир. Бундай шароитларда Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) қоидаларидан фойдаланишга ўтиш иқтисодий ўзини оқлайди ва миллий иқтисодиётимиз товар ишлаб чиқарувчилари учун самарали бўлади. Маҳаллий маҳсулотларнинг мақбул сифат даражасидаги оптимал нархлари иқтисодиёт реал секторининг юқори рақобатбардошлиги учун кафолат, истеъмол нархлари ва тарифларини шакллантириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларнинг ички бозорда ҳам, жаҳон бозорларида ҳам рақобат афзалликларини ошириш кўп жиҳатдан нархни шакллантириш ва нархларни бошқариш, солиқ солиш, кредитлаш, харажатларга қарши самарали таъсир чоралари ва бошқаларнинг белгиланган қоидаларига боғлиқ. Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, маҳаллий маҳсулотнинг нарх бўйича рақобатбардошлигига таъсир кўрсатувчи асосий омиллар (харажатлар нуқтаи назаридан) қазиб чиқариш тармоқлари, ЁЭМ ва металлургия маҳсулотларининг баҳосидир. Давлат иқтисодиётнинг устувор тармоқлари маҳсулотлари нархининг ўсишини жиловлаш чораларини кўриши зарур.

Миллий иқтисодиётнинг мазкур тармоқлари маҳсулотлари учун нархларни ҳосил қилиш механизмини ишлаб чиқишнинг асоси сифатида хорижда кенг тарқалган "ABC" усулидан фойдаланиш мақсадга муво-

фиқ. Бундай ёндашув фаолият турлари бўйича ишлаб чиқариш чиқимларини ҳисобга олишни назарда тутгани боис, уни Ўзбекистоннинг юқори монополлашган иқтисодиёти шароитларига осонгина мослаштириш мумкин. Бунинг учун "ишлаб чиқариш харажатлари нархи" назариясидан келиб чиқадиган тамойиллар асосида таннарх ва молиявий натижаларни шакллантиришнинг амалдаги тизимига муайян ўзгартиришлар киритиш керак.¹ Иқтисодий назария ва амалий фаолият турлари бўйича харажатларни ҳисоблаш тажрибасига эга, бу тажриба режали иқтисодиёт шароитида ҳам, бозор муносабатларига ўтишда ҳам тўпланган. Аммо, сўнгги йилларда нархни шакллантириш ва, хусусан, таннархнинг кулькуляцияланиши борасида ишлаб чиқилган кўпгина фойдали ғоялар амалиётга татбиқ қилинмади.

Юқорида санаб ўтилган чораларни жорий этишдан мақсад - маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларга глобаллашувнинг кескин талабларига мослашишга ёрдам бериш, уларнинг фаолиятини мавжуд ресурслардан самарали фойдаланишга ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобатбардошлигини оширишга қаратишдир. Баён қилинган нархи шакллантиришни татбиқ қилиш ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган маҳсулотлар ва истеъмол товарлари (хизматлари) нархларининг баланслашган тизимини қарор топтиришга имкон беради. Нархлар даражаси тегишли бозорларда истеъмолчи томонидан талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда эътироф этилган ишлаб чиқариш харажатларининг энг мақбул миқдорига нисбатан ўзгариб туради.

4.4. Монопол бозорларда нарх шаклланишини бошқариш усуллари

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнини бошидан кечираётган Ўзбекистон иқтисодиёти марказлашган ти-

¹ *Воронин С.А.* Ценообразование как фактор повышения конкурентоспособности продукции. - Ташкент: Институт экономики АН РУз, 2005. С. 9-11.

зимнинг салбий оқибатларини ҳали бартараф эта олгани йўқ. Республиканинг бугунги иқтисодиётидаги жиддий муаммо ҳалигача монополизм бўлиб қолмоқда. Монополистлар ишлаб чиқараётган маҳсулот нархини истаганча ўзгартириб, савдо ҳажмларини бошқариб бормоқда, бозорга, бошқа товар ишлаб чиқарувчиларнинг кириб келишига тўсқинлик қилмоқда. Бу эса маҳаллий товарлар рақобатбардошлигининг пасайишига олиб келмоқда. Солиқ ва бошқа имтиёзлардан фойдаланиб, хўжалик юритиш учун манфаатли шароитларга эга бўлган ҳолда, улар иқтисодиётни модернизациялаш жараёнини жиловлаб турибди, атроф-муҳитга катта зарар келтирмоқда, солиқ тўлаш базасини ва "меҳнат" омилининг қиймат баҳосини камайтирмоқда.

Давлат мустақиллиги йилларида Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётда ва нархни шакллантиришда меъёрий-ҳуқуқий асосни қарор топтириш борасида катта ишлар қилинди. Монополияга қарши тартибга солиш турли қонун ва қонуности ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Муайян сифат ва турга эга халқ истеъмоли товарлари, маҳсулот, хизматларнинг муайян гуруҳи ва турлари бўйича товар бозорида устувор ўринни эгаллаган, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хўжалик фаолиятини юритувчи хўжалик субъектлари республика товар бозорларида амал қиладиган монополистлар - Бирлашма (корхона)лар Давлат реестрига киритилади. Давлат реестрига киритилган корхоналар маҳаллий ёки республика бозорларида қайси маҳсулот тури бўйича монополист бўлса, шу маҳсулотнинг шартномавий (эркин) нарх (тарифлари) ёки рентабеллигини оширишни декларациялаши лозим.

Нархларнинг асосланганлигини баҳолаш учун молиявий идоралар томонидан қўлланиладиган асосий мезонлар ишлаб чиқариш таннархи ва рентабеллик даражасининг асосланганлигидир. Ишлаб чиқариш таннархининг асосланганлигини объектив аниқлаш мақсадида унинг таркиби қисмларга ажратилиб ўрганилади, у ёки бу харажатларнинг ишлаб чиқариш таннархига тўғри ёки нотўғри киритилгани аниқланади.

Монополистлар маҳсулотлари нархларини тартибга солиш амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, амалдаги усуллар сезиларли ижобий натижалар бераётгани йўқ. Иқтисодиёт тармоқларидаги, жумладан, бозорларнинг юқори даражада монополлашуви шароитидаги нарх индекслари бўйича статистика маълумотлари ҳам шу ҳақда далолат бермоқда. Айнан монополистлар маҳсулоти (нефть, газ, электр энергияси, пахта толаси ва ҳоказолар) нархларининг ўсиши бошқа корхоналар маҳсулотларининг ҳам қимматлашуви омилидир.

Товар бозорларида алоҳида ўрин тутган корхоналар фаолиятини бошқаришнинг халқаро амалиётида асосан аксилтрест қонунчилиги қўлланилади, у монополизм ва рақобатни чеклашга қаршилиқ қилади. АҚШнинг сўнгги йиллардаги аксилтрест қонунчилиги таъсирининг ёрқин намунаси сифатида Microsoft компанияси фаолиятини ажратиш ҳақидаги талаб хизмат қилиши мумкин. Аммо, ўтиш иқтисодиёти мамлакатлар учун товар бозорларининг яхши ривожланганлиги хос бўлиб, аксилтрест механизмини қўллашнинг ўзи монополистлар фаолиятини самарали бошқариш ва назорат қилиш имконини бера олмайди. Бундай шароитларда нархларни декларациялаш асосида нарх шаклланишини давлат томонидан бошқариш механизмидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Бундай ёндашув МДҲ мамлакатларида, Болтиқбўйи давлатларида, Польша, ХХР ва бошқа мамлакатларда қўлланилади. Кўпгина мамлакатларда табиий монополиялар нархлари эркинлаштиришнинг биринчи босқичида бевосита давлат томонидан бошқарилган. Аммо юқори инфляция ва нисбий нархларнинг кескин ўзгариши шароитларида тариф ва нархларни қайта кўриш харажатларнинг ўсишидан орқада қолаверган ва нарх шаклланишининг турли формулалар ёрдамида бошқариш амалиёти қабул қилинди, айти пайтда табиий монополияларни хусусийлаштириш ва тижоратлаштириш амалга оширилди.

Бироқ, ҳар қандай шароитларда жамият мақсадларини бекаму-кўст таъминлай оладиган шакл - энг кам чиқимлар билан зарур ҳажмларда маҳсулот ишлаб чи-

қариш шакли мавжуд эмас. Одатда, хусусий мулк ва давлат назоратини уйғунлаштирган ҳолда самарали нарх ҳосил қилиш қоидаларини ўз ичига олувчи чоралар энг оқилона ҳисобланади.

Шу муносабат билан, антимонопол бошқарув самардорлигини ошириш мақсадида давлат нарх шаклланиши бўлиши жараёнига таъсир кўрсатиш механизмини яхшилаши лозим. Бунинг учун қуйидаги тамойилларнинг амалга оширилиши талаб этилади:

- меъёрий-мақсадли, тизимли ёндашув асосида монопол маҳсулот харажатлари ва рентабеллиги даражасини тартибга солишнинг самарали механизмини ишлаб чиқиш;

- иқтисодиётнинг устувор тармоқларида монополиядан чиқариш, хусусийлаштириш ва рақобат муҳитини яратиш жараёнларини чуқурлаштириш;

- бозорлар аҳволининг доимий мониторинги юришнинг қимматга тушадиган тизимини яратиш ва сақлаб туришдан бозор иштирокчиларининг ўзини аксилрақобат ҳаракатлар бўйича мурожаат этишларини рағбатлантиришга ўтиш.

Монополистлар фаолиятини давлат томонидан ҳуқуқий тартибга солинишининг мақсади монополиялар ва истеъмолчилар манфаатлари балансини мувофиқлаштиришдан иборат эканини ҳисобга олиш лозим. Монополиянинг юқори иқтисодий самараси уларнинг бўлиниб кетишига йўл қўймайди, аммо бошқа томондан уларнинг назоратсиз фаолияти катта зарар келтириши мумкин, шу боис давлат монополистлар фаолиятини тартибга солишдан чекина олмайди.

Стратегик нуқтаи назардан табиий монополиялар ва монополист-корхоналар маҳсулотлари ва хизматлари нархини тартибга солишнинг шундай усуллари татбиқ этиш лозимки, улар харажатларни камайтириш механизмларини жорий этишни назарда тутиши керак. Давлат маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларига рақобат имтиёзларини қўлга киритиши учун қулай иқтисодий шароитлар яратиш мақсадида нархларни ошириш ҳисобига харажат ва даромад миқдорларини оширишга йўл қўймаслиги керак. Бунинг учун

мазкур корхоналар учун маҳсулот таннархини ўз ичига олувчи қатъий харажат меъёрларини белгилаши ва рентабеллик (фойдалилик)нинг йўл қўйиладиган чегарасини қайд қилиши лозим. Шу билан бирга, даромаднинг ресурслардан самарали фойдаланиш ҳисобига ўсиши корхона соф даромадининг ўсишида ва меҳнат ҳақининг ортишида акс этиши даркор. Бундай ҳолда маҳаллий маҳсулот рақобатбардошлигини оширишга иқтисодий дастакларнинг таъсири анча кучаяди.

Давлат иқтисодий дастаклар ёрдамида товар ишлаб чиқарувчилар ва банд хизматчиларни капитал эгалари, кредит муассасалари, менежерлар томонидан суистеъмол қилинишидан, баъзида эса давлат тузилмаларининг ҳам асосланмаган ҳаракатларидан ҳимоя қилиш имконига эга. Солиқлар ва рента тўловларини жорий этиш йўли билан давлат корхоналар даромадининг бир қисмини бюджетга ундириш ва шу билан уларга фойдаланиш учун берилган моддий ресурслар қийматини тўлдириш ва жамиятнинг асосланган оптимал чиқимларини қоплаш имкониятига ҳам эга.

Монополизмнинг яққол ифодаланган белгиларига эга бўлиб, рақобат муҳитининг ривожланмаганлиги, саноат ихтисослашувининг юқори даражаси билан белгиланадиган ўтиш иқтисодиёти шароитида тармоқлар аро тенг қийматли алмашинувни шакллантириш мақсадида давлат иқтисодиётнинг реал сектори маҳсулоти нархларини шакллантиришнинг қуйидаги моделидан фойдаланиши мақсадга мувофиқдир:

$$Нм = ЖМХ + ҚХ + \Phi \quad (1)$$

Бу ерда:

Нм - монополист чиқарадиган маҳсулотнинг улгуржи-сотув нархи;

ЖМХ - жорий моддий, пул ва бошқа унга тенглаштирилган харажатлар (жумладан, табиий ва инсоний ресурслардан фойдаланганлик учун рента тўловлари);

ҚХ - корхонанинг ходимлар учун меҳнат ҳақи (ижтимоий суғурта ва таъминот учун чегирмалар ҳам киритилади) ҳамда реновация ва капитал таъмир учун амортизация чегирмалари (капитал харажатлар) бўйича харажатларини ўз ичига олувчи қўшимча харажатлар;

Ф - даромад солиғи ва корхона (акциядорлар) ихтиёрида қоладиган соф даромаддан иборат фойда.

Мазкур модель табиий монополиялар, монополист-корхоналар, иқтисодийнинг хом ашёга асосланган тармоқлари, ТЭК маҳсулотлари, шунингдек, бошқа товар турлари нархларини бошқаришда, айниқса, самаралидир.

Мазкур моделдан фойдаланиш давлатга маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларнинг тегишли гуруҳи учун ички бозорда нарх бўйича рақобатбардошликка эришиш нуқтаи назаридан бир хил иқтисодий шароит яратиш имконини беради. Мазкур ҳолда монополистлар ресурслардан фойдаланиш, меҳнатга ҳақ, амортизация тўловлари, ваколатлик ва бошқа харажатлар тўлашнинг қатъий меъёрларига риоя қилишга, шунингдек, маҳсулот рентабеллиги учун белгиланган даражани оширмасликка мажбур бўлади. Ушбу гуруҳ учун харажатлар ва фойда бўйича давлат мониторингини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир, чунки айнан шу ерда, одатда, жамиятга тегишли бўлган рента амал қилади. Амалиёт шуни кўрсатадики, тегишли бозорларда хўжайинчилик қиладиган монополиялар томонидан суиистеъмолчиликлар ҳам айнан шу ерда кузатилади. Мазкур моделдан фойдаланиш корхоналарнинг ҳаддан ташқари юқори даромадларини давлат ҳисобига ундириш имконини беради. Бу гуруҳга, шунингдек, нархлари давлат томонидан тартибга солинадиган товарлар ва хизматлар ҳам кирди. Булар - нон, дори-дармонлар ва бошқа муҳим стратегик товарлардир. Ушбу рўйхатга кирадиган маҳсулот турлари бозорларда юзага келаётган вазиятга қараб ўзгариши мумкин. Нархни шакллантиришда юқорида санаб ўтилган ишлаб чиқариш бўғинлари маҳсулотлари бўйича фойда меъёрини рентабеллик даражасига боғлиқ тарзда тартибга солиш мақсадга мувофиқдир. Рентабеллик эса амортизация харажатлари ва меҳнат ҳақи суммасига нисбатан, яъни "қўшимча харажатлар" миқдорига нисбатан ҳисоблаб чиқилади. Бу монополистлар учун фойдалиликнинг тахминан бир хил шароитини яратиш имконини беради. Шу билан иқтисодийнинг қазиб чиқарувчи ва хомашё (устувор) тармоқлари маҳсулотлари учун барқарор, баланслашган нархлар тизи-

ми яратилади, бу тизим қайта ишлаш саноати ва истеъмол бозорида нархларни шакллантириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Монополистлар маҳсулотлари учун нархларнинг шаклланишини тартибга солиш бўйича таклиф қилинаётган ёндашувнинг асосий фарқлари қуйидагилар:

- корхона харажатлари маҳсулот таннархининг матрицали калькуляциясини таҳлил қилиш асосида назорат қилинади, унда барча харажатлар фаолият турлари бўйича ҳам, иқтисодий кўрсаткичлар бўйича ҳам акс эттирилади;

- маҳсулот даромадлиги қўшимча харажатлар суммасига нисбатан (ҳозирги пайтда - ялпи фойданинг ишлаб чиқариш таннархига нисбати) ҳисобланадиган рентабеллик даражасига боғлиқ тарзда тартибга солинади;

- алоҳида харажатларнинг асоссиз ўсиб кетишига йўл қўймаслик мақсадида мажбурий чегара меъёрлари жорий этилади (вакиллик харажатлари, маркетинг, консалтинг ва бошқалар).

Маҳсулот таннархини калькуляциянинг матрицали шакли бўйича ҳисоблашга мисол 31- жадвалда келтирилади.

31-жадвал

**КАЛЬКУЛЯЦИЯЛАШНИНГ МАТРИЦАЛИ ШАКЛИ БЎЙИЧА
МАҲСУЛОТ ТАННАРХИНИ ҲИСОБЛАБ ЧИҚИШ**

Харажатлар номи	Ишлаб чиқариш таннархи		Давр харажатлари ва бошқа харажатлар	Жами
	Тўғридан-тўғри	Билвосита		
1. Моддий ва унга тенглаштирилган харажатлар (МТХ), жами	35,0	20,0	15	70,0
Жумладан:				
1.1. Моддий харажатлар (МХ)	30,0	8,0	2,0	40,0
1.2. Бошқа пул харажатлари	5,0	12,0	3,0	20,0
1.3. Табiiй ва инсоний ресурслардан фойдаланганлик учун рента тўловлари (ТИР)	-	-	10,0	10,0
Жумладан:				
1.3.1. ЗПР дан фойдаланганлик учун	-	-	2,0	2,0
1.3.2. ердан фойдаланганлик	-	-	1,0	1,0
1.3.3. сувдан фойдаланганлик	-	-	0,5	0,5
1.3.4. инсоний салоҳиятдан фойдаланганлик учун	-	-	4,0	4,0

1.3.5. бошқа рента	-	-	2,5	2,5
2. Қўшимча харажатлар (ҚХ) жами	20,0	10,0	-	30,0
Жумладан:				
2.1. Реновация ва капитал таъмир учун амортизация (АКТ)	18,0	7,0	-	25,0
2.2. Меҳнатга ҳақ тўлаш (чеғирмалар билан) учун харажатлар (МҲЧ)	2,0	3,0	-	5,0
Жами харажатлар (маҳсулотнинг тўлиқ таннархи)	55,0	30,0	15,0	100,0

* мазкур калькуляция шакли муаллиф томонидан харажатларни ҳисобга олиш бўйича хорижий ва маҳаллий тажриба асосида ишлаб чиқилган (Х.С.Зарипов билан бирга).

Жадвалдан кўриниб турибдики, маҳсулотнинг тўлиқ таннархи (100,0 минг сўм) моддий харажатлар (70,0 минг сўм) ва қўшимча харажатлардан (30,0 минг сўм) ҳосил бўлади. Бунда жадвалга кўра маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини, рента тўловлари суммасини, амортизация тўловларини ҳисоблаб чиқиш мумкин. Бундай калькуляциялаш усули бўйича муаллиф (Зарипов Х.С. билан бирга) 1992 йилдаёқ 14ХВ-2,4Г русумли пахта териш машинаси, пахта толаси, ипак қурти толаси ва сут каби маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннархини ҳисоблаб чиққан.¹

Бозор иқтисодиёти шароитида матрица шакли бўйича калькуляциялашнинг мумкин эмаслиги ҳақидаги фикрлар асосланмагандир. Нархни шакллантириш соҳасидаги етук олим, россиялик иқтисодчи В.Ф.Палий асосли равишда шундай деб ёзади: "... маҳсулотни калькуляциялаш зарурати мавжуд бўлиб, иқтисодий чиқимларни иқтисодий кўрсаткичлар ва таннарх моддалари бўйича икки ёқлама гуруҳлаштириш имконияти ҳам рад этилмайди". Тармоқлараро савдода қиймат мутаносиблигига эришиш, шу асосда барқарор нархларни шакллантириш шароитида товар ишлаб чиқарувчида катта меҳнат сарфламасдан ҳар йили ёки за-

¹ Воронин С.А., Зарипов Х.С. и др. Разработка ценового механизма, обеспечивающего создание равных экономических условий для всех хозяйствующих субъектов: 1.1 Совершенствование методики калькулирования себестоимости как создание обоснованной базы цены. Научный отчет, НИИ финансов и цен при Минфине РУз. - Ташкент. С. 58-63.

рурат туғилганда таннархни калькуляциялашнинг мазкур шакли бўйича ҳисоблаб чиқиш имкони туғилади.

Матрицали калькуляциядан фойдаланиш корхона учун ҳам, давлат учун ҳам манфаатли бўлади. Корхона стратегик режалаштиришни яхшилаш имконига эга бўлади, чунки таклиф қилинаётган калькуляция асосида фаолият турлари бўйича ҳам, иқтисодий элементлар бўйича ҳам харажатларни белгилаш мумкин бўлади. Давлат монополист бўлган қазиб чиқарувчи тармоқлар, ТЭК, металлургия корхоналари маҳсулотлари ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот рентабеллиги даражасини самарали бошқариш механизмини қўлга киритади. Макроиқтисодий тартибга солиш мақсадида ягона рентабеллик кўрсаткичини қўллаш, шунингдек, таннархни чуқур таҳлил қилиш эвазига давлат монополистлар фаолиятини ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришга ва ресурслардан оқилона фойдаланишга йўналтириши мумкин. Монополистлар маҳсулотларига баланслашган, барқарор нархларнинг шаклланиши иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида ишлаб чиқаришни режалаштириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Баланслашган нархлар таъсирида макроиқтисодий тартибга солишнинг замонавий воситаларидан фойдаланишни кенгайтириш имкони туғилади (индикатив режалаштириш, коррелятив алоқалар, динамик қаторлар, иқтисодий-математик моделлар ва усуллар). Қиймат номутаносиблиги шароитида квазифискал механизмлардан фойдаланилганда (қарзларни ҳисобдан чиқариш, нархлардаги фарқларни йўқотиш, дебиторлик ва кредиторлик қарз бўйича тармоқлар бўйича ҳисоб-китоб қилиш, нарх даражасини қайд қилиш, устувор тармоқларда нарх шаклланишининг бозор механизмлари йўқлиги) улардан амалиётда фойдаланиш етарлича натижаларга олиб келмайди. Бундан ташқари, бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда кенг қўлланиладиган иқтисодий усул ва моделлардан янада самарали фойдаланиш имконияти туғилади.

Нарх шаклланишини тартибга солишга бундай ёндашувдан фойдаланиш монополист-корхоналар сонини анча қисқартириш учун шароит яратади, бу билан

субъектни монополист сифатида тан олиши учун муайян товарнинг бозордаги улушини доимо аниқлаб бориш зарурати йўқолади. Корхона рақобатчилар ёки истеъмолчиларнинг тегишли ваколатли идораларга муурожаатидан кейингина муайян бозорда устуворликка эга бўлган монополист сифатида эътироф этилади.

Ўйлашимизча, ўтиш даври шароитида қонун даражасида бевосита давлат назорати ва бошқарувини тақозо этадиган фаолият турларининг рўйхатини белгилаш мақсадга мувофиқ. Бундай фаолият турларига қазиб олиш тармоқлари, ёнилғи-энергетика мажмуаси, металлургия ва бошқа стратегик ва ижтимоий муҳим соҳа ва хизматларни киритиш мумкин. Мазкур соҳаларда фаолият юритадиган корхоналар алоҳида харажатлар ва маҳсулот рентабеллиги учун белгиланган чегаравий меъёрларга риоя қилиши шарт. Ўз маҳсулоти нархларини ошириш зарурати туғилганда улар нархни шакллантириш бўйича ваколатли органда уни декларациялаши керак. Шундай қилиб, мазкур тармоқларда нархнинг шаклланиши юқорида келтирилган "ишлаб чиқариш харажатлари" модели бўйича амалга ошади, бу эса иқтисодиётнинг устувор тармоқлари маҳсулотлари нархларини мувофиқлаштириш имконини беради.

Мазкур рўйхатга кирмаган корхоналар харажатлар ва рентабеллик даражасининг чегара меъёрларига риоя қилмасликлари мумкин. Товар ишлаб чиқарувчиларнинг ушбу гуруҳи (жумладан, кичик тадбиркорлик) учун нархлар бозордаги талаб ва таклиф асосида шаклланади. Нархнинг "талаб ва таклиф" моделидан фойдаланиш мазкур гуруҳ товарлари учун нархларнинг шаклланишида бозор омилларини энг юқори даражада фаоллаштириш ва маъмуриятчилик даражасини эса тушириш имконини яратади. Истеъмол бозоридаги "талаб ва таклиф" нисбатини зарур ҳолларда махсус дифференцияланган акциз (билвосита солиқ)ни жорий этиш ёрдамида тартибга солиш мумкин. У ёки бу товарнинг тақчиллиги ёки ортиқчалиги юзага келганда акциз солиқ ставкаси ўзгартирилади. Бундай шароитда қатъий монетар сиёсат юритиш мазкур солиқ-

нинг амал қилиши билан бирга истеъмол бозорида мувозанатни ушлаб туришга имкон беради. Аҳолининг ночор қатламларини ижтимоий ҳимоялаш мақсадида минимал истеъмол саватчасига кирадиган товарлар учун нолга тенг акциз ставкасини жорий қилиш мақсадга мувофиқ.

Нархнинг "талаб ва таклиф" модели учун ҳам, "ишлаб чиқариш харажатлари" модели бўйича ҳам ресурсларни тежаш механизми сифатида айтилган амал қилаётган даромад солиғи тамойиллигини сақлаб қолиш мақсадга мувофиқ, унга кўра товар ишлаб чиқарувчиларнинг меъёрдан ортиқ харажатлари тескари ҳисобда даромад солиғини белгилаш учун солиқ солинадиган базага киритилади. Мазкур воситадан фойдаланиш товар ишлаб чиқарувчиларни маҳсулот таннархини пасайтириш чораларини кўришга йўналтиради. Аммо, ушбу механизм фақат даромад солиғи бўйича барча имтиёзлар бекор қилингандагина ва фискал солиқ ва тўловлар анча пасайтирилгандагина самара беради.

Шундай қилиб, нархларни бошқаришнинг "ишлаб чиқариш харажатлари" модели ишлаб чиқарилаётган товарлар нархларини ишлаб чиқариш харажатлари ("қиймати") даражасига, "талаб ва таклиф" модели эса аҳолининг тўлов қобилияти билан белгиланадиган талаб ва таклиф ҳолатига ("истеъмол қиймати") яқинлаштиради. Нархларнинг икки модели балансланган бозор иқтисодиётини қарор топтириш талабларига зид келмайди, балки чуқур монополизм ва ўтиш иқтисодиётда рақобат муҳитининг яхши ривожланмаганлиги билан боғлиқ.

Нархларни шакллантириш механизминини ишлаб чиқишдаги асосий тамойиллар қуйидагилардир:

- маҳаллий маҳсулот рақобатбардошлигининг ўсиши сайин ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлашни аста-секин камайтириш (5-10 йил давомида);

- ички бозорда маҳаллий товар ишлаб чиқарувчилари учун рақобат шароитларини баробарлаштириш;

- "инсоний салоҳият"нинг қиймат баҳосини такрор барпо қилиш даражасигача кўтариш;

- зарарли чиқиндиларни атроф-муҳитга ажратишни камайтиришни рағбатлантириш;
- ресурсларни тежаш ва табиий хомашёдан самарали фойдаланишни рағбатлантириш;
- хом ашё бўлмаган маҳсулот ишлаб чиқариладиган фаолият соҳаларига марказлаштирилган инвестицияларни анча камайтириш;
- иқтисодиётни бошқаришнинг квазифискал механизмларидан фойдаланиш амалиётидан воз кечиш ("нарх фарқларини йўқотиш"; "қарзларни ҳисобдан чиқариш", "ўзаро ҳисоб-китоблар").

Давлатнинг ҳам монополистлар, ҳам бошқа хўжалик субъектлари маҳсулотларига нархларнинг шаклланиши жараёнига таъсири чораларини ишлаб чиқишда куйидаги услубий ёндашувларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир:

1. Қишлоқ хўжалиги ва саноат, шунингдек, моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа соҳалари маҳсулотларининг савдони шакллантириш мақсадида паритет (хўжалик ҳисоби) нархлари асосида нарх шаклланиши қоидаларини бошқариш.

2. Иқтисодиётнинг реал тармоғидаги барча хўжалик юритувчи субъектлар учун бир хил даражада энг мақбул солиқ юкени белгилаш ва солиқ имтиёзлари берилишини тўхтатиш. Корхона табиий хомашё, электр энергияси, шунингдек, қатор бошқа ресурслардан фойдаланганда белгиланган меъёрлардан ошиб кетгандигина ундиришларнинг мазкур даражасини кўтариш мумкин.

3. Жисмоний шахслар даромади солиғининг ягона оптимал ставкасини белгилаш.

4. "Истеъмол халтаси"нинг ҳақиқий қийматидан келиб чиқиб иш ҳақининг минимал соатбай ставкасини тасдиқлаш. Шундай қоида қабул қилиш керакки, унга кўра корхона банд хизматчиларнинг бир соатлик меҳнатига минимал соатбай ставкадан паст ҳақ тўлай олмайди.

5. Маъмурий-бошқарув ходимлар ва асосий ишлаб чиқаришдаги ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш бўйича

корхона харажатлари суммаси ўртасидаги чегаравий нисбатни белгилаш.

6. Қазиб олувчи ва хом ашё корхоналари, табиий монополиялар, монополист-корхоналар ва бошқа айрим ижтимоий муҳим фаолият соҳалари маҳсулотлари нархлари устидан назоратни кучайтириш (нархларнинг асоссиз ошишига йўл қўймаслик мақсадида).

7. Рента тўловларининг ўсиши асосида солиқ юкини босқичма-босқич ошириш (ер ости бойликлари, сув, ер, инсоний капиталдан фойдаланганлик учун), шунингдек, соф фискал тўловлар миқдорини камайтириш баробарида атроф-муҳитни ифлослайдиган моддаларни ташлаш учун тўловларни кўпайтириш (ҚҚС, акцизлар, бож тўловлари, даромаддан чегирмалар ва ҳоказо).

Монополияларни тартибга солиш чоралари ҳамда рақобатбардошликни оширишга йўналтирилган бошқа механизмларни ишлаб чиқишни давлат нарх сиёсати талаблари ва йўналишларига таянган ҳолда амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Нарх сиёсатини хом ашё, минимал "истеъмол саватчаси"га кирмайдиган истеъмол товарлари (хизматлари) ва "инсоний салоҳият"нинг қиймат баҳосини оширишга ва шу билан бирга, меҳнат воситалари ва ишлаб чиқариш соҳасида қўлланадиган бошқа ресурслар, шунингдек, биринчи талаб товарларининг қийматини камайтиришга қаратиш керак. Нарх сиёсатини солиқ солишининг тегишли механизмлари ва хўжалик юритиш тизимига кирадиган бошқа дастакларни жорий этиш йўли билан амалга ошириш лозим.

Нарх шаклланишини бошқаришнинг юқорида санаб ўтилган механизмларини жорий этиш натижасида иқтисодиётда шундай бизнес-муҳит яратиладики, унда корхоналар экологик соф, рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришдан манфаатдор бўлади. ЖСТ қоидалари қабул қилингунча ишлаб чиқариш фаолиятига муносабатни ўзгартира олмаган корхоналар ҳақли равишда инқирозга юз тутлади. Уларнинг мулки эса бошқа оқилона иш юритадиган субъектларга ўтади.

4.5. Нарх сиёсати нуқтаи назаридан солиқ солиш тизими

Нарх ҳар қандай маҳсулот рақобатбардошлигининг муҳим таркибий асосидир. Шу билан бирга, ишлаб чиқариш чиқимлари ҳам нарх таркибига киради. Товарнинг нархи қанчалик паст бўлса, ресурсларнинг чегараланганлиги шароитида у шунчалик истеъмолчини ўзига жалб қилади. Нархнинг катта қисмини солиқ ва тўловлар ташкил қилади. Солиқ юки қанчалик катта бўлса, ишлаб чиқариш чиқимлари шунчалик кўпаяди ва демак, товарнинг рақобатбардошлиги шунчалик паст бўлади. Шу муносабат билан, маҳаллий маҳсулотнинг рақобатбардошлигини ошириш учун шундай солиқ тизимини шакллантириш керакки, у ишлаб чиқариш чиқимлари ва нархларни пасайтиришдан манфаатдорликни юзага келтириши лозим. Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган солиқ солиш тизими, сўнгги йилларда унга киритилган ўзгартишларга қарамай, ҳали маҳаллий маҳсулот рақобатбардошлигини оширишни рағбатлантираётгани йўқ. Амалдаги солиқ тизимининг энг асосий камчиликлари қуйидагилардан иборат:

- товар ишлаб чиқарувчилар ва жисмоний шахслар (солиқ имтиёзларига эга бўлмаган) учун солиқ юки умумий йиғиндисининг ҳаддан ташқари юқорилиги;
- товар ишлаб чиқарувчилар фаолиятдан тушадиган даромадга солиқ солишда билвосита тўловларнинг тўғридан-тўғри солиқлардан анча устунлиги;
- бир қанча солиқларнинг битта солиқ солиш базаси (фойда, меҳнатга ҳақ тўлаш)га боғлаб қўйилиши;
- солиқларнинг ҳаддан ташқари юқори фискал йўналганлиги ресурсларни тежаш функциясига ва экологик барқарорликка эришишга таъсир кўрсатади;
- истеъмол бозорида талаб ва таклифни тартибга солувчи солиқ механизмнинг йўқлиги;
- рақобат шароитларини бузувчи солиқ имтиёзларининг анча кўплиги;
- ижтимоий солиқлар ва тўловлар (кўпинча бир-бирини такрорловчи) ҳаддан ташқари кўплиги;

- солиқларнинг таннархни камайтириш ва инновацияларни жорий этишдаги ролининг етарлича юқори эмаслиги.

Бундан ташқари, солиқлар тизими иқтисодиёт тармоқлари ўртасида эквивалент тармоқлараро алмашинув ўчун шароит яратмайди (жумладан, саноат ва қишлоқ хўжалиги ўртасида). У ҳалигача мураккаб, самарасизлигича қолмоқда. Солиқ солишнинг амалдаги механизми рента тўловлари аҳамиятини кучайтиришга йўл қўймапти, чунки бу тўловларни бироз ошириш ҳам харажатларнинг кўпайишига олиб келмоқда, бу эса солиқ базасининг асосиз ортишига ва демак, даромаддан ҳисобланадиган солиқлар суммасининг ошишига сабаб бўлмоқда. Натижада рента тўловларининг маҳсулот нархидаги улуши кўпайиш ўрнига пасайиб бормоқда. Давлат ташаббуси билан амалга оширилаётган иш ҳақини индексациялаш ва асосий воситалар қийматини қайта баҳолаш борасида ҳам худди шундай вазият юзага келган. Шу муносабат билан, рента, меҳнатга ҳақ тўлаш, корхонанинг соф даромади ва амортизация тўловларининг рағбатлантирувчи функцияси анча заифлашиб, мазкур чоралар охир-оқибат маҳсулот қийматининг кескин қимматлашишига, яъни унинг нарх рақобатбардошлигининг пасайишига олиб келмоқда.

Солиқ солиш тизими етарлича яхшиланмас экан, аксарият маҳаллий корхоналарнинг фаолияти паст рентабеллигича қолади ёки зарарига ишлайди, Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) қоидалари шароитида эса инқирозга юз тутади (қишлоқ хўжалиги, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, енгил саноат ва бошқа соҳалар).

Маҳаллий маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш нуқтаи назаридан солиқ сиёсатини такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистонда амал қилаётган солиқ ставкаларининг миқдорини бошқа МДҲ мамлакатларга нисбатан кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир (32-жадвал).

Жадвалдан кўришиб турибдики, Ўзбекистонда амал қиладиган солиқлар Россия ва Қозоғистондаги уларнинг даражасидан юқори (юқорида келтирилган солиқларнинг ундирилиш базаси мазкур мамлакатлар

учун деярли бир хил). Шу боис, Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган маҳсулот нарх омили бўйича кўпинча рақобатга бардош бермайди. Ҳисоб-китобларнинг кўрсатишича, тўқимачилик маҳсулоти бўйича солиқларнинг соф даромаддаги улуши 2005 йилда солиқ солиш қоидаларига мувофиқ Ўзбекистонда 10,0% ни, Россияда 7,1% ни ва Қозоғистонда 7,8% ни ташкил қилди. Шундай қилиб, Ўзбекистон корхоналари солиқ солиниши бўйича энг ёмон шароитларга эга.

32-жағвал

**ЎЗБЕКИСТОН, РОССИЯ ВА ҚОЗОҒИСТОНДА 2005 ЙИЛДА
АМАЛ ҚИЛГАН АСОСИЙ СОЛИҚЛАР СТАВКАСИНИНГ
ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ**

	Номи	Ўзбекистон	Россия	Қозоғистон
1.	ҚҚС	20	18	15
2.	Экология солиғи	1	0	0
3.	Йўл жамғармасига тўловлар	1,5	0	0
4.	Нафақа жамғармасига тўловлар	0,7	0	0
5.	Мактабларни ривожлантириш жамғармасига тўловлар	1	0	0
6.	Мулк солиғи	3,5	2,2	1
7.	Ижтимоий суғурта, бандлик жамғармасини таъминлаш учун тўловлар	31	31	20
8.	Даромад солиғи	15	24	30
9.	Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	8	0	0

Эслатма: жадвалда ер солиғи, ресурслар солиғи ва бошқа тўловлар ҳисобга олинмаган, чунки улар шароитга қараб дифференциацияланади.

Айни пайтда солиқ солиш тизими шундай ташкил этилганки, ҳатто ишлаб чиқариш суръатлари ўсган тақдирда ҳам товар ишлаб чиқарувчи корхона хизматчиларининг меҳнат ҳақини оширишдан манфаатдор эмас. Масалан, 2005 йил қоидаларига кўра жисмоний шахсларнинг бешта минимал иш ҳақидан ошадиган даромадлари солиқ солиш шкаласи бўйича 21%, минимал иш ҳақидан 10 барабар ортиқ даромад эса 30% ли солиққа тортилади. Минимал иш ҳақи 6430 сўм бўлганда (2005 йилнинг 1-ярмида) амалдаги солиқ солиш шкаласи бўйича жисмоний шахслар даромадларининг каттагина қисми солиқнинг максимал ставкасига тўғри келади. Меҳнатга ҳақ тўлаш фонди солиқ-

лар, киритмалар ва чегирмаларни ҳисоблаб чиқиш учун камида 7 марта солиқ солиш базасига киритилишини ҳисобга олсак, ундириладиган сумма янада юқори бўлади (33-жадвал).

Масалан, 2005 йилда меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича харажатлар ягона ижтимоий солиқ (31%), қўшимча қиймат солиғи (20%), йўл (1,5%), мактаб (1%), нафақа (2,5%), нафақа (0,7%) ва бошқа солиқлар билан солиқ солиш базасига киритилган. Шундай қилиб, хизматчига 200,0 минг сўм миқдорида иш ҳақи ёзилганда ва унинг қўлига амалда 141489 сўм текканда, иш берувчи ва жисмоний шахс бюджет ва бошқа мажбурий фондларга 167911 сўм тўлаши керак эди. Хизматчига тўланган пул маблағларининг ҳар бир "сўми"га тўловлар учун 1,19 "сўм" сарфланган. Мазкур солиқлар ва тўловлар ишлаб чиқариладиган маҳсулот нархига киритилганда унинг рақобатбардошлиги бошқа товарларга нисбатан анча пасаяди. Шу муносабат билан, корхона меҳнат ҳақи даражасини пасайтиради, ёки хизматчига ноқонуний тарзда қўшимча ҳақ тўлайди, яъни фаолиятнинг "яширин" соҳасига ўтиб кетади.

33-жадвал

ХИЗМАТЧИГА ОЙИГА 200000 СЎМ МИҚДОРИДА МЕҲНАТ ҲАҚИ ЁЗИЛГАНДА СОЛИҚЛАРНИ ТЎЛАШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ХАРАЖАТЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

(2005 ва 2006 йилларнинг 1-чорагидаги солиқ солиш шароитлари бўйича)

№	Кўрсаткичлар	2005	2006	Ўсиш, %
1.	Бир ой учун ўтказилган иш ҳақи	200000	200000	100
2.	Жисмоний шахслар даромади солиғи	51511	46250	89,8
3.	Нафақа жамғармасига тўловлар	5000	5000	100
4.	Касаба уюшмасига тўловлар	2000	2000	100
5.	Ягона ижтимоий солиқ	62000	50000	80,6
6.	Йўл жамғармасига тўловлар	3000	3000	100
7.	Мактаб таълими фондига тўловлар	2000	2000	100
8.	Экология солиғи	1000	-	-
9.	Нафақа жамғармасига тўловлар	1400	1400	100
10.	ҚҚС	40000	40000	100
11.	Жами, солиқлар	167911	149650	89,1
12.	Қўлга теккан иш ҳақи	141489	146750	103,7
13.	1 "сўм" соф иш ҳақига солиқ "сўм"лари миқдори (11-б:12-б)	1,19	1,02	85,7
14.	Минимал иш ҳақи	6530	9400	143,9

меҳнатга ҳақ тўлаш фонди жадвалда кўрсатилган солиқлар ва тўловлар учун солиқ солиш базаси ҳисобланади.

Айтиш жоизки, меҳнат унумдорлигини сезиларли оширмасдан "меҳнат"нинг қиймат баҳосини ошириш маҳаллий маҳсулот рақобатбардошлигининг пасайишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун меҳнатга солиштирма харажатларнинг оптимал миқдорини шакллантириш муаммоси катта аҳамият касб этади (unit labor costs). Шу муносабат билан, меҳнатга ҳақ тўлаш билан боғлиқ рақобат афзалликларини сақлаб қолиш учун меҳнат унумдорлигининг иш ҳақи миқдорига нисбатан илгарилаб ўсишига эришиш мақсадга мувофиқ. Акс ҳолда, меҳнатга ҳақ тўлаш асоссиз кўпайтирилганда мазкур омил бўйича рақобат афзаллиги йўқолиб боради.

Қўшимча қийматга солиқ солиш (ҚҚС) механизми ҳам алоҳида эътиборга муҳтож. Мазкур солиқ ишлаб чиқариш ва уни сотишнинг барча босқичларида, фойдали қазилмаларни қазидан тортиб то охирги маҳсулот ишлаб чиқаришгача бўлган даврда ундирилади. Таҳлиллар шуни кўрсатадики:

- ҳар бир корхона учун ҚҚС суммаси иккита тўловга ажралади ва моддий ресурсларни харид қилиш учун солиқ ва корхона фаолияти учун солиқни ўз ичига олади;

- амалдаги қонунчиликка асосан харид қилинаётган моддий ресурслар нархи (ҳақ тўланадиган хизматлар) корхона маҳсулоти таннархига у тўлаган ҚҚС ни ҳисобга олмасдан киритилади, бу эса нархнинг нотўғри шаклланишига олиб келади.

ҚҚС механизмидан фойдаланиш корхоналар айланма воситаларининг ишлаб чиқарилган маҳсулот сотилганда товар ишлаб чиқарувчига қайтадиган бир қисмини ундирилишига олиб келади. Бундан ташқари, ҚҚС охирги маҳсулотнинг рақобатбардошлигини анча пасайтиради. Барча корхоналар ҚҚСдан ташқари сотиш ҳажмларидан ҳисобланадиган бошқа билвосита солиқларни (нафақа фонди, мактаб фонди, йўл фонди) ҳам тўлашини, шунингдек, айрим корхоналар акциз, бож тўловларини ҳам тўлашини ҳисобга олсак, маҳаллий маҳсулотнинг нарх рақобатбардошлиги янада пасаяди. Шунинг учун товар ишлаб чиқарувчилар со-

лиқлардан бош тортиш ва солиқ солиш базасини камайтиришнинг турли йўлларида фойдаланади, бу эса "яширин" иқтисодийнинг кенгайишига олиб келади. Фикримизча, ҚҚС ставкасини анча камайтириш керак (5% гача) ёки умуман уни бекор қилиш лозим. ҚҚС ни бекор қилиш натижасида юзага келадиган бюджет тақчиллигини эса маҳсулот таннархига киритиладиган рента тўловлари миқдорини ошириш ҳисобига, шунингдек, акциз солиқ қўллаш соҳасини кенгайтириш ҳисобига тўлдириш мумкин (фақат истеъмол комплекси маҳсулотлари ва хизматлари учун). Бу ҳолда акциз ишлаб чиқариш-техник мақсадлари маҳсулотларининг рақобатбардошлигига таъсир қилмайди. ҚҚС нинг амалдаги ставкасида (20%) рента ва бошқа рағбатлантирувчи тўловларнинг аҳамиятини ошириш мумкин эмас. Хаттоки мазкур тўловлар ставкаларини бироз ошириш, иш ҳақини ошириш каби ҚҚС ва бошқа билвосита солиқларни ҳисоблаб чиқишда солиқ базасининг кескин ортишига олиб келади, бу эса ҳар бир ишлаб чиқариш босқичида нархларнинг ўсишига, демак, маҳаллий маҳсулот рақобатбардошлигининг пасайишига сабаб бўлади.

2006 йилда солиқ солиш тизимига солиқ юкини камайтириш, амалдаги механизмларни оптимallasштириш ва унификациялашни кўзда тутадиган ўзгаришлар киритилди. 2006 йил 1 январдан ягона ижтимоий солиқ 31% дан 25% га, жисмоний шахслар даромади ставкаси 30% дан 29% га (максимал ставка) ва 21% дан 20% га (ўртача ставка) камайтирилди. Бундан ташқари, ҳисобланган иш ҳақининг бир фоизи миқдорига жисмоний шахслар даромади солиғи суммаси камайтирилади ва у солиқ тўловчининг махсус индивидуал жамғарилувчи нафақа фондига ўтказилади. Экологик солиқ ҳам бекор қилинди. Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатадики, киритилган ўзгартишлардан сўнг энг кам иш ҳақи 9400 сўм бўлганда ва хизматчига 200000 сўм маош ҳисобланганда корхона ва жисмоний шахс соф иш ҳақининг ҳар 1 сўмига нисбатан 1,02 сўм солиқлар ва тўловлар, яъни 2005 йил қоидаларига қараганда камроқ тўлайди (34-жадвал). Таҳлилларнинг кўрсатишича, хизматчи-

нинг "соф" маоши миқдори 2005 йилдаги солиқ солиш қоидалари бўйича ойига 141489 сўмдан 2006 йил қоидалари бўйича 146750 сўмга, яъни 3,7 фоизга ошди.

Жисмоний шахслар даромадига солиқ юкининг баландлиги ва меҳнатга ҳақ тўлаш фондига қўшимчаларнинг юқорилиги туфайли нафақат иш ҳақининг, балки мукофотлар, қўшимчалар, ўриндошлик фаолиятдан тушадиган маошнинг ҳам рағбатлантирувчи роли пасайди. Ўртача ойлик иш ҳақи ва истеъмол нархлари даражасининг бузиб кўрсатилиши истеъмол мажмуаси тармоқларининг ривожланишига тўсқинлик қилмоқда. Сўнгги йилларда бундай тенденциянинг ортиб бориши ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш бўйича иқтисодий рағбатларнинг таъсирини камайтирди. Бундай шароитларда корхона хизматчилари ўз меҳнат малакаларидан асосий иш жойида тўлиқ фойдаланишдан манфаатдор бўлмай, қўшимча даромад олиш учун қўшимча фаолият соҳасини излашга мажбур бўлмоқдалар.

Шундай қилиб, солиқ солишнинг амалдаги тартибида иш ҳақининг ҳаттоки арзимас ортиши корхона ялпи маҳсулотидан ундириладиган тўловларнинг кескин ўсишига сабаб бўлади, бу эса ишлаб чиқариладиган маҳсулот нархининг ортишига олиб келади. Натижада хўжалик субъектининг инсоний капитални молиялаштириш имконияти камаяди. Бу эса ишлаб чиқариладиган маҳсулот рақобатбардошлигини пасайтиради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов Вазирлар Маҳкамасининг мамлакатни 2005 йилдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва 2006 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги нутқида таъкидлаганидек: "... солиқ юкини анча камайтириш бўйича кўзда тутилган чора-тадбирларни амалга оширишнинг муҳим вазифаси - бу ишлаб чиқаришни фаоллаштиришнинг муҳим омили сифатида истеъмол талабининг уйғун ўсишини таъминлашдир". Дарҳақиқат, умумий талабнинг ўсиши ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун шароит яратади. Шу боис, давлат инсоний капиталнинг рақобатбардошлигини оширишга

кўмаклашадиган бизнес-муҳитни шакллантира оладиган иқтисодий дастакларни ишлаб чиқиши керак.

Шундай қилиб, республикада амал қилаётган солиқ солиш тизими сезиларли ўзгартиришларни тақозо қилмоқда. Мутахассисларнинг фикрича, "...солиқ солиш ресурслардан олинадиган даромадга ўтказилса, бу уларни янада самарали фойдаланишга имкон берар эди".¹ Аммо самарали солиқ тизимини шакллантириш муаммосига комплекс тарзда ёндашиш керак. Фикримизча, Ўзбекистоннинг ЖСТга тайёрланиши ва кириши шароитида фойдаланиладиган янги солиқ тизимини қуйидаги ёндашувларни амалга ошириш асосида шакллантириш мақсадга мувофиқдир.

Биринчидан, барча корхоналар учун солиқ юкининг бир хил даражасини белгилаш. Қонунчилик даражасида солиқ юкининг энг юқори кўрсаткичини тасдиқлаш керак, бу кўрсаткич эса қуйидаги формула билан ҳисоблаб чиқилиши мақсадга мувофиқ:

$$СЮ = Н/СД \cdot 100\%, \quad (2)$$

бу ерда, **Н** - бевосита корхона фойдасидан ҳисоблаб чиқиладиган ва давр харажатларига киритиладиган бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга солиқлар, тўловлар, йигимлар, қўшимчалар (маҳсулот таннархида ҳисобга олинадиган рента тўловларисиз); **СД** - корxonанинг соф даромади - барча солиқлар ва тўловлар (**Н**), корхона ихтиёрида қоладиган соф фойда (**СФ**) суммаси сифатида белгиланади.

Бу ҳолда товар ишлаб чиқарувчи даромаддан ҳаддан ташқари кўп тўловлар ундирилишидан ҳимояланади, бу эса унинг рағбатлантирувчи ролини оширади. Корхона давлат томонидан белгиланган алоҳида харажатлар учун меъёрларни оширгандагина солиқ юки қонун тартибидан белгиланган миқдордан юқори бўлиши мумкин.

Иккинчидан, рента тўловларини қўллаш ёрдамида корхоналарнинг ишлаб чиқариш - хўжалик фаолияти шароитларини тенглаштириш. Бу товарнинг нарх рақобатбардошлигига таъсир қилувчи ва ишлаб чиқарувчи фаолиятининг самарадорлигига боғлиқ бўлмаган

¹ Юсупов Ю. Нужен ли нам налоговый кодекс? - Экономическое обозрение, №7, 2005. С. 14.

омилларнинг таъсирини камайтиради (сотиш бозорлари ва хомашё манбаларига яқин жойлашув, капиталдан фойдаланиш, табиий-иқлимий, географик ва бошқа шароитлар). Корхонанинг ишлаб чиқариш самарадорлигига боғлиқ ҳолда соф даромад олиши хўжалик субъектлари фаолиятини фойдали фаолият соҳасини (фойдали қазилмалар конларини) "босиб" олишга эмас, балки жамият учун қимматли бўлган хомашё ва материалларни самарали қайта ишлашга йўналтиришга имкон беради. Бунда товар ишлаб чиқарувчи "меҳнат" омилининг энг мақбул қиймат баҳосини таъминлаши, ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг экологик ва сифат андозаларига риоя этиши керак. Табиий омиллар ҳисобига товар ишлаб чиқарувчи ихтиёридаги афзалликлар пул шаклида тегишлича баҳоланиши ва мамлакат бюджетига ўтказилиши керак. Фикримизча, маҳсулот қийматининг бу қисмини товар ишлаб чиқарувчининг табиий ва инсоний ресурслардан (ер, сув, ер ости бойликлари, инсоний салоҳият ва бошқалар) фойдаланиш учун берган имкониятлари учун жамиятнинг пуллик хизматлари сифатида қараш мақсадга мувофиқдир. Рента тўловлари солиқ табиатига эга эмас, чунки улар корхонанинг ресурслар (табиат инъомлари)ни қазиб олиш ва улардан фойдаланиш учун давлат томонидан берилган имкониятлар учун ўзига хос тўловдир. Шу муносабатда, қийматнинг мазкур қисми давлат бюджетига келиб тушса-да, корхона учун маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун бу харажатлар маҳсулот таннархига "моддий ва уларга тенглаштирилган харажатлар" қисмига киритилиши керак. Маҳсулот рентабеллигини ҳисоблашда таннархнинг ушбу қисми, товар ишлаб чиқаришнинг фойдалилик меъёрига таъсир қилмаслиги учун ҳам харажатлар сифатида қаралиши мақсадга мувофиқ. Мазкур тамойилдан фойдаланиш нафақат қулай, балки маълум маънода ноқулай шароитларда мавжуд бўлган ресурсларни ҳам ишлаб чиқаришга жалб қилиш имконини беради. Бу эса турли фаолият соҳалари ва минтақаларда ўз-ўзини қоплаш имконини яратади, бу ночор вилоят ва туманлар учун,

айниқса, муҳимдир. Аммо, тегишли товарларни иқтисодий манфаатдорлик умуман бўлмаган жойларда ишлаб чиқариш учун шароит яратишга зарурат йўқ, деб қатъий айтиш мумкин. Ҳар бир ҳудуд ва минтақанинг рақобат устунликларини аниқлаш ва шундан кейин рента тўловларининг мақбул миқдорларини белгилаш лозим. Рента тўловларининг бир қисмини ишлаб чиқариш ва табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари учун қўшимча инвестициялаш учун товар ишлаб чиқарувчи ихтиёрида қолдириш мақсадга мувофиқдир. Шундай қилиб, рента тўловлари миқдорини фойдаланишга бериладиган ресурсларнинг сифатига боғлиқ ҳолда дифференциялаш зарур. Рента тўловларидан фойдаланиш самарали бўлиши учун уларнинг давлат бюджети даромадидаги миқдори 30% дан кам бўлмаслигини таъминлаш лозим. Бунинг учун фискал солиқлар улуши сезиларли камайтирилиши керак. Бундай ёндашувда товар ишлаб чиқарувчилар тикланмайдиган қимматли ресурслардан самарали фойдаланишга мажбур бўлади. Президент И.Каримов рента тўловларини оширишнинг муҳимлигига эътиборни қаратиб, шундай дейди: "...асосий солиқ юки табиий, минерал хом ашё, ер-сув ва бошқа ресурслардан тежамли ва самарали фойдаланишни рағбатлантира оладиган ресурс солиқларига тушиши керак".¹

Учинчидан, солиқлар тизимини маҳаллий маҳсулотнинг рақобатбардошлиги ва давлатнинг нарх-наво сиёсатини ошириш стратегиясини ҳисобга олган ҳолда шакллантириш мақсадга мувофиқдир.

34-жағвал

**МАҲАЛЛИЙ МАҲСУЛОТ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШ
ВА РЕСУРСЛАРНИ ТЕЖАШ УЧУН ШАРОИТ ЯРАТАДИГАН
АСОСИЙ СОЛИҚЛАР ВА ТЎЛОВЛАР ТИЗИМИ**

Номи	Ставка амал қиладиган давр
1. Рента тўловлари (ер, сув, ер ости бойликлари ва инсоний ресурслардан фойдаланиш учун)	Календар йил давомида, дифференцияланган ставка, таннархга киритилади.
2. Қуйидаги маҳсулот учун акциз солиқ: 2.1 - республикада ишлаб чиқариладиган 2.2 - ташқаридан олиб кириладиган	Ярим йиллик давомида, дифференцияланган ставка, товар нархига қўшимча сифатида ҳисобга олинади
3. Юридик ва жисмоний шахслар даромади (фойдаси) солиғи	5 йил давомида, бевосита солиқ солинадиган даромаддан ундирилади, ягона ставка

¹ Халқ сўзи, 29 январь. 2005 й.

4. Бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга махсус солиқлар (йўл фондига-бензин, газ, дизел ёнилғиси қийматидан; бандлик ижтимоий суғурта ва таъминот фондларига-иш ҳақи фондидан; зарарли чиқиндилар учун тўловлар	5 йил давомида, ёнилғи нархига, иш ҳақи фондига қўшимча, меъёрий ва жарима тўловлари ва бошқалар.
--	---

Юқорида санаб ўтилган ёндашувлардан фойдаланиш ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг рақобатбардошлигини ошириш ва ресурсларни тежаш мақсадида белгиланадиган солиқлар ва тўловларнинг тамомила янги тизимини шакллантириш учун хизмат қилиши мумкин (34-жадвал).

Таклиф этилаётган тизимда бюджет ва бюджетдан ташқари фондларни тўлдиришнинг асосий манбалари рента тўловлари, акцизлар, жисмоний ва юридик шахслар даромади (фойдаси) солиқлари, ижтимоий суғурта, таъминот, бандлик фондига тўловлар ҳисобланади.

Фикримизча, барча юридик шахслар учун фойда солиғи ягона ставка бўйича солиқ имтиёзларидан фойдаланилмаган ҳолда ундирилиши керак. Фойдадан 20% дан ортиқ бўлмаган ставка бўйича фақат битта солиқ ундирилиши мақсадга мувофиқ. Корхонага нисбатан алоҳида харажатлар учун меъёрларни оширганлик, атроф-муҳитга зарарли чиқиндиларни чиқарганлик ва бошқалар учун жарима қўлланилгандагина солиқ юки юқори бўлиши мумкин.

Йўл фондини шакллантириш учун автомобилчилар томонидан фойдаланиладиган бензин, дизель ёнилғи ва газ қийматига қўшимчани қолдириш мақсадга мувофиқ.

Ижтимоий суғурта, таъминот ва бандлик фондига тўловлар иш ҳақининг бир қисми бўлиб, хизматчидан уни мажбурий суғурталаш ва кейинроқ солиқ тўловчига қайтариб бериш мақсадида вақтинчалик ундирилади (касалик туфайли, нафақа ёшига етганда, ишдан бўшаганда).

Республикада ишлаб чиқарилаётган товарлар учун акциз солиқлар асосан халқ истеъмоли моллари ва хизматларига дифференциацияланган шкала бўйича қўлланилиши лозим, яъни ижтимоий муҳим товарлар учун солиқнинг энг кам ёки 0 га тенг ставкаси, бойлик бу-

юмлари учун эса энг юқори ставка белгиланиши мақсадга мувофиқ.

Республикага олиб кириладиган маҳсулот учун акциз солиқ маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлашга хизмат қилиши керак. Бунда акцизнинг бу тури ташқаридан олиб кирилаётган хом ашё, ярим фабрикатлар, бутловчи қисмлар, ёнилғи-энергетика ресурслари, ускуна ва технологияларга (айниқса, республикада ишлаб чиқарилмайдиган) нисбатан қўлланилмаслиги лозим. Ички бозорда рақобат шароитларини ривожлантириш мақсадида мунтазам равишда акциз солиғи ставкаларини пасайтириш ва уларни 10 йил ичида 0 га тушириш мақсадга мувофиқ.

Корхоналарнинг давлатга белгиланган солиқларни ўз вақтида ва тўлиқ тўлаш учун жавобгарлигини ошириш мақсадида солиқ солишнинг янги қоидаларини тасдиқлашдан олдин товар ишлаб чиқарувчилар бирлашмалари (масалан, Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси, саноатчилар уюшмаси ва ҳоказолар) билан товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар соф даромадидан ундириладиган солиқларнинг энг юқори даражасини мувофиқлаштириш керак. Шундан сўнг, келишилган миқдор тегишли даврда унинг ўзгартирилишига йўл қўймаслик учун қонун даражасида тасдиқланиши лозим. Шунингдек, жисмоний шахслар даромади солиғи ставкаларини касаба уюшмалари вакиллари билан келишиб олиш мақсадга мувофиқдир.

Корхоналар фаолиятини бизнес-режалаштириш учун қулай шароитлар яратиш мақсадида солиқ ва тўловларни ҳисоблаш ва уларнинг ставкалари механизмга амал қилувчи барқарор муддатларни белгилаш лозим (34-жадвал).

Маҳаллий маҳсулотнинг нарх рақобатбардошлигини ошириш мақсадида хўжалик субъектлари фаолиятини маъмурий солиққа солинишига боғлиқ барча хизматлар давлат томонидан белгиланган қисқа муддатларда бепул, энг кам харажатлар билан амалга оширилиши керак (иложи бўлса, "битта ойна" қоидасига биноан).

Бундан ташқари, жисмоний шахслар даромадига солиқ солиш механизминини ўзгартириш талаб этилади.

Хусусан, даромад солиғи шкаласини дифференциациялашдан воз кечиб, 15% дан юқори бўлмаган ягона солиқ миқдорини белгилаш дозим (2006 йилда солиқнинг энг юқори ставкаси 29% даражасида белгиланган). Шунингдек, ягона ижтимоий солиқ ставкасини 15% дан юқори бўлмаган даражага тушириш керак (2006 йилда - 25%).

Солиқ солиш тизими содда, ошкора, аниқ бўлиши ва рағбатлантирувчи тусга эга бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида таъкидланганидек: "Шунга эришмоғимиз керакки, солиқ тизими нафақат солиқларни ундириш, балки биринчи гальда рағбатлантириш хусусиятга эга бўлсин, ҳар бир солиқ тўловчи, жисмоний ёки юридик шахс эса солиқ тўлашдан бўйин товламасдан, даромадларни оширишга уринмасдан, аксинча, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, ўз даромадини оширишга интилсин".¹

Шу муносабатда солиқ тизимининг янги концепциясини шакллантиришда ишлаб чиқариладиган маҳсулот рақобатбардошлигини пасайтирувчи соф фискал, самарасиз солиқ ва тўловлардан халос бўлиб, рағбатлантирувчи тўловлар родини ошириш керак. Фикримизча, қуйидаги тўловларни бекор қилиш мақсадга мувофиқ: ҚҚС, ортиқча даромад солиғи. Юридик шахслар мулки солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, республика йўл фондига тўловлар ва йиғимлар (фойда ёки товар айланмасидан ҳисоблаб чиқилади), бюджетдан ташқари фонд ва мактаб таълими фондига тўловлар, бож тўловлари. Мазкур тўловлар ишлаб чиқариш чиқимларини кўпайтиради ва битта солиқ ундириш базасидан бир неча марта фойдаланади, бу эса ишлаб чиқариладиган маҳсулот нархида ўз аксини топади. Корхонанинг иш ҳақи бўйича харажатларига 7 марта солиқ солинади, бу эса иш ҳақининг рағбатлантирувчи родини чеклайди. Тўловларнинг бундай кўплиги ва турли-туманлиги шунга олиб келадики, корхоналар ўз фаолияти-

¹ Халқ сўзи, 29 январь. 2005 й.

ни яширин иқтисодиёт соҳасига ўтказади ёки чет элга чиқиб кетади. Натижада бюджет ва бюджетдан ташқари фондларда пул маблағларининг тақчиллиги юзага келади, бу эса давлат харажатларининг молияланишига салбий таъсир кўрсатади. Давлат бундай шароитларда қонуний хўжалик юритувчи субъектлар (юридик ва жисмоний шахслар) даромадига солиқ солишнинг қўшимча шакллари излашга мажбур бўлади. Фикримизча, бюджет харажатларини молиялаштириш маблағлари бирмунча оптималлаштирилиши керак. Уларнинг шаклланиши рента тўловлари, юридик шахслар даромади солиғи, истеъмол товарлари ва хизматлари акцизлари ставкаларини ошириш ҳисобига таъминланиши лозим. Бундай ёндашувда давлат нарх-наво сиёсатининг асосий йўналишлари самарали, уйғун воситалар асосида амалга оширилиши мумкин. Бунда маҳаллий маҳсулотларнинг рақобатбардошлиги анча ошади. Фаолият тармоқлари ва соҳалари ўртасида бозор тамойилларига асосланадиган хўжалик муносабатлари қарор топади. Товар ишлаб чиқарувчилар режали тартибда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва ресурсларни тежаш бўйича тадбирларни амалга ошириш имкониятига эга бўлади, бу эса иқтисодиётни модернизациялаш ва мамлакатнинг интеграция жараёнларида муваффақиятли иштироки учун ишончли асос яратади.

V БОБ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТДА РАҚОБАТ МУҲИТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ АСОСЛАРИ

5.1. Миллий иқтисодиётдаги институционал ўзгаришларнинг концептуал асослари

Ўзбекистон иқтисодиётининг барча соҳалари ва тармоқларини эркинлаштириш ва иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштиришнинг изчиллик билан амалга оширилиши иқтисодиётда юз бераётган жараёнларни назарий тушуниб етишни тақозо этади. Неоклассик назариянинг умумэтироф этилган қоидаларига таянувчи трансформациялашиш моделлари миллий иқтисодиётнинг самарали фаолият юритиши учун зарур бўлган институционал инфратузилманинг ролига етарлича баҳо бермайди. Уларда, шунингдек, рақобат муҳитини яратиш жараёнининг муҳимлиги ва унга боғлиқ бўлган объектив ва субъектив қийинчиликлар ҳисобга олинмаган. Мамлакат иқтисодиётининг унинг қай тарзда трансформацияланишига боғлиқлиги хўжаликни ислоҳ қилишда минтақавий омилар, албатта, ҳисобга олиниши кераклигини кўрсатади. Бозор иқтисодиёти институтларини ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олмасдан, оддийгина жорий қилиш фақат салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Ўзбекистоннинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиши муаммоларини тадқиқ этишга институционал жиҳатларни киритиш ўтмишни тушунтириш ва айни дамдаги жараёнларни англаб етиш нуқтаи назаридан ҳам, истиқболдаги ривожланиш йўналишларини тахминлаш нуқтаи назаридан ҳам воқеликни анчагина ойдинлаштириш имконини беради.

Назарий изланишлар ва кўп сонли эмпирик маълумотлар шуни кўрсатадики, янги институтларнинг пайдо бўлиши ва, демак, хўжалик бирликларининг янгича

ўзаро таъсири ҳамда уларни янгича ташкил қилиш шакллари­нинг юзага келиши бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Чунончи, хўжалик субъектларининг ўзаро таъ­сир қилиш тамойиллари ва қоидалари ўзгарганда улар­ни ташкил қилиш шакллари ҳам трансформациялана­ди (умуман иқтисодийнинг ташкилий тузилмасида ва, хусусан, унинг алоҳида секторларида ҳам ўзгаришлар кузатилади).

Институтларнинг таркибий ўзгаришлардаги роли, авваламбор, шунда кўринадики, у ёки бу трансакция (битим) иштирокчиси ўзининг мақсад ва манфаатла­рига эга бўлади, ташкилий шакллар эса айни пайтдаги жамоат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда уларни бир- бири билан уйғунлаштиради (мувофиқлаштиради).

Мавжуд иқтисодий тузилмалар ичида мулкчилик институти, яъни хўжалик фаолиятининг муайян на­тижаларига эгаллик қилиш, улардан фойдаланиш ва та­сарруф этиш меъёрлари ва қоидалари йиғиндиси ало­ҳида ўрин тутаяди. Бунинг сабаби шундан иборатки, у самарадорлик мезонлари тизимини белгилайди. Мулк­чилик институтига хос меъёр ва қоидалар билан бир­га, уларнинг бажарилишини таъминлайдиган ташки­лотларнинг ҳам зарурлиги ҳақидаги хулоса мулкчилик ҳуқуқи назариясининг муҳим хулосасидир. Бундай ташкилотларга давлат ва унинг бошқарув органлари тизими киради. Давлатнинг бошқа назорат тузилма­ларидан фарқи шундаки, у мулкчилик ҳуқуқларининг амалга оширилишида тенгликни кўпроқ таъминлайди.

Хўжалик юритувчи тузилмаларнинг йиғиндиси у ёки бу иқтисодий тизимнинг институционал муҳити­ни шакллантиради. Қандай иқтисодий институтлар ташкил қилингани, уларнинг хўжалик фаолиятида қабул қилинган қонун-қоидалар ва тузилмавий чега­ралар, охир оқибат субъектлар ўртасидаги алоқалар ва муносабатларнинг қандай тусга эгаллигини белгилай­ди. Улар ўртасидаги ўзаро таъсир шакллари­нинг тур­ли-туманлиги муайян иқтисодий тизимнинг инсти­туционал тузилмасини ташкил қилади, у эса, ўз нав­батида, хўжалик субъектлари ўртасидаги алоқа ва му­носабатларни белгилаб, иқтисодий тузилма шаклини

юзага келтиради. Яъни, хўжалик бирликлари ўртасидаги хўжалик фаолиятининг қоидалари ва тузилмавий чегаралари ташкилий тузилмани: ўзаро таъсир қандай шартларда ва шаклларда амал қилишини белгилаб беради.

Шундай қилиб, иқтисодийнинг институционал тузилмаси ёки унинг алоҳида тармоғи ҳар қандай давр оралиғида қуйидаги учлик билан таърифланади: “институционал муҳит (иқтисодий институтлар йиғиндиси) - институционал қурилма (ўзаро таъсир шакллари) - ташкилий тузилма (ташкилий шакллар йиғиндиси). Бунда мазкур учлик доирасидаги сабаб-оқибат алоқалари тескари йўналишга ҳам эга.

Институционал назария асосий қоидаларининг қисқача таҳлили кўрилаётган муаммога нисбатан муҳим илмий аҳамиятга эга бўлган қатор хулосаларни келтириб чиқарди, яъни:

-иқтисодий институтлар, хўжалик бирликларининг ўзаро таъсир шакллари ва уларнинг тузилмаси ўртасида анча мустақкам ўзаро алоқа ва ўзаро боғлиқлик мавжуд;

-мазкур назария доирасида алоҳида иқтисодий ташкилотларнинг активлари ва улар билан боғлиқ ишлаб чиқариш чиқимлари тавсифини тўлдириш ҳисобига уларнинг чегараларини белгиловчи сабаб ва омилларни тушунтириб бериш мумкин;

-давлатнинг иқтисодий жараёнлардаги роли ва ўрни бозорнинг ечилмаган муаммоларини бартараф қилишдангина эмас, балки жамият учун энг кам трансакциявий талафотлар билан унинг меъёр ва қоидаларининг бажарилишини таъминлашдан ҳам иборатдир.

Бошқарувнинг доимий ўзгариб боровчи ташкилий шаклларига қараб, одатда, биринчи галда институционал муҳитнинг алоҳида элементлари трансформацияси башорат қилинади. У кўпинча объектив тусга эга ва жамият (давлат)даги афзалликлар тизимидаги ўзгаришлар билан ёки нархларнинг ўзгариши билан белгиланади. Шу боис, одатда, институтларнинг ва демак, институционал муҳитнинг объектив динамикаси шароитида мақсадли режалаштириш доираси жуда тор

бўлиб, давлат меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларини тайёрлаш ва уларни қабул қилиш жараёнида алоҳида меъёр ва қоидаларни тайёрлашни ўз ичига олади. Бунда қуйидаги ҳолатлар алоҳида аҳамият касб этади:

- алоҳида давлат ташкилотларининг институционал муҳитни ижтимоий фаровонликнинг пасайишига ва “рентага йўналтирилган” деб аталмиш хулқ-атворнинг кучайиши учун шароит вужудга келиши томон ўзгаришига олиб келувчи кучи ва таъсирини чеклашга интилиши;

- у ёки бу меъёрий ҳужжат таъсирига боғлиқ трансакциявий чиқимларни ҳисобга олиш ва баҳолаш ҳамда уларнинг алоҳида ташкилотлар томонидан ҳам, давлат томонидан ҳам сарф-харажатларни ўз ичига оладиган умумий миқдорини камайтиришга интилиш.

Объектив умумиқтисодий динамикадан кенг кўламли ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган дискрет динамикага ўтишда вазият тубдан ўзгаради. Ушбу ўзгаришлар асосий иқтисодий институтлар, биринчи гада, мулкчилик институтининг ўзгаришига боғлиқ. Бундай шароитда нафақат институционал муҳитда, балки иқтисодиётнинг бутун ташкилий тузилмаси доирасида ҳам ўзгаришлар юз беради. Дискрет ўзгаришлар муаммосининг мураккаблиги, унинг кўп қиррали туси уларни амалга оширишни башоратлаш заруратини келтириб чиқаради. Бунда зарур бошланғич институционал тузилманинг шаклланишини таъминловчи омилар ва шарт-шароитларни тўлиқ ҳисобга олиш ҳам, ушбу ўзгаришларни амалга оширишнинг вақтинчалик доиралари ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Хусусий мулкчилик институтининг қарор топиши назорат органларининг тегишли тизими шаклланиши билан узвий боғлиқдир. Шубҳасиз, юқорида қайд этилган шарт-шароитларни қониқтирадиган етарлича тўлиқ ва самарали институционал муҳитни яратиш учун анча вақт керак бўлади. Дискрет ўзгаришлар жараёнида янги институтларнинг пайдо бўлиши, охир оқибат, иқтисодий ўсиш ва жамоат фаровонлигининг ўсиши учун шароит яратилишига олиб келиши лозим. Институ-

ционал тузилманинг шаклланиши муваффақиятсизликка учраса - иқтисодий ўсиш ва жамоат фаровонлигини таъминлашга эмас, балки олдин яратилган ва тўпланган ижтимоий бойликнинг қайта тақсимланишига йўналтирилган институтлар пайдо бўлади. Институтлар ва институционал ўзгаришларнинг самарасиз тизими шаклланишининг сабаблари нафақат шаклланган тизимнинг тўлиқ эмаслигида, балки унинг элементлари шаклланиши кетма-кетлигининг вақт ўлчамида бузилишида ҳамдир. Иқтисодий ислохотлар эса кўп жиҳатдан институционал муҳитдаги ўзгаришлар билан белгиланадиган янги имкониятларни рўёбга чиқаришга боғлиқ.

Миллий иқтисодиётнинг бозор муносабатларига ўтиши шароитида ишлаб чиқаришни таркибий қайта қуриш ва йирик хўжалик мажмуаларини бошқариш муаммоси алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур муаммонинг ечими умумреспублика бозорининг муваффақиятли қарор топиши учун зарур шароит яратиш билан бирга талай минтақавий вазифаларни амалга ошириш учун ҳам зарур замин яратади. Бунда минтақалар икки томонлама рол ўйнайди: улар бозор муносабатлари шаклланадиган ва амал қиладиган бўшлиқ вазифасини ўтайди ва, шу билан бирга нисбатан мустақил ижтимоий-иқтисодий тизимлар сифатида майдонга чиқади, ушбу тизимларнинг ривожланиши эса ҳудудлар манфаатига бўйсундирилади. Шундан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқаришни ривожлантириш ҳамда тармоқли ҳудудий мажмуаларни бошқариш концепциясини ишлаб чиқиш зарур ва у бозорнинг шаклланиши ва фаолиятини, шунингдек, минтақанинг комплекс ривожланишини кўзда тутиши керак.

Умуман олганда, моддий ишлаб чиқаришни ишлаб чиқариш бўғинлари - корхоналар йиғиндиси сифатида қараш мумкин, бу корхоналар йирик хўжалик тузилмалари (бирлашмалар, тармоқлар, ҳудудий мажмуалар ва ҳоказолар)ни ташкил қилади.

Корхоналар иқтисодий алоқаларнинг турли-туманлиги ва мақсадларнинг бир хил эмаслиги оқибатида турли хўжалик тузилмалари (ҳам тармоқли, ҳам ҳуду-

дий) таркибига кириши мумкин. Бундай ташкилий ва иқтисодий алоҳида ажралган кичик хўжалик тизимларининг ёки турли даражадаги бўғинларнинг жами, шунингдек, улар ўртасидаги мураккаб ташкилий ва бошқа алоқалар хўжалик субъектларининг ташкилий таркибини ҳамда уларнинг иерархияси даражасини акс эттиради ва моддий ишлаб чиқаришнинг ташкилий тузилмасини ташкил қилади. У қатор муҳим жиҳатларни ўз ичига олиб, бу жиҳатлар ишлаб чиқаришни бошқариш жараёнини ва умуман хўжалик механизмини таҳлил қилишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқариш ихтисослашувининг чуқурлашиши, кооперация алоқалари ривожланган алоҳида корхоналарнинг ажралиб чиқиши хўжалик фаолияти дифференциациясини келтириб чиқаради. Шу билан бир вақтда, барқарор илмий-техникавий, ишлаб чиқариш ва хўжалик алоқалари негизда охириги мақсадга эришишни таъминлайдиган турли фаолият турларининг интеграцияси ҳам кузатилади. Натижада иқтисодий ва бошқарув функцияларининг интеграцияси ҳисобига юқори ишлаб чиқариш самарадорлигига эришаётган хўжалик мажмуалари пайдо бўлади. Бундай мажмуалар турли ташкилий шаклларда бирламчи бўғинларни бирлаштиради ва юқорироқ даражадаги хўжалик субъектини ташкил қилади.

Хўжалик тизимлари (таркибий бўғинлар)нинг характери ва шакллари, шунингдек, замонавий шароитлардаги улар ўртасидаги алоқалар анча мураккаблашди. Бозор иқтисодиётига ўтишда бир нечта иқтисодий укладди кўп даражали хўжалик тизимлари шаклланади, қарор топаётган барқарор ишлаб чиқариш, техникавий ва иқтисодий алоқалар эса мақсадлар муштараклиги билан ҳам, ташкилий бирлик билан ҳам таъминланади. Ушбу муносабатларга интеграцияланган бирламчи бўғинлар йиғиндисининг киритилиши энди мутлақ эмас, балки бирламчи бўғиннинг хусусий иқтисодий ва, демак, ташкилий ўзига хослигини белгилайди. Асосий бўғин ташкилий шакларининг ривожланиши тармоқли бошқарув тизимини қайта қуриш билан бевосита боғлиқ. Мазкур муаммо устида ишлаёт-

ган аксарият муаллифларнинг фикрини умумлаштириб, қуйидагиларни қайд этишни лозим топдик:

1. Йирик ишлаб чиқариш-хўжалик мажмуалари, шунингдек, тармоқлараро мажмуалар (саноат корпорациялари, концернлар, хўжалик уюшмалари, консорциумлар ва ҳоказолар)нинг пайдо бўлиши ишлаб чиқаришдаги объектив интеграциявий жараёнларни акс эттиради, ишлаб чиқариш ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва ишчанлик фаоллигини ошириш асносида илмий-техникавий тараққиётни жадаллаштиришга кўмаклашади.

2. Мамлакат учун янги бўлган тузилмалар, асосан, бевосита давлат таъсирида бўлмасдан, тижорат асосида фаолият юритади. Бу амалда ўзини ўзи бошқариш учун шароит яратади.

3. Бозор муносабатлари шароитида иттифоқ ёки уюшмага бирлашган корхоналарнинг келишилган қарорига мувофиқ, шартномада кўрсатилган ишлаб чиқариш-хўжалик вазифаларини марказлаштирилган бажарилиши, шунингдек, молиявий, меҳнат, моддий ва бошқа ресурсларнинг улушли асосда бирлаштирилиши иттифоқ ёки уюшмалар зиммасига юклатилиши мумкин.

4. Концернлар, хўжалик уюшмаларининг юқори даражадаги функционал хизматларининг аксарияти “хизмат кўрсатувчи” ташкилотлар сифатида фаолият юритади ва бу принципаал аҳамиятга эга. Улар ишлаб чиқарувчи фирмалар билан шартнома асосида ўзини ўзи молиялаш ва ўзини ўзи қоплаш шароитида ишлайди. Натижада ўз мустақил иқтисодий манфаатларига эга бўлган мустақил ташкилотларнинг ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдирадиган ягона занжири амал қилади.

5.2. Иқтисодий институтлар миллий иқтисодиётда рақобат муҳитини шакллантириш асоси сифатида

Бозор иқтисодиётининг қарор топиши унинг инфратузилмасини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш заруратини келтириб чиқаради. Хорижий таж-

риба шуни кўрсатадики, ушбу жараён хўжалик бозор инфратузилмасининг янги таркибий бўғинларини яратиш ва шу билан бирга, амалдаги бозор воситаларидан бошқа тармоқларда ҳам фойдаланиш ҳисобига кечади. Амалдаги бозор воситаларидан фойдаланиш зарурати ҳамда уларни қўллаш соҳасининг кенгайиши иқтисодий ривожланишнинг мантиқи билан белгиланади.

Институтлар деганда иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда индивидлар ўзаро таъсирини тартибга соладиган расмий (ҳуқуқий мустақкамланган), норасмий ва ўз-ўзидан юзага келадиган чегаралар жами тушунилади. Ушбу ўзаро таъсирни рўёбга чиқариш учун рақобат муҳитини ривожлантиришнинг қатор иқтисодий институтлари мавжуд. Булар: хусусийлаштириш, қайта таркибий тузиш, монополиядан чиқариш, кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш ва ҳоказолар. Улардан фойдаланиш мамлакатнинг тегишли бозорларидаги рақобат муҳитини, умуман иқтисодиёт қай даражада ривожланганини белгилайди.

Рақобатни ривожлантиришнинг муҳим стратегик мақсади истеъмолчига иқтисодий мақбул нархларда сифатли ва ишончли ижтимоий хизматлардан фойдаланиш ва бошқариладиган тармоқлардаги рақобатни рағбатлантириш имконини таъминлаш бўлиши керак. Рақобатни ривожлантириш чораларининг кўрилиши натижасида иқтисодий агентлар фаолиятини бошқаришнинг бозор механизмларининг роли ортиши ва бозорга чиқиш йўлидаги маъмурий тўсиқларнинг таъсири пасайиши керак.

Ўзбекистонда рақобат муносабатларини шакллантиришнинг қуйидаги иқтисодий институтлари қарор топган:

1. Давлат корхоналарини хусусийлаштириш ва монополиядан чиқариш. Мулкчилик муносабатлари ва таркибини ўзгартириш муаммоси - ўтиш иқтисодиёти хос бўлган ҳар бир мамлакат учун муҳим масаладир. Мулкчиликнинг хўжалик тизими сифатидаги ролининг ўзиёқ мазкур соҳадаги ўзгаришларнинг ҳам, умуман ўтиш иқтисодиёти доирасидаги ислохотларнинг ҳам тизимли хусусиятини кўрсатади. Собиқ социалистик мамлакат-

лардаги хусусийлаштириш жараёни мана шу сифати билан ғарб давлатлари ва ривожланаётган мамлакатларда хусусийлаштириш соҳасида амалга оширилаётган тадбирлардан тубдан фарқ қилади.

Хусусийлаштириш - давлат корхоналари мулки (активлари)нинг тўлиқ ёки қисман хусусий сектор (жисмоний ва нодавлат юридик шахслар)га сотиш (ўтказиш) жараёни деган таъриф мавжуд. Маълум бир маънода хусусийлаштиришнинг бундай талқинини “миллийсизлаштириш” тушунчаси билан алмаштириш мумкин. Айрим тадқиқотчилар ушбу таърифга давлат корхонасини бошқариш моделини мулкчилик ҳуқуқларини бегоналаштирмасдан модификациялаш жараёнини кири тадилар, яъни бу пудрат, ижара, шартнома асосида давлат корхонасининг юридик ёки молиявий мақомини тўлиқ ёки қисман ўзгартиришдир. Бундай талқинни “давлат тасарруфидан чиқариш” тушунчаси билан алмаштириш мумкин.

Хусусийлаштириш ўтиш иқтисодиётидаги тизимли ўзгаришларнинг ниҳоятда муҳим қисми сифатида қараладиган бўлса, бундай таърифни тўлдириш зарурати туғилади. Фикримизча, хусусийлаштиришга иккита параллел жараёнларда юз берадиган нисбатан узоқ муддатли тизим ҳосил қилувчи ҳодиса сифатида тизимли таъриф берилиши керак.

Бир томондан, давлатнинг бозор ва рақобат ҳўжалиги тизимида унга хос бўлмаган мулкий муносабатлар субъекти (тартибга солувчи) вазифаларини аста-секин ўзидан четлаштириши юз беради, яъни ушбу соҳадаги номутаносибликларни аста-секин тўғриланиши жараёни кечади. Шунга мувофиқ давлатнинг тегишли ҳуқуқларни иқтисодий рўёбга чиқариш бўйича мулкий муносабатлар субъекти сифатидаги имкониетлари чеклана боради. Бу жараённи тизимли ўтиш доирасидаги босқичсизлаштириш деб аташ мумкин.

Бошқа томондан, бу янги иқтисодий ва ҳуқуқий механизмлар ва институционал тузилмаларнинг шаклланиши жараёни бўлиб, уларсиз хусусий мулк институти тўлиқ тарзда иқтисодий амал қила олмайди. Ўтиш иқтисодиёти шароитидаги бундай бунёдкорлик жа-

раёни (бозор ўзгаришларининг илк босқичларида) давлатнинг мазкур соҳадан ўз-ўзини четлаштириши оқибатида юзага келувчи иккиламчи ҳодиса сифатидагина олдинга силжиши мумкинлигини эътиборга олиш жуда муҳимдир. Ҳосил бўлаётган институтлар илк босқичларда давлат қолдираётган бўшлиқларни фақат пассив тарзда тўлдиради. Шунинг учун мазкур жараёни давлат томонидан рағбатлантириш ва бошқариш сиёсатининг қанчалик асосланганлиги ва мақсадга мувофиқлигини тушуниб етиш лозим.

Бундай тизимли таъриф бўйича мулккий муносабатлар соҳасидаги тизимли трансформациянинг асосий босқичларини ҳам янада чуқурроқ тушуниш мумкин (35-жадвал).

Биринчи босқич иқтисодий бўлмаган ихтиёрий ҳаракат, яъни техник хусусийлаштиришдан ўзга нарса эмас, унинг муваффақияти эса ижтимоий келишув (манфаатлар балансини ҳисобга олиш)га боғлиқ. Унинг иқтисодий эмаслиги иккита сабаб билан белгиланади. Биринчидан, расмий техник хусусийлаштириш бошланмасиданоқ бу жараёнда хусусийлаштириш ҳам қонуний ёки ярим қонуний шаклда, ҳам жиноий тарзда ўз-ўзидан тартибсиз кечади. Бунинг оқибатида бирламчи хусусийлаштириш масалан, давлат ва унинг корхоналари директорлари ўртасидаги муносабатлар доирасида мавжуд бўлган олдинги норасмий мулкчилик ҳуқуқларини қонунийлаштиради. Иккинчидан, бу жараёнинг бошланишига давлат ҳокимиятининг хоҳиши-иродаси туртки беради. Хусусийлаштиришнинг оммавий моделларидан фойдаланилганда эса бу ҳолат юзага келган норасмий мулкчилик ҳуқуқларини қонунийлаштиришга қўшимча тарзда ушбу мулкчилик ҳуқуқларининг жамият миқёсидаги расмий дисперсиясида ўз ифодасини топади.

Бу босқич учун хусусий ва квазихусусий корхоналарнинг критик массасини ташкил қилиш, шунингдек, янги институтларни миқдор жиҳатдан жадал шакллантириш кўпроқ муҳим.¹ Мунтазамлик бузилганда жа-

¹ Курс экономической теории / Под редакцией М.Н.Чепурина, Е.А.Кисилевой. - Киров: МГИМО, 1994. С. 5-6.

**ЎТИШ ИҚТИСОДИЁТИДА МУЛКЧИЛИК МУНОСАБАТЛАРИ
СОҲАСИДАГИ ТИЗИМЛИ ТРАНСФОРМАЦИЯ ВОСҚИЧЛАРИ**

Босқичлар	Бошланиш мезони	Асосий мазмуни	Яқунланиш мезони
Биринчи (қисқа муддатли)	(1) тартибсиз хусу- сийлаштириш; (2) давлат ҳокими- ятининг расмий хусу- сийлаштириш дасту- рини "бошлаш" ҳақи- даги сиёсий қатъи	(1) иқтисодий бўлмаган иж- тиёрий ҳаракат - "техник хусусийлаштириш"; (2) хусусий ва классихусусий корхоналарнинг "критик" массаси "нинг ҳосил бўли- ши ва янги институтларнинг миқдор жиҳатдан жадал- лашланиши	(1) миқдорий ўзга- ришлар жараёнининг секинлашуви; (2) қарор топиб бўл- ган институтлар ва иқ- тисодий механизм- ларда сифат ўзга- ришларининг илк бел- гилари пайдо бўлиши
Иккинчи (ўрта муддатли)	Биринчи босқичнинг туғати (биринчи эъ- тиборчи босқич ўрға- сидаги ўтиш даври узоқ давом этиши мумкин)	(1) бирламчи техник хусу- сийлаштиришдан сўнг мулк- чилик ҳуқуқларининг қайта тақсимланиши; (2) бу жараёнга давлатнинг бетартиб аралашуви тартибга солиниши ва уни аста-секин мулкчилик субъ- екти сифатида четлаштири	(1) янги мулкчилик ҳу- қуқлари (мулкчи му- носабатлар) тизими- нинг барқарорлашуви. (2) иқтисодий меха- низмлар ва институ- ционал тузилмалар янги тизимнинг сиё- сатли ва миқдорий барқарорлашуви
Учинчи (узоқ муддатли)	(1) иккинчи босқич- нинг яқунланиши; (2) тизимли ўзгариш- лардаги бошқа эле- ментларнинг тўлиқ ту- галланган комплекс	(1) янги мулкчилик муносабатларининг тўлиқ иқтисодий амалга оширилиши; (2) ушбу муносабатларнинг янги ҳўжалик тизими ва янги институционал-ҳуқуқий муҳит орқали бар- қарор қайта ишлаб чиқарилиши, (3) микро- ва макродаражалардаги иқтисодий самарадорлик	

мият гўёки йўналишни йўқотади. Нормал шароитларда муайян мамлакатга хос бўлган чегараларда кенг миқёс-ли қайта ишлаб чиқаришнинг муайян суръатлари ва даражасини ушлаб турадиган мувофиқлаштирувчи ме-ханизмлар заифлашади. Ривожланиш механизмларининг заифлик ҳолати, иқтисодий агентларнинг паро-кандалиги ва йўналишни йўқотиши самарали ижтимо-ий ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол алмашину-ви учун туртки беришга қодир янги институтлар пайдо бўлмагунча давом этади. Шу боис уни яқунланиши ме-зони деганда миқдорий ўзгаришлар жараёнининг се-кинлашуви ва шаклланиб бўлган институтлар ва улар муносабатларида сифатли силжишларнинг илк белги-лари пайдо бўлишини тушуниш мумкин.

Иккинчи босқичда мулкчилик муносабатларининг бирламчи техник хусусийлаштиришдан кейинги жа-дал қайта тақсимланиши ва давлатнинг микродаража-даги қайта тақсимланиш жараёнига тартибсиз арала-

шувининг тартибга солиниши юз беради. Мазкур босқичнинг яқунланиши мезони янги мулккий ҳуқуқлар (мулккий муносабатлар) тизимининг муайян даражада барқарорлашуви, шунингдек, янги мулкчилик муносабатларини иқтисодий рўёбга чиқаришга замин яратувчи иқтисодий механизмларнинг янги тизими ва институционал тузилмалар турларининг сифат ва миқдорий барқарорлашувидир. Учинчи босқич мулккий ҳуқуқларнинг барқарор тизими пайдо бўлиши билан белгиланиши керак, бунинг учун эса тизимли ислохотлардаги бошқа элементларнинг тўлиқ тугалланган комплекси зарурдир.

Хусусийлаштириш тажрибаси шуни кўрсатадики, корхоналарнинг йириклашишини ҳамда алоҳида рақобатбардош бўлинмаларнинг мустақил тузилма бўлиб ажралишини назарда тутувчи монополиядан чиқариш жараёнлари билан олиб борилгандагина у рақобат муҳитига самарали таъсир кўрсатиши мумкин.

Мамлакатда амалга оширилаётган хусусийлаштириш жараёнлари нодавлат секторнинг пайдо бўлишига олиб келиб, унинг иқтисодиётга таъсири сезиларли кучайиб бормоқда. Бугунги кунда ялпи ички маҳсулотнинг тахминан 76 фоизи, саноат маҳсулотининг 78 фоизи, қишлоқ хўжалигининг деярли барча маҳсулоти ва чакана савдо айланмасининг бутун ҳажми ушбу секторга тўғри келади. Бу ерда иқтисодиётда банд меҳнат ресурсларининг 4/3 қисмидан кўпроғи ишлайди.

Хусусий секторнинг илгарилаб ривожланишини таъминлаш, унинг мамлакат иқтисодиётидаги улушини кўпайтириш, шунингдек, давлатнинг хўжалик жамиятлари устав фондларидаги улушини кескин қисқартириш, уларнинг инвестициявий жозибадорлигини ошириш, қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш мақсадида 2005 йил мартада республика ҳукумати томонидан 2005-2006 йилларда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури қабул қилинди, ундаги рўйхатга қуйидагилар киритилди:

- давлатнинг жойлаштирилмаган активлари бутунлай хусусий мулкка ўтказилган объектлар ва корхоналар - 1385;

- давлатнинг жойлаштирилмаган активлари 2005 йилда танлов асосида нолга тенг сотиб олиш қийматида инвесторлар томонидан инвестициявий мажбуриятлар олиш шарти билан хусусий мулкка ўтказилган объектлар ва корхоналар - 115;

- стратегик аҳамиятга молик, устав фондида давлатнинг 51 ва ундан ортиқ фоиз акциялари (улушлари) сақланиб қолинадиган корхоналар - 746.

Қарорнинг амалга оширилиши натижасида давлатнинг корхоналар устав капиталидаги, тармоқлар ва умуман иқтисодиётдаги иштироки кескин қисқариши, инвестициявий фаолликнинг ошиши, рақобат учун шароитнинг яхшиланиши кутилмоқда.

Рақобат шароитларини ривожлантириш муаммосининг муҳимлигини ҳисобга олиб, Ўзбекистон Республикасида 2002-2005 йилларда рақобат муҳитини шакллантириш дастури қабул қилинган. Мазкур дастурга мувофиқ ҳар бир монопол бозор бўйича рақобатни ривожлантиришга йўналтирилган тегишли чора-тадбирлар режаси ишлаб чиқилган.

Шундай қилиб, сўнгги йиллардаги хусусийлаштириш жараёнининг ўзига хос хусусияти давлат активлари ва пакетларининг нолга тенг сотиб олиш қийматида тўлиқ сотиш бўлди. Сўнгги уч йил ичида нолга тенг сотиб олиш қийматида 43,2 миллиард сўмлик инвестициявий мажбурият билан 396 корхона ва объектлар сотилди. Устав фондида давлат улуши бўлган хўжалик субъектлари сони 2001 йилга нисбатан уч баробар қисқарди. Бугунги кунда ялпи ички маҳсулотнинг тахминан 76 фоизи, саноат маҳсулотининг 78 фоизи, қишлоқ хўжалигининг деярли барча маҳсулоти ва чакана савдо айланмасининг бутун ҳажми, шунингдек, иқтисодиётда банд меҳнат ресурслари умумий сонининг 77 фоизи ушбу секторга тўғри келади.

2. Самарали рақобатнинг юзага келишига йўл қўймайдиган тўсиқлар бартараф этилмас, у ёки бу монополлашган бозорга янги ишлаб чиқарувчилар киритилмас экан, рақобат муҳитини ривожлантириш мумкин бўлмайди. Бундай тўсиқлар деганда хўжалик субъектларига мазкур товар бозорига кириш ва у ердаги хўжа-

лик субъектлари билан тенг ҳуқуқларда рақобат қилишга тўсқинлик қилувчи ҳуқуқий, ташкилий, технологик, иқтисодий, молиявий тусдаги омиллар ва вазиятлар тушунилади. Айниқса, бозорга киришга тўсқинлик қилувчи омилларни бартараф қилиш алоҳида ўрин тугади (алоҳида хўжалик субъектларига солиқ имтиёзлари, субсидиялар ва дотациялар, истисно ҳуқуқларини бериш кўринишида давлат ёрдамани кўрсатиш, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини бошқарувчи янги механизмлар яратиш, стандартлаштириш ва сертификатлаш бўйича мураккаб нормативлар ва ҳоказолар).

Иқтисодиётдаги тадбиркорлик секторини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари бўйича лойиҳаларни амалга оширишда давлат ёрдамани кўрсатиш унга солиқ, бож ва бошқа имтиёзлар бериш билан чекланмайди. Мазкур лойиҳаларнинг амалга оширилиши устидан давлат мониторинги тизими ҳам катта рол ўйнайди, бу давлат бошқаруви органлари фаолиятини назорат қилиш ва мувофиқлаштириш имконини беради. “Тадбиркорлик фаолияти эркинлиги кафолатлари тўғрисида”ги Қонун ва тегишли Президент фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларининг қабул қилиниши ҳақиқий мулкдорлар синфининг шаклланиши ва қарор топиши учун таъсирчан рағбатлар тизими ва кафолатларини яратди. Ушбу тизим солиқ солиш тизимини енгиллаштирди, тадбиркорлик субъектлари учун ҳисобга олиш ва ҳисобот тартибини қисқартирди ва соддалаштирди.

3. Бошқа иқтисодий институт - бу монополлашган соҳалардаги бошқарув тизимларини ва корхоналарни таркибий қайта тузиш (реструктуризация)дир. Ўзбекистоннинг аксарият корхоналари таркибий қайта тузилиши керак, аммо, фикримизча, реструктуризация - тизимли ўзгаришлар мажмуаси бўлиб, уларни амалга ошириш корхонанинг ташкилий тузилмасини тубдан ўзгартириш ва унинг бизнеси қийматини оширишни ҳисобга олган ҳолда мавжуд активлар ва жалб қилинган пассивларни бошқаришни ўзгартиришга йўналтирилган. Ушбу жараёнлар:

- корхонанинг ҳақиқий мулкдорлари томонидан та-шаббус кўрсатилиши ва амалга оширилиши;
- аниқ мақсадга эга бўлиши;
- корхонанинг алоҳида бўлимларига эмас, бутунлигича тааллуқли бўлиши;
- ҳаммага тушунарли ва бажарилиши мумкин бўлиши керак.

Таркибий қайта тузиш қуйидаги тузилмаларда ишлаб чиқариш дастурини ўзгартиришни ва унга боғлиқ янгиликларни кўзда тутди:

- ишлаб чиқаришда (ишлаб чиқариш-техник базанинг таркибий қисмлари);
- функционал (ижтимоий меҳнат тақсимоти вазифаларини амалга оширишда);
- ахборот (фойдаланиладиган ахборот тизимларида);
- ташкилий (иқтисодий-ҳуқуқий шакллар ва корхонада қабул қилинган ҳуқуқ ва мажбуриятлар тақсимотида);
- касбий (хизматчиларнинг касб ва малака таркибида);
- молиявий (активлар ва пассивлар).

Ўзгаришларни лойиҳалаштириш учун асос бўлиб компания томонидан танланган тадбиркорлик стратегияси хизмат қилади. Кўзланаётган таркибий қайта қуришни махсус дастурий ҳужжат - таркибий қайта қуриш концепциясида акс эттириш мақсадга мувофиқдир. Бу ўзгаришларнинг ресурс таъминоти масалаларини эътибордан қочирмаслик ва уларнинг бошқа вариантларини ҳам кўриб чиқиш имконини беради. Бундай қайта қуриш хорижий шериклар билан стратегик ҳамкорлик асосида амалга оширилганда эса, у ниҳоятда муҳимдир. Айрим корхоналар учун бундай ёндашув шахсий инвестициявий ресурсларнинг етишмаслиги билангина эмас, балки таркибий қайта қуришни зарур суръатларда амалга ошириш бўйича бошқарув тажрибасининг йўқлиги билан ҳам изоҳланади. Бундан ташқари, бу жараёнда каттагина тадбиркорлик таваккалчилиги ҳам йўқ эмас.

Компания раҳбарияти реструктуризация концепциясини тадбиркорлик стратегияси билан боғлаб, ало-

ҳида тузилмаларни ўзгариб бораётган шароитларга аста-секин мослаштириш ва уйғун ривожлантириш имкониятини қўлга киритади.

Реструктуризация концепцияси компаниянинг пухта ўйланган инновацион сиёсатига асосланиши, мақсадга йўналтирилган ва самарали янгиликлар учун замин яратиши керак. Кескин рақобат шароитида самарали инновация санъати ишлаб чиқариш соҳасида ижобий натижага эришишнинг бош мезони бўлмоғи лозим.

Реструктуризациянинг муваффақиятли кечиши компаниянинг фаолияти қанчалик ўзгаришига боғлиқ. Авваламбор, юқори салоҳиятга эга тадбиркорлик соҳаларини аниқлаш ва кескин рақобат муҳитидаги ўзгариб боровчи бозор шароитларида қўйилган мақсадлар томон қаратилган қарорларни изчиллик билан ҳаётга татбиқ этиш даркор. Истиқболли буюртмалар портфелини шакллантириш талаб этилади. Бунда корхона ресурсларидан фойдаланиш ва зарур ишларни бажариш имкониятларини қайтадан баҳолаш керак.

4. Ўзбекистон шароитида бошқарув ва хўжалик фаолиятини ажратиш рақобат муҳитини ривожлантиришнинг муҳим иқтисодий институти сифатида намён бўлади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган маъмурий ислохотлар давлат ва минтақавий бошқарув органлари таркибини сезиларли оптималлаштиришга имкон берди ва аппарат сони ҳамда унга хизмат кўрсатиш харажатларининг қисқаришига олиб келди. Чунончи, 2001 йилдан 2005 йилгача бошқарув аппарати-нинг умумий сони 75 минг кишига ёки 35,5% га камайди.

5. Кичик бизнесни ривожлантириш рақобат муҳитини яратишнинг муҳим институтларидан биридир. Кичик корхоналар истеъмол бозоридаги талаб ва таклифни яхшироқ ҳис қилади, беқарор иқтисодиёт шароитида ўз фаолияти стратегиясини тезроқ мослаштиради, рақобатни қўллаб туришни кафолатлайди, салмоқли меҳнат ресурсларини сафарбар қилади, иқтисодий ислохотлар даврида йирик корхоналар учун ўзига хос буфер ролини ўйнайди ва уларни инқироздан асрайди.

Кичик бизнесни ривожлантириш мақсадида давлат уни қўллаб-қувватлаш бўйича муайян чоралар кўради: солиққа солиш ва ҳисоботнинг соддалаштирилган тартиби, янги корхоналарни рўйхатга олишнинг соддалаштирилган тартиби, текширувлар сонини қисқартириш ва ҳоказолар. Мазкур ва бошқа чораларнинг қўлланилиши Ўзбекистонда 2005 йилда кичик бизнеснинг ЯИМ даги улушини 38,2 фоизгача ва иқтисодиётда бандликдаги улушини эса 65,5% гача ошишига олиб келди.¹

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларининг кўпчилиги, жумладан, Ўзбекистонда янги тадбиркорлик тузилмаларини бозорга кириб бориши ва кейинги фаолиятига тўсқинлик қилувчи тўғаноқлардан энг кўп учрайдигани қуйидагилар (кичик ва ўрта бизнесга нисбатан):

- хом ашё ва материалларни харид қилишдаги қийинчиликлар;

- айланма капиталнинг етишмаслиги ҳамда кредит олиш ва ундан фойдаланишдаги катта чиқимлар;

- бошланғич капиталнинг йўқлиги ва банкларнинг мижозлар билан мураккаб муносабатлари;

- бозорда давлат томонидан қўллаб-қувватланадиган ва рақобат нуқтаи назаридан кўпроқ афзалликларга эга бўлган монополистик тузилмаларнинг мавжудлиги;

- истеъмолчилар тўлов қобилиятининг пастлиги ва шу боис ишлаб чиқариш ҳажмларини сезиларли ошириш ва шу йўл билан харажатларни қоплаш имкониятининг йўқлиги;

- ҳуқуқтартибот ва текширув органларининг хўжалик субъектлари фаолиятига аралашуви даражасининг юқорилиги;

- маъмурий тўсиқлар (лицензия беришнинг мураккаб тартиби, рўйхатга олишдаги қийинчиликлар) ва ҳоказо.

Ушбу ва бошқа муаммоларни ҳал қилиш учун лицензиялашни соддалаштириш, хўжалик субъектларининг моддий-хомашё ресурсларидан тенг фойдаланишини таъминлаш, уларнинг ўз ҳисоб рақамидаги пул

¹ Статистическое обозрение Республики Узбекистан за 2005 г. - Ташкент: Госкомстат РУз, 2006. С. 10.

маблағларини, жумладан, нақд пул шаклида, эркин ишлатишини таъминлаш, улар фаолиятига ҳуқуқтартибот ва текширув органларининг аралашувини кескин қисқартиришга қаратилган чоралар кўрилиши лозим.

Танланган йўналишларнинг тўғрилигига қарамай, соғлом рақобат муҳити ҳали яратилмаган ва рақобат муҳитини ривожлантириш бўйича давлат сиёсати қарорларининг бажарилиши давлат назоратига олинган.

01.01.06 й. ҳолатига кўра республикада рўйхатга олинган кичик корхоналарнинг умумий сони 308,7 мингтани ташкил қилди. Кичик бизнеснинг аксарият корхоналари қишлоқ хўжалиги (68,6% дан ортиғи), савдо ва жамоат овқатланиш тармоғи (13,9%)да фаолият юритади. Саноатда банд тадбиркорларнинг улуши 6% ни ташкил этади. Амалдаги кичик бизнес корхоналарининг 1000 киши аҳолига нисбатан сони республика бўйича 10,3 бирликка тенг бўлди.

6. Республика иқтисодиётида рақобат муҳитини ривожлантиришнинг амалдаги институтларидан бири тармоқли ва ҳудудий монополиядан чиқариш ва хусусийлаштириш дастурларидир. Дастурларни тузишдаги асосий мезон тармоқларнинг юқори монополлашуви бўлиб, у монополист корхоналар реестрига киритилган хўжалик юритувчи субъектлар сонининг миқдорий кўрсаткичлари билан тасдиқланади ва рақобатни ривожлантириш ва тармоқни демонополлашнинг реал имкониятини кўрсатади. Масалан, темир йўллар, авиаташувлар, электр энергияси ва газ ташуви каби юқори монополлашган тармоқларда рақобатни ривожлантириш жуда мушкул, чунки бу техноген омилларга боғлиқ.

Монополиядан чиқариш дастурларини ишлаб чиқишдан мақсад ишлаб чиқаришнинг кўпроқ монополлашган соҳаларида рақобат муҳитини, товарлар ва хизматлар айланмасини шакллантириш ва мукамаллаштиришнинг ҳуқуқий, ташкилий, иқтисодий шарт-шароитларини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришдир. Дастурдаги чора-тадбирлар талаб ва таклиф даражасига самарали таъсир кўрсатувчи, бозорлардаги товарлар нархининг пасайишини рағбатлантирувчи, шунингдек истеъмолчилар ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоясини

таъминловчи рақобат муносабатларини шакллантиришга йўналтирилган.

Минтақавий дастурларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш фақат ўтиш даври мамлакатлари, асосан МДХ (Россия Федерацияси, Белоруссия, Украина, Арманистон ва Ҳоказо) мамлакатларининг антимонопол органлари иши тажрибасида мавжуд. Монополиядан чиқариш бўйича минтақавий дастурлар Ўзбекистонда 1997 йилдан бошлаб тузила бошланган. Улар минтақа иқтисодиётининг жорий ҳолатини таҳлил қилиш, кичик ва ўрта бизнес субъектларини қўллаб-қувватлаш, вилотлардаги кўпроқ ижтимоий муҳим товар бозорларини таҳлил қилиш, хорижий инвестициялар жалб қилиш чораларини кўриш, янги хусусий корхоналар, қўшма корхоналар ташкил қилиш, корхоналарни қайта қуриш, янги техника ва технологияларни жорий қилиш ва ҳоказоларни назарда тутди. Дастурлар минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастурларининг бир қисми бўлиб, бир йилдан беш йилга мўлжаллаб тузилади, иқтисодий ислохотларнинг умумий давлат сиёсатида рақобат муҳитини шакллантириш ва ривожлантириш мақсадлари, устуворликлари, босқичлари ва усулларини, шунингдек, минтақавий даражада монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш бўйича тадбирларни белгилайди.

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, минтақавий дастурлар асосан рақобат муҳитини ривожлантиришга оид аниқ таклифларга эга эмас ҳамда таркибий ва мазмун жиҳатдан боғланмаган. Шу муносабат билан дастурларни тузишни унификация қила оладиган ягона услубий ва методологик қўлланмаларни ишлаб чиқиш зарурати туғилади.

Бажарилган ва бажарилаётган демонополизация дастурларининг таҳлили дастурларни ишлаб чиқиш методикаси анча мукаммаллаштирилиши мумкинлигини кўрсатмоқда. Амалдаги дастурларнинг асосий камчилиги қуйидагидир: ишлаб чиқилган дастурлар амалдаги монополистларнинг бозордаги ҳокимлигини баҳолашга таянади ва яқин келажақда пайдо бўлиши мум-

кин бўлган монополистларни умуман ҳисобга олмайди. Бундан ташқари, дастурлар бўлажак рақобатчиларни бозорга кириб боришидаги тўсиқларни кўпроқ ҳисобга олиши ва шунга асосланиб уларни енгиш ва бозорнинг минтақалараро ва халқаро савдо-сотиқ учун очиқлигини таъминлаш бўйича тадбирларни ишлаб чиқиши керак. Шунингдек, демонополизация дастурларини амалга ошириш режаларига тармоққа кириб келиш истагида бўлган янги хўжалик субъектларини қўллаб-қувватлаш бўйича тадбирларни ҳам киритиш керак.

5.3. Кичик бизнесни қўллаб-қувватлашнинг усул ва шакллари - рақобат муҳитини шакллантиришнинг асоси сифатида

Бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш жамиятни демократиялаштириш ва янгилаш, аҳоли фаровонлигини ошириш мақсадига қаратилган бўлиб, рақобатбардош иқтисодиётни ҳар томонлама ривожлантиришни тақозо этади, унда эса кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик алоҳида ўрин эгаллайди. Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга асосий эътиборни қаратар эканмиз, шу орқали учта муҳим масалани ечишни кўзда тутамиз. Биринчи масала - яқин беш-ўн йил ичида ушбу соҳада ялпи ички маҳсулотнинг 50-60 фоизини ишлаб чиқаришга эришиш. Иккинчи масала - бу соҳани ривожлантириш аҳолини иш билан таъминлаш ва унинг даромадлари ўсишининг энг муҳим манбаларидан бирига айланиши лозим. Доимий диққат марказимизда туриши керак бўлган учинчи масала - мамлакатимиздаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий барқарорликнинг пойдевори бўлмиш кичик ва ўрта мулкдорлар синфини шакллантиришдан иборат”¹.

Айтиш жоизки, 2000-2005 йилларда маҳаллий тадбиркорлик ўзининг ресурслар базасини сезиларли кенгайтirdи, ишлаб чиқариш салоҳиятини мустаҳкамла-

¹ Манба: Халқ сўзи, №28, 10.02.2004 й.

ди, бу эса охир оқибатда аҳоли бандлигининг ўсишига олиб келди. Иқтисодиётда банд барча кишиларнинг ҳар иккинчиси бугун бизнес ва тадбиркорлик соҳасида ишламоқда. 2005 йилнинг ўзидаёқ тахминан 58,5 мингта кичик бизнес субъектлари ташкил этилиб, уларнинг умумий сони 308,7 мингга етди. Натижада тадбиркорликнинг ривожланиши ҳисобига сўнгги беш йил ичида 1,5 миллион янги иш ўринлари яратилди. Сўнгги уч йилнинг ўзида тадбиркорликни ривожлантириш учун ажратилган кредит ресурслари ҳажми 700,0 миллиард сўмдан ошди, жумладан, эркин конвертация-ланадиган валютада - 125,9 миллион АҚШ долларини ташкил қилди. Демак, кичик тадбиркорликни қўллаб-қувватлашнинг кўлами хорижникидан қолишмайди.

Тадбиркорлик субъектлари, ўзининг мослашувчанлиги ва нисбатан кам капитал харжлиги туфайли йирик корхоналарга қараганда ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва маҳсулот турини янгилашни муваффақиятлироқ таъминламоқда, бозор талабига тезроқ мослашмоқда, аҳоли бандлиги масаласини ҳал қилмоқда. Ўзбекистоннинг демографик хусусияти шундан иборатки, мамлакатда аҳоли ўсиш суръатлари анча юқори бўлиб, аҳолининг 60 фоиздан ортиғи қишлоқда яшайди, шунинг учун бандликни таъминлаш масаласи анча долзарб аҳамият касб этади.

Тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)даги улуши 2004 йилда тахминан 40% га етганлиги, АҚШ, Германия ва Японияда эса ушбу йилда бу кўрсаткич 50-65% га тенг бўлгани маҳаллий бизнес ва тадбиркорликда ҳали ишлатилмаган имкониятлар мавжудлигидан далолат беради.

Тадбиркорликни самарали ривожлантириш учун мамлакатда барча зарур шарт-шароитлар мавжуд. Кичик бизнесни устувор ривожлантиришнинг ташкилий-ҳуқуқий базаси яратилган, бозор инфратузилмаси институтлари шаклланган, банк-молия тизими такомиллашмоқда, валюта бозори эркинлаштирилмоқда. Мамлакатнинг қулай географик жойлашуви, меҳнат, ишлаб чиқариш, табиий ва бошқа ресурсларнинг мавжудлиги анча кенг хўжалик фаолияти турлари билан шуғулланиш имконини беради.

Сўнги йилларда давлат томонидан қабул қилинган тадбиркорлик ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Тадбиркорликни ривожлантириш, уни қўллаб-қувватлашни рағбатлантириш бўйича Республика мувофиқлаштирувчи кенгаши фаолиятини фаоллаштириш тўғрисидаги мамлакат ҳукумати қарорлари, микрокредитлашнинг янги тартиби, лицензиялаш, рўйхатга олиш, ҳисобга олиш, ҳисобот ҳамда солиқ солишнинг соддалаштирилиши мамлакатда кичик бизнес субъектлари фаолияти ва уни ривожлантириш учун иқтисодий муҳитни анча яхшилади. Тадбиркорликни рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш бўйича кўрилган мазкур чоралар унинг ривожланиш жараёнида, мамлакат ялпи ички маҳсулотигадики улушининг ортишида ва иқтисодиётнинг мазкур секторигадики бандлик даражасида ўз аксини топди (36-жадвал).

36-жадвал

ЎЗБЕКИСТОНДА КИЧИК ТАДБИРКОРЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ДИНАМИКАСИ

Кўрсаткичлар	Ўл. б.	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1. Республика ЯИМ кичик бизнеснинг ҳиссаси	%	33,8	34,6	35,5	35,6	35,6	38,2
2. Амалдаги КБ субъектлари сони	минг	177,7	215,7	229,6	237,5	237,5	308,7
3. КБ соҳасида банд кишилар сони	Минг киши	4733,0	4994,1	5465,1	6038,3	6038,3	7861,3

Жадвал ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари бўйича тузилган.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турганидек, республика ЯИМ да кичик тадбиркорликнинг улуши 2000 йилдан 2005 йилгача 4,4% га ошди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, кичик бизнес соҳасида фаолият юритаётган корхоналарнинг сони 2000 йилдагидан 1,7 марта кўпайди. Шу билан бирга, КБ корхоналари сонининг ортишига қарамай, уларнинг энг мақбул нисбатига ҳали эришилгани йўқ, яъни республика аҳолисининг 1000 тасига ўртача 9,0 та корхона тўғри келади, Европа Иттифоқи мамлакатларида эса бу кўрсаткич 30 дан кам эмас. КБ да банд аҳолининг сони 7,86 миллион кишига етди ва мамлакат иқтисодиётида банд аҳолининг 77,1 фоизини ташкил қилди.

КБ нинг ривожланиши ва фаолиятини ҳар томонлама баҳолаш тармоқ ривожидаражасини белгилаш, унинг республика иқтисодиётининг асосий тармоқларидаги улушини ҳисоблаб чиқишни тақозо этади, бу эса тадбиркорликни ривожлантиришнинг “ижобий” ва “салбий” томонларини аниқлаш мақсадига қаратилгандир (37-жадвал).

Жадвалда келтирилган маълумотлар шундан далолат берадики, КБ ни тармоқли ривожлантириш бўйича етакчи ўринлардан бирини қишлоқ хўжалиги эгаллайди, унинг ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг умумий ҳажмидаги улуши 2005 йилда 2000 йилга нисбатан 13,4% га кўпайди. Пуллик хизматлар ҳажмидаги КБ улушининг ўсиши хусусий кичик тадбиркорлик фаоллигининг ортиб бориши билан изоҳланади, аҳолига пуллик хизмат кўрсатишнинг асосий ҳажми ҳам кичик тадбиркорликка тўғри келади.

37-жадвал

**ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИНИНГ АСОСИЙ ТАРМОҚЛАРИДА
КИЧИК ТАДБИРКОРЛИКНИНГ ҲИССАСИ**

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005
КБнинг саноат маҳсулоти ишлаб чиқариши ҳажмидаги улуши	7,1	8,1	8,6	10,7	10,7	9,8
КБнинг қишлоқ хўжалиги ЯИМ умумий ҳажмидаги улуши	72,1	75,0	76,2	76,5	80,9	85,5
КБнинг чакана товар айланмаси умумий ҳажмидаги улуши	42,5	42,0	40,1	41,4	41,8	4,0
КБнинг пуллик хизматлар умумий ҳажмидаги улуши	36,6	38,8	40,3	44,7	47,4	52,0
КБнинг қурилиш умумий ҳажмидаги улуши	33,4	32,6	37,6	39,4	48,5	49,4

Жадвал ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотларига асосан тузилган ва ҳисоблаб чиқилган.

КБ ривожланишининг энг паст даражаси мамлакат иқтисодиётининг энг муҳим тармоғи - саноатда кузатилади. 2005 йилда КБ субъектлари томонидан ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотларининг ҳажми 2004 йилга нисбатан 0,9 фоизга камайган. КБ нинг ишлаб чиқариш секторидаги бундай етарлича самарали бўлмаган фаолиятининг сабаби улар маҳсулотига йирик ишлаб чиқарувчилар томонидан буюртмаларнинг камлиги, улар ўртасида кооперация алоқаларининг йўқлиги, ишлаб чиқариладиган маҳсулотга сарф-харажатларнинг

катталиги, хомашё, материаллар ва бутловчи қисмларнинг ўз вақтида етказилмаслиги туфайли ишлаб чиқаришнинг тўхтаб қолишидир.

Амалдаги кичик корхоналар ривожини жиловлаб турадиган муҳим омиллардан яна бири, фикримизча, уларни давлат томонидан рағбатлантирилиши ва жойлардаги маҳаллий ҳокимият органлари томонидан қўллаб-қувватлаш механизмнинг етарлича самарали эмаслигидир.

Ўзбекистонда кичик бизнесни ривожлантириш жараёнида юзага келаётган муаммолар мазкур иқтисодиёт секторининг ривожланиши ва самарадорлиги даражасига салбий таъсир кўрсатади ва мамлакатда қулай тадбиркорлик муҳитини яратишга тўсқинлик қилади.

Ўзбекистондаги бизнес-муҳитга тадбиркорлик муҳитини ёмонлаштирувчи қатор салбий омиллар таъсир кўрсатади:

- маъмурий тўсиқлар;

- бозорда давлат томонидан қўллаб-қувватланган ва рақобат нуқтаи назаридан кўпроқ афзалликларга эга бўлган монополистик тузилмаларнинг мавжудлиги;

- хом ашё ва материалларга эга бўлишдаги қийинчиликлар;

- айланма капиталнинг етишмаслиги ҳамда кредит олиш ва ундан фойдаланишдаги катта чиқимлар;

- бошланғич капиталнинг йўқлиги ва банкларнинг мижозлар билан мураккаб муносабатлари;

- истеъмолчилар тўлов қобилиятининг пастлиги ва шу боис ишлаб чиқариш ҳажмларини сезиларли ошириш ва шу билан харажатларни қоплаш имкониятининг йўқлиги;

- ҳуқуқ-тартибот ва текширув органларининг хўжалик субъектлари фаолиятига аралашуви даражасининг юқорилиги.

Республикада бизнес-муҳитни ривожлантириш учун муайян чоралар кўрилаётганига қарамай, тегишли рақобат муҳити ҳали яратилгани йўқ, шу боис давлатнинг уни шакллантириш бўйича қабул қилинган қарорларининг бажарилиши у томонидан назорат остига олиниши керак.

Ўзбекистонда бизнес-муҳитни ривожлантиришга халал бераётган асосий камчиликларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Тадбиркорлар ва аҳолидан ундириладиган солиқ ставкаларининг юқорилиги. Кўп сонли солиқлар ва тўловлар корхона даромадининг 90% игача етмоқда, оқибатда кичик корхоналар қанчалик муҳим хўжалик аҳамиятига эга бўлмасин, инқирозга юз тутмоқда.

2. Тадбиркор манфаатларига етарлича эътибор берилмаслиги. Бозор иқтисодиётини барпо этиш мантиқан “пастдан-юқорига” - тадбиркор манфаатларидан уни рўёб қиладиган ва унга хизмат қиладиган марказлашган бозор инфратузилмаси (солиқ, кредит сиёсати, банклар, биржалар ва ҳоказо) томон ҳаракатни тақозо этади.

3. Тадбиркор учун тадбиркорлик фаолиятини бошлашга бошланғич капитални шакллантириш манбаларининг деярли йўқлиги. Кредитлаш масаласи тадбиркорларнинг кўпчилиги учун муаммолидир, чунки фоиз ставкалари жуда юқори ва тижорат банклари катта таваккалчилик борлиги ҳамда кафолатнинг йўқлиги сабабли бизнесга пул тикишни истамайди.

Миллий иқтисодиётдаги қулай тадбиркорлик муҳити, жумладан, давлатнинг кичик тадбиркорликни иқтисодиётнинг мустақил сектори сифатида қарор топтириш ва ривожлантиришга қаратилган оқилона мақсадли сиёсати билан шакллантириладиган қулай ижтимоий-психологик, иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитларни назарда тутати. Кичик тадбиркорликнинг тизим сифатидаги иқтисодий муҳитини шакллантириш учун қатор бир-бирига боғлиқ элементлар мавжуд бўлиши керак. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: хусусий мулк ва шахсий ташаббускорлик; иқтисодий эркинлик; қулай солиқ, молиявий-кредит, илмий-техникавий, инвестициявий ва ахборот-маслаҳат муҳити; хўжалик юритишнинг бозор-рақобат тартиби; тадбиркорликка нисбатан жамоатчиликнинг ижобий фикри.

Давлат томонидан қўллаб-қувватлаш деганда, бир томондан, давлат тузилмалари томонидан кичик тадбиркорликнинг рақобатбардошлигини ривожланти-

ришни рағбатлантириш учун иқтисодий ва ҳуқуқий шароитларни яратиш тушунилса, бошқа томондан, унга моддий ва молиявий ресурслар киритиш кўзда тутилади. Давлат томонидан қўллаб-қувватлаш оқилона дотациялар, солиқ солиш, кредитлаш, суғурталаш ва инвестициялашдаги имтиёзли тартиблар ва ҳоказолар шаклида намоён бўлиши керак. Бу ҳолда, у боқимандаликни рағбатлантириш бўлмайди ва кичик корхоналар томонидан доимий ҳолат ёки рақобатбардошлик ва рентабелликни оширишнинг асосий манбаи сифатида қаралмайди. Замонавий шароитларда давлат кўмагининг асосий тамойили бизнесни маъмурий-директив бошқаришни аста-секин қисқартириш ва бозор хўжалигини нормал юритиш учун иқтисодий ва ҳуқуқий шароитлар яратиш бўлмоғи лозим. Давлат кўмаги тармоқли, географик, миллий, тарихий хусусиятлар ва анъаналар, шунингдек, хорижий тажрибани ҳисобга олган ҳолда тадбиркорликнинг рақобатбардошлигини ривожлантириш учун иқтисодий ва ҳуқуқий шароитлар, омилар яратиш сифатида намоён бўлиши керак. Тадбиркорликни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг энг муҳим вазифалари кичик корхоналарга тенг ҳуқуқларни таъминлаш, кичик ва йирикроқ корхоналар ўртасидаги хўжалик имкониятлари бўйича фарқни имкон қадар камайтириш, Ўзбекистон хўжалигининг бозор тизимини шакллантиришнинг базавий жараёнларида кичик ва йирик тадбиркорликнинг энг мақбул нисбатини таъминлашдан иборат. Бу, биринчи гада, рақобатли бозор мусобақасида тенг ҳуқуқликни, фаолият турини эркин танлаш ва мустақиллик ҳамда ишбилармонликни намоён этишнинг шакл ва усуларини эркин танлаш шароитида тадбиркорлик фаолиятини юртишда тенг имкониятлар яратиш, уларнинг ҳуқуқлари ва жавобгарлигини, имкониятлари ва таваккалчилигини аниқ белгилашдир. Бунда ижтимоий, иқтисодий, юридик, сиёсий ва бошқа қулай шароитлар мавжуд бўлсагина бизнесни муваффақиятли ривожлантириш мумкин.

Тадбиркорликни давлат томонидан қўллаб-қувватла- ниши хўжалик юритиш тизимини яратишнинг бозор механизмларига асосланиб республиканинг жорий ва истиқболли ривожланиш босқичларидаги ижтимоий- иқтисодий мақсадларга эришиш воситаси ҳамдир. Шунинг учун мамлакатнинг умумий ва босқичли иж- тимой-иқтисодий ривожланиш мақсадлари тадбир- корликни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш мақсад- лари билан ҳамоҳангдир. Иқтисодий ислохотларнинг ҳақиқий мақсади - иқтисодий ўсишга эришиш, аҳоли- нинг юқори турмуш даражасини таъминловчи самар- али иқтисодиётни яратиш, Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодий ҳамжамиятида реал иштирок этишидир.

Шу билан бирга, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш мустақил мақсадларга ҳам эга бўлиб, бу мақсадлар унинг объектлари хусусиятларидан келиб чиқади. Улардан асосийлари қуйидагилар:

- ҳалол рақобат амалиётини кенг қарор топтириш;
- мулкдорлар ва тадбиркорларнинг кенг ижтимоий қатламини шакллантириш;
- фуқароларнинг тадбиркорлик фаолиятда ўз-ўзини максимал намоён қилишини таъминлаш;
- республика, минтақавий ва маҳаллий даражаларда тадбиркорликнинг самарали ривожланишини таъмин- ловчи етук инфратузилмани шакллантириш;
- тадбиркорликни ва устувор фаолият турларини ривожлантиришга қаратилган истиқболли йўналишлар- ни рағбатлантириш;
- инвестиция ресурсларини жамғариш ва уларни устувор йўналишларда қўллашга кўмаклашиш;
- энг муҳим иқтисодий дастурлар ва лойиҳаларни амалга ошириш, шунингдек, маҳсулотни етказиш ва давлат эҳтиёжларини қондириш бўйича вазифаларни бажаришда кичик корхоналарнинг иштирокини таъ- минлаш;
- кичик корхоналар ишлаб чиқариш фондларини модернизациялаш, илғор технологиялар ва янги тех- никани жорий этиш;
- тадбиркорликка боғлиқ юқори тижорат ва молия- вий таваккалчиликнинг таъсирини камайтириш йўли

билан кичик тадбиркорликнинг рақобат шароитида барқарор фаолият юритишини таъминлаш.

Таъкидлаш жоизки, ушбу мақсадларнинг барчасини вақт билан ажратиш мумкин эмас, чунки улар ўзаро бир-бирига боғлиқ ва шу боис биргаликда, бир вақтда амалга оширилиши керак. Уларнинг минтақавий ва тармоқ даражасидаги тадбирлар билан уйғун ҳолда рўёб этилиши мамлакат иқтисодиётидаги бизнеснинг аҳамиятини янада ошириши керак.

Кичик тадбиркорликнинг инновацион салоҳиятини қарор топтириш ва ривожлантириш учун қулай иқтисодий муҳит яратишда солиқ тизими салмоқли ўрин тутади. Солиқ тизимининг асосий камчилиги шундан иборатки, солиқлар ҳамда иқтисодиётнинг ривожланиши ва унинг бевосита субъектлари - кичик корхоналар фаолияти ўртасида боғлиқлик йўқ. Бундай ўзаро боғлиқликнинг йўқлиги шунга олиб келдики, солиқ тизими ўз ҳолича ривожланмоқда, кичик корхоналар эса, унинг офир юкини ўзида ҳис қилиб, ўз ҳолича жон сақламоқда. Бунда кичик корхоналар юқори солиқ солинишини олдини олиш мақсадида минимал даромад олишдан манфаатдор бўлиб қолмоқда. Шу боис, кичик корхоналарнинг чиқимлари кескин ўсиб бормоқда ва иқтисодиёт серхаражат тус касб этмоқда.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатдики, давлат солиқ ставкалари даражасининг (даромадни олиб қўйиш) солиқ солиш базасини ўстириш (ишлаб чиқаришни ошириш) билан боғлиқлиги қоидаларидан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқаришни рағбатлантирувчи солиқ сиёсатини амалга оширсагина тараққиётнинг барқарор базасига эга бўлиши мумкин. Кичик тадбиркорликни ривожлантириш учун даромад солиғи ставкалари даражаси ўз-ўзини молиялаштиришнинг молиявий имкониятларидан ошиб кетмаслиги керак. Бунга кичик тадбиркорлик даромадидан унинг фаолияти ва уни янада кенгайтириш учун зарур бўлган қисмини солиқдан умуман озод этиш ҳисобига эришиш мумкин. Кичик тадбиркорликни қарор топтириш ва ривожлантиришда мавжуд молиявий муаммоларни ҳисобга олганда, юзага келган вазиятдан чиқиш йўлларида бири

кичик банк тузилмаларининг кенг тармоғини яратиш деб айтиш мумкин. Улар корхоналарга асосий фаолиятнинг устуворлигига қараб зарур молиявий ёрдам кўрсатиши мумкин.

Кичик тадбиркорликнинг фаолият юритиши учун муайян шароитлар яратилгандагина у самарали ривожланиши мумкин. Уларга қўйидагиларни киритиш мумкин: биринчидан, технологияларни узатиш инфратузилмаси ва ахборот алмашинуви тизимини шакллантириш; иккинчидан, технологияларни баҳолаш бўйича марказлар ташкил қилиш; учинчидан, минтақавий ривожланиш ва янги технологияларни тарқатиш марказларини тузиш; тўртинчидан, амалдаги корхоналар салоҳиятига асосланиб кичик корхоналар ишлаб чиқариш - технологик таъминотининг молиявий-тежамли тизимини жорий қилиш.

Маҳаллий кичик тадбиркорликнинг ўзига хос белгиси шундан иборатки, бугунги кунда айнан шахсий, якка тартибдаги бизнес субъектлари сонининг ўз-ўзидан ортиши юз бермоқда, бошқа кичик тадбиркорлик шакллари эса анча секин ривожланмоқда. Юридик шахс ташкил қилмасдан фаолият юритувчи кичик тадбиркорлик субъектлари юридик шахс ташкил қилган субъектларга нисбатан кўпроқ давлат имтиёзларига эга. Якка тартибдаги тадбиркорлик бошқа кичик тадбиркорлик субъектлари учун жиддий рақобатчига айланмоқда, бу эса уларнинг кейинги ривожига салбий таъсир кўрсатади ва турли хўжалик юритиш шаклларидаги кичик корхоналарнинг ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетишига олиб келади. Демак, кейинчалик тадбиркорлик фаолиятини якка тартибда юритиш фойдали бўлиб қолади.

Юзага келган вазиятдан чиқиш учун мамлакатда истиқболда кичик тадбиркорликнинг барча шакллари ни бир хил ва самарали ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади.

Шунингдек, солиқ солиш тизимини эркинлаштириш ҳам мақсадга мувофиқдир, яъни:

1. Солиқ солишнинг соддалаштирилган тизими қўлланадиган кичик корхоналар ва микрофирмалар учун белгиланган ялпи тушум солиғини 30% гача миқдорда-

ги даромад солиғи билан алмаштириш. Бунда ортиқча солиқ солинишидан бўшайдиган маблағлар кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан ўз моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва ишлаб чиқаришни самарали ривожлантиришга йўналтирилади.

2. Давлатнинг бюджетдан ташқари фондларига (нафақа фонди, бандлик фонди, йўл фонди ва ҳоказолар) тўловларни қисман камайтириш бўйича чора кўриш, бунда бўшаган маблағлар кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан ўз хизматчиларини моддий рағбатлаштиришга йўналтирилади.

3. Истеъмол товарларини ишлаб чиқариш соҳасида фаолият юритадиган ва мамлакат аҳолиси эҳтиёжларини қондирадиган кичик тадбиркорлик субъектларига нисбатан маҳаллий солиқлар ва йиғимларни қисман камайтириш масаласини кўриб чиқиш.

4. Ишлаб чиқаришнинг самарали ўсиши учун мамлакатга олиб кириладиган хом ашё, бутловчи қисмлар ва маҳаллий ишлаб чиқаришни кўтариш учун зарур бўлган бошқа товарлар учун белгиланган импорт бож тўловларини камайтириш мақсадга мувофиқдир.

5. Кейинчалик МДҲ нинг бошқа давлатлари билан “товарлар (ишлар, хизматлар) экспорти ва импортида қўшимча солиқларни ундириш тамойиллари” тўғрисида битимлар тузиш тажрибасини қўллаш, бунда маҳаллий ишлаб чиқариш учун зарур импорт қисмлар қийматини белгилашда асосий рол импорт қилувчи мамлакатга тегишли бўлади. Мазкур муҳим иқтисодий дастакдан самарали фойдаланиш йўли билан истиқболда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида маҳаллий ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун қулай шароитларни яратиш мумкин бўлади.

5.4. Ўзбекистонда рақобатбардош қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш ва ривожлантириш муаммолари

Ҳар қандай мамлакат бозорининг рақобатбардошлиги концептуал жиҳатдан умуман олганда иккита асо-

сий ва мажбурий таркибий қисмдан - товарлар рақобатбардошлиги ва кўрсатиладиган хизматлар рақобатбардошлигидан иборат.

Қимматли қоғозлар бозоридаги товар - бу қимматли қоғозлардир. Маълумки, ҳар қандай қимматли қоғознинг рақобатбардошлиги корхона - эмитентнинг рақобатбардошлиги билан, унинг товар, пул ва бошқа бозорларда, жумладан, чет эл бозорларида рақобат қила олиши қобилияти билан узвий боғлиқликда қаралиши керак. Бошқача айтганда, бу ерда гап муомалага чиқарилаётган қимматли қоғозларнинг сифати ҳақида кетяпти. Бу фонд бозори рақобатбардошлигининг, айтайлик, ички томонидир.

Қимматли қоғозлар бозорида кўрсатилётган хизматлар рақобатбардошлигига келсак, бунда биз фонд бозорининг миллий профессионал иштирокчиларининг қимматли қоғозлар бозорида нархи, сифати ва муддатлари бўйича жаҳон андозаларига мос хизмат кўрсатишини, бозорнинг ҳам ички, ҳам ташқи иштирокчиларини қониқтиришини тушунамиз. Бу - фонд бозори рақобатбардошлигининг ташқи томонидир.

Республикамиз қимматли қоғозлар бозоридаги товарнинг сифати ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин. Маълумки, бундай товарлар акциялар, облигациялар, депозитли сертификатлар ва ғазна мажбуриятларидир. Агар ўз вақтида (1996-1999 йиллар) давлатнинг қисқа муддатли облигациялари ички инвесторлар учун фонд бозорининг жуда оммабоп ва катта фойда берувчи воситаси бўлган бўлса, ҳозирги вақтда улар ўзининг жозибадорлигини йўқотган, чунки ушбу қимматли қоғозларнинг даромадлиги анча пасайиб кетган. Бунга яна инфляциянинг таъсирини қўшадиган бўлсак, хўжалик субъектлари бундай қимматли қоғозларни сотиб олишдан фойда кўрмайди. Шунинг учун уларни қимматли қоғозлар бозоридаги рақобатбардош товар сифатида қабул қилиш тўғри бўлмайди.

Марказий банкнинг облигациялари ҳам, қисқа муддатли ғазна мажбуриятлари ҳам фонд бозорининг инвесторларни жалб қила оладиган рақобатбардош това-

рига айланмади. Бунинг асосий сабаби ҳам уларнинг паст даромадлигидир.

Шу билан бирга, давлат қимматли қоғозлар бозорининг рақобатбардошлигининг иккинчи қисми, яъни бозорда битимлар тузиш бўйича хизмат кўрсатиш билан боғлиқ сервис хизматлар даражаси анча юқори. Бу ерда операторлар (дилерлар) сифатида тижорат банклари майдонга чиқади, улар, одатда, молиявий жиҳатдан барқарор корхона ҳисобланиши билан бирга, банкларда юқори малакали мутахассислар тўпланган.

Давлат қимматли қоғозлар бозорининг энг катта афзаллиги трансакцияларга хизмат кўрсатувчи ўзаро бир-бирига боғлиқ савдо, депозитар ва ҳисоб-китоб тизимларининг мавжудлигидир.

Умуман олганда эса, мамлакатимиздаги давлат қимматли қоғозлар бозорини муваффақиятли ривожлантириш учун юқорида тилга олинган базанинг мавжудлигига қарамай, уни рақобатбардош деб атаб бўлмайди.

Ўзбекистон фонд бозорининг муайян рақобатбардошликка даъво қилувчи муҳим ва истиқболли бўғинлари, фикримизча, корхоналар акция ва облигациялари бозори (корпоратив қимматли қоғозлар бозори деб ҳам аталади) ва депозитли сертификатларнинг бирламчи бозоридир.

Маҳаллий қимматли қоғозлар бозорининг рақобатбардошлигини ошириш муаммоси нуқтаи назаридан уларнинг ликвидлигини, биринчи гада, акциялар ликвидлигини ошириш муҳим аҳамиятга эга. Қимматли қоғозларнинг ликвидлиги бозорнинг барча иштирокчилари фаоллигини белгиласа, унинг ўзи эмитентларнинг молиявий аҳволига бевосита боғлиқ. Акциядор жамият фаолияти қанчалик яхши, барқарор бўлса, унинг акциялари ликвидлиги ҳам шунчалик юқори бўлади ва улар фонд биржасида ва биржадан ташқари бозорларда шунчалик тез сотилади, акцияларнинг рақобатбардошлиги ҳам шунчалик юқори бўлади.

Шуни назарда тутиш керакки, маҳаллий акциядорлик жамиятларининг аксарияти давлат корхоналарини хусусийлаштириш йўли билан ташкил қилинган. Кор-

хонани хусусийлаштириш жараёни корхона мулки қийматини баҳолаш, таъсис ҳужжатларини тайёрлаш, акциялар эмиссияси (бланклар учун пул тўлаш ёки депозитарий хизматлари учун ҳисоб-китоб қилиш), консалтинг хизматларга боғлиқ бўлган муайян қўшимча харажатларни тақозо қилади. Корхона хусусийлаштирилгандан сўнг нодавлат тузилмага айланиб, илгариги имтиёзлардан фойдаланмайди ва хўжалик юриштишнинг бозор тамойиллари бўйича ишлайди. Бошида мулкчиликнинг хусусий шаклига эга бўлган янги хўжалик субъекти банкдан кредит олишда, ўз маҳсулотини сотишда хом ашё, бутловчиларни зарур рентабелликни таъминлайдиган нархларда сотиб олишда қийинчиликларга учрайди.

Мана шу объектив сабаблар туфайли, шунингдек, ижроия ташкилотларнинг саводсиз хатти-ҳаракатлари оқибатида акциядор жамиятларда катта кредиторлик қарзи, солиқлар бўйича қарздорлик, бюджетдан ташқари фондларга бадаллар ва бошқа тўловлар бўйича қарздорлик пайдо бўлади, ривожланиш учун айланма маблағлар бўлмайди. Айрим корхоналарда солиқлар бўйича қарзлар устав фонди қийматидан ҳам ошиб кетади. “Эски” қарзлар рентабелли молиявий жадал ишлаб чиқишга йўл қўймайди.

Корхоналарнинг молиявий аҳволи ва иқтисодий кўрсаткичлари банкларда кредитлар олишга йўл қўймайди, чунки бу кўрсаткичлар банклар талабларига жавоб бермайди.

Кўпчилик акциядор жамиятлар ишлаб чиқараётган маҳсулотининг амалдаги номенклатураси, одатда, асосий фондларнинг эскирганлиги ва янги технологияларнинг жорий қилиниши зарурати туғилиши боис жаҳон бозори талабларига жавоб бермайди. Бунда хусусийлаштирилган корхоналарнинг акциялар пакетига эгаллик ҳуқуқини олган, яъни “пирогни тақсимлаб олган” акционерларнинг позицияси пассив бўлади ва янги молиявий киритмалар йўли билан корпорацияни молиявий соғломлаштириш мақсадини кўзламайди. Бундай пассивлик қисман инвесторларнинг эҳтиёткорлиги билан изоҳланса, айрим ҳолларда қўшимча ин-

вестициялаш учун эркин пул маблағларининг йўқлиги билан белгиланади.

Буларнинг барчаси охир-оқибат корхонани соғломлаштириш ва уни техник қайта қуриш лойиҳаларини амалга оширишга тўсқинлик қилади. Афсуски, бундай вазиятда бундай корхоналар фаолиятини назорат қилувчи давлат идораларининг таъсири ҳам, одатда, исталган натижаларга олиб келмайди. Корхонанинг ликвидли акцияларини сотиш орқали қарзни ундириш фақат акциядорлик жамиятининг аҳволини янада танг қилади. Солиқ тўловлари муддатини кечиктириш учун фоиз белгилаш акциядорлик жамиятини соғломлаштиришни умуман чиппакка чиқаради, чунки корхоналар бунинг оқибатида янада кўпроқ қарзга ботиб кетади. Корхонани мулкий мажмуа сифатида сотиш учун акциядорлик жамиятини банкрот деб эълон қилиш ўзини оқламайди, чунки банкротлик заиф корхонани бутунлай йўққа чиқаради, инвесторлар эса фаолият юритмайдиган, хўжалик алоқалари узилган, банкротлик оқибатида ўз мулкидан айрилган корхонани сотиб олишни истамайдилар.

Давлат органларининг корхоналар устав фондиди инқисодий жозибаторлик элементисиз мажбурий ошириш тўғрисидаги пухта ўйланмаган ва келишилмаган қарори сармоя киритиш истагида бўлган инвесторларнинг ишончига путур етказиши ва корхонани ривожлантириш мақсадларига хизмат қилмайди.

Бундай корхоналарни молиявий соғломлаштириш учун қимматли қоғозлар бозори ва кредит имкониятларидан фойдаланиб акциядорлик жамиятларини инқироздан олиб чиқишнинг чизмасини ишлаб чиқдик. Чизма эълон қилинган акцияларни сотиш ҳамда шу билан бир вақтда, акциядорлик жамиятларининг 5 йил муддатга солиқ фоизсиз кредит олиш ва солиқ тўловларини ҳар чорақда қошлаб бориш мажбуриятини олиш йўли билан инвесторларнинг молиявий ресурсларини жалб қилишни кўзда тутди.

Бунда таклиф қилинган чизмани жорий этиш бўйича барча ишларни бир неча босқичга бўлиш мумкин:

1. Давлат мулк қўмитаси томонидан Давлат солиқ қўмитаси билан ҳамкорликда хусусийлаштирилган корхоналар негизида ташкил қилинган акциядорлик жамиятларининг солиқлар ва бюджетга мажбурий тўловлар бўйича қарздорлигини инвентаризация қилиш.

2. Акциядорларнинг умумий йиғилишида эълон қилинган акцияларни ишлаб чиқариш ва “Тошкент” РФБ да сотиш ҳисобига акциядорлик жамияти устав фондини ошириш ҳақида қарор қабул қилган акциядорлик жамиятлари учун 5 йил муддатга солиқ кредитини олиш учун зарур ҳуқуқий базани ишлаб чиқиш.

3. Акциядорлик жамиятларининг кузатув кенгашларига солиқ қарзларини қоплаш заруратини ёки акциядорлик жамиятини банкрот деб эълон қилинишини олдини олиш учун, капитал жалб қилиш ва шу билан бир вақтда 5 йил муддатга солиқ кредитини олиш мақсадида акцияларнинг қўшимча эмиссиясини ўтказиш заруратини тушунтириш.

4. Қўшимча инвестициялар жалб қилиш мақсадида акциялар чиқариш ва солиқ кредити олиш истагини билдирган акциядорлик жамиятларида навбатдан ташқари йиғилишлар ўтказиш. Мазкур умумий йиғилишларда корпорацияни жалб қилинган пул маблағлари ҳисобига молиявий соғломлаштириш бўйича бизнес-режаларни тасдиқлаш.

5. Давлатнинг қўшимча акциялар чиқараётган акциядорлик жамияти устав фондидаги улушини белгилаш.

6. Давлат мулк қўмитаси иштирокида зарур ҳужжатлар тайёрлаш. Эмиссия проспектини Қимматли қозғалар бозорининг фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш марказида рўйхатдан ўтказиш ва акциядорлик жамиятлари томонидан акцияларни чиқариш.

7. Давлат улушини устав фондининг эълон қилинган миқдорига тегишли нисбатини таъминлаш мақсадида солиқ бўйича қарздорликнинг бир қисмини эълон қилинган акцияларнинг бир қисми учун тўлов ҳисобига ўтказиш.

8. Акциядорлик жамияти ва Давлат солиқ қўмитаси (Молия вазирлиги) ўртасида 5 йил муддатга солиқ фои-

зисиз кредит олиш ва уни ҳар йиллик чорақда тенг миқдорларда қоплаш тўғрисида шартнома тузиш.

9. Эълон қилинган акцияларни “Тошкент” РФБ орқали инвесторларга сотиш.

10. Акцияларнинг сотилишидан тушган пул маблағларини акциядорлик жамияти ҳисоб рақамига тушириш.

11. Келиб тушган пул маблағларидан акциядорлик жамиятини Акциядорларнинг умумий йиғилишида тасдиқланган бизнес-режа бўйича соғломлаштириш учун фойдаланиш.

Олдинги инвесторлар акциядорлик жамияти устидан назоратни йўқотишни истамай, фаол позицияни эгаллашга ва эълон қилинган акцияларни фонд бозоридан сотиб олишга интиладилар, бу ҳам корпорация ишига ижобий таъсир кўрсатади, чунки бу ҳолда корпорация мавжуд инвесторларнинг қўшимча инвестиция киритиши ҳисобигаёқ айланма активларни кўпайтиради.

Юқорида келтирилган таклифлар асосан сўнгги пайтларгача хусусийлаштирилган корхоналар акциялари ҳисобига фаолият юритаётган маҳаллий фонд бозорига ижобий таъсир кўрсатади.

Келажақда корхоналарнинг хусусийлаштирилиши ва акциядорлик жамиятларига айлантирилиши натижасида бозорга қўйилаётган акцияларнинг сони қисқаради. Иккиламчи фонд бозори ҳозирча жуда суст ривожланмоқда. Қимматли қоғозлар бозорининг махсус инфратузилмасига “Тошкент” РФБ, уч юздан ортиқ турли инвестиция институтлари, жумладан, депозитарийлар, инвестициявий воситачилар, реестр ушловчилар, инвестицион фондлар, инвестициявий компаниялар, инвестициявий маслаҳатчилар ва ҳоказолар ҳам шунга тегишли бўлиб, у ишга туширилмай қолмоқда ва ўз салоҳиятини тўлиқ ишга солиш учун зарур бўлган молиявий воситаларга эҳтиёж сезмоқда. Давлат эса бугунги кунда молиявий қийинчиликларни бошдан кечираётган ва аввалги қарзлари туфайли ўз ишини йўлга қўя олмаётган корхоналардан солиқлар ундирила олмаслиги ҳисобига анча маблағларни тушира олмаяпти.

Таклиф қилинаётган чизма давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнида ташкил қилинган корхоналарнинг акциялар иккиламчи эмиссиясини ўтказиши ҳисобига акцияларнинг бирламчи бозорини ҳамда умуман фонд бозорини ривожлантиришга янги туртки бўлиши мумкин. Бунда молиявий танг аҳволдаги корхоналар ҳам, қимматли қоғозлар бозорининг профессионал иштирокчилари ҳам, давлат ҳам ютади.

Нотўғри дивиденд сиёсати олиб борилган акциядорлик жамиятининг молиявий аҳволи, ва демак, унинг акциялари ликвидлиги сезиларли яхшиланиши мумкин эмас.

“Уолл стрит джорнал” ёки “Файншил таймс” каби манбаларда дивидендлар миқдорини тадқиқот қилиш шуни кўрсатадики, ҳатто ўз акцияларини мунтазам Нью-Йорк фонд биржасига чиқарадиган энг машҳур компанияларнинг ҳам тўлайдиган дивидендлари анча кам бўлиб, акция номиналининг бор-йўғи 1-2 фоизини, жуда кам ҳолларда 3-4 фоизини ташкил этади.

Одатда, компания анча кўп дивидендлар тўлангани ҳақида ахборот эълон қилгандан сўнг унинг акциялари нархи тушиб кетади. Бунинг сабаби шуки, бозор таҳлилчилари компания капиталининг миқдори тўланган дивидендлар суммасига камайдди, деган хулосага келадилар. Акциялар курси эса мазкур капитал баҳосининг аксидир. Албатта, акциялар курсига дивидендлардан ташқари бошқа омиллар ҳам таъсир қилади, аммо мазкур ҳолатда дивидендлар ҳал қилувчи таъсирга эга.

Шундай қилиб, ривожланган мамлакатлар корпорациялари ўз дивиденд сиёсатини анча мақбул тарзда қурадилар. Акциядорларнинг умумий йиғилишларида кичик дивидендлар тўлаш ҳақида қарорлар қабул қилиб, улар шунга эришадиларки, соф фойданинг катта қисми компания ихтиёрида қолади ва истеъмолга эмас (дивиденд кўринишида), балки ривожланишга йўналтирилади. Акциядорлар манфаатлари ҳам эътибордан четда қолмайди. Биринчидан, улар кичик бўлса-да, ҳар ҳолда дивидендларни оладилар, иккинчидан, қиммат-

ли қоғозлар бозорининг юқори ликвидлиги ва акциялар қийматининг доимо ўсиб бориши сабабли акциядорлар исталган пайтда трансакциявий чиқимларсиз ўз акцияларини сотиб олинган нархдан юқори баҳога сотиши мумкин. Бу ҳолда акциядорлар акциянинг сотиб олиш ва сотиш нархлари фарқи кўринишида фойда оладилар. Шундай қилиб, дивидендлар акциядорнинг акциядорлик жамиятидан оладиган даромадининг фақат бир қисмидир.

Кўпчилик мамлакатларда, масалан АҚШда, акциядорлар акциядорлик жамиятини ташкил қилишдаёқ ихтиёрий тарзда 7-10 йилга тенг бўлган “дискриминация даври”ни белгилаб олиб, бу даврда улар ўз ихтиёри билан дивидендлар олишдан воз кечади. Соф даромаднинг ҳаммаси корхонани ривожлантиришга йўналтирилади. Бунинг мантиқи жуда оддий: бузоқ туғилганда уни оёққа турғазиш, ғамхўрлик қилиш лозим. Бузоқ соғин сигирга айланиши учун вақт керак. Мана шунда у яхши сут бера бошлайди.

Корпоратив бошқарув тизимлари ҳали тўлиқ шакланмаган мамлакатларда акцияларнинг ликвидлиги катта эмас, бозордаги битимлар эса тасодифий тусга эга, акциялар нархини шакллантирувчи асосий омил эса айнан тўланадиган дивидендлардир. Бу ерда бирмунча бошқачароқ қоида амал қилади: “Олтин тухум берадиган товуқ оддий товуқдан қимматроқ туради”.

Маҳаллий акциядорлик компаниялари фойда бўлганда, одатда, анча юқори дивидендлар тўлайди (соф фойданинг 30-40%). Биз тадқиқ қилган энгил ва озиқ-овқат саноати компанияларида уларнинг миқдори номиналнинг 36-76% ига тенг, аммо бу кўрсаткич айрим тармоқлар корхоналарида 1000 ва ундан юқори фоизларга етиши мумкин. Шунини айтиш керакки, айниқса, давлат улуши бор акциядорлик жамиятларида юқори дивидендлар тўлаш давлат бошқарувининг айрим манфаатдор органлари томонидан “рағбатлантирилади”.

Бизнинг фикримизча, иқтисодий ривожланишнинг мазкур босқичида маҳаллий корхоналар ўз дивиденд сиёсатини тубдан ўзгартириб, фойданинг салмоқли қисмини истеъмолга эмас, балки ривожланишга йўнал-

тириши керак, акс ҳолда фойдани бундай самарасиз ишлатиш алоҳида корхоналарнинг ҳам, умуман мамлакатнинг ҳам иқтисодий ўсиш суръатларининг пайсишига, давлатнинг ривожланиши макроиқтисодий кўрсаткичларининг ёмонлашувиغا олиб келади.

Маҳаллий қимматли қоғозлар бозорининг рақобатбардошлигини оширишда фонд бозорининг маҳаллий ва хорижий иштирокчиларига, инвесторлар ва эмитентларга кўрсатилаётган сервис хизматларини тўғри мувофиқлаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Бу ерда биз мижоз ҳисобига ва унинг топшириғи билан қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотиш бўйича хизматлар кўрсатишни, улар реестрини юриштишни, депозитар ва клиринг хизмат кўрсатишни, инвестициявий маслаҳат беришни ва ҳоказоларни назарда тутамиз.

Сўнги йилларда меъёрлар ва қоидаларни яратиш нуқтаи назаридан амалга оширилган чора-тадбирлар тўғри ва ўз вақтида бўлгани шубҳасиздир. Аммо савол туғилади: буларнинг барчаси ҳозир бизда мавжуд бозорнинг катга бўлмаган ҳажмига мос келадими? Иқтисодиётни “эркинлаштириш” томон танланган йўл бозорнинг “бошқарилиши”ни бартараф этиши керак. Бу қимматли қоғозлар бозорида алоҳида профессионал фаолият турларини бирга олиб бориш учун белгиланган чекловларни йўқотишга ҳамда алоҳида инвестициявий институтлар учун белгиланган иқтисодий меъёрларни эркинлаштириш, баъзи ҳолларда эса бутунлай бекор қилишга ҳам тааллуқли. Инвестиция институтларига келсак, улар ҳали яхши асосланмаган ва мазкур фаолият тури билан профессионал даражада шуғулланмоқчи бўлган янги иштирокчиларнинг фонд бозорига кириб келишини анча жиловлайди.

Меъерий базамизнинг айрим қоидалари ривожланган мамлакатлар меъерий ҳужжатларидан кўчириб олинган, улар эса ўз меъёрларини у ерда “гуллаб-яшнаётган” бозорга нисбатан ишлаб чиқишган. Масалан, нима учун бизнинг шароитда ўз фаолиятини энди бошлаётган реестр тутувчи бир ярим минг энг кам иш

ҳақиға тенг миқдорда ўз капиталига эга бўлиши керак? Инвестиция компанияси учун бу кўрсаткич 3000 энг кам иш ҳақи, инвестициявий воситачига 1000 энг кам иш ҳақи ва ҳаттоки инвестициявий маслаҳатчига 300 энг кам иш ҳақи деб белгиланган.

Мамлакатимизда қимматли қоғозлар бозорининг аксарият профессионал иштирокчиларида объектив сабабларга кўра ҳозирча иш ҳақи миқдори катта эмас. Шунинг учун инвестиция институтлари учун шахсий капиталга эга бўлиш талаби амалда инвесторларни реал ҳимоя қила олмайди. Бунинг устига, суд инвестиция институтига инвестор фойдасига компенсация тўловини белгилаб, у шахсий маблағлари бўлмаганлиги учун суд қарорини бажармаганлиги хусусида бирорта ҳам далил йўқ.

Бундай иқтисодий меъёрлар бозорда инвесторларни жалб қилиш бўйича энг оғир ишларни бажараётган воситачи институционал инфратузилманинг нормал ривожланишига ва оёққа туришига йўл қўймайди. Асосланмаган юқори иқтисодий меъёрлар минтақаларда фонд бозорлари инфратузилмасининг етарлича ривожланмаганлиги сабабларидан биридир.

Санкциялар ҳақида бир неча сўз. Республикамиз Президенти И.А.Каримов 2005 йил 28 январда бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги нутқида таъкидлаганидек: "...хўжалик субъектларига нисбатан қўлланиладиган жазо чоралари тизимини қайта кўриб чиқиш вақти келди...". Бу фонд бозори учун жуда долзарб масаладир. Бугун қонунчиликка асосан қимматли қоғозлар бозори иштирокчиларидан ундириладиган жарималар миқдори ғайритабiiй юқори бўлиб, энг кам иш ҳақи миқдори ошиши билан янада ортиб бормоқда.

Жариманинг мақсади - қонунбузарга кучли молиявий зарба бериб, унда ишлаш иштиёқини сўндириш эмас, балки унга жазо муқаррарлигини, у қонунчиликка риоя этмаганлиги учун муайян иқтисодий зарар кўриши мумкинлигини кўрсатишдир. Жарима

фақат тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши ва тадбиркорнинг ишини издан чиқармаслиги керак.

Иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги корхоналар ва ташкилотлар ҳамда инвестиция институтларига, яъни қимматли қоғозлар эмитентларига нисбатан жарима қўллаш тизимининг ҳам оқилона эмаслигини алоҳида айтиб ўтиш жоиз. Инвесторнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган катта миқдорли жарималар, аксинча, унинг ўзига қарши ишлайди, чунки даромаднинг камайишига, демак тўланадиган дивидендлар миқдорининг ҳам камайишига олиб келади. Бунда қонун бузилишига умуман алоқаси бўлмаган шахслар ҳам зарар кўради.

Шу муносабат билан жарималарнинг миқдорини камайтириш, шунингдек, жарима санкцияларининг асосий юки ва оғирлигини акциядорлик жамиятларидан уларнинг раҳбарларига ёки амалдаги қонунчилиكنинг бузилишига айбдор бўлган шахсларга ўтказиш таклиф этилади. Жарима миқдори реал бўлганда, қимматли қоғозлар бозорини бошқариб турувчи органлар жариманинг тўланишини қатъийроқ талаб қиладилар, айбдорлар эса “иккиланмай” тўлайверади.

Қимматли қоғозлар бозорининг нормал фаолият юритишининг муҳим шarti махсус инфратузилма институтларининг ишини тўғри ташкил қилишдир, бу институтларга, шунингдек, инвестициявий институтлар ва фонд биржалари каби қимматли қоғозлар бозори иштирокчилари ҳам киради. Улар пухта ўйланмасдан жойлаштирилган. Республиканинг турли ҳудудларидаги инвестиция институтларининг сонидаги фарқ эътиборни тортади. Масалан, Тошкент шаҳрида улар 175 та, Тошкент вилоятида эса 3 та, яъни 58 марта кам. Андижон вилоятида 26 та, қўшни Фарғонада 13 та, яъни 2 марта кам.

Шунингдек, айрим минтақаларда алоҳида тур инвестиция институтларининг йўқлиги ажабланарли ҳол. Масалан, инвестиция бўйича маслаҳатчилар бугун Қорақалпоғистон Республикасида, Жиззах, Қашқадарё, Навоий, Самарқанд, Сурхондарё, Сирдарё, Тошкент,

ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДАЛАРИ БЎЙИЧА ИНВЕСТИЦИЯ ИНСТИТУТЛАРИНИНГ ЖОЙЛАШТИРИЛИШИ
(1.09.2005 йил ҳолатига)

№	Фаолият тури	ҚР	Андижон	Бухоро	Жиззах	Қашқадарё	Навоий	Наманган	Самарқанд	Сурхондарё	Сирдарё	Тош.в.	Фарғона	Хоразм	Тош.ш.	Жами
1.	Инвестиция воситачи	7	7	3	3	3	3	8	3	1	2	1	3	5	48	97
2.	Инвестиция компанияси	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	12
3.	Инвестиция маслаҳатчиси	-	3	3	-	-	-	4	-	-	-	-	2	-	15	27
4.	Депозитарий	1	4	1	1	2	2	1	2	1	1	-	2	2	16	36
5.	Реестр тугувчи	1	7	4	2	2	2	2	2	1	1	-	2	5	17	48
6.	ХИФ	1	1	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3	8
7.	Бошқарувчи компания	3	3	3	-	2	1	2	3	3	1	1	3	2	39	66
8.	Инвестиция фонди	1	-	2	-	1	-	1	1	1	-	-	1	-	9	17
9.	Қimmatли қoғoзларнинг номинал эгаси	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	13	16
10.	Биржадан ташқари савдо ташкилотчиси	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
11.	Ҳисоб-китоб клиринг палатаси	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
	Жами	14	26	18	6	11	9	18	11	7	5	3	13	14	175	330

Жадал Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси қошидаги Қimmatли қoғoзлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази маълумотлари асосида тузилган.

Хоразм вилоятларида, яъни Тошкент шаҳридан бошқа ҳеч қаерда йўқ.

Бундай аҳвол ташвишлантирмай қўймайди. Сурхондарё ва Тошкент вилоятларида бор-йўғи биттадан инвестиция воситачиси мавжуд. Тошкент шаҳридан ташқари, деярли барча жойларда инвестиция компаниялари йўқ. Аксарият, ҳудудларда инвестиция ва хусусийлаштириш фондлари йўқ (38 жадвал). Бундай вазиятда ички рақобат ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас.

39-жадвал

ЎЗБЕКИСТОН ҚИММАТЛИ ҚОГОЗЛАР БОЗОРИДА ПРОФЕССИОНАЛ ФАОЛИЯТ ЮРИТИШ УЧУН ҚҚБФ МНМ ЛИЦЕНЗИЯСИГА ЭГА БЎЛГАН ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ИНСТИТУТЛАР МИҚДОРИЙ ТАРКИБИНИНГ ЎЗГАРИШИ (бирлик)

№	Фаолият тури	1998 й. 1 июль	2000 й. 1 янв.	2004 й. 1 июль	2005 й. 1 янв.	2005 й. 1 июль
1.	Инвестициявий воситачи	192	134	102	109	111
2.	Инвестиция компанияси	47	22	11	12	13
3.	Инвестиция бўйича маслаҳатчи	26	29	27	26	28
4.	Депозитарий	16	21	32	35	35
5.	Реестр тутувчи	38	56	50	54	50
6.	ХИФ	85	61	9	8	8
7.	Бошқарувчи компания	82	46	51	59	69
8.	Инвестицион фонд	3	4	18	18	18
9.	Қимматли қоғозларни номинал эгаси	4	6	11	16	16
10.	Ҳисоб-китоб клиринг палатаси	1	2	1	1	1
11.	Биржадан ташқари савдо ташкилотчиси	-	-	-	-	1
	Жами	494	381	312	338	350

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитаси қошидаги Қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази маълумотлари асосида тузилган.

Инвестиция институтлари умумий сони динамикасининг ўзгариши 39-жадвалда кўрсатилган. Инвестиция институтлари таркибининг 1998 йилдан 2005 йилгача бўлган даврдаги динамикасини ўрганиш улар таркибидаги бир қанча салбий ҳолатларни аниқлади. Жадвалдан кўриниб турганидек, биринчидан, инвестициявий институтлар - қимматли қоғозлар бозорининг профессионал иштирокчиларининг умумий сони 1998 йилдаги 494 дан 2005 йилнинг биринчи ярим йиллиги ҳолатига кўра 350 га камайди, бу бозорда уларга талабнинг йўқлигидан далолат беради.

Иккинчидан, 1998 йилдан бери қимматли қоғозлар олди-сотдисида муҳим рол ўйнайдиган ва фонд бозорида асосий оператор бўлган инвестициявий воситачиларнинг сони 81 тага қисқарди.

Учинчидан, инвестициявий компанияларнинг сони анча камайди - 1998 йилда 47 та бўлса, 2005 йил 1 июлигача уларнинг сони 13 тагача, яъни 3,5 баробардан кўп қисқарди. 1998 йилдан 2005 йил 1 июлигача хусусийлаштириш бўйича инвестиция фондлари сони 85 тадан 8 тагача камайди.

Шу билан бирга, депозитарийларнинг сони 2 мартдан ортиқ, реестр ушловчилар эса 30% дан ортиқ кўпайди, инвестиция фондлари сони 6 баравар, қимматли қоғозларнинг номинал эгалари сони эса 4 баравар ортди.

Тадқиқотларимиз инвестициявий институтлар сонининг қисқаришига улар ўртасидаги соғлом рақобат сабабчи эмаслигини кўрсатди. Бунинг сабаблари, асосан, давлат бошқарув идоралари томонидан баланд лицензия талаблари қўйилиши, асосланмаган иқтисодий меъёрлар ва зарар кўрмасдан фаолият юритиш имконини бермайдиган янги киритилган қонунчилик меъёрларидир.

Афсуски, таъкидлаш жоизки, қимматли қоғозлар бозорининг профессионал иштирокчилари сонининг камайиши қимматли қоғозлар бозорининг асосий фаолиятига бевосита боғлиқ бўлган йўналишларни ҳам четлаб ўтмади (инвестиция фондлар бундан мустасно). Қимматли қоғозлар бозорининг ҳозирги босқичдаги асосий вазифаси, маълумки, аҳоли, корхона, ташкилотлар, институционал инвесторлар, давлатнинг вақтинчалик бўш пул ёки бошқа маблағларини сафарбар қилиш ва миллий иқтисодиётнинг турли соҳаларига йўналтириш (жойлаштириш)дан иборат.

Маблағларни бундай сафарбар қилиниши ва кейинги жойлаштирилиши махсус инвестициявий институтлар орқали амалга оширилади, бундай институтлар ролини қимматли қоғозлар бозоридаги институционал инвесторлар, яъни инвестициявий компаниялар ва хусусийлаштириш инвестиция фондлари ўйнайди.

Ўзбекистонда инвестицион фондлар илк бор Вазирлар Маҳкамасининг уларни ташкил қилиш ва фаолият юритиш шартларини белгиловчи 18.06.1996 й. 220-сон қарорига мувофиқ ташкил қилинган. Аммо, 29.09.1998 йилдаёқ Вазирлар Маҳкамасининг навбатдаги 410-сон қарори қабул қилиниб, у янги ХИФ ва уларни бошқарувчи компаниялар ташкил қилинишига қатта тўсқинлик яратди, шунингдек, юқорида айтиб ўтилган амалдаги тузилмаларнинг фаолиятини қийинлаштирди.

Инвестицион фондларни яратиш дастурининг асосий мақсади аҳолининг кенг қатламларини давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнига жалб қилиш эди. Аини пайтда, инвестиция фондларнинг акциядорлари сони 50,0 минг кишидан ошиб кетди.

Амалдаги 21 та инвестициявий ва хусусийлаштириш инвестиция фондларининг 01.04.2005 й. ҳолатига кўра таҳлили шуни кўрсатдики, 01.01.2003 йилдан 01.04.2005 йилгача бўлган даврда фондларнинг бошқарув компаниялари томонидан фонларнинг молиявий аҳолини мустаҳкамлаш, умумий ва соф активларни кўпайтириш, шунингдек, инвестиция фондлар даромадлигини ошириш бўйича муайян ишлар қилинган.

Хусусан, 01.01.2005 йил ҳолатига кўра фондларнинг умумий активлари ва соф активлари 5586.8 миллион сўмни ташкил қилди, 01.01.2004 йилда эса ушбу кўрсаткич 5418,7 миллион сўмга тенг бўлган (тегишлича 36,3% ва 27,0%).

Барча фондларнинг умумий инвестициявий портфели 01.01.2005 йил ҳолатига кўра 4122,85 миллион сўмга тенг бўлди, яъни 01.01.2004 йилга нисбатан 43,8% га ёки 1255,1 миллион сўмга ошди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 04.03.2005 йилги ПП-29-сон “2005-2006 йилларда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури тўғрисида”ги қарори ҳам вазиятни ижобий томонга бурди, яъни инвестиция фондларига хусусийлаштирилган корхоналар негизида ташкил қилинган ёпиқ акциядорлик жамиятларининг қарз қимматли қоғозлари ва улушлари (пайлари) билан операциялар олиб боришга рухсат берилди.

Фондларнинг умумий даромади 2004 йилда 159,66 миллион сўмни ташкил қилди ва 2003 йилга нисбатан фақат 1,1% га кўпайди. Инвестиция фондлар умумий активларининг рентабеллиги 28,3% га тенг бўлди, яъни 2003 йилдаги тегишли кўрсаткичга нисбатан 25,9% га қисқарди. Инвестиция фондлари, инвестициявий портфель қиймати 4122,85 миллион сўмга тенг бўлса-да, 2004 йилда фақат 766476,0 минг сўмлик дивиденд олдилар. Инвестиция портфелининг 2004 йилдаги даромадлиги 2003 йилга нисбатан 33% га қисқарди. Инвестиция фондлари томонидан 2004 йилда олинган соф фойда 2003 йилдаги тегишли кўрсаткичга нисбатан 7,3% га камайди.

Даромаднинг кескин қисқаришига қарамай, фондларнинг 2004 йилдаги харажатлари ўсишда давом этди ва 449311,78 минг сўмни ташкил қилди, яъни 2003 йилга нисбатан 30,7% кўпайди. Яъни, 2004 йилда харажатларни қоплаш учун фондлар кўрсатилган даврда олинган умумий даромаднинг 28,4% ни ишлатдилар.

Инвестиция фондлари даромадлари таркибининг ўзгариши ҳам салбий тенденцияга эга. Хусусан, қонунчиликка биноан инвестиция фондлари ўзлари чиқарган акциялар бўйича дивидендларни фақат портфел акциялари бўйича дивидендлар кўринишида олинган даромад ҳисобига тўлаши мумкин.

Бироқ, агар 2003 йилги умумий даромадлар таркибида дивидендлар кўринишидаги даромад 73,15 % ни ташкил қилган бўлса, 2004 йил даромадида мазкур кўрсаткич 48,52% га тенг бўлди. Бунда бошқа даромадлар улуши, жумладан фондларнинг инвестиция портфелидан сотилган пакетларнинг сотиб олиш ва сотиш қийматлари орасидаги фарқ кўринишидаги даромад 2003 йилдаги 26,85% дан кескин кўпайди ва 2004 йилда 51,48% ни ташкил қилди.

Юқорида кўрсатилган тенденция фондларнинг инвестиция портфели сифатининг анча ёмонлашувидан далолат беради. Шу ҳолат инвестициявий портфел даромадлигини ва демак, инвестицион фондларнинг ўз акциялари бўйича дивидендлар тўлаш манбаларини ҳам кескин қисқартиради.

Инвестиция фондлар сонининг қисқариши, уларнинг йўқ қилиниши, молиявий аҳволининг ёмонлашуви 2005 йилда бошқарувчи орган томонидан инвестицион фондлар фаолиятини махсус текшириш заруратини келтириб чиқарди.

ЦКК ФРЦБ ташаббуси билан 19.07.2004 й. ва 21.04.2005 йилларда инвестиция фондларининг кузатув кенгашлари ва компания бошқарувчилари иштирокида йиғилишлар ўтказилиб, унда фондларнинг 1999-2004 йиллардаги фаолияти яқунлари кўриб чиқилди.

Инвестиция фондлари молиявий аҳволини таҳлил қилиш натижаларига кўра Марказ томонидан компаниялар кузатув кенгашлари ва бошқарувчиларига тегишли тавсиялар берилди.

ҚҚБФ МНМ (Қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази маълумотлари) республикада қолган қатор йирик ХИФларнинг оддий ташкилотларга айланиб кетишини олдини олишга қаратилган қатор чораларни кўрди. Бу чоралар, фикримизча, анча кечиккандир. Марказ ХИФларни оддий акциядорлик жамиятларига айлантиришда қонунчиликнинг бузилишига йўл қўйилганини аниқлади ва бу ҳақда ЎзР Адлия вазирлиги, туман прокуратура органлари, инвестиция фондлари рўйхатга олинган маҳаллий ҳокимиятларга хат юборди. Инвестиция фондлари фаолиятида аниқланган айрим далиллар юзасидан материаллар ҳуқуқ-тартибот органларига юборилди. ҚҚБФ МНМ инвестиция фондлари фаолиятидаги салбий ҳолатлар бўйича хат ва таклифларни ЎзР Вазирлар Маҳкамаси, Иқтисодиёт вазирлиги ва Молия вазирлигига юборди.

01.07.2005 йил ҳолатига кўра республиканинг йирик инвестиция фондлари акциядорларининг умумий йиғилишлари ушбу инвестиция фондлар кузатув кенгашларининг ташаббуси билан инвестиция фондлар сифатида фаолият юритишни тўхтатиш ҳақида қарорлар қабул қилди. Булар: “Фойкон” 30.04.2005 йил қарори (Тошкент шаҳрида жойлашган, умумий активлари 01.04.2005 йил ҳолатига кўра 1542,7 миллион сўм, ак-

циядорлар сони 5556); “Варашха” 27.03.2005 (Бухоро шаҳри, умумий активлар 01.04.2005 да 428,89 миллион сўм, 1462 та акциядор); “Мирзо Улуғбек” 05.01.2005 й. (Самарқанд шаҳри, умумий активлар 01.01.2004 й. да 50,9 миллион сўм).

Юзага келган вазиятнинг объектив сабаблари сифатида акциялар чиқарган корхоналар сонининг сезиларли қисқарганини, иккиламчи бозордаги айланма ресурсларининг камайганини, акциядорлик жамиятлари дивиденд сиёсатининг ўзгарганини, шунингдек, инвестиция фондлари компания бошқарувчиларининг ҳамда кузатув кенгашларининг нотўғри, айрим ҳолларда эса ноқонуний хатти-ҳаракатларини келтириш мумкин.

Шу билан бир вақтда, 1998 йилдан бошлаб ХИФ лари сони кескин қисқара бошлагани ва кейинги 7 йил ичида бирорта ҳам янги ХИФ ташкил қилинмаганига қарамай, қонунчилик даражасида вазиятни ўзгартириш ва инвестиция институтларининг ушбу турлари фаолияти учун қулай шароит яратиш бўйича бирорта жиддий чора кўрилмади.

Юқорида келтирилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, маъмурий-буйруқбозлик усуллари билан инвестиция институтларининг фаолияти учун шароит яратиш бўлмади, ХИФ лар фаолиятини тартибга солувчи қонунчиликни ишлаб чиқиш даврининг ўзидаёқ хатоларга йўл қўйилгани вазиятни янада чуқурлаштиради.

Фикримизча, республикада қонун чиқариш даражасида институционал инвесторларнинг фаолияти учун шароит яратилиши лозим, акс ҳолда қимматли қоғозлар бозори ўтиш давридаги асосий вазифасини - вақтинча бўш маблағларни сафарбар қилиш ва уларни иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришга йўналтириш вазифасини бажара олмайди.

Рақобатбардошлик тўғрисидаги масала доирасида қимматли қоғозларнинг биржадан ташқари бозори муаммоси алоҳида долзарблик касб этади, чунки унинг ташкил бўлиши кўп жиҳатдан фонд биржаларида котировка қилинмайдиган кичик акциялар пакетига эга бўлган аҳолининг, миноритар акциядорларнинг, корхоналарнинг қимматли қоғозлар бозорига муносабати

шаккланади. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, сифат ўлчовлари бўйича миноритар акциядорлар мамлакатимиздаги қимматли қоғозлар бозори иштирокчиларининг аксариятини ташкил қилади.

2002 йилда биржадан ташқари бўлган иккиламчи қимматли қоғозлар бозорида битимлар анча паст нархларда тузилишини сабаб қилиб биз инвестицион институтларга биржадан ташқари битимларни рўйхатга олишни тақиқлаб қўйдик. 2003 йилдан бошлаб бу битимлар фақат савдо ташкилотчилари томонидан рўйхатга олиниши белгилаб берилди. Аммо бизда савдо ташкилотчиларига фонд биржалари ва қимматли қоғозларнинг уюшган савдоси тизими киради. Ўзбекистонда қимматли қоғозлар уюшган савдосининг ягона биржадан ташқари тизими “Элсис-Савдо” ЭСВТ эди. 2002 йилда унинг фаолияти тўхтатилди. Энди фуқаролар ўзларининг 20-30 та акциядан иборат кичик пакетларини қаерга бориб сотишлари ёки сотиб олишлари мумкин? Фонд биржасигами? Аммо биржа брокерлари кичик акциялар пакети бўйича битимлар тузадиган бўлса, зарарига ишлаган бўлади. Бундан ташқари, биржада битим тузишда майда сотувчига ҳеч ким қимматли қоғозлар учун нақд пулни кафолатламайди.

Республикада соф маънода акцияларнинг биржа бозорини ташкил қилишга интилиш ижобий натижага олиб келмайди. Биржадан ташқари иккиламчи акциялар бозорида битим тузишни тақиқлаш, биржадан ташқари савдо ташкилотчиси “Элсис-Савдо” ЭСВТнинг тугатилиши майда инвесторларнинг мамлакат фонд биржасига кириб боришини тўхтатиб қўйди, натижада майда қимматли қоғозлар эгалари ҳада қилиш шартномаси орқали қимматли қоғозларга эгалик қилиш ҳуқуқини ўзгартиришга мажбур бўлмоқда.

Фикримизча, 2000 йил бошида биз бозорнинг анча ижобий фаолияти тизимига эга эдик, унда йирик битимлар фонд биржалари майдонларида тузилар, кичик битимлар эса инвестиция институтлари ва биржадан ташқари савдо ташкилотчилари томонидан рўйхатга олинарди. Бу тизимни соддалаштирдик, аммо унинг ўрнига ҳеч нарсани таклиф қилмадик. Биржа бозорига

муқобил, яъни йирик акциялар пакети сотиладиган биржа бозорини, фуқаролар акциялар ва бошқа қимматли қоғозларни нақд пулга сотиб олиши ёки сотиши мумкин бўлган биржадан ташқари уюшган бозорни яратмадик. Тан олиш керак - тажриба муваффақиятсизликка учради. Энди вазиятни тузатиш лозим.

Ўзбекистоннинг қимматли қоғозлар бозори салоҳияти анча катта. Ҳозирги ривожланиш суръатларида қимматли қоғозлар бозорининг йиллик айланмаси, унинг барча бўғинларини ҳисобга олганда, 2010 йилга келиб триллион сўмларда ҳисобланадиган бўлади.

Қимматли қоғозлар бозорининг рақобатбардошлигини ривожлантириш истиқболи унинг меъёрий-ҳуқуқий базасини янада мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришда, иккиламчи фонд биржасининг жадал ривожланишида, янги молиявий воситаларни ўзлаштиришда, маҳаллий фонд бозорининг хорижий капитал бозорларига интеграциясида, хатоларни ўз вақтида тузатишда ва вужудга келадиган қийинчиликларни енгишда кўрилади. Бунда инсон омили муҳим ўрин тутади.

2005 йил 7 февралда Оқсаройда бўлиб ўтган мажлисда Ўзбекистон Республикаси Президентини Ислон Каримов “Янги ҳаётни эски қарашлар ва ёндашувлар билан қуриб бўлмайди” деган нутқида таъкидлаганидек: “Яширишнинг хожати йўқ, ҳозирги кунда биз турли қийинчиликларни бошимиздан кечиряпмиз, ҳали ечилмаган муаммоларимиз ҳам кўп. Лекин, инкор этиб бўлмайдиган бир ҳақиқат борки, агар ўзимиз жон куйдирмасан, ўзимиз ишламасан, ҳеч ким четдан келиб бизнинг ўрнимизга ишламайди, бу муаммоларни ҳал қилиб бермайди. Бу масалаларнинг ечими, ҳеч шубҳасиз юртимизда бошланган ислохотлар ва эркинлаштириш жараёнини изчиллик билан давом эттириш ва мантиқий яқунига етказишдан иборат.”

Бу сўзларда давлат бошқаруви органлари хизматчилари, профессионал ҳамжамият, мамлакатимиз қимматли қоғозлар бозорининг барча иштирокчилари олдида турган вазифаларнинг муваффақиятли ечимининг калити мужассам.

VI БОБ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ ИНВЕСТИЦИЯ- ИННОВАЦИЯ МУАММОЛАРИ

6.1. Давлатнинг инвестиция сиёсати ва унинг миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишдаги роли

Ўзбекистон ўз иқтисодий сиёсатини юриштида бо-зор муносабатларига ўтишнинг ўз моделини танлаган бўлиб, у давлат томонидан мувофиқлаштириб туриладиган ижтимоий йўналтирилган хўжалиқдан иборат.

Инвестицияларнинг ҳажми ва таркиби мамлакатдаги макроиқтисодий мувозанатга, ишлаб чиқариш кучларининг жойлаштирилиши ва ривожлантирилишига бевосита таъсир кўрсатади.

Инвестиция фаоллигининг ошиши иқтисодий ривожланишнинг айна пайтдаги босқичи хусусиятларини ҳисобга олувчи оқилона инвестиция сиёсатини ишлаб чиқишини тақозо этади. Айнан мана шундай сиёсат мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига, унинг ишлаб чиқариш-техник салоҳиятининг ўсишига сезиларли таъсир кўрсатадиган самарали воситага айланади.

Инвестиция сиёсати, давлат иқтисодий сиёсатининг таркибий қисми бўлиб, қўйилган мақсадларга эришиш ҳамда иқтисодий сиёсатнинг қисқа муддатли, шунингдек узоқ истиқбол учун белгиланган вазифаларини бажаришга хизмат қилади.

Давлат инвестиция сиёсатининг бош мақсади хўжалик субъектларининг манфаатдорлигини ошириш, молиялаштириш манбалари тузилмасини такомиллаштириш, хорижий шериклар билан бирга қўшма корхоналар ташкил қилиш ва ҳоказолар асосида мамлакатнинг инвестиция салоҳиятини ошириш ва ундан самарали фойдаланишни таъминлашдир. У, биринчи навбатда,

инвестиция жараёнларини давлат томонидан бошқарилиши ва қўллаб-қувватланишининг таъсирчан тизими-ни шакллантириш орқали республика иқтисодий мустақиллигининг моддий-техникавий базасини мустаҳкамлашга кўмаклашиши даркор. Шу муносабат билан инвестиция сиёсати ҳам маҳаллий, ҳам хорижий сармоядорларнинг хўжалик фаолиятини юритиш учун қулай шароит яратиши керак. Бунда корхоналар ва аҳолининг инвестиция фаоллигини рағбатлантиришга, республика иқтисодиётига хорижий капитални кенг жалб қилишга муҳим аҳамият қаратилмоқда.

Инвестиция сиёсатини шакллантиришда ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари ривожланишининг хусусиятлари ва даражасини, жамиятнинг биринчи навбатдаги вазифалари ва давлатнинг реал иқтисодий имкониятларини ҳисобга олиш зарур.

Бозор муносабатларига ўтиш иқтисодиётни таркибий қайта қуриш, иқтисодий бошқарув усуллари родини кучайтириш, иқтисодий ривожланиш муаммоларини ҳал қилишда ҳудудлар ва минтақаларнинг фаолиятини фаоллаштиришни тақозо этади.

Ўзбекистондаги иқтисодий ислоҳотларнинг илк босқичида мамлакат иқтисодиётида тўпланиб қолган салбий омиллар туфайли инвестиция фаолиятининг кескин пасайиши кузатилди. Бундай ҳолатнинг янада чуқурлашувига йўл қўймаслик ва вазиятни барқарорлаштириш учун бирмунча қулай шароит яратишга фақат 90-йилларнинг иккинчи ярмида, яъни иқтисодиёт тармоқларини молиялаштириш манбаларини кенгайтириш имконияти пайдо бўлгандагина эришилди.

Давлатнинг инвестиция сиёсати Ўзбекистонда ислоҳотларнинг илк босқичида иқтисодиётни чуқур таркибий ўзгартиришга, тармоқларга ва ишлаб чиқаришга капитал киритмалар тузилмасини ўзгартиришга йўналтирилган эди. Шу мақсадда Давлат инвестиция дастурлари ишлаб чиқилди ва жорий этилди. Ушбу дастурларга киритилган лойиҳаларнинг амалга оширилиши иқтисодий ривожланиш суръатларини барқарорлаштириш ва уларнинг ислоҳотлардан олдинги даражасини аста-секин тиклашга ёрдам берди. Ҳозирги

пайтда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 11.05.2006 й. “Тикланиш ва тараққиёт фондини ташкил қилиш тўғрисида”ги Фармонига мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси томонидан “Тикланиш ва тараққиёт фонди” фаолиятини ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида” қарор қабул қилинди. Ушбу ҳужжатларга мувофиқ иқтисодийнинг етакчи ва, биринчи навбатда, базавий тармоқларини модернизациялаш ва техник қайта қуриш, мамлакатнинг уйғун, барқарор ва мувофиқлаштирилган ижтимоий-иқтисодий ривожланишига эришишга қаратилган лойиҳаларни молиялаштириш, шунингдек, таркибий ўзгаришлар мазкур Фонд орқали амалга оширилади.

Сўнгги йилларда олиб борилган инвестиция сиёсати мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ва стратегик мақсадларини белгилаш, Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий ҳамжамиятдаги роли ва ўрнини аниқлаш имконини берди.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида мамлакатнинг иқтисодий мустақиллиги ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлайдиган асосий тармоқларни ривожлантириш устувор йўналиш деб белгиланди. Маблағлар, биринчи гада, машинасозлик, ёнилғи-энергетика комплекси тармоқлари, рангли металлургия, кимё саноати каби соҳаларга йўналтирилди, янги самарали тармоқ - автомобилсозликка асос солинди. Асосий тармоқлар билан бир қаторда республика учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ишлаб чиқариш мажмуалари - енгил ва озиқ-овқат саноати ҳам тараққий этди. Мамлакатнинг иқтисодий мустақиллигини янада мустаҳкамлаш учун транспорт ва телекоммуникация тизимлари шакллантирилмоқда ва улар ички ташувлар билан бирга яқин ва узоқ хориж мамлакатлари билан ташқи иқтисодий алоқаларни ҳам таъминламоқда.

Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, айти пайтдаги инвестиция сиёсатининг макродаражадаги бош мақсади қайта ишлаб чиқариш жараёнларини такомиллаштириш, мамлакат моддий-техникавий базасини мустаҳкамлаш, унинг иқтисодий салоҳиятини юксалтириш, умумиқтисодий тараққиётга эришиш (ялпи

ички маҳсулот, ялпи ички маҳсулот ҳажмининг ўсиши, янги иш жойлари сонини кўпайтириш, киритилган маблағлар самарадорлигини ошириш)га қаратилган инвестиция жараёнларини давлат томонидан тартибга солиниши ва қўллаб-қувватланишининг таъсирчан тизимини яратишдир. Микродаражада у хўжалик субъектлари томонидан фойда (даромад) олиниши мақсадига бўйсундирилади.

Мазкур мақсадга мувофиқ давлат инвестиция сиёсатининг асосий вазифаларини қуйидагича таърифлаш мумкин:

- инвестиция фаолиятини жонлантириш учун қулай шароит яратиш;
- таркибий ўзгаришларни чуқурлаштириш бўйича мақсадга йўналтирилган сиёсат юритиш;
- маҳаллий маҳсулотларнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини таъминлаш ва мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш мақсадида устувор тармоқларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш;
- инвестиция лойиҳаларни танлов асосида давлат томонидан молиялаштирилишини амалга ошириш;
- хорижий инвестицияларни жалб қилиш мақсадида “очиқ” иқтисодиёт сиёсатини олиб бориш;
- ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш;
- қурилиш материаллари ва пудрат ишлари бозорини ривожлантириш.

Иқтисодиётнинг деярли барча секторлари фаолиятининг ижобий динамикаси ЯИМ ҳажмининг ортиши ва унинг ўсиш суръатларининг барқарорлашувига олиб келди.

Саноат ишлаб чиқариши соҳасида 2000 йилда ишлаб чиқариш ҳажми олдинги йилга нисбатан 6,4%, 2005 йилда 7,3% га кўпайди, ушбу кўрсаткич қишлоқ хўжалигида 6,2% ва қурилишда 7,8 % ни ташкил қилди.

Мамлакатнинг саноат комплекси ички эҳтиёжларни қондириш билан чекланмайди. Республиканинг экспорт салоҳияти ҳам сезиларли ўсмоқда. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон енгил ва кимё саноати маҳсулотларининг салмоқли қисмини, рангли металллар ва энергия

ташувчиларни экспорт қилади. Тайёр буюмлар - ип-газлама, пахта толаси, кимё саноати маҳсулотлари, турли хил хизматларнинг экспортдаги улуши аста-секин ўсиб бормоқда. Шу билан бир вақтда, четдан киритиладиган пахта толаси улуши қисқариб, иқтисодий ислохотларнинг илк йилларида умумий экспорт ҳажмининг 50 % ини ташкил қилган бўлса, айти пайтда бу кўрсаткич 20% ни ташкил қилади.

Иқтисодий ўзгаришлар йилларида электроэнергетика, нефть-газ мажмуаси, металлургия, кимё, нефтни қайта ишлаш тармоқлари, енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналарини модернизациялаш ва техник қайта жиҳозлаш дастурлари босқичма-босқич амалга оширилди.

Микроиқтисодий даражада ишлаб чиқариш жараёнларининг фаоллашуви, корхоналар молиявий аҳволининг барқарорлашуви кузатилди, натижада ушбу корхоналарнинг ўз маблағларини жамғариш имконияти пайдо бўлди. Бу, ўз навбатида, ички инвестиция фаолияти доирасининг кенгайишига, ҳам янги қурилиш объектларига, ҳам амалдаги ишлаб чиқариш тизимини янгилашга, капитал қуйилмалар ҳажмларининг ортишига ёрдам берди.

Молиялаштириш манбалари бўйича инвестициялар таркибида ҳам ижобий ўзгаришлар юз берди. Уларнинг умумий ҳажмида бюджет маблағларининг улушининг камайиши тенденцияси кузатилди. Унинг кўрсаткичи 2000 йилдаги 30,3% дан 2005 йилда 12,7% га камайди (40-жадвал).

Шу билан бир вақтда, корхона ва ташкилотлар маблағлари улушининг ортиши 2000 йилда 27,1% бўлса, 2005 йилда 48,5% ни ташкил қилди, аҳоли маблағлари улуши эса деярли ўзгармади ва тегишлича 12% ва 11,8 фоизга тенг бўлди. Бу даврда банк кредитлари ва бошқа заём маблағлари тегишлича 7,5% дан 3,1% га камайди.

2005 йилда Ўзбекистон иқтисодиётига 2005 йилдагига нисбатан 2316,6 миллиард сўм кўп асосий капитал учун инвестиция киритилган, яъни уларнинг умумий ҳажми бу даврда 4,3 мартадан ҳам кўп ошди. Мамлакатнинг умумий инвестиция оқимида ички киритма-

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА 2000-2005 ЙИЛЛАРДА
МОЛИЯЛАШТИРИШ МАНБАЛАРИ БЎЙИЧА АСОСИЙ
КАПИТАЛГА ИНВЕСТИЦИЯЛАР ТАРКИБИ
(яқунга нисбатан % да)**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Инвестициялар Жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Жумладан:						
1. Республика бюджети	30,3	23,1	25,0	17,7	14,9	12,7
2. Корхона ва ташкилотлар маблағлари	27,1	28,5	40,0	41,8	42,2	48,5
3. Аҳоли маблағлари	12,0	10,3	12,0	11,1	13,4	11,8
4. Банк кредитлари ва бошқа қарз маблағ- лари	7,5	8,7	2,2	2,7	2,6	3,1
5. Хорижий инвестициялар ва кредитлар	21,7	29,3	20,4	26,4	24,5	19,2
6. Бюджетдан ташқари фондлар	1,4	0,1	0,4	0,4	2,4	4,7

лар кўпчиликни ташкил қилиб (41-жадвал), улар улушига иқтисодиётга киритилган жами асосий капитал учун инвестицияларнинг 75-80 фоизи тўғри келади.

41-жадвал

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИГА ИЧКИ ВА ТАШҚИ ИНВЕСТИ-
ЦИЯЛАРНИНГ НИСБАТИ (ЯҚУНГА НИСБАТАН % ЛАРДА)**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Инвестициялар Жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Жумладан:						
- ички инвестициялар	78,3	75,5	79,6	80,7	75,5	80,8
- хорижий инвестициялар	21,7	24,5	20,4	19,3	24,5	19,2
Улардан:						
- кредитлар	18,3	19,7	15,7	12,2	17,1	10,9
-тўғридан-тўғри инвестициялар	3,4	4,8	4,7	7,1	7,4	8,3

Манба: Ўзбекистон Давлат статистика қўмитаси маълумотлари бўйича тузилган.

Бозор иқтисодиёти мамлакатлари иқтисодиётини соғломлаштиришнинг самарали воситаларидан бири мамлакатга хорижий инвестицияларнинг кириб келиши учун қулай шароит яратиш ва иқтисодиётга хорижий сармоядорларни жалб қилиш бўйича очиқ ташқи иқтисодий сиёсат юритишдир.

Республикада хорижий капитал улуши 2000 йилда 21,7% бўлган бўлса, 2005 йилда 19,2% ни ташкил қилди. Уларнинг салмоқли қисми кредитлардир: 2000 йилда 18,3% ва 2005 йилда 10,9%.

Ҳозирги пайтда хорижий инвестициялар Ўзбекистон учун, биринчи навбатда, қайта ишловчи тармоқлардаги аксарият саноат корхоналарининг техник ва технологик қолоқлигини енгиш; саноат соҳасида моддий ва энергетик ресурслар сарфини қисқартириш мақсадида моддий-хомашё ресурсларидан комплекс ва тежамкорлик билан фойдаланишни таъминлаш; маҳсулотнинг юқори технологик турлари улушини сезиларли кўпайтириш ва саноат ишлаб чиқаришининг экспорт имкониятларини кенгайтириш учун зарур.

Республика инвестиция сиёсати тармоқ жиҳатдан Ўзбекистоннинг нисбатан иқтисодий афзалликларини рўёбга чиқаришга қаратилган ва мавжуд илмий-техникавий салоҳиятни максимал даражада ишга солиш, экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқариш турларини ривожлантириш, маҳаллий ресурслардан фойдаланиш соҳасини кенгайтириш ва уларни янада чуқурроқ қайта ишлаш каби йўналишларни ўз ичига олган.

Инвестиция фаолиятининг жонлантирилиши туфайли республикада инвестиция фаоллигининг пасайиши олди олинди, иқтисодий ўсишнинг барқарорлашуви ва унинг суръатларининг аста-секин ўсишига эришилди. Энг муҳим иқтисодий кўрсаткичлар яхшилана борди, уларнинг суръатлари ижобий динамикага эга бўлди. Чунончи, мамлакат ЯИМ ҳажми 2000-2005 йилларда 4,7 мартадан кўпга ошди, инвестициялар ҳажми эса 4,3 марта кўпайди. ЯИМ ўсиши суръатларининг инвестиция киритмалари ўсиши суръатларидан бироз илгарилаб ошиши 2005 йилда киритилган маблағларнинг бир бирлигига 2,28 бирлик фойда беришини таъминлади, 2005 йилда бу кўрсаткич 1,19 ни ташкил қилди (42-жадвал).

Республикада таркибий қайта тузиш чоралари асосида илмий-техникавий янгиликларга, бозор талабларига тез таъсир кўрсата оладиган ва мослашадиган ишлаб чиқаришларни яратиш мақсадида ишлаб чиқариш рақобатбардошлигини ошириш, хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш масалаларини ҳал қилишга қаратилган чора-тадбирлар комплексини амалга ошириш кўзда тутилган.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА 2000-2005 ЙИЛЛАРДА
ИНВЕСТИЦИЯВИЙ КИРИТМАЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШГА
ТАЪСИРИ ДАРАЖАСИ**

	Ўлчов бирлиги	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1. ЯИМ ўсиши суръатлари	Олдинги йилга нисбатан %	104,0	104,5	104,2	104,4	107,7	107,0
2. Инвестициялар ўсиши суръатлари	Олдинги йилга нисб. %	101,0	103,7	103,8	104,5	105,2	107,0
3. Инвестиция қуйилмалари бирлигидан олинган ЯИМ ўсиши*	Бирлик	2,28	2,40	2,16	1,24	1,38	1,19

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

* йиллик лаг.

Иқтисодий ўсишнинг максимал суръатларини таъминлаган ҳолда мамлакатнинг мавжуд ресурс салоҳиятидан янада тўлиқроқ фойдаланиш янги иқтисодий тармоқ тузилмасини шакллантиришнинг бош мезони бўлмоғи лозим. Ўзбекистоннинг олдинги йилларда тўплаган ишлаб чиқариш, илмий-техникавий ва кадрлар салоҳиятини ҳисобга олиб, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар етарлича тўлиқ шакланган кўп тармоқли хўжалик мажмуасини яратишга йўналтирилиши, бундай мажмуаларнинг мақсади эса ишлаб чиқарилаётган аксарият маҳсулот турларига ички талабни қондириш билан бирга, истиқболли ва рақобатбардош ишлаб чиқаришларни ўзлаштиришга бўйсундирилиши керак. Бу шуни билдирадики, янги ишлаб чиқаришларнинг пайдо бўлиши, мавжудларининг янгилалиши ва қайта таъмирланиши, охир-оқибат, маҳсулот турини кўпайтириш ва унинг сифатини яхшилашга олиб келиши лозим.

Ўзбекистонда ҳозирги пайтда ишлаб чиқиляётган давлатнинг таркибий-инвестиция дастурлари қуйидаги йўналишларга қаратилиши талаб қилинади:

- ишлаб чиқаришни тубдан модернизациялаш ва уни таркибий қайта қуришга кўмаклашиш;
- саноатнинг қайта ишловчи сектори рақобатбардошлигини ошириш;
- мамлакатнинг хўжалик комплексини модернизациялаш ва техник қайта қуроллаштириш учун етарли

даражада унинг техник базасини ташкил қилувчи тармоқлар қувватини ошириш ва унда ишлаб чиқиладиган маҳсулот турини янгилаш;

- аграр сектор ва унга боғлиқ тармоқлар (қайта ишловчи корхоналар, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, қишлоқ хўжалиги учун кимёвий воситалар ишлаб чиқариш)ни ривожлантириш.

Яқин истиқболнинг кейинги босқичларида давлатнинг инвестиция устуворликлари сифатида қуйидагилар майдонга чиқади:

- хом ашёни янада чуқурроқ қайта ишлаш ва жаҳон андозалари даражасида маҳсулот ишлаб чиқариш асосида кўп тармоқли мажмуалар барпо қилиш;

- юқори технологик ишлаб чиқариш ва замонавий инфратузилмани кенгайтириш, инновацион ва ахборот технологияларини ривожлантириш, миллий хўжаликнинг янги технологик қиёфасини шакллантириш учун капитал, жумладан, хорижий капитални жалб қилиш;

- жаҳонда эришилган техник-технологик даражада устувор тармоқлар ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини қайта қуrolлантириш;

- ижтимоий инфратузилма ва хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш.

Кўрсатиб ўтилган мақсадларга эришиш учун давлат инвестиция сиёсатини юритишда мамлакатда қулай инвестиция муҳитини яратиш, иқтисодиёт реал секторининг инвестиция ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, маҳаллий ва хорижий инвесторларнинг хўжалик фаолияти учун ҳуқуқий ва институционал шароит яратиш, соҳа инфратузилмасини ривожлантириш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилди.

Инвестиция муҳитининг муҳим таркибий қисми давлатнинг қонунчилик базасидир. Ўзбекистонда давлат мустақиллиги қарор топган нисбатан қисқа вақт оралиғида ишончли меъёрий-ҳуқуқий база яратилди.

Инвестиция фаолиятини бошқариш ва қўллаб-қувватлаш тизими кўп сонли қонунчилик-ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлардан иборат ва қуйидагиларни ўз ичига олади: қонунлар ва мамлакат Президенти фармонлари; республика ҳукумати қарорлари ва дастурлари; ижти-

мой-иқтисодий ва илмий-техникавий ривожланишнинг комплекс ва давлат дастурлари; ҳукуматлараро шартномалар ва битимлар; вазирлик ва идораларнинг низомлари, йўриқномалари, стандартлари, қоидалари ва ҳоказо; ҳудудий бўғинлар ва хўжалик субъектлари доирасида амал қиладиган низомлар ва уставлар.

Инвестиция фаолиятига оид асосий ҳужжатлар: “Инвестиция фаолияти тўғрисида” (1998 й.); “Хорижий инвестициялар тўғрисида” (1998 й.), “Хорижий инвесторлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатлари ва чоралари тўғрисида” (1998 й.); “Тадбиркорлик тўғрисида” (1991 й.); “Гаров тўғрисида” (1992 й.); “Лизинг тўғрисида” ги қонунлар ва ҳоказолар.

Агар қонунларда у ёки бу турдаги фаолият юриштишнинг умумий тамойиллари, шартлари ва шакллари белгиланса, турли фаолият турлари ҳуқуқий асосларининг кейинги аниқлаштирилиши, чуқурлаштирилиши ва кенгайтирилиши Президент фармонлари, республика ҳукуматининг қарорлари орқали амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг иқтисодий ва саноат соҳасида, инвестиция фаолиятини ривожлантиришда муҳим рол ўйнаган фармонлари қаторида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин: “Хорижий сармояли корхоналар инвестиция фаолиятини ривожлантиришни рағбатлантиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” (13.12.1996 й.); “Қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш ва хорижий инвесторларнинг республика фонд бозорида иштирокини кенгайтиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” (31.03.1997 й.), “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” ги фармонлар.

Мамлакатдаги инвестиция жараёнларни ривожлантиришда Вазирлар Маҳкамасининг қуйидаги қарорлари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди: “2001-2002 йилларда хорижий инвестицияларни жалб қилган ҳолда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” (09.03.2001 й.); “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастурини амалга оширишни таъминлаш, хорижий инвести-

цияларни жалб қилиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” (26.03.2002 й.) ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилган барча қонун ҳужжатлари мамлакатда инвестиция муҳитининг яхшиланишига, инвестиция фаолиятининг янада жонланишига ва мамлакатга хорижий капиталнинг кириб келиши учун шароитлар ва рағбатларни яратилишига олиб келди.

Инвестиция муҳити - у ёки бу мамлакатда фаолият юритиш имконини белгилайдиган, киритилган капиталнинг даромадлиги ва фойдалигига салмоқли таъсир кўрсатадиган иқтисодий, ижтимоий ва бошқа шароитлар йиғиндисидир.

Мамлакатнинг инвестиция муҳитини шакллантирадиган омиллар комплекси қуйидаги чизмада келтирилган.

6-чизма

МАМЛАКАТНИНГ ИНВЕСТИЦИЯ МУҲИТИ ВА УНИ КЕЛТИРИБ ЧИҚАРАДИГАН ОМИЛЛАР

Инвестиция жозибadorлиги омиллари	Тегишли омилнинг моҳиятини очиб берувчи кўрсаткичлар
Иқтисодий аҳволи	Мамлакат тўлов балансининг аҳволи, валюта-пул тизими барқарорлиги, ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланганлиги, ички бозор сигими катталиги, инфляция даражаси, ЯИМ, sanoat ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш ўсиш суръатлари.
Қонуний база	Янги шароитларга мос келадиган, мамлакат ва унинг алоҳида соҳаларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини бошқарадиган фармонлар, қарорлар, низомлар, йўриқномаларнинг мавжудлиги.
Табийий-хомашё ресурслари	Минерал-хомашё, ёнилғи-энергетик ва сув ресурслари захиралари, қишлоқ хўжалиги хомашёси ишлаб чиқариш ҳажмлари.
Меҳнат ресурслари ва бандлик	Иқтисодий фаол аҳоли сони, банд аҳоли улуши, ишсизлик даражаси, хизматчилар даромади даражаси, кадрларнинг малака даражаси.
Ишлаб чиқариш-техник база	Асосий ишлаб чиқариш фондлари, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражаси, ускуналарнинг фойдаланиш муддати таркиби, асосий фондларнинг эскириши даражаси.
Илмий-техникавий салоҳият	Иқтисодиётни ривожлантиришга қаратиладиган инвестициялар, жумладан, хорижий инвестициялар ҳажмлари. Инвестиция таваккалчилик даражаси. Ишлаб чиқаришнинг техник жиҳозланиши, янгиликлардан фойдаланиш ва ИТТКИ соҳасини ривожлантириш аҳволи, маҳсулотнинг илмталаб ва юқори технологик турларини ишлаб чиқариш.
Молия-кредит тизими	Солиқ ва кредит сиёсати, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарининг фойдалилик ва рентабеллик даражаси. Нарх сиёсати ва нархни шакллантириш сиёсати.
Инфратузилма	Банк тизими ривожланиши аҳволи, транспорт, коммуникация хизматлари ва меҳмонхона хўжалиги соҳалари, товар ва фонд биржалари, маркетинг, консалтинг, аудиторлик хизматлари, суғурта соҳаси тармоғининг ишончилиги.
Экологик вазият	Атроф-муҳитнинг ифлосланиш даражаси, радиацион фон, зарарли чиқиндилар

Инвестиция муҳити, биринчи навбатда мамлакатдаги иқтисодий барқарорлик билан белгиланади. Мамлакатдаги иқтисодий аҳволни таърифлайдиган асосий кўрсаткичлар (ЯИМ, саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўсиши суръатлари, ташқи иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши даражаси ва ҳоказолар) айтиш пайтда етарлича барқарор динамикага эга ва қулай инвестиция муҳитини шакллантиришда салмоқли кафолат ҳисобланади.

Қабул қилувчи мамлакат ички бозори сифимининг катталиги хорижий инвесторлар учун муҳим омил ҳисобланади. Айтиш жоизки, Ўзбекистоннинг ички бозори истеъмол товарлари билан ҳали тўйинтирилмаган, шу боис талабнинг катта қисми импорт ҳисобига қониқтирилади.

Капитални ташқаридан жалб қилишга ёрдам берадиган омил хорижий тадбиркорларга инвестициялаш учун қулай вазият яратишга кўмаклашадиган рағбатлар тизимини таклиф қилишдир. Республика қонунчилиги томонидан мазкур пайтда қабул қилинган имтиёзлар ва рағбатлар анча кенг бўлиб, инвесторлар фаолиятининг анча кўп жиҳатларини қамрайди.

Ўзбекистон юқори технологик маҳсулотларни ишлаб чиқариш имконини берадиган етарлича ривожланган саноат ва илмий-техникавий салоҳиятга эга. Республикада кўп тармоқли саноат салоҳияти мавжудлиги туфайли автомобиллар, самолётлар, трансформаторлар ва аккумуляторлар, турли электротехника буюмлари, электроника, лифтлар, гидронасослар, тракторлар, пахта териш комбайнларининг янги модификациялари каби илмий тараққиётга асосланган маҳсулот турларини ишлаб чиқаришни ташкил қилишга эришилди.

Республиканинг хорижий инвесторлар учун юқори жозибадорлигининг бошқа муҳим омиллари етарлича турли-туман ресурс базасининг мавжудлигидир.

Ўзбекистон фойдали қазилмалар, ёнилғи-энергетика ресурслари ва қишлоқ хўжалиги хом ашёси захираларига бой. Республикада тупроғида рангли ва ноёб металллар, мармар, фосфоритлар, калийли ва тош тузлари, нефть ва газ, тошкўмирнинг йирик захиралари мавжуд.

Республикамизнинг қишлоқ хўжалиги, асосан, су-
фориладиган деҳқончиликка асосланган бўлиб, йилига
3,5-3,7 миллион тонна пахта хом ашёси етиштириш
имконини беради. Бу хом ашёдан олинадиган пахта
толаси экспорт маҳсулотининг муҳим тури ва респуб-
лика тўқимачилик саноатини ривожлантиришнинг асо-
сий базаси ҳисобланади. Ўзбекистоннинг қулай об-
ҳаво шароитлари турли хил сабзавотлар, мевалар, узум,
полиз экинларидан юқори ҳосил олиш имконини бе-
ради, ҳосилнинг салмоқли қисми эса экспортга йўнал-
тирилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида қулай инвестиция му-
ҳитининг яратилгани боис қисқа тарихий муддатда
йирик хорижий инвесторлар билан кенг қўламли ин-
вестициялар бўйича битимларга эришилган. Мазкур
келишувлар асосида автомобилсозлик, нефть-кимё,
электроника тармоқлари пайдо бўлди, темир йўл ва-
гонлари ишлаб чиқарадиган ва вертолётларни таъмир-
лайдиган, техник ойна, ип-газлама, турли хил тикув-
чилик буюмлари ва бошқа тур маҳсулотлар тайёрла-
надиган корхоналар барпо этилди. Энергетика, қора
ва рангли металлургия, ёнилғи ва тўқимачилик саноа-
ти ҳамда қурилиш материаллари ишлаб чиқариш тар-
моқлари каби иқтисодийнинг етакчи соҳаларини тех-
ник модернизациялаш амалга оширилди. Хорижий ин-
вестицияларнинг жалб қилиниши гўшт-сут маҳсулот-
лари, сабзавот ва меваларни қайта ишлашнинг мод-
дий-техника базасини кескин янгилашга ёрдам берди.

Маҳаллий хом ашёни қайта ишлашни чуқурлашти-
риш, қайта ишловчи тармоқларнинг мамлакат саноат
мажмуасидаги солиштира ҳажмини кўпайтириш экс-
портнинг янги тузилмасини шакллантиради, унда сал-
моқли ўрин тайёр буюмлар ва чуқур қайта ишлаш да-
ражасига етказилган маҳсулотларга тегишлидир.

Маҳсулот экспорти тузилмасида хом ашё гуруҳи-
даги товарлар ҳиссаси мунтазам пасайиб, қайта иш-
ланган маҳсулот экспорти ошиб бормоқда.

Пахта толаси экспортининг республика экспорти
умумий ҳажмида аста-секин қисқариши ип-газлама-
ли матолар ва калава ип, трикотаж газлама, бошқа тўқи-

мачилик материаллари ва буюмлари солиштирма ҳажмининг ортиши билан бирга борди. Экспорт номенклатураси полиэтилен, пахта целлюлозаси, шиша толасига асосланган қувурлар, кабель, ўтказгич ва электротехник маҳсулотлар ва бошқа тур товарлар ҳисобига кенгайди. Минерал ўғитлар ва кимё маҳсулотлари, қора ва рангли металллар, машина ва ускуналар экспорти кўпаймоқда, мамлакат норезидентларига кўрсатиладиган моддий тусдаги хизматлар тури ортмоқда.

Инвестиция муҳитини шакллантиришда инфратузилма бўғинларининг ривожланганлик даражаси, яъни хорижий капиталнинг оқиб келишига кўмаклашадиган ташкилотларнинг мавжудлиги анча муҳим аҳамият касб этади.

Республикада мустақиллик даврида бозор инфратузилмаси институтларининг кенг тармоғи - ривожланган банк тизими, фонд ва товар биржалари, кўчмас мулк биржаси, суғурта ва консалтинг компаниялари, аудиторлик агентликлари, телекоммуникацияларнинг ишончли тармоғи ва жаҳон телекоммуникация тармоқларига ва Интернет тармоғига чиқиш; транспорт тизими, меҳмонхона хўжаликлари соҳаси ва ҳоказолар яратилди.

Мустақиллик йилларида янада жадал ривожланган транспорт-коммуникация, банк, маркетинг, ахборот хизматлари тадбиркорларнинг ҳам ички бозордаги, ҳам ташқи иқтисодий фаолиятидаги ўсиб боровчи эҳтиёжларини тўлиқроқ қондиришга қаратилган.

Меҳнат ресурсларига келадиган бўлсак, Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли аҳолининг анча қисми банд эмас. Республиканинг иқтисодий фаол аҳолиси умумий сонидан тахминан 71 фоизи ижтимоий ишлаб чиқаришда банд, бандлар умумий сонининг 77 фоизи иқтисодиётнинг ноишлаб чиқариш соҳасига тўғри келади. Умуман олганда Ўзбекистонда ташкил этилаётган қўшма корхоналарни кадрлар билан таъминлаш муаммоси деярли йўқ. Фақат уларнинг малакаси ҳақидаги масала кўтарилиши мумкин, лекин унинг ечими мураккаблик туғдирмайди (қайта тайёрлаш курсларида, бевосита ишлаб чиқаришда ўқитиш ва ҳоказо).

Жаҳон амалиёти шуни кўрсатадики, хорижий капиталнинг қабул қилувчи мамлакат иқтисодиётидаги бозор ва таркибий ўзгаришларидаги иштирокининг энг мақбул шакли тўғридан-тўғри инвестициялардир.

Маълумки, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар капитал қуйилмалардаги тақчилликни қоплабгина қолмай, янги технологиялар, янги бозорлар, ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг илғор усулларида кенг фойдаланиш, меҳнат ва бошқарув тажрибасини орттиришга имкон беради ва мамлакатнинг қарз мажбуриятларини ошишига олиб келмайди.

Тўғридан-тўғри инвестициялаш хорижий шерикка ушбу маблағлардан энг кўп фойда олишга умид қилиш имконини беради. Шунинг учун у ишлаб чиқаришни кенгайтириш, корхонанинг ишлаб чиқариш-технологик базасини янгилаш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг рақобатбардошлигини оширишдан манфаатдор. Хорижий ишлаб чиқариш капиталининг мавжудлиги ички бозордаги монополизмга қарши курашишнинг фаол воситасидир ва мамлакатда рақобатни ривожлантиришга кўмаклашади.

Тўғридан-тўғри инвестициялардан оқилона фойдаланилганда ишлаб чиқариш жараёнларининг жонланиши, мамлакат ишлаб чиқариш кучларини ишга солиш даражасини ошириш, янги иш ўринлари яратиш ва экспорт салоҳиятни ошириш имкониятлари кенгайди.

Хорижий инвесторлар сўнгги пайтларда ривожланётган мамлакатларда айрим салбий омилларга дуч келмоқда, шунинг учун ўз капиталини шубҳали лойиҳаларга киритишни истамасдан, уларни, асосан, кредит қуйилмалари кўринишида жойлаштирадилар. Чунки бунда улар учун кафолатлар кўпроқ, қарзни қайтариш муддатлари аниқ ва олинадиган фоизлар ҳам фойдалироқдир.

Албатта, хорижий инвестициялар асосан давлат кафолати билан жалб қилиниши боис, талай ташкилий-иқтисодий, ишлаб чиқариш-техникавий ва ижтимоий муаммоларни ечиш имконини беради, мамлакатнинг анчагина ташқи қарзини қамрайди. Асосий қарзни қайтариш ва қарз мажбуриятлари бўйича фоизлар

тўлаш эса мамлакатнинг давлат бюджети зиммасига оғир юк бўлиб тушади. Шу боис, мамлакат ўз молиявий аҳволини барқарорлаштириб олгандан сўнг инвестиция сиёсатни хорижий капитални жалб қилиш суръатларини жадаллаштиришга эмас, балки асосан тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишга йўналтириш лозим.

Инвестиция муҳити хорижий тадбиркорлар фаолияти учун мақсад ва рағбатлар тизими ҳақида тасаввур бериш ва шунинг асосида уларга нисбатан муносиб ижобий муносабатни шакллантириш имконини беради. У инвестор капитал киритиш ҳақида қарор қабул қилишда ҳисобга оладиган шарт-шароитларни ўз ичига олади. Инвестиция иқлими қанчалик ноқулай бўлса, инвестор учун тадбиркорлик таваккалчилиги шунчалик юқори, ишлаб чиқариш чиқимлари шунчалик кўп бўлади.

Ўзбекистон учун тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш унинг жаҳон хўжалик алоқаларининг тўла ҳуқуқли субъекти сифатидаги иқтисодий мустақиллиги асосларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон ҳудудида ўн йилдан бери миллий иқтисодиёт учун хорижий инвестицияларнинг янги шакли - қўшма тадбиркорлик қарор топмоқда. Мустақилликнинг илк даврида хорижий шериклар билан ҳамкорликнинг бундай шакли республикага хорижий капитални жалб қилишнинг ягона канали бўлган, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялашнинг бошқа шакллари ўша пайтда ҳали яхши ривожланмаган эди. Ўзбекистон иқтисодиётининг аҳволи, хорижий инвестициялар бўйича қонуний асоснинг айрим томонлари етарлича пухта ишлаб чиқилмаганлиги ҳамда уларнинг фаолияти учун зарур шароитларнинг йўқлиги қўшма фаолиятнинг эркин иқтисодий зоналар, концессия корхоналари, илмий-техникавий парклар ва бошқа ташкилий шакллари ривож топишига имкон бермаган.

Мустақиллик йилларида қўшма тадбиркорлик фаолияти шакли республика хўжалигига мустаҳкам кириб борди. Бундан ташқари, бу шакл янада кенгроқ мазмун топди. Республикада 100 фоизлик хорижий

капитал асосида корхоналар ҳам ташкил этила бошланди, “хорижий инвестицияли корхоналар” (ХИК) деган тушунча пайдо бўлди. 2006 йил бошига келиб республикада фаолият юритаётган хорижий инвестицияли корхоналарнинг умумий сони 2,6 мингтадан ошиб кетди (43-жадвал).

43-жадвал

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛИ
КОРХОНАЛАР ФАОЛИЯТИГА ОИД АСОСИЙ КЎРСАТКИЧЛАР**

Йиллар	ХИК лар сони	Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, млрд. сўм	ХИК ларнинг умумреспублика бўйича солиштирма ҳажми, %			
			ЯИМ	Ташқи савдо айланмаси	Экспорт	Импорт
2000	1795	386,7	12,1	19,5	12,8	25,7
2002	2087	1044,2	14,0	20,1	14,8	25,9
2003	2209	1437,7	14,9	21,3	15,1	28,9
2005	2627	1958,4*	16,1*	25,5	15,2	38,9
2000-2005 йиллардаги ўсиш	146,3	506,4	4,0	6,0	1,4	13,2

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари бўйича тузилган.

*2004 йил учун

Кўрилатган даврда республикада фаолият юритаётган ХИК лар сони 832 тага кўпайди, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми эса 5 мартадан кўпга ошди. Айти пайтда ХИК ларнинг мамлакат ЯИМ даги ҳиссаси ҳам ортиб борди (2000 йилдаги 12,1% дан 2005 йилда 16,1% га). ХИК лар республиканинг умумий ташқи савдо айланмасига ҳам салмоқли ҳисса қўшади. Мазкур кўрсаткич бўйича корхоналарнинг ушбу тури улуши 2000 йилдаги 19,5 фоиздан 2005 йилда 25,5% га ошди. Экспорт бўйича ушбу кўрсаткич тегишлича 12,8% ва 15,2% ни, импорт бўйича эса 25,7% ва 38,9% ни ташкил қилди. Кўрилатган кўрсаткичлар ижобий динамикага эга бўлса-да, импортнинг экспортдан деярли 2,6 бараварга ошиши республикада фаолият юритаётган ХИК ларнинг экспортга йўналтирилганлиги даражасининг пастлигидан далолат беради. Шубҳасиз, уларнинг фаолияти ички бозорни зарур истеъмол товарлари билан тўлдириш имконини беради, аммо у ташқи бозорлар учун юқори сифатли товарларни ишлаб чиқаришни етарлича кафолатламайди. Шу боис, хорижий капитал

иштирокида ташкил этилган корхоналарнинг экспортга йўналтирилганлиги даражасини ошириш уларни ривожлантириш стратегиясининг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Республикада хорижий капитал иштирокидаги корхоналарнинг аксарияти АҚШ, Буюк Британия, Германия, Швейцария, Корея, Хитой, Туркия, Россия, Украина, Қозоғистон ва бошқалар билан ҳамкорликда тузилган.

Қўшма тадбиркорликни ривожлантиришнинг бошқа бир муҳим иқтисодий дастаги оқилона молия-кредит механизмини шакллантириш ва ишга солиш бўлиб, унинг моҳияти молия маблағларининг республика иқтисодиётининг устувор соҳаларини ривожлантиришга қаратилишини рағбатлантиришдир. Ўзбекистонда хорижий капитални жалб қилиш учун энг муҳим соҳалар истеъмол товарларини, юқори технологик маҳсулотлар ишлаб чиқариш, шунингдек табиий хом ашёдан комплекс фойдаланиш объектларидир. Инфратузилма объектларини барпо қилиш ҳамда туризм соҳасини ривожлантиришга валюта маблағларини жалб қилиш жуда катта аҳамиятга эга. Шунингдек, ташкил қилинаётган корхоналарнинг қайси тармоққа тегишлилиги ҳамда уларнинг жойлашган ўрнини ҳисобга олган ҳолда банк кредит ставкаларини ўзгартириш йўли билан молиялаш ва кредитлаш масалаларига янгича ёндашувларни қарор топтириш керак.

Ҳозирги вақтда амалдаги инвестиция қонунчилиги, хорижий қонунчиликдан фарқли ўлароқ, бизнесдаги шерикларга кўпроқ иқтисодий эркинлик ҳамда фаолият учун етарлича қулай шароит яратади. Мамлакат қонунчилигига мувофиқ кўпгина ички муаммоларнинг ечими иштирокчиларнинг ўзига топширилади, улар, ўз навбатида, иккала томон учун мақбул, таъсис ҳужжатлари (қўшма корхона Устави ёки қўшма корхона ташкил қилиш ҳақидаги Шартнома) билан тартибга солинадиган шарт-шароитни яратади.

Қўшма корхоналар ўзининг ташқи иқтисодий фаолиятида анча кенг имтиёزلардан фойдаланади, чунки ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни лицензиясиз эркин

экспорт қилиш ва ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун зарур ускуналарни импорт қилиш ҳуқуқига эга. Шу билан бирга, хорижий инвестицияли корхоналарнинг воситачилик операциялари ўтказиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши, хорижий тадбиркорларнинг фикрича, ушбу корхоналар фаолияти эркинлигини анча чеклайди. Айти пайтда мазкур масалалар муайян бир объектга нисбатан қўлланилган ҳолда ўз ечимини топиши мумкин. Масалан, республика Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги алоҳида корхоналарнинг аризаларини кўриб чиқиши ва уларга воситачилик операциялари учун лицензия бериши мумкин.

Қўшма тадбиркорликни ривожлантириш бўйича халқаро тажриба шундан далолат берадики, энг катта имтиёзлар ва қулай имкониятлар иқтисодиётни хўжалигини тубдан қайта қуришга ёрдам берадиган тармоқларга берилиши керак.

Рақобатбардошлик даражаси инновацион соҳага йирик инвестициялар киритилишини талаб қилади. Ушбу масалани фақатгина фаол халқаро ҳамкорлик шароитида ҳал қилиш мумкин. Бунда давлат, шунингдек, қулай инвестиция муҳитни яратиш ҳамда ички манбалардан ва амортизация фондидан мақсадли фойдаланилишини назорат қилиш бўйича чоралар кўриши даркор. Ҳозирги пайтда мазкур фонднинг катта қисми молия бозорининг кўпроқ даромадли секторларига ўтиб кетиши ҳоллари тез-тез кузатилмоқда (тижорат банкларига, савдо ташкилотларига ўтказиляпти, хизматчилар иш ҳақи учун фойдаланиляпти, айланма маблағларни тўдиришга, кредит тўлашга сарфланяпти). Албатта, амортизация фонди маблағларини бошқа мақсадларга йўналтириш унинг такрор ишлаб чиқариш ва инвестиция функцияларини анча пасайтиради. Мазкур фонднинг такрор ишлаб чиқаришга йўналганлиги унинг маблағлари қатъий ўз мақсадига бўйсундирилишини талаб қилади.

Хорижий инвестициялар ёрдамида ҳал қилинадиган муҳим вазифалардан бири мамлакат экспорт базасини ривожлантиришдир. Миллий ишлаб чиқаришда сақланиб қолаётган техник қолоқлик мазкур мақсадга

эришишга тўсқинлик қилади, чунки эскирган технология ташқи бозорларга харидоргир бўлиши мумкин бўлган рақобатбардош маҳсулотни етарли ҳажмларда ишлаб чиқариш имконини бермайди. Шу боис, мамлакат экспорт базасини кенгайтириш мақсадида, қўшма ишлаб чиқаришни ташкил қилишда замонавий хорижий технологияларни ва бошқарув тажрибасини жалб қилишга, ишлаб чиқарилаётган товарларнинг рақобатбардошлигини оширишга кўмаклашувчи барча мавжуд имкониятлардан фойдаланиш керак. Бунда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни жаҳон андозаларига мослаштириш мақсадида унинг сифатига ҳам тегишли талаб қўйилиши лозим. Қўшма корхоналар маҳсулотларини ташқи бозорга чиқаришнинг яна бир йўналиши хорижда ишлаб чиқариш ва маркетинг тузилмаларини яратиш мақсадида маҳаллий ишлаб чиқарувчилар ва шерик давлатларнинг тижорат фирмалари саъй-ҳаракатларини бирлаштиришдир.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, тадбиркорликнинг ушбу шаклининг ривожланиши давлатнинг бошқарув фаолияти билан уйғунлашган мамлакатларда катта муваффақиятларга эришиш мумкин.

Давлат иқтисодий таъсир соҳасидаги қўшма тадбиркорликни ривожлантириш борасидаги ўз сиёсатини солиқ ва инвестиция сиёсат орқали амалга оширади; фаолиятни бир хил турини рағбатлаштириш ва бошқасини жиловлашни бошқариб туради; ҳукумат томонидан устувор деб эътироф этилган инвестиция дастурларни жорий қилади; қўшма тадбиркорлик субъектлари ва уларга боғлиқ тузилмаларни ташкил қилиш ва фаолият юритиш қоидаларини белгиловчи қонунчилик базасини шакллантиради.

Мослашувчан иқтисодий механизм яратишнинг мазмун-моҳияти молиявий маблағларни ушбу соҳаларга қаратишнинг устуворликлари ва йўналишларини танлаш, шунингдек, улар фаолиятини рағбатлантиришдир.

Қўшма тадбиркорлик механизмнинг муҳим элементи солиқ солиш тартибидир. Солиқ тизимининг асосини республика қонунлари, йўриқномалари, со-

лиқлар тўғрисидаги низомлари ва Солиқ кодекси ташкил қилади.

Ҳозирги пайтда хорижий инвестицияли корхоналар ўзгаришлар ва қўшимчаларни ҳисобга олган ҳолда бир нечта солиқ турларини тўлайди: корхона даромадидан солиқлар, қўшимча қиймат солиғи. Акциз солиқ, мулк солиғи, хорижий валюта даромадидан солиқ, ва бошқалар. Солиқлар яна бошқа турлари ҳам жорий этилган: моддий ресурслар учун, ер солиғи, экология учун, ер ости бойликлари ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқлар.

Солиқ тўловларининг бундай турли-туманлиги шундан далолат берадики, ўтиш даври шароитида солиқлар давлат томонидан бюджетнинг даромад қисмининг ниҳоятда муҳим банди сифатида қаралади, улар мазкур босқичда фискал восита сифатида ҳам, иқтисодий бошқариш қуроли сифатида ҳам муҳим рол ўйнайди.

Хўжалик юритишнинг бозор усуллари мустаҳкамланиб боргани сари, ўз тажрибамиз ва ривожланган давлатлар тажрибасини ҳисобга олсак, қарор топган ва амал қилаётган солиқ тизимига айрим зарур аниқликлар ва тузатишлар киритиш зарурати вужудга келади. Амалиётда кўпинча солиқ солинадиган базани белгилаш тартиби бўйича чоралар кўрилади, аммо бунда солиқ ставкалари айтарли ўзгармайди, бу эса тўланаётган солиқ умумий миқдорининг сезиларли камайишига олиб келмайди.

Айни пайтда мавжуд солиқ имтиёзлари тизими йирик инвесторлар манфаатини кўзлайди ва майдароқ хорижий тадбиркорларни жалб қилиш учун етарли эмас. Шу муносабат билан, даромад солиғи имтиёзларини бекор қилиш ва солиқ тўловчиларнинг барча тоифалари - ҳам маҳаллий, ҳам хорижий фуқаролар учун бир хил бўлган камайтирилган солиқ ставкасини жорий этиш масаласини кўриб чиқиш, мақсадга мувофиқдир.

Амал қилаётган кредит учун юқори фоизли банк ставкаси ва инфляция доим ҳам корхоналарга олинган кредитларга хизмат кўрсатиш ва ўз вақтида банкларга ўз мажбуриятлари бўйича қарзни қоплаш имконини бер-

майди. Бу кредитга талабнинг юқорилигига қарамай, уни олишдан манфаатдорликнинг паст бўлишига олиб келади. Шунинг учун экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарга ишлаб чиқаришни кенгайтириш, технологиялар ва ускуналарни янгилаш, айланма воситаларини тўлдириш ва маҳсулотнинг янги рақобатбардош турларини ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун узоқ муддатли имтиёзли кредитлар бериш лозим.

Мазкур чораларни амалга ошириш давлатнинг инвестиция соҳасини ривожлантириш ва улардан тегишли даражада фойдаланиш борасида юритаётган иқтисодий сиёсати тамойилларига боғлиқ. Фикримизча, иқтисодий сиёсатнинг асосий тамойиллари инвестиция фаолиятни ривожлантириш билан боғлиқ бўлган вазифаларга қараб фарқ қилиши керак.

Шундай қилиб, давлатнинг инвестиция соҳадаги сиёсатини шакллантиришга концептуал ёндашувни ишлаб чиқишда қуйидаги тамойиллардан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ:

I. Қулай инвестиция муҳитини яратиш бўйича:

- инвестиция фаолиятни давлат томонидан тартибга солинишининг амалдаги дастаклари самарадорлигини ошириш - маҳаллий ва хорижий инвесторлар учун қулай меъёрий-ҳуқуқий тартибни сақлаб туриш кафолати сифатида;

- мулк шаклидан, қайси тармоқ ва мамлакатга тегишли бўлишидан қатъи назар, барча инвесторларга тенг рақобат шароитларини яратиш, бизнес ишларига ортиқча аралashi амалиётидан воз кечиш;

- инвестиция бозорнинг миллий иқтисодиёт маблағларини ишлаб чиқарувчи инвестицияларга самарали айлантиришни таъминлайдиган замонавий институционал инфратузилмасининг қарор топишига қўмаклашиш;

- ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш ва инвестициялаш, капитални олиб чиқиб кетиш ва уни хорижда айлантириш жараёнини бошқарувчи ҳуқуқий механизмларни ишга тушириш;

- инвесторларнинг инвестициялаш объектлари ҳақида ишончли ахборотни олиш имкониятини таъминлаш.

II. Давлат томонидан инвестициялаш соҳасида қуйидагилар ҳисобга олиниши керак:

- инвестиция фаолиятининг ижтимоий йўналтирилганлигини кучайтириш, ижтимоий инфратузилма, соғлиқни сақлаш, таълим ва илм-фан соҳаларидаги муаммоларни ҳал қилишда “инсоний капитал”га сармоя киритишни устувор деб белгилаш;

- иқтисодиётнинг нодавлат сектори инвестицияларининг мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор вазифаларини ҳал қилишга жалб қилинишини рағбатлантириш;

- стратегик муҳим аҳамиятга эга инфратузилма объектларининг давлат томонидан қўллаб-қувватланишининг устуворлиги, бундай объектлар бутун миллий хўжаликнинг ва инновацион-технологик олға силжишни, шунингдек, мамлакатнинг экологик хавфсизлигини таъминловчи лойиҳаларнинг барқарор амал қилишини белгилайди;

- давлатнинг инвестиция мажбуриятларининг тасдиқланган бюджет доирасида сўзсиз бажарилиши;

- инвестиция сиёсатини амалга ошириш жараёнида асосий эътибор иқтисодиётнинг юқори рақобатбардош секторларини ривожлантириш учун шароит яратиш, инвестиция фаолиятни ишлаб чиқариш салоҳиятини замонавий технологиялар асосида ривожлантиришга қайта йўналтириш, инфратузилма, транспорт, алоқа, телекоммуникацияларни ривожлантириш;

- капитални жалб қилиш ва унинг иқтисодиёт секторлари ўртасида тақсимланишининг самарали механизми ролини бажара оладиган, мамлакатнинг жаҳон капитал бозоридаги мавқеини кучайтиришга ёрдам берадиган фонд бозори моделини шакллантириш;

- иқтисодиётнинг янги рақобатбардош секторлари (жумладан, ахборот технологиялари ва хизматлар)ни ривожлантиришни рағбатлантириш, мамлакатдаги ишчанлик ва инвестиция муҳити ҳақида ижобий ахборотни фаол тарқатиш;

- тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни мамлакат минтақалари ва тармоқлари ўртасида оқилона тақсимлаш;

- инвестиция таваккалчиликдан суғурталаш тизими яратиш;

- қурилиш комплекси тармоқларининг инвестиция фаоллигига ҳамда лойиҳавий ва пудратчилик қурилиш ишлари бозорларини ташкил қилишга қўмаклашиш.

III. Инвестиция сиёсатининг тармоқли томони Ўзбекистоннинг қиёсий устунликларини амалга оширишга, унинг иқтисодий мустақиллигини таъминлашга қаратилиши қуйидагиларни ўз ичига олиши керак:

- икки бозорни истеъмол товарлари билан тўлдириш ва мамлакатнинг экспорт имкониятларини ривожлантиришни назарда тутувчи экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқариш моделларини оқилона уйғунлаштиришни таъминлаш;

- иқтисодиётнинг мамлакат иқтисодий қудратини мустаҳкамловчи ва унинг экспорт салоҳиятини оширувчи устувор тармоқларини ривожлантиришнинг барқарор суръатларини сақлаб туриш;

- бирламчи ресурсларни юқори даражада қайта ишлашга боғлиқ тармоқларни қўллаб-қувватлаш ва тайёр буюмлар ишлаб чиқариш;

- юқори технологик ва илмталаб ишлаб чиқаришлар (радиоэлектроника, энергетика, электротехника, кимё ва нефть-кимё саноати, самолётсозлик, автомобилсозлик, ахборот коммуникациялари ва ҳоказолар)ни яратиш ва ривожлантиришга давлатнинг мувофиқлаштирувчи ва қўллаб турувчи таъсири;

- қурилишда лойиҳавий, сметали ва технологик билимларни мустаҳкамлаш, меъёрий-смета база сифатини янгилаш ва ошириш чора-тадбирларини кўриш;

- республиканинг туристик салоҳиятидан янада тўлиқ фойдаланиш, сайёҳлик турларини ривожлантириш, хусусий туризм секторини ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича чоралар кўриш;

- республика ҳудуди орқали транзит-юк оқимларини кўпайтириш ҳамда транспорт инфратузилмасидан янада тўлиқ фойдаланиш.

IV. Иқтисодиёт хусусий секторининг инвестиция фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасида қуйидагилар амалга оширилиши лозим:

- корхоналарни қайта ташкил қилиш, солиқ юкини камайтириш, амортизация ва кредит сийёсатини ишлаб чиқишни инвестиция қайта қуриш вазифаларига мос равишда такомиллаштириш орқали корхоналарнинг инвестиция салоҳиятини ошириш;

- амалдаги корхоналарнинг модернизацияси учун талаб қилинадиган замонавий технологик ускуналарни мамлакатга олиб кириш учун ташқи савдо ва солиқ режимларини либераллаштириш;

- тадбиркорларни қизиқтирган товарларга талаб ва таклиф бўйича маълумотлар базасини ишлаб чиқиш ва жорий этиш.

V. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш борасида шуни ҳисобга олиш керакки, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар республика иқтисодиётининг инвестиция эҳтиёжларини қондиришнинг муҳим манбаидир. Ишлаб чиқаришни технологик янгилаш муаммосини хусусий тарзда ҳал қилиш билан бирга тўғридан тўғри инвестициялар ўзлари таъсис этган корхоналарнинг маҳсулот ва хизматлари экспортини ошириш, технологиялар, хўжалик юритишнинг амалий кўникмалари, чет эл бошқарув тажрибаси ва ноухау бўйича салоҳиятга эга бўлиб, у бозор механизмларини қарор топтиришга ҳамда миллий иқтисодиётни жаҳон хўжалигига интеграциялашувига ёрдам беради. Бундан ташқари, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар давлат қарзининг кўпайишига олиб келмайди ва мамлакат иқтисодий хавфсизлигига таҳдид солмайди.

Миллий иқтисодиётнинг самарали ривожланиши учун инвестиция фаолиятнинг барча шаклларини мақбул тарзда мувофиқлаштириш ва улардан самарали фойдаланиш лозим. Бу эса, Ўзбекистонга Халқаро меҳнат тақсимотида ўзаро манфаатли шартларда иштирок этиш ва бунда ўз миллий манфаатларини ҳам, бошқа мамлакатлардаги шериклари манфаатларини ҳам ҳисобга олиш имконини беради.

Хорижий тадбиркорларнинг Ўзбекистон билан ҳамкорлик қилишга тобора фаол жалб қилиниши шериклар хўжалик муносабатларининг яқинлашишига ва республиканинг жаҳон иқтисодий тизимига янада чуқуროқ интеграциялашувига ёрдам беради.

6.2. Иқтисодийнинг реал сектори тармоқларида рақобат муҳитини шакллантиришнинг инновацион омиллари

Миллий иқтисодийнинг рақобатбардошлигини ошириш инновациявий жараёнларни фаоллаштириш билан узвий боғлиқ. Булар - ишлаб чиқаришга юқори технологияларни жорий этиш, энг яхши истеъмол хусусиятларига эга ҳамда ички ва ташқи бозорларда хорижий шу каби маҳсулотлар муваффақиятли рақобатлаша оладиган инновация маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтиришдир. Шунинг учун инновация фаолиятини микродаражада тизимни бошқаришга боғлиқ масалалар, жумладан, инновацион фаолликни ошириш бўйича қарорлар қабул қилиш даражасида ҳам ниҳоятда долзарбдир.

Рақобатбардошликка эришишнинг замонавий моделлари иқтисодийни ривожлантиришнинг умумий тусга эга ва рақобат муҳитини шакллантириш хусусиятларидан иборат. Бу омиллар қуйидагилар: ишлаб чиқаришнинг сифат нуқтаи назаридан аҳволи ва унинг самарадорлиги; ходимларнинг илмий салоҳияти, маалакаси, илмий-техник ютуқлари; асосий рақобатбардош тармоқларда турдош ва хизмат кўрсатувчи кичик тармоқлар аҳволи; талаб шартлари; корхона стратегияси ва таркиби.

Рақобат муҳитини шакллантириш учун маҳаллий маҳсулотларнинг ички бозорда ҳам, ташқи бозорда ҳам юқори рақобатбардошлигини сақлаш мақсадида қуйидаги вазифаларни ечиш мақсадга мувофиқ: барча товар ишлаб чиқарувчилар учун ички бозорда тенг рақобат имкониятларини яратиш ҳамда миллий ишлаб чиқарувчиларни ташқи бозорларда қўллаб-қувватлаш. Иқтисодий тараққиётнинг бутунги босқичида давлат миллий манфаатлардан келиб чиқадиган ва жаҳондаги вазиятни ҳисобга оладиган узоқ муддатли рақобат сиёсатини ишлаб чиқиши лозим.

Мамлакатнинг барча ресурслари, капитали, ақлий салоҳияти ва ишчи кучи энг юқори самарадорлик билан ишга солингандагина унинг иқтисодий рақобат-

бардош бўлиши мумкин. Бунга эса илмталаб юқори технологик ишлаб чиқаришларни, яъни илмий-техникавий устуворликларни белгилаш, бошқариш ва улардан фойдаланиш дастурларини амалга ошириш йўли билан эришилади. Юқорида айтилганлардан келиб чиқадики, ишлаб чиқарувчиларнинг бозор иқтисодиётининг инновация стандартларини қанчалик ўзлаштириб олишларига миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини муваффақиятли таъминлаш боғлиқ. Иқтисодиётнинг инновация устуворликлари алоҳида тармоқларнинг ривожланишидаги технологик қолоқликни енгиш, муҳим маҳсулот турларини ишлаб чиқариш, уларнинг юқори сифатини ва рақобатбардошлигини таъминлаш билангина эмас, балки ҳар бир янги такрор ишлаб чиқариш туркумининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги ошиши мезонлари билан ҳам белгиланади.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда инновация циклини марказлаштирмасдан ташкил қилишнинг янги шакл ва усуллари пайдо бўлмоқда. Янги бўғинлар юзага келишининг жадал жараёни кечмоқда, унинг асосий вазифаси инжиниринг ва жорий ишларини бажаришдир. Янгилликларни киритишга “тадбиркорларча” ёндашув тобора кенг тарқалиб бормоқдаки, бунда кашфиётчи янгилликларни ишлаб чиқиш ва жорий қилиш бўйича ишларнинг раҳбарига айланмоқда.

Охирги маҳсулотнинг рақобатбардошлигини янада кенгроқ таъминлашнинг зарур шarti инновация фаолиятини бошқаришни, ақлий фаолият натижасини халқаро бозордаги кескин рақобатга дош бера оладиган товар даражасигача олиб чиқиш механизмини такомиллаштиришдан иборат. Шу муносабат билан, миллий кашфиётчиларнинг фаоллигини ошириш муаммоси долзарблик касб этади. 44-жадвалда рўйхатга олинган ихтироларнинг иқтисодиёт тармоқлари бўйича тақсимланиши кўрсатилган.

Жадвалда кўриниб турганидек, 2004 йилда таклиф қилинган ихтироларнинг аксарият сони нефть-газ қазиб чиқариш саноатига (11,6%), озик-овқат саноатига (10,0%) йўналтирилган. Тақдим этилган аризаларнинг

сони олдинги йилга нисбатан умуман иқтисодийёт бўйича 1,3 марта ошган, бу эса инновацион фаолликнинг ўсишидан далолат беради.

Бозор иқтисодийётига ўтишнинг оралиқ босқичи инновацион жараёнларни бошқаришга тамомила янгича ёндашувни тақозо этади, унинг бош тамойили эса илмий тадқиқотлар ва ишланмаларни марказлаштирилмаган ташкил қилинишидир. Бунда асосий эътибор қонунчиликда белгилаб берилган ўз-ўзини ташкил қилиш тамойилига қаратилиши керак, бу эса муқаррар равишда бошланғич тадқиқот жамоаси (ТЖ) ролининг тубдан ўзгаришига олиб келади. Илм-фаннинг (айниқса фундаментал) ташкилий таркибидаги бош бўғин институт эмас, балки муайян муаммони ишлаб чиқувчи ТЖ бўлиши керак.

44-жагвал

ТАҚДИМ ЭТИЛГАН ИХТИРОЛАРНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИ ТАРМОҚЛАРИ БЎЙИЧА ТАҚСИМЛАНИШИ

Тармоқлар	2003 й.	2004 й.
Жами:	2114	2873
1. Энергетика	26	54
2. Нефть-газ қазиб олиш саноати	221	334
3. Машинасозлик	198	223
4. Ускунасозлик	74	92
5. Электроника ва электротехника	86	111
6. Металлургия	116	197
7. Геология, сейсмология	78	112
8. Химия, биохимия	226	281
9. Тўқимачилик саноати	114	198
10. Пахта тозалаш саноати	76	118
11. Қурилиш ва қурилиш материаллари	112	164
12. Озиқ-овқат саноати	236	284
13. Тиббийёт ва тиббий техника	225	248
14. Фармацевтика	114	152
15. Қишлоқ хўжалиги	98	114
16. Транспорт	76	116
17. Бошқалар	38	75

Манба: Давлат патент идораси материаллари асосида муаллиф томонидан ҳисоблаб чиқилган.

Номарказлашган бошқарув тизимида шартномавий муносабатлар, айниқса, муҳимдир. Улар, одатда, буюртмачи ва ижрочи ўртасида юзага келади. Муайян муаммо бўйича ижодий жамоа шаклланган ҳар қандай ташкилот ёки унинг раҳбарияти буюртмачи ролини ўйнаши мумкин. Сўнгги вариантда бу хорижда кенг тарқалган “ички венчурлар”ни рағбатлантиришга ўхшаш. Бунда хорижий амалиётда бозор учун кўпроқ истиқболли бўлган янгиликларни танлаш мақсадида кичик гуруҳлар билан лойиҳалар ишлаб чиқариш рағбатлантирилади.

Илмий-техникавий ва илмий-ишлаб чиқариш бирлашмалари, илмий-саноат уюшмалари ва бошқа йирик марказларнинг Ўзбекистондаги фаолияти самарадорлиги улар қошида кичик илмий-ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил қилиш йўли билан оширилиши мумкин, уларнинг асосий вазифаси илмий ишланмалар ва ихтироларнинг кенг кўламлилигини таъминлашдир.

Ўзбекистон шароитида инновацион корхоналарнинг муваффақиятли фаолиятини таъминлаш ишида қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш катта аҳамият касб этади:

- асосан мааҳаллий менежерларнинг малакасига боғлиқ бўлган, янгиликларни излаш ва ўзлаштиришга мойил муҳитни яратиш;

- бутун инновация фаолиятининг истеъмолчи эҳтиёжларига бўйсундирилиши;

- “тадқиқот - ишлаб чиқариш - сотиш” жараёнини тезлаштириш мақсадида бошқармада даражалар сонини қисқартириш;

- янгиликларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш муддатларини қисқартириш.

Ўзбекистондаги ҳозирги иқтисодий шароитларда ҳаттоки, муваффақиятга эришадиган кичик тадбиркорлик тузилмалари доим ҳам йирик ташкилотлар билан ҳамкорлик қилмасдан янги маҳсулот ёки технологияларни ишлаб чиқишга қодир бўлмайди.

Сўнгги йилларда республикада инновацион фирмалар пайдо бўлмоқдаки, уларнинг бошланғич капитали ақлий ресурслардир. Улар шахсий техник қувватларга

эга бўлмай, ўзгарувчандир, бу эса ишлаб чиқаришни жадал ривожлантиришда жуда қимматли хусусият ҳисобланади. Булар, масалан, компьютер саводхонлигига ўргатувчи, ташкилотларга алгоритмлар ва дастурий воситаларни яратиш ва улардан фойдаланиш бўйича хизмат кўрсатувчи фирмалар; хўжалик ҳисобидаги узлуксиз таълим марказларидир.

Ахборотлаштиришга ихтисослашган фирмалар ғояларнинг ихтирочилар ва рационализаторлардан то истеъмолчиларгача етиб бориши вақтини сезиларли қисқартиши ва ҳаттоки икки оқим: “янгиликлар банки” ва “ишлаб чиқариш муаммолари”нинг тўқнашув нуқтасини топишда ахборот марказлари билан рақобатлашиши мумкин.

Консалтинг инновацион фирмалар катта имкониётларга эга. Бундай фирмаларнинг асосий маҳсулоти - турли хилдаги маърузалар шаклини олган ғоялардир. Бу ерда жаҳон тараққиёти йўналишлари бўйича прогнозлар ишлаб чиқилади, иқтисодиётни таркибан қуришнинг янги вариантлари таклиф этилади, турли лойиҳаларни баҳолаш ва техник-иқтисодий асослаш ишлари олиб борилади, таклифлар, шартномавий режалар, статистик маълумотлар тайёрланади, услубиятнинг тавсифлари келтирилади ва ҳоказо.

Илмий меҳнат маҳсули яна илм-фанда истеъмол қилинади. Фундаментал тадқиқотларнинг катта қисмидан бевосита илмий жараённинг ўзида фойдаланилади, шунингдек, бўлажак илмий ишларга туртки бўлади. Илмий меҳнатнинг интеллектуал маҳсули ўз хусусиятига кўра моддий маҳсулотнинг сифат ва миқдор хусусиятларида акс этади. Ишлаб чиқаришда истеъмол қилинганда улар амортизация қилинмайди, ўз қийматини тайёр маҳсулот қийматига бўлаклаб ўтказмайди, айланма фондлар каби муомалага киришмайди.

Бугунги кунда маҳаллий илмий-техникавий маҳсулот муаллифлари чет эл бозорлари томон илк қадам қўймоқдалар. Мисол тариқасида, Ўзбекистон Республикаси Фан ва технологиялар марказининг “Ноёб ва тарқалган металллар - рений, теллур, кадмий, молибден, индий ва осмийни қазиб олиш ва тўйинтириш

технологияси” инновацион лойиҳасини келтириш мумкин. Кичик инновацион фирма, “Омега” илмий-техник маркази лойиҳа ижрочиси томонидан Рангли металлургия саноати илмий-текшириш институтининг илмий ишланмаси инновацион циклнинг барча босқичларидан ўтказилди. Лойиҳа натижаси - янги технология яратиш ва уни Олмалиқ кон-металлургия комбинатидаги ишлаб чиқариш жараёнида жорий этишдир. Мис-молибден концентратини қазиб олиш технологияси хорижий шериклар томонидан тан олинди ва уларда қизиқиш уйғотди.

Статистика маълумотларига қараганда 2005 йилда 434 та ташкилот илмий тадқиқот ва ишланмалар олиб борди, жумладан, Қишлоқ ва сув хўжалиги тизимида - 85, “Ўзархив” агентлигида - 67, Соғлиқни сақлаш тизимида - 34, Фанлар академиясида - 51, Олий таълим вазирлигида - 40 та. Ишланмаларнинг катта қисми илмий-тадқиқот ташкилотлари томонидан бажарилди (184 та)¹. Республикада амалга оширилган ишлар ва ишланмалар ҳажми 2004-2005 йилларда 13,5 % га ошди, жумладан, тегишлича, илмий-техник ишлар ҳажми - 5,6%, фундаментал тадқиқотлар ҳажми - 21,7% га кўпайди². Инновацион фаолиятни кенгайтириш учун шароит яратиш мақсадида давлат илмий-техникавий ишларни олиб бориш учун харажатларнинг анча қисмини молиялаштиради. Мисол учун, 2005 йилда умумий харажатлар ҳажмида бюджет маблағлар 43,6% ни ташкил қилди.³

2006 йил 1 январ ҳолатига кўра 344 та илмий-тадқиқот ташкилотларидан 184 таси илм-фан ва илмий хизмат кўрсатишга дахлдор бўлиб, уларнинг умумий сонининг 42,4% ини ташкил қилди.⁴

2005 йилда республика илмий ташкилотларининг даромади 3936,4 млн.сўмни ташкил қилди, уларнинг даромади эса 10,4% га етди. 2004 йил январ-декабрига солиштирганда мазкур кўрсаткич 13,5% га камайди. 2005

¹ Основные показатели научно-технического потенциала за 2005 г. Статистический бюллетень. Государственный комитет РУз по статистике. - Ташкент, 2006 й. С. 6.

² Ўша ерда, 14-б.

³ Ўша ерда, 17-б.

⁴ Ўша ерда, 2-б.

йилда “Озиқ-овқат саноати”, “Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги” уюшмалари (21,6%), “Ўзбекистон темир йўллари” ДАТК (44%), “Ўзавтойўл” ДАК (134,8%) фаолияти айниқса юқори рентабелли бўлди.¹

Шундай қилиб, давлат аста-секин илмий-техник дастурлардаги ўз иштирокини камайтириб бормоқда ва илмий-тадқиқот ташкилотларининг фаолиятини ўз маблағлари, ички ва ташқи сармоядорлар инвестицияларидан фойдаланишга йўналтирмоқда.

Аммо, экспертларнинг фикрича, “Хусусий сектор фақат ўз маблағлари ҳисобига рақобатбардошликни таъминловчи инновацияларнинг тўлиқ ва мустақам механизмини ярата олмайди. Ҳукуматнинг мақсадга йўналтирилган ва комплекс инновация стратегияси ниҳоятда зарурдир”.²

Инновация муҳитининг бугунги аҳволи қисқа муддатларда маҳаллий бизнеснинг инновацион йўналганлигининг юқори даражасига эришишга имкон бермайди. Шу боис, уни ривожлантириш давлатнинг турли йўналишлардаги саъй-ҳаракатини тақозо этади. Авваламбор, эътибор қуйидаги муаммоларга қаратилиши керак:

- бизнеснинг илмий-техникавий ахборотдан фойдаланишдаги юқори трансакцион харажатлари;
- корхоналар, айниқса, кичик корхоналар учун янги технологияларни синовдан ўтказишнинг юқори таваккалчилиги;
- инновацион ишланмалар ва уларни жорий қилиш учун ўз ресурсларини таклиф қилувчи молиявий ва инвестиция институтлар бозорининг йўқлиги;
- илм-фанни ишлаб чиқариш билан боғлайдиган инновацион воситачилар тармогининг етарлича ривожланмаганлиги;
- рақобат муҳити маҳаллий корхоналарни инновацияларни жорий этишга етарлича рағбатлантирмайди;
- бизнесни ташкил қилишда анъанавий ёндашувларнинг сақланиб қолиши, яъни маблағларни намунавий товарларни ишлаб чиқаришга сармоялаш.

¹ Ўша ерда, 61-б.

² *Намазов О., Камалов И., Федеяшева Г.* Простые решения сложных задач. Экономическое обозрение, №1, 2006. С. 18-22.

Давлат хусусий секторга инновацион қарорлар қабул қилишда ва гоё ва технологияларни жорий қилишдан тушган маблағлардан фойдаланишда кўпроқ ҳуқуқ бергандан кейингина инновациялар ўзининг ишлаб чиқариш самарасини “очди” деган фикрга қўшилиш мумкин.

Янги ва катта даромадлар олишни рағбатлантириш бевосита ёки билвосита инновацияларни ишлаб чиқиш ва жорий этишга кучли таъсир кўрсатади.

Республикада инновацион фаолиятни ривожлантириш учун шароит яратиш мақсадида давлат қуйидагиларни амалга ошириши лозим:

- хусусий ташаббускорликни инновацион тадқиқотларга қаратувчи қулай бизнес-муҳитни шакллантириш мақсадида иқтисодий сиёсат ва таркибий ислохотлар сиёсатини оптималлаштириш;

- микро, мезо ва минтақавий даража¹ларда инновацион инфратузилмани ривожлантиришга кўмаклашиш (суғурталаш, инновацион воситачилар институти, технопарклар ва ҳоказо).

Мазкур вазифаларни ҳал қилиш жараёнида тадбиркорлар ва товар ишлаб чиқарувчилар бизнесни ташкил қилишнинг анъанавий моделидан инновацион моделига ўтиш имконини қўлга киритадилар.

Жамиятнинг инновацион ривожлантиришга ўтишни янги товарларни ўзлаштиришда стандартлаштириш ва сертификатлашнинг буйруқбозлик қонун-қоидалари, янги ишлаб чиқаришларни жорий этиш бўйича техник хизматларга идоравий монополия тўсқинлик қилади.

Бир вақтнинг ўзида инновация фаолиятини фаоллаштириш илмий тадқиқот институтлари, олий ўқув юртлари ва ушбу масалалар билан шуғулланувчи компаниялар фаолиятига боғлиқ бўлади.

Шу билан бирга, “ақлий мулк объектлари бўйича шартномаларнинг 70% дан ортиғи товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари бўйича шартномаларга тўғри келади”.¹ Қолган қисми бошқа интеллектуал ишланмаларга оид. Бу ихтирочилар ва новаторларнинг ўз тадқиқотларини расмийлаштиришдаги паст фаол-

¹ Намозов О. Инновации и общество. Экономическое обозрение, №1, 2006. С. 14.

лигидан далолат беради. Бу эса манфаатдорликнинг пастиги ва муаллифларнинг ҳимояланмаганлиги билан боғлиқ.

Ақлий мулк объектларини сотиб олишда ҳам, уларга ҳуқуқни ўтказишда ҳам хорижий компаниялар энг юқори фаолликни намойиш этмоқда (бозорнинг 60 фоизигача). Бунда маҳаллий академик ва таълим ташкилотлари бундай битимларда иштирок этмайди, бу илм-фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги алоқанинг заифлигидан далолатдир.

Аксарият, илмий марказлар инновацияларга ўз тадқиқотларини молиялаш манбаи сифатида қарайди. Бунда илмий тадқиқотларда эътибор кўпроқ ишланмаларни жорий қилишга эмас, балки уларнинг “янгилиги”га қаратилмоқда. 2000 йилдан 2004 йилларгача миллий ихтирочилардан патент учун тушган буюртмалар 3476 ни ташкил қилди, ихтиролар бўйича шартномаларнинг умумий сони эса (жумладан, хорижий ихтирочилар ишланмалари) 252, ёки 7,2% га тенг.¹

Мавжуд ишланмалар ҳам инновацион воситачиларнинг йўқлиги сабабли бозорда анча заиф ўзлаштирилмоқда. Инновацион воситачилар фаолияти соҳасини кенгайтириш учун шароит яратиш мақсадида уларни ривожлантиришга рағбатлар тизимини яратиш (солиқ, маънавий ва бошқа имтиёзлар), шунингдек, уларни идоралар ҳамда бошқа тузилмалар монополиясидан ҳимоя қилиш мақсадга мувофиқдир. Инновацион воситачиларнинг асосий вазифаси илмий ишланмаларни ишлаб чиқаришгача ёки инновацияларни сотиб оладиган харидорларгача етказишдир. Бунда илмий марказлар, ижодий жамоалар ва ҳар бир алоҳида ихтирочининг фаолияти самарадорлиги кескин ошади.

Шундай қилиб, инновацион вектор (нарх, солиқ, тузилмавий, минтақавий ва ҳоказо) давлат иқтисодий сиёсатининг ҳар бир йўналишида ҳисобга олиниши керак. Ресурсларни асосий йўналишларда жамлашга ёрдам берадиган ва иқтисодиёт тармоқларининг инновацион имконияларини кенгайтирадиган самарали sanoat сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ин-

¹ Ўша ерда. 16-б.

новацияларни ривожлантириш учун муҳим резерв ва база вазифасини ўтайди.

Юқорида санаб ўтилган омилар шундан далолат берадики, инновацион фаолиятни фаоллаштириш учун давлат томонидан шакллантириладиган ташкилий ва институционал муҳит зарур. Мазкур соҳада ихтирочилик фаолияти инновацион жараённинг барча иштирокчилари учун иқтисодий фойдали бўлиши керак. Инновацион муҳит муайян даражада иқтисодий ва институционал ислохотларнинг турли йўналишларидаги тараққиётга боғлиқ. Тадбиркорларга технологик ишланмаларни жорий этишнинг афзалликларини кўрсатиш лозим. Давлат ҳам тадбиркорларга кадрлар таъминоти, консалтинг, молиявий ресурсларни излаш ресурсларни, кафолатлар бериш ва бошқа йўллар билан ёрдам кўрсатиши мумкин. Бу асосда бизнес аста-секин ўзининг инновацион тафаккурини ривожлантириши мумкин, бу эса унинг фаолиятига ижобий таъсир кўрсатади.

Инновацион сиёсат ва унинг устувор йўналишлари Фан ва технологиялар маркази, вазирликлар ва идоралар, маҳаллий ҳукумат органлари, Савдо-саноат палатаси, Фермер хўжаликлари уюшмаси ва бошқа жамонат ташкилотлари томонидан амалга оширилиши керак. Мазкур масаланинг ечимида илмий-тадқиқот институтлари ва олий ўқув юртлари, шунингдек, тадбиркорларнинг ўзлари ҳамда бевосита ижодий ходимлар, ишлаб чиқариш новаторлари муҳим рол ўйнайди.

Аммо тадбиркор ахборот ва ақлий ресурсга эга бўлса ҳам, қандай инновацияни ишлаб чиқиш ёки ишлаб чиқаришга жорий этиш кераклигини билса-да, у деярли доим молиялаш муаммосига дуч келади. Бу муаммо шахсий маблағларнинг етишмаслиги, банк кредитларидан фойдаланишдаги қийинчиликлар, инновацион жараёнларни қўллаш механизмининг мукамал эмаслиги, истеъмолчилар тўлов қобилиятининг пастлиги ва солиқ юкининг баландлиги сабабли ишлаб чиқаришни ўстиришдан манфаат йўқлигидан иборат.

Инновацияларни рағбатлантиришда солиқ имтиёзларини жаҳон тажрибасига таяниб мақсадли қўллаш

ҳам катта ёрдам бериши мумкин. Улар ичида даромад солиғи, тезкор амортизация ажратмаси, илмий тадқиқотларда фойдаланиладиган алоҳида ускуналар турлари бўйича сарфларни жорий харажатларга ўтказиш катта аҳамиятга эга.

Одатда, имтиёзлар ўз инвестицияларини ИТТКИни ўтказиш ва янги техника жорий қилишга йўналтирадиган компанияларга берилади. Бу чегирмалар компания даромадига ҳисобланган солиқ суммасидан олинади (кредитланади). Чегирма миқдори жорий этилаётган техника қийматига нисбатан фоизларда белгиланади ва Японияда 53% (электрон техника ва жиҳозлар учун), Буюк Британияда 50% (янги техника, технологиялар ва ҳоказолардан фойдаланишнинг 1-чи йили учун), Канадада 10-15% ва Ирландияда 100% ни ташкил қилади.

Ўзбекистонда инновация фаолиятни кенгайтириш мақсадида қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- юридик шахсларга солиқ солинадиган даромадни инвестицияларга йўналтириладиган харажатлар суммасига қисқартириш, инвестициялар учун олинган кредитларни “эскирганлик киритмаси”ни ҳисобга олмасдан қоплаш имконини бериш;

- ишланмалар ва ички технологик инновацияларни инвестициялайдиган хусусий сектор корхоналарига солиқ имтиёзларини бериш;

- тезлашган амортизация учун имкониятларни кенгайтириш.

Иқтисодиётнинг инновацион ривожига тўсқинлик қиладиган бошқа омил амалдаги стандартлаштириш ва сертификациялаш тизимидир. Сўнгги йилларда давлат томонидан кўрилган чоралар мазкур жараённинг ошкоралигини таъминлади, норасмий тўловларга “эҳтиёж”ни камайтирди ва ҳужжатларни ўтказиш муддатини қисқартирди. Шу билан бирга, мазкур чоралар ҳали кўпгина муаммоларни ҳал қилишга замин яратгани йўқ. Стандартлаштириш ва сертификатлаш тизимининг асосий камчиликлари бутунги кунда қуйидагилар:

- мажбурий сертификатланиши ва стандартлаштирилиши керак бўлган маҳсулот турларининг ниҳоятда кўплиги;

- ҳужжатларни расмийлаштириш жараёнининг қимматлиги ва ташкилий мураккаблиги.

Мазкур жараён бўйича сарф-харажатлар маҳсулот таннархига киритилади ва бу билан унинг нарх бўйича рақобатбардошлигини пасайтиради. Охир-оқибат, маҳсулотни мажбурий сертификатлаш товар ишлаб чиқарувчилар фаолиятига солиқ солишнинг яширин шаклига айланиб бормоқда ва инновацияларни жорий қилишда салбий акс этмоқда.

Маҳсулот экспорт қилинадиган мамлакатларда уни қайта сертификатлаш зарурати ҳам маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларнинг харажатларини кўпайтиради. Ўзбекистонда ажратиб кўрсатилган айрим сертификатлар бошқа мамлакатларда амал қилмайди. Бу ҳам тадбиркорни инновацион фаолиятдан чалғитади.

Маҳсулот ишлаб чиқаришни қимматлаштирадиган бошқа омил - маҳсулот сифатини бошқариш тизимларини жорий қилишнинг қимматлиги. Корхонанинг стандартлар ва сифатга муносиблик сертификатларини расмийлаштиришдаги харажатларини камайтириш, шунингдек, бу ишларни соддалаштириш инновация фаолиятини ривожлантиришнинг муҳим шартидир. Сифат сертификатига эга бўлиш корхонанинг мажбурий эмас, балки ихтиёрий иши бўлмоғи лозим.

Шундай қилиб, инновацион фаолиятни кенгайтириш мақсадида давлат замонавий технологиялар асосида янги маҳсулот турини ишлаб чиқаришга интилаётган хўжалик субъектлари учун қулай шароит яратиш бериши керак. “Илм-фан-ишлаб чиқариш-истеъмол” занжирининг тўғри ва тескари алоқаси давлат ва бошқарув тузилмаларнинг, авваламбор, тегишли молиялаштириш ва илм-фан, илмий-технологик ва инновацион соҳаларни бошқариш тузилмаларининг фаол кўмагида реал амал қилиши мумкин. Бунда инновацион фаолиятнинг ривожланган инфратузилмасини яратиш, унинг илмий асосланган иқтисодий-ҳуқуқий таъминоти, махсус тайёргарлик кўрган профессионал ме-

нежерлар, “илм-фан-ишлаб чиқариш-истеъмолчи” занжирида муайян иқтисодий мутаносибликни сақлаш зарурати кўзда тутилади.

Ўзбекистон саноатида инновация фаолиятини кенгайтириш учун фирма доирасида махсус ташкилий тузилмаларни яратиш (техник марказлар, илмий-тадқиқот ва ишлаб чиқариш бўлинмалари фаолиятини мувофиқлаштирувчи илмий ва тажриба ишланмаларини режалаштириш бўйича махсус гуруҳлар, вақтинчалик техник гуруҳлар ва ҳоказолар), турли хизматлар вакиллари билан ҳамкорликда илмий-техникавий лойиҳаларни, тадқиқотчилар стажировкаларини муҳокама қилиш каби усулларни қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, инновация фаолиятини ривожлантиришга тамомила янгича ёндашувни жорий этиш учун қуйидаги тамойилларга риоя қилиш мақсадга мувофиқ:

- рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш имконини берадиган фан сифими юқори бўлган юқори технологик жиҳозларни жорий этиш;

- саноатда инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг янги воситаларини яратиш (шартнома, грант, кооператив келишув);

- илмий-тадқиқот фаолиятни инвестициялашни билвосита рағбатлантириш усулларини ривожлантириш (солиқ имтиёзлари, пасайтирилган кредит ставкалари бўйича қарз бериш, давлат илмий-тадқиқот ташкилотлари ва ўқув муассасаларини лицензиялаш жараёнини молиявий қўллаб-қувватлаш).

Иқтисодиётни ҳозирги босқичда инновацион ривожлантиришнинг давлат томонидан бошқарилиши объект ва субъектлар бўйича эмас, жараёнлар даражасида амалга оширилиши керак. Бу таркибий қайта ишлаб чиқаришга тизимли ёндашувни тақозо этади ҳамда жисмоний ва юридик шахсларни илм-фан ва илмий хизмат кўрсатиш соҳаларидаги ақлий фаолиятини институционал-ҳуқуқий ва ижтимоий-молиявий бошқаришни шакллантириш билан боғлиқ. Бундай асосда кичик корхоналар учун солиқ имтиёзлари жорий этиш (давлат ташкилотлари - технологиялар му-

аллифлари томонидан лицензияларни сотишда патентлаш ва преференция учун дотациялар), нодавлат ташкилотларини мақсадли қўллаб-қувватлашни фундамента ва амалий тадқиқотларни давлат томонидан бошқарилиши билан уйғунлаштириш.

Шундай қилиб, инновацион вектор давлат иқтисодий сиёсатининг ҳар бир йўналишида кўзда тутилиши керак (нарх, солиқ, тузилмавий, минтақавий ва ҳоказо). Инновацияларни ривожлантиришда ресурсларни асосий соҳаларда жамлашга ёрдам берадиган самарали саноат сиёсатини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш муҳим база ва резерв вазифасини ўтайди ва иқтисодиёт тармоқларининг инновацион имкониятларини оширади. Инновация фаолиятини кенгайтириш учун ташкилий ва институционал муҳитни яхшилаш керак. Мазкур муҳитда новаторлик фаолияти инновацион жараённинг барча иштирокчилари учун иқтисодий фойдали бўлиши лозим.

6.3. Рақобат кучайиши шароитида минтақаларни ривожлантиришнинг инвестициявий-инновацион стратегияси

Кўп сонли эмпирик тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатмоқдаки, замонавий бозор муносабатлари шароитида мамлакатни иқтисодий ривожлантиришда фойдаланилаётган янги ишлаб чиқариш омиллари массасини ўзгариши эмас, балки улардан бошқача фойдаланиш, яъни кенг маънода инновациялар ҳал қилувчи рол ўйнайди. Алоҳида эътибор техник инновацияларга қаратилади, чунки техника ва иқтисодиётнинг ривожланиши бир-бири билан узвий боғлиқ. Демак, техник ўзгаришларга мослашиш суръатлари минтақа рақобатбардошлигини оширишнинг муҳим омили ҳисобланади.

Бугунги кун шароитларида технологиялар қанчалик минтақавий ривожланиш сиёсатини намоён этиши ва рақобатбардошликни ошириш воситаси сифатида технологияларни рағбатлантиришнинг минтақавий инвестиция-инновация стратегиясини қандай қилиб шакл-

лантириш кераклиги муаммоси долзарб илмий-амалий муаммо бўлиб қолмоқда. Бу масаланинг долзарблиги қуйидагилар билан изоҳланади:

Биринчидан, технологик тараққиёт турли соҳаларга, айниқса, устувор соҳаларга (масалан, электроэнергетика ва қуёш энергиясидан фойдаланиш, коммуникациялар, рангли металлургия, нано- ва биотехнологиялар, микроэлектроника) шиддат билан кириб бормоқда.

Иккинчидан, технологияларни рағбатлантириш иқтисодиётнинг эндоген салоҳиятига қаратилган бўлиб, у ишлаб чиқариш мобиллигини ошириш стратегиясидан воз кечган ҳолда минтақавий ривожланиш сиёсати таянади.

Замонавий минтақавий сиёсатнинг бошқа стратегияси хизматлар соҳасини ривожлантиришга туртки бериши мумкин. Масаланинг долзарблиги шу билан белгиланадики, саноати ривожланган мамлакатларда уларни “постиндустриал жамият”га айлантириш ҳақида қизгин баҳслар кетмоқда. Умумий ижобий натижаларга эришилган бўлса-да, хизматлар соҳасида бандликнинг ўсиши бандлик муаммосини бутунлай ҳал қилади, деган оптимистик тахминлар ўзини оқламади.¹ Халқаро ва маҳаллий тажриба шуни кўрсатадики, иқтисодий ўсиш суръатлари секинлашаётган минтақаларда моддий ишлаб чиқаришда жуда кўп иш ўринлари йўқолиб боради, шунингдек, хизматлар соҳаси ҳам нисбатан суст ривожланади. Демак, бундан муҳим хулосага келиш мумкин: моддий ишлаб чиқаришнинг ривожланиши хизматлар соҳасининг ўсишига олиб келади, аммо бунинг тескараси эмас. Мазкур соҳалар ўртасидаги алоқалар уйғун эмас, яъни хизматлар соҳасини ривожлантириш моддий ишлаб чиқаришнинг пасайишини қоплай олмайди. Ўзбекистон учун бунинг маъноси - қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида ишчи кучининг бўшаши хизматлар соҳасидаги бандликнинг тегишлича ортишига олиб келмайди.

¹ *Баде Ф.И.* Стимулирование развития сферы услуг как стратегия региональной политики // *Известия*, 2002.

Фикримизча, минтақа корхоналарининг айнан шундай рақобатбардошлигини ошириш истиқболдир (технологик маслаҳат, технологиялар трансферти, молиялаш, маркетинг, бизнесни ташкил қилиш ва реинжиниринг бўйича хизматлар).

Минтақани ривожлантириш, жумладан, инвестиция-инновацион ривожлантириш стратегияси тажовузорлик даражаси бўйича фарқ қилиши ёки муҳофаа тусига эга бўлиши мумкин.

Тажовузорлик тушунчаси минтақавий стратегия нуқтаи назаридан стратегиялар, маркетинг, маҳсулот ва технологиялар турларининг ўзгаришидаги кескинлик даражасини англатади. Инвестиция-инновация стратегияси тажовузорлиги ишлаб чиқиладиган ва жорий этиладиган янгиларнинг кескинлиги даражаси билан боғлиқ. Бунда жорий этиш тезлиги, инвестиция-инновация фаолиятини молиялаш қўллари, бозорда янгиларни маркетинг қўллаб-қувватлаш жадаллиги ҳам муҳим омиллар сирасига киради.

Моддий-технологик инновациялар инвестициявий жараён воситасида жорий этилиши боис, минтақани ривожлантириш инвестициявий стратегиясининг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- тақлидий, технологик етакчилар ютуқларини уйғун такрор ишлаб чиқариш ва бозорнинг бўш бўғинларини самарали ўзлаштиришга йўналтирилган;

- инновацион, юқори кескинлик даражасига эга янгиларни мустақил ишлаб чиқиш ва жорий этиш орқали технологик етакчиликни таъминлайди;

- асосий маҳсулоти инновация бўлган компаниялар, фирмалар ва бўлинмалар хизматларидан фойдаланишнинг венчур стратегияси.

Инвестиция стратегиясининг тақлидий модели технологик етакчилар томонидан фойдаланилган ёки ишлаб чиқарилган технологиялар ва маҳсулотларнинг худди ўша турини ёки модификациясини инвестициялашнинг жорий этилишини назарда тутади.

Тақлидий моделдан фойдаланиш бозорни суст ўзлаштирилишига асосланиши мумкин. Бунинг сабаб-

лари турлича, ammo аксарият ҳолларда минтақаларнинг молиявий ожизлигига бориб тақалади.

Инвестициялашнинг ушбу моделининг анча кенг тарқалганлиги шу билан белгиланадики, тақлидий стратегиядан фойдаланишда инновацион таваккалчилик йўқолади, технологик таваккалчилик эса энг паст даражага тушади, молиявий таваккалчилик ҳам анча камаяди.

Айрим тадқиқотчилар тақлидий стратегиянинг қуйидаги кўринишларини ажратади:

1) жаҳон бозорларига чиқиш мақсадида илғор илмий-техник ишланмаларга таяниб технологик олға силжишга қаратилган “пионерча” модернизация;

2) икки турдаги “етиб олувчи” модернизация. Улар халқаро миқёсда рақобатбардошликка эришишга қаратилмаган.¹

Тақлидий стратегиянинг самарадорлиги, амалий аҳамиятга эгалиги ва давомийлигидан далолат берувчи жиҳат шуки, у “японча иқтисодий мўъжиза”нинг асосий шартларидан бири бўлган.

Минтақани ривожлантиришнинг инновацион стратегияси бозорлар ва технологияларни шакллантириш мақсадида юқори кескинлик даражасига эга инновацияларни ишлаб чиқиш ва жорий этишни назарда тутаяди.

Инновация-инвестиция стратегияси мураккаб ташкилий жараён бўлиб, ҳар томонлама таваккалчилик билан боғлиқдир.

Минтақанинг инвестиция-инновация стратегиясини амалга оширишда илмий тадқиқот фирмалари ва бўлинмаларининг хизматларидан фойдаланишнинг турли вариантлари, шунингдек, ташкилий алоқалар ва уларни молиялаш усуллари венчур стратегия деб аталади. Ушбу усулнинг ўзига хослиги шундан иборатки, у капиталнинг турли шакллари: акционерлик, ссуда, тадбиркорликнинг уйғунлигидан иборат.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг бевосита инновацион жараёндаги инвестициявий иштироки чекланган. Инновацион лойиҳаларни давлат томонидан имтиёзли бошланғич кредитлаш ва давлат кафо-

¹ Стратегия развития предпринимательства в реальном секторе экономики / Под ред. Клейнера Г.Б. - М., 2002. С. 218.

латлари, жумладан, бу инвестицияларни суғурталаш кафолатлари муайян рол ўйнаши мумкин. Шу билан бирга, давлатнинг инновацион жараёнга таъсирининг энг юқори самараси давлатнинг инновацион жараёни рағбатлантирувчи узоқ муддатли молиявий-иқтисодий сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш билан эришилади. Ушбу сиёсат амортизация ва солиқ тартибларини, тадқиқот бизнеси учун имтиёзлар ва ҳуқуқий ҳимоя тизимини, қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш ва мамлакатда умумий инвестициявий муҳитни яхшилаш чораларини ўз ичига олиши мумкин.

Янги технологиялар марказдан (йирик агромерациялар ядросидан) тарқалади ва охир-оқибат қишлоқ жойларга етиб боради, деган фикр қарор топган (айниқса, минтақашунослик бўйича адабиётларда). Бунда диффузия жараёнининг “иерархик”, изчиллик тусини ва унинг тегишли ижобий томонлари ва камчиликларини оқлаш учун янги технологияларни ўзлаштиришга боғлиқ бўлган ахборот ва малака (умумий салоҳият)нинг мавжудлиги аҳамиятини таъкидлаб ўтиш керак. Ўзбекистонга нисбатан олинганда бу - дифференциация, бир томондан, Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти салоҳияти ривожланиши даражалари ўртасидаги, бошқа томондан, республиканинг бошқа минтақалари билан фарқи. Бунда, ахборот ва салоҳиятнинг минтақалар иерархияси босқичининг пасайиши билан камайиб бориши назарда тутилади. Бу ерда гап, авваламбор, янги техникани жорий этишга боғлиқ қийинчиликлар ва қайта ташкил қилиш муаммолари ҳақида бормоқда.

Шубҳасиз, жорий этилиши талаб қилинаётган янги техника, ишчи кучи малакаси, умуман олганда инвестиция салоҳияти ҳам ҳудудлар бўйича бир текис тақсимланмаган. Бу қатор сабабларга боғлиқ.

Биринчидан, минтақавий меҳнат бозорлари зарур малакали ишчи кучи билан турлича тўлдирилган.

Иккинчидан, функционал-худудий меҳнат тақсимо-ти юқори бўлган жойлардаги корхоналар янги техникани жорий этишда қулайроқ имкониятларга эга, чунки юқори малакали ходимларнинг сони ҳам юқори.

Санаб ўтилган омилар экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришларнинг инновацион-инвестициявий фаолиятига ва ривожига қай даражада таъсир кўрсатса, бундай жойлаштиришнинг диффузия жараёнига таъсири техника хусусиятига ҳам, “кўлам самараси”га ҳам шунчалик боғлиқ бўлади. Жойлаштириш ўрнининг корхона томонидан техник янгиликларни жорий этиш тезлигига ва экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришларнинг ривожига таъсири комплекс технологияларда анча яққол кўринади, чунки айнан шулар учун корхоналар тез-тез ташқи ресурслардан фойдаланадилар. Майда корхоналар янги техника муносабати билан ташқи ресурслардан қанчалик кўп фойдаланса, кўлам самараси шунчалик юқори аҳамиятга эга бўлади. Демак, жойлаштиришнинг таъсири кўпроқ бир заводдан иборат майда корхоналар гуруҳида намоён бўлади, бундай корхоналар жойлашишдаги камчиликни ички ишлаб чиқариш ресурсларини сафарбар этиш йўли билан қоплашга жуда паст даражада мослашган.

Бундай таҳлил шуни кўрсатадики, алоҳида минтақалар ўртасида инновацион салоҳиятдан фойдаланиш жадаллигидаги фарқлар кўпинча муайян корхоналарнинг техникадан самарали фойдаланиш имкониятлари ўртасидаги тегишли фарқларга бориб тақалади. Шунинг учун марказда четга нисбатан жорий этиш суръатларининг юқорилигини қишлоқ жойларини камситиш сифатида қараш нотўғри.

Корхоналар маҳсулотларига бозор талаби янги техникани жорий қилиш учун асос вазифасини ўтайди. Бунда, агар улар маҳсулот сифати кўрсаткичлари бўйича кучли рақобатлашса, сифатни ошириш имконияти муҳим рол ўйнайди; агар бозорда нарх рақобати ҳукмрон бўлса, инвестициявий ечим учун асос чиқимларни камайтириш бўлади. Агар харидорлар қисқа таъминот муддатларига кўпроқ эътибор берса, у ҳолда техника ишлаб чиқариш ва муомала циклини қисқартириш мақсадида жорий этилади. Кўп сонли тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики, ривожланиш сиёсати сифатида технологияларни рағбатлантириш учун умуман янги техникани тарқатишни қўллаб-қув-

ватлашдан кўра минтақада мавжуд янги ва “эски” техникадан самарали фойдаланиш кўпроқ муҳимдир. Технологияларни минтақавий сиёсат стратегияси сифатида қўллаб-қувватлашнинг мақсадлари ва воситалари бўйича бошқа муҳим хулосалар қуйидагилардир:

1) техника ва технологиялар оқилона нархларда ва минтақаларни камситмасдан тақлиф этилиши керак. Бу муайян хизматларга, масалан, тезкор таъмирлашга (сифатли сервис) ҳам тегишли;

2) минтақалар ҳеч қандай қийинчиликларсиз техниканинг асосий хусусиятлари ҳақидаги ахборот билан таъминланиши керак;

3) шунга алоҳида эътибор бериш лозимки, малакали ишчи кучи ва хизматчиларга тақлиф иқтисодиётнинг талаби билан мос тушсин.

Минтақалардаги иқтисодий фаолликнинг талаблари ва заминлари мана шулар. Уларнинг бажарилиши ва шакллантирилиши инновацион ишлаб чиқаришни ривожлантиришда юзага келадиган четки районларни иқтисодий ривожлантириш бўйича камситилишининг олдини олади. Ҳудудий нуқтаи назардан олинганда энг илғор минтақалар, Ўзбекистон Республикаси маҳсулотларининг энг салмоқли экспортчилари Навоий, Андижон, Тошкент ва Фарғона вилоятларидаги хорижий капитал иштирокидаги корхоналардир. Кейин анча катта фарқ билан Самарқанд вилояти туради (45-жадвал).

Самарқанд вилояти 2005 йилда ўзининг улуши бўйича умумреспублика кўрсаткичларида ЯИМ бўйича 6,6% ни ташкил қилиши, бандлар сони бўйича 10,3%, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича 12,6%, экспорт бўйича бор-йўғи 2,2% га тенглигини ҳисобга олсак, бу ерда экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни янада ривожлантириш учун етарлича захира мавжудлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Самарқанд вилоятида экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг асосий манбаи, авваламбор, саноат ишлаб чиқаришини ривожлантириш бўлиб қолмоқда.

Қиёсий таҳлиллар шундан қатъий далолат бериб турибдики, масалан, Андижон вилояти саноат маҳсуло-

45-жадвал

**ХОРИЖИЙ КАПИТАЛМИ КОРХОНАЛАР МАҲСУЛОТЛАРИ ЭКСПОРТИНИ ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKACСИ
МИНТАҚАЛАРИ БЎЙИЧА ҲУДУДИЙ ТАҚСИМЛАНИШИ**

	2002		2003		2004		2005	
	Млн. долл	%	Млн. долл.	%	Млн. долл.	%	Млн. долл.	%
Жами	442,9	100	564,4	100	785,2	100	823,1	100
Қорақалпоғистон Республикаси	0,9	0,2	0,6	0,1	0,8	0,1	6,7	0,8
Андижон вилояти	62,0	14,0	103,9	18,4	211,2	26,9	339,2	41,2
Бухоро вилояти	1,8	0,4	15,8	2,8	16,5	2,1	9,3	1,1
Жиззах вилояти	0,4	0,1	1,1	0,2	1,6	0,2	1,3	0,2
Қашқадарё вилояти	7,1	1,6	13,0	2,3	14,9	1,9	6,7	0,8
Навоий вилояти	159,0	35,9	159,7	28,3	219,9	28,0	165,1	20,0
Наманган вилояти	9,7	2,2	16,4	2,9	16,5	2,1	15,5	2,0
Самарқанд вилояти	8,0	1,8	13,5	2,4	18,0	2,3	18,1	2,2
Сурхондарё вилояти	0,4	0,1	1,7	0,3	2,4	0,3	3,4	0,4
Сирдарё вилояти	3,6	0,8	4,5	0,8	3,1	0,4	5,3	0,6
Тошкент вилояти	77,1	17,4	88,6	15,7	90,3	11,5	71,1	8,6
Фарғона вилояти	48,7	11,0	71,7	12,7	84,0	10,7	64,3	7,8
Хоразм вилояти	1,8	0,4	3,	0,7	3,1	0,4	2,6	0,4
Тошкент шаҳри	62,4	14,1	70,0	12,4	102,9	13,1	114,4	13,9

Манба: ЎзР Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари.

тини ишлаб чиқариш бўйича Самарқанд вилоятидан икки мартадан кўпроқ ўзиб кетган. Экспорт ҳажми эса 13 марта юқори. Фарғона вилояти бўйича рақамлар бироз пастроқ бўлса-да, шунга қарамай анча салмоқли.

Шундай қилиб, сўнгги йиллардаги тажриба, яъни Самарқанд вилоятини ривожлантиришнинг минтақавий стратегиясида асосий эътиборнинг туризм (туризм индустрияси)га қаратилиши бугунги кунда ўзини оқламайди. Амалиёт саноатни ривожлантириш муҳимроқ ва ишончлироқлигини кўрсатмоқда.

Минтақани ривожлантириш учун қўшма корхоналар томонидан экспортга ишлаб чиқарилаётган маҳсулот улушини ошириш мақсадга мувофиқдир. Бундай корхоналар Самарқанд вилоятида етарлича, аммо уларнинг самарадорлиги ва экспорт унумдорлиги нисбатан паст. Мазкур муаммони ҳал қилиш учун, фикризмизча, мазкур корхоналар устав капиталини ошириш, инвестицияларни инновацион, экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришга мақсадли ва манзилли жалб қилиш йўли билан уларни экспортбоп маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтириш лозим.

Қатор вилоятларда саноат маҳсулотини ишлаб чиқаришнинг тармоқ таркиби бир томонлама ривожланиши билан ажралиб туради. Чунончи, Навоий вилоятида кўпроқ рангли металлургия маҳсулотлари ишлаб чиқарилади (73,1%). Мамлакат иқтисодиёти учун рангли ва қимматбаҳо металлларни ишлаб чиқариш зарурати юқори бўлса-да, бундай аҳвол минтақадаги экологик вазиятга таъсир ўтказмай қолмайди (ҳавонинг чанглиги, радиация муҳити ва ҳоказолар). Қашқадарё вилоятида тармоқ маҳсулотининг 61,6 фоизи ёнилғи саноатига тўғри келади, бу эса, шубҳасиз, бандлик соҳасида номутаносибликни келтириб чиқаради (хотинқизлар ишсизлиги, хизматлар соҳаси, кичик бизнеснинг етарлича ривожланмаганлиги ва ҳоказолар). Хоразм вилоятида эса аксинча, эркаклар бандлиги бўйича муаммолар мавжуд, чунки енгил саноат нисбатан юқори ривожланган бўлса-да (49,0%), барча бошқа соҳалар етарлича ривож топмаяпти. Худди шундай ва-

зият Наманган ва Сурхондарё вилоятларида ҳам кузатилади - енгил саноат улуши тегишлича 56,7% ва 57,3% ни ташкил қилади. Андижон ва Самарқанд вилоятларида саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш таркиби бир ёқламалилиги билан ажралиб туради. Андижон вилоятида саноат маҳсулотининг 56,0 фоизи машинасозликка тўғри келади (асосан ЎзДЭУ авто қўшма корхонаси ҳисобига), Самарқанд вилоятида эса озиқ-овқат саноати маҳсулотларини ишлаб чиқариш 47,6% ни ташкил қилади (асосан УзБАТ қўшма корхонаси тамаки маҳсулотлари ҳисобига).

Мамлакат иқтисодиётининг бошқа тармоқларида ҳам аҳвол бундан яхши эмас. Масалан, қишлоқ хўжалигида, табиий-иқлим, иқтисодий ва бошқа сабабларга кўра қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ниҳоятда нотекис тақсимланган. Шу боис, қатор минтақаларда деҳқончилик маҳсулотларига кескин тақчиллик сезилмоқда ва улар бошқа минтақалардан олиб келинмоқда. Масалан, Қорақалпоғистон, Навоий, Қашқадарё ва бошқа вилоятларда шундай вазият юзага келган. Хоразм вилоятида қанд ишлаб чиқариш заводи фаолият юритади, аммо асосий хом ашё минглаб километр узоқдан олиб келинади.

Мамлакат минтақаларининг бошқа тармоқларида ҳам вазият шундай. Албатта, бундай аҳвол талай объектив сабаб ва омиларга боғлиқ, аммо минтақавий ва тармоқ тузилмасини ижтимоий иқтисодиёт нуқтаи назаридан аста-секин яхшилаш, уни камида нисбатан мутаносиблиги ва уйғунлиги билан ажралиб турадиган ўртача республика тузилмаси даражасига олиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

2005 йилда Ўзбекистон минтақалари (Қорақалпоғистон Республикаси, 12 та вилоят) умуман олганда барқарор суръатлар билан ривожланди. Ривожланиш негизида минтақаларда иқтисодий ўсиш учун шароит яратишга қаратилган изчил ҳудудий сиёсат ётади.

Минтақаларда инвестиция фаолиятини ривожлантиришда ЎзР Президентининг фармонлари катта рол ўйнайди. Булар - "Тўғридан-тўғри хусусий инвестицияларни рағбатлантиришнинг қўшича чора-тадбир-

лари тўғрисида”ги фармон (11.04.2005 й.) ҳамда ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг “Хорижий инвестицияларни тўқимачилик саноатига жалб қилиш дастури” (27.01.05 й.).

Инвестицияларни иқтисодиётнинг реал секторига жалб қилиш ва бошқа чора-тадбирлар туфайли 2005 йилда ялпи минтақавий маҳсулот ишлаб чиқариш республиканинг барча минтақаларида ошди. Ўсишнинг энг юқори суръатлари Тошкентда - 111,4%, Сирдарёда - 111,4%, Андижонда - 108,5%, Жиззаҳда - 107% кузатилди.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига қараганда, инвестиция фаолияти юқори суръатлар билан кўпроқ Навоий вилоятида (2004 йилдаги нархларга нисбатан) 134,1%, Сурхондарё вилоятида - 116,1%, Андижон вилоятида - 112,7%, Бухоро вилоятида - 111,3 ривожланди. Аммо инвестиция фаолигининг пасайиши Тошкент шаҳрида (80,4%), Хоразм вилоятида (40,5%) ва Сирдарё вилоятида (80,8%) кузатилди. Таъкидлаш жоизки, 2005 йилда юқорида кўрсатилган муаммоларни ечишнинг долзарблиги ва зарурати ўзгаришсиз қолди.

Мамлакатнинг саноат сиёсати бош устуворликлари сифатида қуйидагилар белгиланди:

- мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш;
- ташқи иқтисодий фаолиятни, биринчи навбатда, валюта бозорини эркинлаштириш;
- миллий валютанинг жорий операциялар бўйича конвертацияланишини таъминлаш.

Белгиланган устуворликларга мувофиқ қуйидаги йўл билан инвестиция фаолиятини амалга ошириш бўйича аниқ чора-тадбирларни бажариш лозим:

- Ўзбекистон иқтисодиётини таркибий ўзгартиришга хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш (жумладан, замонавий жиҳозлар ва илғор технологиялар кўринишида);
- Хорижий инвестицияларни рағбатлантириш ва жалб қилиш учун янада қулай инвестициявий муҳит яратиш;

- Давлат кафалотлари тамойилини Ўзбекистон иқтисодиётига киритилаётган барча турдаги хорижий инвестицияларга қўллаш;

- Миллий иқтисодиётнинг ривожланиши самарадорлигини ошириш мақсадида молиявий-ишлаб чиқариш гуруҳларини бошқаришни ташкил қилиш учун саноат, аграр ва бошқа корхоналарнинг давлат ва тижорат банклари билан янада уйғун ўзаро таъсирини таъминлаш.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг миллий модели тамойиллари асосида амалга оширилаётган тузилмавий сиёсат иқтисодий мустақиллик, жумладан, энергетика ва озиқ-овқат мустақиллигини таъминлаш, шунингдек, бой минерал-хом ашёларни ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган тоғ-кон саноатининг стратегик муҳим тармоқларини жадал ривожлантиришга қаратилган. Устувор тармоқлар - нефть, газ саноати, рангли металлургия, автомобилсозлик, самолётсозлик, электроника, кимё ва нефть-кимё саноатларини устуворлик билан ривожлантириш ҳисобига саноатнинг тармоқ таркиби яхшиланди. ЎЗР Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 1991 йилдан 2004 йилгача 900 дан ортиқ янги маҳсулот турларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялардан самарали фойдаланишнинг яққол мисоли сифатида Андижон вилоятини келтириш мумкин. Бу ерда икки йил ичида Марказий Осиёдаги йирик автомобилсозлик мажмуаси - “ЎзДЭУавто” қурилди.

“2010 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон иқтисодиётидаги таркибий ўзгаришлар концепцияси”га таркибий ислохотларнинг экспортга йўналтирилган модели асос қилиб олинган. У ташқи ва ички бозорлардаги талабга мослашган иқтисодий фаолиятнинг рақобатбардош турларини яратиш ва ривожлантириш орқали республиканинг глобаллаштириш жараёнида ва жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувида фойданинг энг юқори ва таваккалчиликнинг энг паст даражасини таъминлашга қаратилган.

Шу билан бирга, саноатнинг замонавий тузилмасини ривожлантиришда эришилган ютуқларга қара-

май, индустриал, инвестиция-инновация сиёсатини олиб боришда айрим қийинчиликлар туғилади. Улардан асосийлари - миллий бозор сиғимининг чегараланганлиги ва аксарият тур маҳаллий маҳсулотларнинг етарлича рақобатбардош эмаслиги. Булар ишлаб чиқариш кўлаmidан, Ўзбекистоннинг салмоқли экспорт салоҳияtidан, жаҳон иқтисодий тизимига ихтисослашиш ва интеграциялашув афзалликларидан тўлиқ фойдаланишга имкон бермайди. Ўзбекистон иқтисодиётини таркибий ўзгартиришнинг оқибатларини ҳисобга олиб глобаллаштириш жараёнидаги иштирокидан энг кўп фойда олишга ва таваккалчиликни йўққа чиқаришга мослашиши зарур. Глобаллаштиришнинг Ўзбекистон учун фойда томонлари халқаро савдода фаол қатнашиш, халқаро капитални жалб қилиш билан боғлиқ янги имкониятлар билан белгиланади.

Узоқ муддатли истиқболда, мамлакат иқтисодиётини таркибий силжишларга, фойдадан ташқари, глобаллаштириш билан боғлиқ таваккалчиликлари ҳам таъсир кўрсатиши мумкин, улар қаторига қуйидагилар киради:

- Жаҳон Савдо Ташкилоти (ЖСТ) қоидалари ва талабларида экспорт субсидияларини чеклаш, хорижий шахсларни инвестиция фаолиятида камситишни таъқиқлаш, экспорт ва импортни мажбурий лицензиялашишга, саноат моллари учун юқори импорт тарифларига йўл қўймаслик;

- савдонинг тобора очиқ бўлиши ва капиталнинг оқими ортиши, халқаро ташкилотларнинг молиявий очиқликни талаб қилиши, шунингдек, хорижий капитал оқимининг салмоқли силжиши туфайли беқарорлик юзага келиши хавфининг ортиши, бу эса макроиқтисодий бошқарув сифатига ва мамлакатда барқарор ижтимоий-иқтисодий вазиятни таъминлашни талаб этади;

- тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш учун рақобатнинг кучайиши. Илғор хорижий технологиялардан нусха олиш имкониятининг пасайиши, ақлий мулкка оид халқаро ҳуқуқлар ҳимоясининг кескинлашиши, мамлакатнинг ташқи қарзлари оши-

ши хавфи мавжудлиги туфайли жаҳон тараққиётидан четда қолиш хавфи.

Иқтисодий тизимларнинг бугунги кундаги ривожланиши нуқтаи назаридан инновацион жиҳатдан рақобат ва монополия тўғрисида кенг тарқалган қарашларни, уларнинг ижобий ва салбий томонларини қайта кўриб чиқиш талаб этилади. Айти дамда, кўпгина муваффақиятли фаолият юритаётган корхоналар, ўз-ўзидан табиийки, бозорда монопол ўринни эгаллаш ва сақлаб қолишга интилади. Шу мақсадда, корхоналар истеъмолчилар талабларини чуқур ўрганишга, уларнинг талабларини сифатли қониқтиришга қаратилган илмий-техникавий тадқиқотлар олиб боришга ҳаракат қилади. Фикримизча, ижтимоий нуқтаи назардан йирик корхоналар талаб ва таклифни олдиндан ўрганиш ва рақобатнинг йўқлиги боис кичик рақобатбардош корхонага нисбатан жамиятнинг чекланган ресурсларидан кўпроқ самарали фойдаланиш имконига эга.

Шундай қилиб, бизнинг фикримизча, ҳукумат барча корхоналарда, жумладан йирик корхоналарда инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаши лозим. Инновацион гигантлар жаҳон бозорига чиқишда кўпроқ имкониятларга эга, бу эса, ўз навбатида, мамлакатга қўшимча валюта оқимини таъминлайди.

Шу муносабат билан таъкидлаш жоизки, рақобат ўз ҳолича глобал мақсад сифатида эмас, балки Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий вазифасини - мамлакатнинг барча фуқаролари фаровонлигини ошириш вазифасини ҳал қилиш воситаси сифатида зарурдир. Бундан ташқари, рақобат муҳитида ишлаб чиқарилган маҳсулот учун талаб бўлмаганлиги, яъни чекланган табиий ресурслардан оқилона фойдаланилмаганлиги ҳолатлари ҳам учраб туради.

У ёки бу инвестиция-инновация стратегиясини ташлашдан олдин минтақавий ривожланиш даражасини ва минтақа рақобатбардошлигини баҳолаш талаб этилади.

Минтақаларнинг иқтисодий ривожланиши йўналишларини энг юқори даражада асослаш ва унинг ўзига хос хусусиятларини тўлиқроқ ҳисобга олиш учун, фик-

римизча, муайян вазифа ёки муаммолар йиғиндиси нуқтаи назаридан минтақага ҳар томонлама чуқур таъриф берадиган ўзаро боғлиқ кўрсаткичларнинг бутун тизимини эътиборга олиш лозим.

Минтақавий салоҳият, жумладан, илмий салоҳиятнинг ҳозирги аҳволига фақат талай омилларни тадқиқ қилиш йўли билан тўлиқ таъриф бериш мумкин. Аммо, омилларнинг сони кўпайганда аниқланган алоқаларнинг таърифи мураккаб вазифага айланиб қолади. Минтақавий салоҳиятнинг ҳозирги аҳволини умумлаштирилган омиллар ёки уларнинг ички, объектив мавжуд қонуниятларини акс эттирувчи асосий қисмлари ёрдамида таърифлаш зарурати туғилади.

Шундай қилиб, республика минтақаларининг янада ривожланиши фаолият турлари рақобатбардошлигини оширишга йўналтирилган инвестиция-инновация стратегиясини амалга ошириш билан бевосита боғлиқ бўлиб, унда маҳаллий товар ишлаб чиқарувчилар рақобат афзалликларига эга. Ушбу вазифани ҳал қилиш учун минтақаларнинг рақобат салоҳиятини объектив баҳолаш ва уни иқтисодий либераллаштириш ва модернизациялаш шароитида ривожлантиришга кўмаклашиш мақсадга мувофиқдир.

VII БОБ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ ОМИЛЛАРИ

7.1. Ўзбекистон Республикасида инсоний капитал ривожланишининг бугунги баҳоси ва йўналишлари: назария ва амалиёт масалалари

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов мустақилликнинг илк кунларидаёқ иқтисодиёт ва жамиятни ислоҳ қилишнинг бешта асосий тамойилларини таърифлаб берди. Улардан бири - кучли ижтимоий сиёсат ва бозор ўзгаришларини изчиллик билан амалга ошириш томон силжишдир.

Давлат сиёсати ижтимоий соҳанинг ҳам асосий йўналишларини, хусусан, меҳнатнинг рағбатлантирувчи омиллари, меҳнатга ҳақ тўлашни бошқариш тизими, меҳнат самарадорлигини ошириш ва бошқаларни белгилайди. Шу боис меҳнат иқтисодиёти масалаларини, унинг назарий жиҳатларини тадқиқ этиш зарурати мавжуддир. У ўтиш иқтисодиёти хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда меҳнатнинг ишлаб чиқаришни кенгайтириш тоифаси сифатидаги моҳиятини тушунтириб берувчи масалаларни акс эттириши лозим. Фикримизча, бу - инсон капиталини такрор барпо қилиш назарияси, яъни моҳиятан иқтисодий ва ўзининг шакл-шамойилига кўра ижтимоий назариядир.

Инсоний капитални такрор барпо қилишнинг замонавий концепциялари эркин рақобат механизмини идеаллаштиришни тадқиқ қилиш ва маълум маънода А.Маршаллнинг хўжалик юритувчи субъектларни субъектив баҳолашдан, яъни микроиқтисодий даражадаги тадқиқотлардан келиб чиқадиган танлаш эркинлиги концепциясига асосланади.¹ Бу танқиддан

¹ *Маршалл А. Принципы экономической науки.* - М.: Прогресс, 1993. Т. 2. С. 310.

сиёсий иқтисодда янги йўналиш пайдо бўлди ва “нео-классик” номини олди. Унинг энг “ҳосилдор” вакиллари - М.Фридмен (“Капитализм и свобода”, (1962), “Свобода выбора”, 1979) ва бошқалар. Ж.Мут, Р.Лукас, Т.Саржент ва Н.Уоллес ягона микроиқтисодий асосни макроиқтисодий муаммолар таҳлиliga келтиришга, яъни “синтез” назариясини яратишга ҳаракат қилдилар. Мазкур назариянинг марказий бўғини ахборотдан оқилона фойдаланиш ҳисобига ўзгариб турувчи бозор шароитларига тез мослаша оладиган бозор агентларидир. Буни бугун тадбиркорлик деб ҳам атайдилар.¹ Агар ҳар бир тадбиркор бозорнинг ўзгаришига мослаша олса, у ҳолда микродаражада давлат томонидан бошқарилиш зарурати кескин йўқолади ва шу тариқа танлаш эркинлиги таъминланади. Мазкур назариянинг заиф томони шундан иборатки, у бозор агентлари қобилиятларининг ва рационал ахборотдан фойдаланиш имкониятларининг бир хил эмаслигини ҳисобга олмайди.

Шу муносабат билан институционал-социологик йўналиш пайдо бўлиб, мустақил йўналиш сифатида жадал ривожланмоқда. Ж.Р.Коммонс, У.К.Митчелл, Ж.К.Гэлбрейт ишларида “институтлар” тушунчасига корпорациялар, касаба уюшмалари, давлат ва шунингдек иқтисодий назария ва унинг предмети чегараларини кескин оширувчи психологик, ҳуқуқий, ахлоқий, техник ва бошқа ҳодисалар ҳам киритилган. Бу йўналиш XX аср охирида “постиндустриал”, “информацион”, “сервис” жамият назариялари таъсирида, турли ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг конвергенцияси асосида оммавийлашди.

Институционалистларнинг фикрича, тадқиқотнинг бош объекти ҳар томонлама камол топган шахс бўлиши керак.

Уни тушуниш, жамият ривожланиши тенденциясини баҳолаш фақат кенг илм-фан бўйича таҳлил асосида амалга оширилиши мумкин, бундай таҳлил

¹ *Milton Fredman. Capitalism and Freedom Chicago: The University of Chicago Press, 1962.*

(иқтисодиётдан ташқари) ижтимоий психология, социология, ҳуқуқ, сиёсатшунослик ва бошқа ижтимоий фанларни ўз ичига олиши лозим.

XX асрнинг иккинчи ярмидан миллий бойлик капиталнинг ҳам моддий, ҳам моддий бўлмаган шакли томонидан яратилади, деган фикрга иқтисодий фанда деярли ҳеч ким қарши чиқмаган, шу билан “инсоний капитал” расмий мавқега эга бўлди. АҚШда миллий бойликнинг кенгайтирилган талқини қарор топа бошлади ва у Т.Шульц - “инсоний капитал” ва “инсонга инвестиция киритиш” назарияси бўйича ишлар муаллифи номи билан боғлиқ эди.

XX асрнинг 60-йиллари ўртасида Г.Беккер инсон хулқ-атворига иқтисодий ёндашган ҳолда “инсоний капитал” назарияси апаратини яратди. Иқтисодий ёндашув деганда индивидларнинг оқилона, энг мақбул хатти-ҳаракати тамойили назарда тутилади. Бундай ёндашув негизида оқилона умидлар гипотезаси ётади, унга кўра инсон қарорлар қабул қилишда иқтисодий мақсадга мувофиқлик тамойилидан келиб чиқади, яъни энг кўп фойда, наф келтирадиган қарорларни қабул қилади. Г.Беккерга асосан, “инсоний капитал” - бу туғма қобилиятлар ва орттирилган билимлар, кўникмалар ва асослар йиғиндиси бўлиб, улардан мақсадли фойдаланиш даромаднинг ошишига олиб келади (индивид, корхона ёки жамият даражасида).¹

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида инсоний капитални такрор яратиш моҳиятини тушуниш томон ҳаракатга ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида, жумладан, Ўзбекистонда сезилмоқда. Бу қатор МДҲ мамлакатлари тажрибасини ҳисобга олган ҳолда берилган муаммога нисбатан амалий фанда қарор топган нуқтаи назардир². Унга кўра, ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш харажатлари иккита манба ҳисобига шаклланади (46-жадвал):

¹ Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical analysis N.Y., 1964.

² Методогия измерения стоимости рабочей силы и пути ее регулирования (совместный доклад): Координационное совещание руководителей научно-исследовательских организаций по труду. - М.: НИИ труда. 1998.

- иш берувчиларнинг ишчи кучига харажатлари, жумладан меҳнат ҳақи, овқатланиш, турар-жой нархлари, ижтимоий ҳимоя. Касбий ўқитиш, маданий-маиший хизматлар кўрсатиш ва ишчи кучидан фойдаланишга оид солиқлар;

- давлат ва маҳаллий бюджетларнинг ижтимоий мақсадларга харажатлари, жумладан, халқ таълими, кадрларни касбий тайёрлаш, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, ижтимоий таъминот, ёшлар сиёсати соҳасидаги тадбирлар, турар-жой-коммунал хўжалик, бепул ва имтиёзли турар-жой ажратиш ва ҳоказолар.

46-жагвал

ИШЧИ КУЧИНИ ТАКРОР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ТАРКИБИ

Ишчи кучини такрор яратиш учун тўлиқ харажатлар	
Ишга ёлловчиларнинг ишчи кучига харажатлари, жумладан:	Давлат ва маҳаллий бюджетнинг ижтимоий мақсадларга харажати, жумладан:
<ul style="list-style-type: none"> - меҳнатга ҳақ тўлаш, жумладан: - ишлаб берилган вақт учун ҳақ, - ишланмаган вақт учун ҳақ, - бир марталик рағбатлантирувчи тўловлар, - овқатланиш қиймати ҳақи, - хизматчини уй-жой билан таъминлаш уларни ижтимоий ҳимоя қилиш, - касбий ўқитиш, - маданий-маиший хизмат кўрсатиш, - ишчи кучи учун бошқа харажатлар, - ишчи кучидан фойдаланишга боғлиқ солиқлар. 	<ul style="list-style-type: none"> - халқ таълими, кадрларни касбий тайёрлаш; - соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт; - ижтимоий таъминот, ёшлар сиёсатини амалга ошириш тадбирлари; - тураржой-коммунал хўжалиги; - бепул ва имтиёзли турар-жой ажратиш.

Манба: Методогия измерения стоимости рабочей силы и пути её регулирования. - М.: НИИ труда, 1998. С.17.

Афсуски, назария нуқтаи назаридан ишчи кучини такрор яратишга харажатларнинг бу гуруҳи инсон капиталини такрор барпо қилиш ва охир-оқибат ҳар томонлама камол топган шахсни тарбиялаш муаммосини бутунлигича ҳал қилмайди.

Фикримизча, инсоний капиталнинг мазмуни, унинг моҳиятини кўриб чиқиш ва шундан кейингина уни такрор барпо қилиш харажатларини қоплаш механизмини яратишга ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқдир.

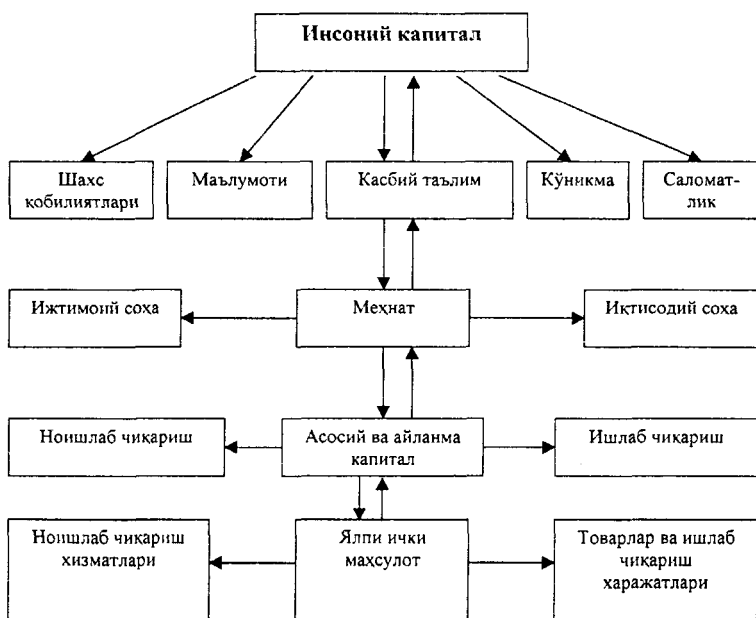
Инсоний капиталнинг моҳияти меҳнатга лаёқат, маълумотга эга бўлиш, касбий билим, кўникма, саломатликни ўз ичига олади ва жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тизими таркиби билан белгиланади. Бун

дай боғлиқлик анча мураккаб бўлиб, ҳаётнинг ижтимоий ва иқтисодий соҳаси чегарасидан чиқиб кетади, чунки меҳнат умумий тусга эга ва жамият ҳаётининг деярли барча соҳасида, масалан, сиёсатда, мудофаада ва ҳоказоларда мавжуд. Шундан келиб чиқиб, биз мана шу тоифани таҳлил қилиш билан ва демак, уни қайта яратиш даражасида, жумладан, сифат жиҳатдан ўрғаниш билан чекланишга мажбурмиз.

Меҳнат инсоний капиталнинг жамиятнинг деярли барча соҳаларига хос бўлган шакли сифатида майдонга чиқади (7-схема).

7-чизма

ИНСОН КАПИТАЛИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМДА
(Р.А.Убайдуллаева ва Т.А.Шарифуллина томонидан тузилган)

Ушбу вариантда инсоний капитални такрор барпо этиш ҳам мақсад - баркамол шахс, ҳам уни рўёбга чиқариш усули - меҳнат асосида ижтимоий ишлаб чиқаришдир.

Меҳнатга бўлган бундай қарашлар тизими, инсоний капитал кўринишлари, аниқроғи, уни рўёб

қилиш шакли сифатида, уни такрор барпо қилиш харажатларини қоплаш зарурати билан узвий боғлиқ. Иқтисодий тизим учун бундай манба бўлиб ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришнинг ишчи кучи қиймати чегарасида такрор яратиш харажатлари майдонга чиқади. Ижтимоий тизим учун - бу давлат ва жамиятнинг шахс қобилиятлари йиғиндисини, уларни ривожлантириш ва улардан фойдаланиш шароитларини такрор яратиш харажатларидир.

Биринчи манба - миллий иқтисодиёт тараққиётининг суръатлари ва кўлами, сифати, рақобатбардошлиги ва самарадорлиги билан белгиланади. У меҳнат бозори механизми орқали амалга оширилади, ишчи кучи қиймати ва унинг баҳоси шу бозорда аниқланади.

Иккинчи манба - давлат ижтимоий сиёсати билан белгиланиб, унинг ресурслари баркамол шахсни шакллантириш учун зарур бўлган ва меҳнатга лаёқатни такрор барпо этиш харажатларини тўлдирувчи шарт-шароитларни яратишга йўналтирилган.

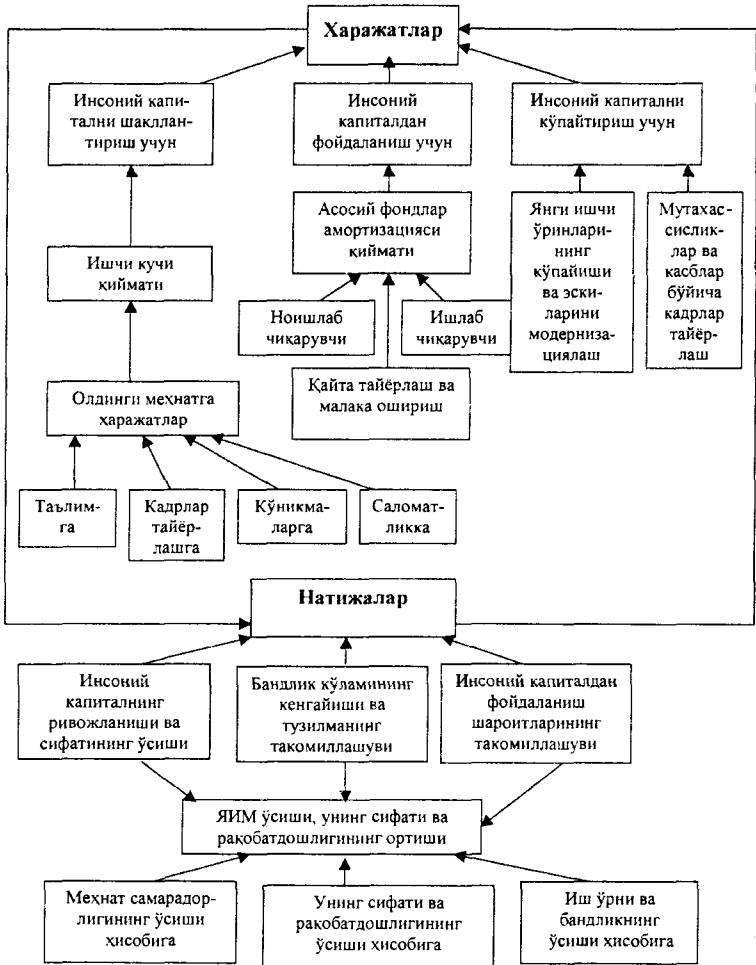
Шундай қилиб, инсоний капитални такрор барпо этишнинг ижтимоий-иқтисодий механизми шаклланади.

Охир-оқибат улар жамиятнинг миллий бойлиги, унинг асосий ютуғи бўлган инсоний капитални такрор барпо қилиш харажатларининг самарадорлигини оширишга қаратилгандир. Шу боис, уни ривожлантириш, хусусан, инсоний капитални такрор барпо қилиш самарадорлигини ошириш борасида олиб бориладиган илмий тадқиқотлар жуда фойдалидир, чунки бозор муносабатлари меҳнат фаолиятининг асосий сабаби сифатида капитал киритишдан якуний натижа олиш, яъни фойда олиш мақсадига бўйсундирилган. Шу муносабатда харажатларни таркибий текшириш ва улар натижаларини баҳолаш зарур.

Инсоний капитални такрор барпо қилиш харажатлари гуруҳлари 8-чизмада берилган.

Чизмага кўра, харажатларнинг биринчи гуруҳи ишчи кучи қийматини ва таълим, кадрлар тайёрлаш, кўникмалар ва саломатликка бўлган олдинги харажатларни ўз ичига олади. Иккинчи гуруҳ асосий фондлар

**ИНСОН КАПИТАЛИНИ ТАКРОР БАРПО ЭТИШ
ҲАРАЖАТЛАРИ САМАРАДОРЛИГИ**
(Р.А.Убайдуллаева ва Т.А. Шарифуллина томонидан тузилган)

(ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш)нинг амортизациясини акс эттиради. Учинчи гуруҳ янги иш ўринларининг ортиши ва эскиларини модернизациялашга ҳамда мутахассислик ва касб бўйича кадрлар тайёрлашга харажатлардан иборат. Тўртинчи гуруҳга иж-

тимой-иқтисодий гуруҳлар бўйича харажатлар натижалари киритилган.

Харажатлар ва натижаларни қиёсий таҳлил қилиш орқали инсоний капитални такрор барпо этишга харажатларнинг (ижтимоий ва иқтисодий) самарадорлиги даражаси аниқланади.

Чизма инсоний капиталнинг алоҳида олинган мамлакатдаги манфаатлари ва ривожланиш кўлами билан чегараланади ва муаммони тадқиқ қилишнинг мазкур даражасида ижтимоий ривожланишнинг миллий, минтақавий ва глобал манфаатларини акс эттирмайди.

“Инсоний капитал” назарияси таърифлари ва постулатларидан келиб чиққанда, кўрилатган йиғинди ишчи кучини сотиш ва сотиб олишда, яъни ишга ёллаш пайтида инсоний капиталга айланади. Инсоний капиталнинг ўсиши меҳнат унумдорлигининг ва ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишига ёрдам бериши керак. Инсоний капиталдан мақсадли фойдаланиш ходим даромадларининг ўсишига олиб келиши лозим. Даромадларнинг кўпайиши ходимни саломатликка, билимларни ошириш, кўникмалар ва рағбатлардан кейинчалик янада самарали фойдаланиш учун таълим ва ҳоказоларга маблағ ажратишга ундайди.

Ўтиш иқтисодиёти шароитида инсоний капитални такрор барпо қилиш назарияси, назарий қарашларни кенгайтириш билан бирга, хусусан, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларида, давлат сиёсатини юритишда муҳим амалий аҳамиятга эга.

Уни ривожланишининг умумий кўрсаткичи, UNDP (БМТ) услугиётига кўра, инсоний салоҳиятнинг ривожланиши индексидир (ИСРИ). У мазкур мамлакат инсоний капиталининг ривожланиши бўйича учта энг муҳим кўрсаткичлари бўйича эришилган ўртача даражасини акс эттиради:

- туғилганда кутилатган умр давомийлиги - саломатлик, экологик хавфсизлик ва демографик ўсишни белгилайдиган кўрсаткич сифатида;

- аҳолининг таълим бўйича қамрови - жамиятнинг ақлий салоҳияти ва, билвосита, меҳнат бозори ва аҳолининг иқтисодий фаоллигини белгиловчи кўрсаткич сифатида;

- аҳоли жон бошига ялли ички маҳсулот (ЯИМ) ҳажми (бу кўрсаткичдан тўғрироқ фойдаланиш мақсадида ЯИМ ни харид қобилияти паритетига тузатилади) умуқиқтисодий ривожланиш, даромад ва истеъмолни белгилловчи кўрсаткич сифатида.

Ҳозирги пайтда кўрсаткичларнинг қуйидаги энг кичик ва энг юқори қийматлари белгиланган (47-жадвал).

47-жадвал

**ИНСОНИЙ КАПИТАЛ РИВОЖЛАНИШИНИНГ
ИЖТИМОИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ**

Кўрсаткич	Минимум	Максимум
Кутилаётган ҳаёт давомийлиги, йил	25	85
Катта ёшдаги аҳолининг саводхонлиги	0	100
Ўқувчиларнинг тегишли ёшдаги аҳоли сонидagi умумий улуши	0	100
Аҳоли жон бошига реал ЯИМ, долл.	100	40000 ёки 5448 (дисконт.)

ИСРИ нинг ҳар бир компоненти учун қуйидаги умумий формула бўйича алоҳида индекслар ҳисоблаб чиқилади:

Индекс = (фактик қиймат - минимал қиймат) / (максимал қиймат - минимал қиймат)

Индекс компонентларнинг оддий ўртача индекслари қиймати сифатида ҳисоблаб чиқилади.

Мазкур индекснинг мазмуни инсоннинг жамият тараққиётига ўз ҳиссасини қўшиш имкониятларини баҳолашдан иборат. Айни пайтда, экспертлар орасида мазкур кўрсаткичдан жамият ривожини баҳолаш учун фойдаланишнинг қанчалик тўғрилиги ҳақида ягона фикр йўқ. Аммо энг мақбул кўрсаткич ҳали топилмагани ҳисобга олиниб, ИСРИ деярли барча халқаро солиштирма таҳлилларда қўлланилади (48-жадвал).

“Аҳоли жон бошига реал ЯИМ, долл.” компоненти ни аниқлашда даромаднинг чегаравий даражаси деб бутун дунё бўйича ҳисоблаб чиқилган даромаднинг долл.даги ўртача даражаси тушунилади. Бу даражадан юқори бўлган ҳар қандай даромад даромаднинг фойдалилиги бўйича қуйидаги формулага асосан дисконтланади (айрим мамлакатларда мавжуд ўта юқори даромадлар мазкур мамлакатлар аҳолисининг ривожла-

ниш салоҳиятига заиф таъсир қилади, деб тахмин қилинади, чунки улар ортиқчадир):

$$W(y) = Y \cdot (0 < Y, Y \cdot \text{учун}) = Y \cdot + 2 [Y - Y \cdot 1 / 2] \\ (Y, Y, 2Y \cdot \text{учун}) = Y \cdot + 2(Y \cdot 1/2) + 3[Y - 2Y \cdot] 1/3] (2Y \cdot, Y, 3Y \cdot \text{учун})$$

бу ерда Y^* - даромаднинг чегаравий даражаси;

Y - даромаднинг ҳақиқий даражаси, долл. СОП.

48-жадвал

**2003 йил маълумотлари бўйича Ўзбекистон учун
ИСРИ ни ҳисоблаш**

Кутилаётган умр давомийлиги, йил	Катта ёшдаги аҳоли саводхонлиги	Таълим қамрови, %	Аҳоли жон бошига ЯИМ, долл.
71,6	99,2	91,7	3036,5*

*Изо : аҳоли жон бошига ЯИМ долл. СОП даги ҳажми ўртачадан паст бўлгани учун у дисконтланмайдн.

Жадвалдан қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

1) кутиладиган умр давомийлиги индекси = $(71,6 - 25) / (85 - 25) = 0,777$;

2) катта ёшдаги аҳоли саводхонлиги индекси = $(99,2 - 0) / (100 - 0) = 0,992$;

3) таълим қамрови индекси = $(91,7 - 0) / (100 - 0) = 0,917$

4) аҳоли жон бошига реал ЯИМ индекси = $(3036,5 - 100) / (5488 - 100) = 0,545$.

Жами: $ИСРИ = 0,777 + (2/3 \cdot 0,992 + 1/3 \cdot 0,917) + 0,545 / 3 = 0,747$.

49-жадвал

**Ўзбекистон Республикасида инсоний салоҳиятнинг
ривожланиш индекси**

Йил	Умр давомийлиги индекси	Аҳоли саводхонлиги индекси	Таълим қамрови индекси	Аҳоли жон бошига реал ЯИМ индекси	ИСРИ
1995	0,735	0,990	0,913	0,498	0,715
1996	0,737	0,991	0,913	0,500	0,717
1997	0,752	0,991	0,913	0,508	0,724
1998	0,748	0,992	0,913	0,515	0,725
1999	0,768	0,992	0,913	0,523	0,735
2000	0,763	0,992	0,913	0,532	0,736
2001	0,772	0,992	0,913	0,535	0,740
2002	0,770	0,992	0,913	0,540	0,741
2003	0,777	0,992	0,917	0,545	0,747

Изо : Манба: инсон ривожланиши ҳақида миллий маъруза, 2005. 96-103-б.

49-жадвалда берилган инсон салоҳияти ривожланиши индекси (ИСРИ) унинг мамлакат ички динамикаси учун катта бўлмаган компонентлари туфайли халқаро таққослашлар учун ишлатилади. Мамлакат ичида, вилоятлар ўртасида ва туманлар ўртасида таққослаш учун инсоний ривожланиш даражасини аниқлаш учун интеграл кўрсаткичлардан фойдаланилади, улар иқтисодий ислохотларни амалга ошириш билан боғлиқ ўзгаришларга, биринчи навбатда жамиятнинг барча соҳаларини эркинлаштириш жараёнларига анча таъсирчандир. Бунда уларга қуйидаги талаблар қўйилади:

- кўрсаткич миллий ҳисоб-китоблар тизими билан ҳисоблашиши керак;

- ислохотлар таъсирида етарлича тез ўзгариши ва инерция тусига эга бўлмаслиги лозим;

- мамлакат ичидаги даражада таъсирчан бўлиши, яъни минтақавий фарқлар аниқ намоён бўлиши керак.

Кўрсатилган мақсад ва талаблардан келиб чиқиб биз қуйидаги кўрсаткичлар гуруҳини ажратдик:

- аҳоли ҳаёт фаолияти, жумладан, алоҳида аҳоли гуруҳларининг ўзига хос турмуш таъминоти;

- аҳоли саломатлиги;

- ақлий ва таълим салоҳияти, демографик ўсиш;

- аҳолининг моддий фаровонлиги;

- аҳоли бандлиги ва меҳнат салоҳияти;

- аҳолининг ижтимоий кайфияти;

- умумиқтисодий (аҳоли жон бошига ЯИМ), жумладан, иқтисодиётнинг яширин сектори кўрсаткичлари.

Мазкур ҳолатда республика ва унинг ҳудудларидаги инсоний ривожланишни интеграл баҳолаш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

1) болалар ва оналар ўлими кўрсаткичи;

2) ишсизлик даражаси;

3) касбий таълим қамрови;

4) ойлик ўртача ҳисобланган аҳоли жон бошига ЯИМ (минтақавий), (харид паритети асосида).

Оналар ва болалар ўлими даражаси, аҳоли саломатлиги кўрсаткичи бўлиб, ягона кўрсаткичга интеграцияланади - “болалар ўлими” белгиси ҳажми - 2 улуш ва “оналар ўлими” - 1 улуш.

Инсоний ривожланишни интеграл баҳолаш (ИРИБ) учун 50-жадвалда келтирилган чегаравий қийматлар белгиланади.

50-жадвал

**ИНСОН САЛОҲИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
КЎРСАТКИЧЛАРИНИНГ ЧЕГАРАВИЙ ҚИЙМАТЛАРИ**

Кўрсаткич	Энг кам қиймат	Энг кўп қиймат
Болалар ўлими даражаси	0	100
Оналар ўлими даражаси (тирик туғилганларнинг 10000 тасига)	0	100
Ишсизлик даражаси	0	10
Касбий таълим қамрови	0	100
Аҳоли жон бошига ЯИМ, сотиб олиш паритетига тузатиш билан), бир ойда	1000	50000

Ҳар бир қиймат учун қуйидаги формулалар билан алоҳида индекслар ҳисоблаб чиқилади:

1. $IUDSi = (\text{фактик қиймат-максимал қиймат}) / (\text{минимал қиймат-максимал қиймат});$

2. $IUMSi = (\text{фактик қиймат-максимал қиймат}) / (\text{минимал қиймат-максимал қиймат});$

3. $IUBPi = (\text{фактик қиймат-макс.қиймат}) / (\text{мин. қиймат-макс.қиймат});$

4. $IOPOi = (\text{фактик қиймат-мин.қиймат}) / (\text{макс.-қиймат-мин.қиймат});$

5. $Idi = (\text{фактик қиймат-мин.қиймат}) / (\text{макс.қиймат-мин.қиймат}).$

Биринчи учта индекс - инверсион, яъни камроқ фактик қиймат энг яхши натижа беради, 4-5 индекслар эса - тўғридан тўғри, яъни кўпроқ фактик қиймат яхши натижа беради.

Харид паритети асосида тузатилган ЯИМ (минтақавий)ни аниқлаш учун ЯИМ нинг ҳар бир минтақа бўйича фактик қиймати истеъмол товарлари жамламаси билан ушбу жамламанинг Тошкент шаҳридаги ва алоҳида вилоятдаги қиймати ўртасидаги фарқни акс эттирувчи коэффициентга кўпайтирилади (товарларнинг қиймати ҳақидаги маълумотлар озиқ-овқат маҳсулотлари ва ноозиқ-овқат маҳсулотларининг стандарт жамламасига нисбатан қўлланилади). Ҳисоб-китоб қуйидаги формула билан амалга оширилади:

$$\text{ППС}_i = \text{СН (Тошкент)} / \text{Сн}_i,$$

Бу ерда ППС_i - i -вилояти коэффиценти;
 СН (Тошкент) - жамламанинг Тошкентдаги қиймати;
 Сн_i - жамламанинг i -вилоятидаги қиймати.

Харид қобилияти паритети (ХҚП) асосида тузатилган минтақавий ЯИМ нинг миқдори қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\text{ЯИМ}_i (\text{хқп}) = \text{ЯИМ (факт.)} \cdot \text{ХҚП}$$

Бу ерда $\text{ЯИМ}_i (\text{хқп})$ - аҳоли жон бошига ЯИМ;
 ЯИМ (факт.) - i -вилоятидаги фактик ЯИМ.

Аҳоли жон бошига ЯИМ нинг ХҚП га тузатилган минтақавий қийматлари бир-биридан кўпи билан 3 мартагача фарқ қилиниши ҳисобга олинса, дисконтлашни ўтказиш мақсадга мувофиқ эмаслиги аён бўлади.

ИОЧР ҳар бир минтақа учун компонентларининг оддий ўртача индекси сифатида қуйидаги формула билан ҳисоблаб чиқилади:

$$\text{ИОЧР}_i = [2/3 \cdot \text{ИДУС}_i] + (1/3 \cdot \text{ИУМС}_i) + \text{ИУБР}_i + \text{ИОПО}_i + \text{ИД}_i]:4$$

ИОЧР ҳар йили ҳисоблаб чиқилади.

Ҳаммага маълумки, моддий бойликларни тақсимлашнинг бозор механизми аҳолининг барча қатламларига юқори ва тенг фаровонликни кафолатлай олмайди. Бу давлат ижтимоий сиёсатини юритишни асослаб берадики, унинг самараси, ўз навбатида, ижтимоий соҳанинг аҳволига боғлиқ.

Ижтимоий соҳа ва аҳолига ижтимоий ёрдамга йўналтирилган харажатлар республика давлат бюджети таркибида юқори улушга эга. Чунончи, 2005 йилда бу мақсадларга барча бюджет харажатларининг тахминан 50,2% қаратилди. Бунда шуни айтиш жоизки, ижтимоий соҳа харажатларининг 83,1% тўғридан тўғри инсон салоҳиятини ривожлантиришга, яъни маърифат, соғлиқни сақлаш ва спорт, маданият ва илм-фанга йўналтирилган, бу эса илмий-техникавий тараққиётни кенгайтириш, иқтисодиёт рақобатбардошлигини ку-

чайтириш йўли билан уни модернизациялаш ва ислоҳ қилишни таъминлайди.

2005 йилда бюджетнинг ижтимоий таъминот, она-ларнинг болани парваришlash учун нафақаларига, кам таъминланган ва 18 ёшгача фарзанди бўлган оилаларга нафақа харажатлари 28,7% га кўпайтирилди. Бюджетнинг таълим соҳасига харажатлари умумий харажатларнинг тахминан 27,4% ни ташкил қилди. Таълим соҳасида Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг амал қилиши муваффақиятли давом этмоқда. Бугунги кунга келиб 65 та академик лицейлар ва 892 та касб-хунар коллежлари қуриб топширилди, уларда 788,0 минг ўқувчи таҳсил олмоқда.

Қабул қилинган Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш дастурида унинг биринчи бўғинини мустаҳкамлаш, шошилинч тиббий ёрдам тизимини кенгайтириш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш белгилаб берилган. Мазкур дастурни амалга ошириш бўйича тадбирларга давлат бюжетидан 2005 йилда 377,8 миллиард сўм сарфланди. Бу умумий харажатларнинг 10,9 фоизини ташкил қилди.

Қишлоқ аҳолиси турмуш шароитини яхшилаш мақсадида Қишлоқ аҳолисини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш давлат дастури жорий қилинган. Мустақиллик йилларида қишлоқ аҳлини табиий сув билан таъминланганлиги 19 дан 75% га, ичимлик суви билан эса - 55 дан 75% га ошди. Қишлоқ жойларидаги газ қувурлари узунлиги 7,2 баравар. сув қувурларининг узунлиги эса 2,2 баравар ортди.

Амалга оширилаётган ислохотларнинг энг муҳим ижтимоий аҳамиятга эга томони аҳоли бандлиги бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда. Вақтинчалик бўш аҳоли даражаси республикада 2003 йилдан 2005 йилгача 4,1% дан 3,6% га пасайди. Бунда бандликда таркибий ўзгаришлар юз берди, яъни ортиқча меҳнат ресурслари қишлоқ хўжалигидан саноат, савдо-сотиқ, алоқа, қурилиш ва бошқа тармоқларга кўчиб ўтди. Агар 1991 йил бошида қишлоқ хўжалигида ишлайдиганларнинг улуши банд аҳолининг ўртача 46% ни ташкил қилган бўлса, 2004 йилда бу улуш 30,9 фоизга камайди.

Аҳоли бандлигини таъминлашда кичик ва хусусий тадбиркорлик (КХТ) нинг ривожланиши алоҳида рол ўйнади. Бугун 310 мингта КХТ корхоналари фаолият юритмоқда, ушбу соҳада 6679 миллион киши банд бўлиб, улар ҳиссасига ЯИМ нинг 38,2% ва янги яратилган иш ўринларининг 85,0 фоизи тўғри келади. КХТ нинг ривожланиши аҳоли даромадларининг таркибий жиҳатдан ўзгаришида бевосита акс этди, уларнинг 70% дан ортигини турли тадбиркорлик фаолиятдан тушган даромадлар ташкил қилади.

Ҳукумат солиқ солишнинг соддалаштирилган тизимини жорий қилиш, текширувлар сонини чеклаш, янги кичик корхоналар ва микрофирмаларни рўйхатга олиш тартибини соддалаштириш, КХТ ни кредитлайдиган тижорат банкларига солиқ имтиёзларини бериш орқали КХТ ни фаол қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантиришга қаратилган изчил сиёсат юритмоқда.

Шу билан бирга, аҳоли даромадининг ўртача даражасини кўтариш зарурати Ўзбекистон учун долзарб муаммо бўлиб қолмоқда. Муаммонинг мураккаблиги шундаки, даромадларнинг ўсиши меҳнат унумдорлигининг ортишига, ишлаб чиқариш ва маҳсулот сотиш ҳажмларининг кенгайишига асосланиши керак. Шу мақсадда ишлаб чиқаришни модернизациялаш, корхоналарнинг ишлаб чиқариш қувватларини тўла ишга солиш, маҳсулот экспортини ошириш дастурлари амалга оширилмоқда. Шу билан бирга, янги корхоналар - хорижий шериклар билан ҳамкорликда қўшма корхоналар ҳамда кичик ва хусусий тадбиркорлик корхоналарини ташкил этиш бўйича дастурлар жорий қилинмоқда, улар аҳоли бандлиги ва даромадининг ўсиши имкониятларини кенгайтиради.

Бошқа бир муаммо - қишлоқ хўжалигида бандлигининг юқорилиги меҳнат унумдорлигининг ва мазкур сектор хизматчилари даромадининг пастлигига сабабчи бўлмоқда. Ушбу муаммони ҳал қилиш учун ортиқча ишчи кучи қишлоқ жойларидаги ноқишлоқ хўжалик тармоқларига - қайта ишлаш саноати, қурилиш, хизмат кўрсатиш соҳаси, қасаначиликни ривожлантириш ва ҳоказоларга жалб қилинмоқда.

Таълим сифатини ошириш бўйича ҳам мамлакат олдида ниҳоятда муҳим вазифалар турибди. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, узоқ муддатли истиқбол нуқтаи назаридан энг самарали капитал киритиш - бу "инсоний капитал"га киритмалардир.

Демак, инсоний капитални ривожлантиришнинг устувор мақсадларини белгилаш ҳам, уларга эришиш ҳам қатор омил ва шартларга боғлиқ бўлиб, улардан энг муҳимлари - мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси, қарор топган макроиқтисодий вазият, ҳуқуқий база ва бошқарув тизимининг аҳволидир. Шубҳасиз, инсоний капитални ривожлантириш мақсади аҳоли даромадларини, унинг турмуш даражаси ва сифатини оширишдир. Аҳоли даромадларининг ошиши, ўз навбатида, истеъмол бозорининг кенгайишини таъминлайди, маҳаллий ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун шароит яратади, бандликнинг ортишига олиб келади. Бунда мамлакатни ислоҳ қилиш ва модернизациялашнинг кейинги босқичларида Ўзбекистондаги давлат сиёсати қўлга киритилган ютуқларни мустаҳкамлаш ва турмуш даражасини, аҳоли турмуши сифатини янада оширишга қаратилгандир.

7.2. Иқтисодий фаол аҳоли рақобатбардошлигининг мамлакатлараро даражаси

Мазкур тадқиқотдаги муҳим демографик кўрсаткичлар сифатида аҳолининг 1975-2003 йиллардаги ўртача йиллик ўсиш суръатлари ҳамда иқтисодий фаол аҳолининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли умумий сонидagi ҳиссаси таҳлил этилди.

1975-2003 йиллар мобайнида Ўзбекистон аҳолиси сонининг ўртача ўсиш суръатлари, Тожикистон ва Туркменистонда бўлганидек, 2,2% ни ташкил қилди ва МДҲ мамлакатлари ичида энг юқори кўрсаткичлардан бири сифатида эътироф этилди. Баъзи мамлакатларда эса аҳоли сонининг камайиши кузатилди (51-жадвал). Масалан, ўртача ўсиш суръатларининг манфий қиймати Украинада (-0,1%) ва Грузияда (-0,3%) кузатилди.

Иқтисодий фаол аҳолининг меҳнатга лаёқатли аҳолининг умумий сонига ҳиссаси МДҲ нинг 5 та мамлакати - Россия, Украина, Ўзбекистон, Молдова ва Тожикистонда бўйича таҳлил қилинди. 2002 йилда бу кўрсаткичнинг энг юқори қиймати Россияда (79,6%) ва энг паст қиймати Тожикистонда (54,8%) қайд этилди. Ўзбекистонда бу кўрсаткич 71,1% га тенг бўлди.

“Иқтисодий фаол аҳоли” устундаги кўрсаткичларнинг бундай фарқи, биринчи гада, Ўзбекистон ва Тожикистонда аҳоли сони ўсишининг ўртача кўрсаткичлари юқорилиги ва Россия ва Молдовада аҳоли сони ўсиши суръатларининг пастлиги, Украинада эса ҳаттоки аҳоли ўртача пасайиши суръатлари мавжудлиги билан изоҳланади.

51-жадвал

**ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ АҲОЛИСИНING РАҚОБАТ-
БАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ДЕМОГРАФИК ОМИЛЛАРИ**

	Аҳоли сонининг ўртача йиллик ўсиш суръатлари, % x1	Иқтисодий фаол аҳоли фонзи, %
	1975-2003 йиллар	2002
Россия Федерацияси	0,3	79,6
Белоруссия	0,2	
Украина	-0,1	74,9
Қозоғистон	0,2	
Арманистон	0,3	
Грузия	-0,3	
Туркманистон	2,2	
Озарбайжон	1,3	
Қирғизистон	1,6	
Ўзбекистон	2,2	71,1
Молдова	0,3	79,1
Тожикистон	2,2	54,8
Кі	1	0,66
Демографик омил бўйича рақобатбардошлик коэффициенти К ₁	0.8	

Манба: Доклад о человеческом развитии. 2005. С. 233-234; Содружество независимых государств в 2003 году. - М., 2004. С. 29-30.

Демографик омил, ўз навбатида, меҳнат вазиятига таъсир кўрсатади. Меҳнат омили иқтисодий фаол аҳолининг бандлиги даражаси ва ишсизлик, ишчи кучига талаб ва таклифнинг мувозанатлашганлиги, меҳ-

нат бозоридаги кескинлик даражаси, кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш учун шароитлар яратилиши билан белгиланади (52-жадвал).

2002 йилда иқтисодий фаол аҳоли бандлигининг энг юқори даражаси Туркменистонда қайд этилди (91%), бандлик бўйича кейинги ўринни Озарбайжон эгаллаган (72,9%). Иқтисодиётнинг нодавлат секторида банд аҳолининг энг юқори улуши Қирғизистонда бўлди (80,2%). Арманистон расмий ишсизликнинг энг юқори даражаси (9,1%) ва рўйхатга олинмаган меҳнат бозоридаги энг юқори кескинлик (1 та вакант ўринга 142,1 та ишсиз) билан ажралиб турди.

52-жадвал

**ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ АҲОЛИСИНING РАҚОБАТ-
БАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ МЕҲНАТ ОМИЛИ**

	Иқтисодий фаол аҳоли бандлиги даражаси,% x3	Давлат секторида банд аҳоли улуши,% x4	Расмий ишсизлик даражаси,% x5	Рўйхатга олинмаган бозордаги кескинлик, x6
	2002	2002	2002	2002
Россия Федерацияси	71	63	1,8	1,6
Белоруссия	69,3	46,2	3	5,3
Украина	68	70,5	3,8	8,3
Қозоғистон	72	75	2,6	20,2
Арманистон	55,6	76.2	9,1	142,1
Туркменистон	91	...		
Грузия		19,4
Озарбайжон	72,9	68,5	1,3	9
Қирғизистон	61,8	80,2	3,1	20,2
Ўзбекистон	63,9	76,8	0,4	1,1
Молдова	64	76.3	1,5	10,7
Тожикистон	53,3	77,5	2,6	4,4
Ki	0,54	0,90	0,12	-0,004
Меҳнат омили бўйича рақобатбардошлик коэффициенти Kj2	0,33			

Манба: Социальный мониторинг “Инноченти”, 2004 г. С. 96; Содружество независимых государств в 2003 г. С. 29-30, 67, 125; Труд и занятость в Республике Узбекистан, 2004. - Ташкент, 2005. С. 163.

Иқтисодий фаол аҳоли бандлигининг энг паст даражаси Тожикистонда (53,3%), нодавлат секторда бандликнинг энг кам даражаси эса Беларуссияда бўлди.

53-жадвал
ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ АҲОЛИСИ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ТАЪЛИМ
ОМИЛИ

	Таълим учун давлат харajatлари,%		Қамров коэффициенти				Таълим даражаси индекси, х13
	ЯИМ дан, х7	Давлат харажатлари умумий ҳажмидан, х8	Базавий таълим билан (7-15ёш) х9	Умумий ўрта таълим билан (15-18 ёш), х10	Ўрта махсус таълим билан (15-18 ёш), х11	Олий таълим билан (19-24 ёш), х12	
	2000-02	2000-02	2002	2002	2002	2002	2003
Россия	3,8	11,5	90	29,5	42,0	43,7	0,96
Белоруссия	6	...	93,3	27,7	43,8	34,3	0,93
Украина	5,4	20,3	94,7	31,4	29,3	38,7	0,95
Қозғоғистон	3	...	100	37,9	24,1	38	0,94
Арманистон	3,2	...	88,4	37,5	11,5	21,8	0,9
Туркманистон	80,8	21,9	5,5	2,6	0,91
Грузия	2,2	11,8	97,	32	13,2	38,4	0,9
Озарбайжон	3,2	20,7	90,4	32,5	10,1	13,5	0,89
Қирғизистон	3,1	18,6	94,8	36,1	11,4	35	0,93
Ўзбекистон	6,7	26	97,5	34,9	33,5	7,9	0,91
Молдова	4,9	21,4	94,7	27,2	12,9	24,1	0,85
Тожикистон	2,8	17,8	94,4	19,1	7,8	13	0,91
ki	0,18	1,46	0,87	0,84	0,73	0,13	0,55
Таълим омили буйича рақобатбардошлик коэффициенти,К13	0,82						

Манба: Доклад о развитии человека. 2005. С. 220-221, 255-256; Доклад о человеческом развитии. Узбекистан - 2005., 97, 99; Социальный мониторинг. "Инночентти". 2004 г. С. 85,86,87.

Ўзбекистон бандлик даражаси бўйича ўртача даражада (63,9%), нодавлат секторда банд аҳолининг улуши бўйича эса энг юқори даражага яқин (76,8) кўрсаткичларни намоён қилди.

Сўнгги иккита кўрсаткич бўйича Ўзбекистон энг қулай кўрсаткичларга эга - расмий ишсизлик бўйича энг қуйи даража (0,4%) ва рўйхатга олинмаган бозордаги энг паст кескинлик (1 та вакант ўринга 1,1 та ишсиз).

Иқтисодий фаол аҳоли сифат хусусиятларидан муҳими унинг касбий-таълим даражасидир (53-жадвал). Таълим даражаси индекси бўйича МДҲ мамлакатлари ичида Россия биринчи ўринни эгаллайди (0,96), Ўрта Осиё республикалари, жумладан, Ўзбекистон 0,91 даражасида турибди.

Энг паст таълим даражаси индекси Молдовага тегишли (0,85). Шу билан бирга, таълим даражаси индекси болалар, ўсмирлар, ёшларнинг тегишли таълим турлари бўйича қамрови, давлатнинг кадрлар тайёрлаш дастурларининг ривожлантирилиши, ўқув муассасаларининг моддий-техникавий базаси, халқ таълими ходимларини моддий рағбатлантириш ва ҳоказоларга боғлиқ.

МДҲ нинг айрим мамлакатларига нисбатан қаралганда республикада 7-15 ёшдаги болаларнинг бошланғич таълим (97,5%), 15-17 ёшдаги ўсмирларнинг умумий ўрта (34,9%) ва ўрта махсус (33,5%) таълим билан қамрови анча юқори.

Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, Ўзбекистондан ташқари, айрим Ўрта Осиё мамлакатларида болалар ва ўсмирларнинг таълим бўйича қамрови паст. Масалан, бошланғич таълим қамровининг энг кичик коэффициенти Туркменистонда қайд этилган (80,8%).

15-18 ёшдаги ўсмирларнинг ўрта таълим билан қамровининг энг паст коэффициенти Тожикистонда кўзатилади. Умумий ўрта таълим билан қамрови коэффициенти 19,1%, ўрта махсус таълим бўйича эса 7,8% ни ташкил қилган.

Шу билан бирга, Ўзбекистонда ёшларнинг олий таълим билан қамрови даражаси коэффициенти ҳали етар-

лича юқори эмас. 2003 йилда бу кўрсаткич 7,9% га тенг бўлган. Аммо, шунга қарамай, республика аҳолисининг таълим даражаси юқори бўлган ва янада юқори кўтарилади, чунки давлатнинг таълим учун сарф-харажатлари 2002 йилда МДҲ мамлакатлари ичида энг юқори бўлган ва ЯИМ га нисбатан 6,7% ни ҳамда барча давлат харажатларига нисбатан 26,0 % ни ташкил қилган. Россияда бу кўрсаткичлар тегишлича 2002 йилда 3,8% ва 11,5% га тенг бўлган.

Замонавий ишлаб чиқариш шароитларида ходим нафақат билимли бўлиши, балки техник жиҳатдан саводли, илмий тафаккурга эга ҳам бўлиши, замонавий ахборот технологиялари, коммуникацияни пухта эгаллаши керак (54-жадвал). Техник тараққиётнинг жамловчи кўрсаткичларидан бири аҳоли жон бошига электр энергияси истеъмоли ва ИТТКИ учун харажатлардир (ЯИМ га нисбатан %).

54-жадвал

**ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ АҲОЛИСИ
РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ
ИЛМИЙ-ТЕХНИКАВИЙ ОМИЛИ**

	Аҳоли жон бошига электр энергияси истеъмоли, квт/соат, х14	НИОКР учун харажатлар (ЯИМ га нисбатан %), х15
	2002	1997-2002
Россия Федерацияси	6,062	1,2
Белоруссия	3,326	0,6
Украина	3,525	1,2
Қозоғистон	4,03	0,3
Арманистон	1,554	0,3
Туркманистон	2,126	..
Грузия	1,508	0,3
Озарбайжон	2,579	0,3
Қирғизистон	2,252	0,2
Ўзбекистон	2,008	0,3
Молдова	1,314	..
Тожикистон	2,559	..
кi	0,15	0,10
Илмий-техник омил бўйича рақобатбардошлик коэффициенти K ₄	0,12	

Манба: Доклад о развитии человека. 2005. С. 263-264, 290-291; Основные показатели научно-технического потенциала за 2003 г. - Ташкент, 2004. С.31.

2002 йилда аҳоли жон бошига электр энергияси истеъмоли бўйича Россия (6,062 квт/соат) ва ИТТКИ харажатлари бўйича (ЯИМ га нисб.%) Россия (1,2%) ва Украина (1,2%) етакчилик қилди.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Ўзбекистонда янги техника ва замонавий технологияларни жорий қилиш бўйича катта ишлар олиб бориш зарур.

Таълим даражаси юқори бўлишига қарамасдан Ўзбекистон аҳолиси ўз саломатлигини мустақамлаш учун ҳали етарлича имкониятларга эга эмас. 2002 йилда давлатнинг соғлиқни сақлашга харажатлари (ЯИМ га нисбатан %) Ўзбекистонда Белоруссиядаги энг максимал харажатлардан 2,2 бандга орқада қолган (55-жадвал). 100 000 кишига тўғри келадиган шифокорлар сони бўйича Ўзбекистон Россиядаги шифокорларнинг максимал сонидан 128 киши оқсаган.

55-жадвал

**ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ АҲОЛИСИ РАҚОБАТ-
БАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ТИББИЙ ОМИЛИ**

	Соғлиқни сақлаш учун давлат харажатлари, х16	Врачлар сони х17
	2002	2002
Россия Федерацияси	3,5	417
Белоруссия	4,7	..
Украина	3,3	297
Қозоғистон	1,9	330
Арманистон	1,3	353
Туркманистон	3	317
Грузия	1,0	391,0
Озарбайжон	0,8	354
Қирғизистон	2,2	268
Ўзбекистон	2,5	289
Молдова	4,1	269
Тожикистон	0,9	218
к ₁	0,44	0,36
Тиббий омил бўйича рақобатбардошлик коэффициенти К ₁₅	0,4	

Манба: Доклад о развитии человека. 2005. С.237-238.

Юқорида санаб ўтилган омилларнинг барчаси мамлакат иқтисодиётининг барқарор ёки жадал ривожланишини сақлаганда янада тараққий этади.

Иқтисодий омилни тадқиқ қилиш шуни кўрсатдики, асосан, энг юқори иқтисодий кўрсаткичлар Россияга хос (56-жадвал). Аммо АҚШ доллари ҳисобида иш ҳақининг энг юқори даражаси Қозоғистонда, меҳнат унумдорлиги ва меҳнат ҳақиға нисбатан олинганда эса Тожикистонда кузатилган.

Ўзбекистон иқтисодий кўрсаткичлар бўйича Россиядан анча орқада қолган. Россияда 2003 йилда аҳоли жон бошиға нисбатан харид қобилияти паритети бўйича ҳисоблаган ҳолда 9,23 минг долларлик ЯИМ, Ўзбекистонда эса 1,744 минг долларли ёки 5,3 марта кам ишлаб чиқарилган. Ижтимоий меҳнат унумдорлиги, ҳисоб-китобларимизға қараганда, тегишлича 20,2 минг доллар, 4,6 минг доллар ёки 4,4 марта кам бўлди.

2002 йилда Россияда ЯИМ индекси 0,76, Ўзбекистонда - 0,48 ёки 0,28 га кам кузатилди.

Ҳисобланган меҳнат ҳақи бўйича даромад (АҚШ долларида, ХҚП) Россияда аёллар учун 7,302 минг доллар, эркеклар учун 11,429 минг доллар, Ўзбекистон аёлларида эса 1,385 минг доллар ва эркекларда 2,099 минг долларға тенг ёки тегишлича 5,3 ва 5,4 мартаға кам бўлди.

Ижтимоий меҳнат унумдорлигини 2000 ва 2003 йиллар учун аҳоли жон бошиға ЯИМ нинг ҳажмий кўрсаткичига нисбатан ҳисоблаб чиқдик.

МДҲ мамлакатлари бўйича иш ҳақи расмий нашрларда миллий валютада кўрсатилиши ва қиёсий таҳлил ўтказиш имконини бермаслиги туфайли, биз 2000 йил учун бир ойлик номинал меҳнат ҳақи маълумотларидан АҚШ долларида фойдаландик.

Ижтимоий меҳнат унумдорлиги ва номинал меҳнат ҳақини АҚШ долларида қиёслаб, биз бир йил учун “меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи нисбати” кўрсаткичини ҳисоблаб чиқдик. Бунда кўриб турганимиздек, Ўзбекистонда иш ҳақининг паст даражасига қарамай, номинал иш ҳақи ва ижтимоий меҳнат унумдорлиги ўртасидаги нисбат Ўзбекистонда ҳали жуда юқори (2,6

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛ АҲОЛИСИ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШИНИНГ
ИҚТИСОДИЙ ОМИЛИ АҲОЛИ ЖОН БОШИГА (ХҚП ҲИСОБГА ОЛИБ ЯИМ, \$)

	Аҳоли жон бошига ХҚП ҳисобга олиб ЯИМ, \$ x18	Иқтисодий меҳнат унумдорлиги x19	Номинал ойлик иш ҳақи \$ x20	Меҳнат унумдорлиги ва меҳнат ҳақи нисбати x21	ЯИМ индекси x22	Ҳисобланган иш ҳақи даромади (АҚШ долларларида ППС)	
						Аёллар	Эркеклар
	2003		2000	2000	2002	2003	2003
Россия	9,23	20,2	80,7	4	0,76	7,302	11,429
Белоруссия	6,052	13,9	74,3	2,9	0,88	4,842	7,418
Украина	5,491	12,6	42,3	3	0,67	3,891	7,329
Қозғоғистон	6,671	14,2	96,8	2,5	0,7	5,221	8,217
Арманистон	3,671	10,2	38,9	3,2	0,6	3,026	4,352
Туркманистон	5,938	0,68	4,603	7,305
Грузия	2,588	..	41,5	..	0,5	1,566	3,715
Озарбайжон	3,617	8,1	45,8	2,4	0,6	2,683	4,591
Қирғизистон	1,751	4,9	24,7	2,4	0,48	1,388	2,128
Ўзбекистон	1,744	4,6	47,9	2,6	0,48	1,385	2,099
Молдова	1,51	4,6	33	2,2	0,45	1,2	1,85
Тожикистон	1,106	3,9	8,7	5,4	0,4	0,854	1,367
Ki	0,08	0,04	0,44	0,13	0,22	0,08	0,07
Иқтисодий омил бўйича рақобатбардошлик коэффициенти, К _{jb}							0,13

Манба: Доклад о развитии человека. 2005. С. 220-221, 267-268, 300-301; Содружество независимых государств в 2003 г. - М., 2004. С. 123; Содружество независимых государств. 2000. С. 70.

марта), АҚШ долларидаги номинал иш ҳақи нисбатан юқори бўлган Россияда эса меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи ўртасидаги нисбат юқори (4,0 марта). Яъни Ўзбекистон олдада иқтисодий фаол аҳоли рақобатбардошлигини ошириш учун ижтимоий меҳнат унумдорлиги ҳам, унга тўланадиган иш ҳақини ҳам ошириш вазифаси турибди.

Иқтисодий фаол аҳоли рақобатбардошлигининг мамлакат бўйича даражасини баҳолаш шуни кўрсатдики, унинг даражаси Ўзбекистонда 0,41 ни ташкил қилди.

Иқтисодий фаол аҳоли рақобатбардошлигининг омиллар бўйича таҳлили қуйидагиларни намоён этди: иқтисодий аҳоли рақобатбардошлиги демографик омил бўйича 0,83, меҳнат омили бўйича - 0,33, таълим омили бўйича - 0,82, илмий-техникавий тараққиёт бўйича - 0,12, тиббий омил бўйича - 0,4, иқтисодий омил бўйича - 0,12 ва даромадлар дифференциацияси бўйича - 0,21 ни ташкил қилди (11-расмга қаранг).

Шу муносабатда қуйидаги хулоса келиб чиқади: Ўзбекистоннинг иқтисодий фаол аҳолиси рақобатбардошлигининг мамлакат даражасини оширувчи омиллар демографик, таълим ва тиббий омиллардир.

Ушбу омил кoeffициентларнинг қийматлари Ўзбекистон иқтисодий фаол аҳолиси рақобатбардошлиги кoeffициентидан юқори ёки унга тенг кўрсаткичда

турибди. Меҳнат омили ҳам у ёки бу даражада иқтисодий фаол аҳоли рақобатбардошлигини даражасига таъсир кўрсатади.

Илмий-техникавий тараққиёт омили эса энг паст рақобатбардошлик коэффициентига эга ва жадал ривожлантирилиши керак.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишни жадаллаштириш, мулкдорларнинг ўрта синфини яратиш, ёлланма хизматчилар рақобатбардошлигини меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини мукаммаллаштириш ва унинг унумдорлигини ошириш асносида аҳоли даромадларининг табақалашувини камайтириш ҳақида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин.

7.3. Ўзбекистон хотин-қизларининг рақобатбардошлигини ошириш механизми

Ўзбекистонда миллий иқтисодиётда бозор ўзгаришларини амалга ошириш жараёнида юритилаётган ижтимоий сиёсатнинг муҳим йўналишларидан бири жамиятда хотин-қизлар мақомини ўзгартиришдир. Давлат сиёсати уларни ижтимоий-иқтисодий ва маданий қурилиш жараёнларига фаол жалб қилиш, уларнинг давлат ва жамоат бошқарувидаги иштирокини кенгайтириш, хотин-қизларнинг, оналик ва болаликнинг ижтимоий ҳимояланганлигини кучайтиришга қаратилган. “Аёлга нисбатан муносабат жамиятимизнинг маънавий, ахлоқий етуклиги белгиси бўлиб хизмат қилиши керак”.¹

Аёллар ишчи кучи рақобатбардошлиги даражасининг динамикаси индивидуал, минтақавий ва миллий даражаларда ўзаро бир-бирига таъсир қиладиган кўплаб жараёнлар натижасидир.

Миллий ва минтақавий даражаларда аёллар ишчи кучи рақобатбардошлигининг динамикаси қуйидаги омиллар гуруҳи билан белгиланади:

- индивидларнинг шахсий йўналганлигини ўзгарти-

¹ Каримов И. Ўзбекистан па пути углубления экономических реформ. - Ташкент: Ўзбекистан, 1995. С. 236.

риш ва хотин-қизлар меҳнатидан фойдаланиш соҳаларини кенгайтириш асосида уларнинг бандлигини таъминлашнинг институционал асосларини шакллантириш;

- инсоний капиталнинг ривожланиши жадаллашуви;
- бандликни бошқариш бўйича қарор топган тизим, унинг доирасида аёллар ишчи кучини ёллаш, ишдан бўшатиш ва ундан фойдаланиш ва ҳоказоларнинг ягона стандартлари белгиланади.

Фирма ичидаги стратегия нуқтаи назаридан аёллар ишчи кучининг барқарор рақобатбардошлик афзаллиги кўп жиҳатдан:

- кадрларни йиғиш, тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишга;

- ташқи маслаҳатчилардан фойдаланиш, бошқарув бўйича эришилган ютуқлардан бевосита фойдаланишга;

- аёллар ишчи кучидан фойдаланиш самарадорлигини мунтазам ва расмийлаштирилган баҳосига;

- корхонадаги ижодий муҳит даражасига ва кўплаб бошқа омилларга боғлиқ.

Мавжуд ёндашувлардан келиб чиқиб, аёллар ишчи кучи рақобатбардошлигини ривожлантиришнинг иккита бир-бирига боғлиқ йўналишини таклиф қилиш мумкин:

- хотин-қизларнинг индивидуал рақобатбардошлик афзалликларини шакллантириш учун улар шахсини ривожлантириш;

- аёллар ишчи кучи рақобатбардошлигини ошириш, иш жойларини яратиш ва сақлаш жараёнлари орқали индивидуал ишчи кучининг меҳнат бозорида салоҳиятли рақобатбардошлик афзалликларини рўёбга чиқариш учун институционал ва ижтимоий-иқтисодий шароитлар яратиш, ишлаб чиқариш жараёнига юқори технологияларни жорий қилиш ва ҳоказолар.

Республикамиз меҳнат бозоридаги бош муаммо ишчи кучига талаб ва таклифнинг мутаносиб эмаслиги, малакали кадрларнинг етишмаслигидир. Бундай номутаносибликнинг моҳияти шундаки, ишчи ўринларига номзодлар иш берувчилар талабига жавоб бермайди, вакант иш ўринлари эса иш изловчилар талаб-

ларига мос келмайди. Бундан ташқари, Ўзбекистон меҳнат бозорини таҳлил қилиш шундан далолат берадики, бугунги кунда аёллар меҳнат бозорида эркакларга нисбатан камроқ рақобатбардошдир. Бу, авваламбор, шу билан изоҳланадики, республикадаги таркибий ўзгаришлар хотин-қизларнинг иқтисодий тармоқлари ва сектори бўйича жадал қайта тақсимланиши билан бирга кечди. Бунда тармоқдаги иш ҳақининг ўсиши суръатлари ва ундан аёллар ишчи кучининг сиқиб чиқарилиши ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд. Хусусан, аввал аёлларга кўпроқ банд бўлган тармоқларда, масалан, кредитлар, молия ва суғурта каби тармоқларда аёлларнинг улуши қисқариб бормоқда.

Бугунги кунда бандликнинг иккита секторли моделининг шаклланиши ва аёлларнинг иккинчи секторга сиқиб чиқарилиши кузатилмоқда, бу секторда малакага талаб камроқ ва шу боис иш ҳақи ҳам паст. Бунинг оқибатида касбий сегрегациянинг ўсиши юз берди, яъни тармоқли ва касбий тузилмада хотин-қизлар, асосан, камроқ нуфузга эга бўлган, кам ҳақ тўланадиган касбларда банд бўлиб, касбий ўсиш имкониётлари анча чеклангандир.

Ўзбекистон меҳнат бозоридаги аёллар ишчи кучи ҳолатига унинг учта асосий иштирокчиси таъсир кўрсатади: иш берувчи, аёлларнинг ўзи ва давлат (бандлик хизмати).

Бозор иқтисодиёти шароитида иш берувчини рақобатбардош бўлмаган ишчи кучини ёллашга мажбурлаб бўлмайди. Шу боис, у эркакларни афзал кўради. Иш берувчи учун аёллар меҳнати қуйидаги омиллар туфайли самарасиз ҳисобланади:

- корхонада аёллар учун қўшимча ижтимоий имтиёзларнинг берилиши зарурати. Бунинг устига ижтимоий нафақаларнинг бир қисми молиявий томондан анча танг бўлган корхоналар зиммасига юклатилади;

- ҳомиладорлик, бемор болани парваришлар бўйича таътиллер, хотин-қизларнинг оилавий мажбуриятларидан келиб чиқадиган ҳудудий, ижтимоий ва касбий сафарбарликнинг чегараланганлиги туфайли иш вақтидан самарасиз фойдаланиш;

- малака даражаси. Агар хотин-қизлар турмушга чиқишидан олдин эркаклар билан тенг бўлган ижтимоий-касбий ўсиш имкониятларига эга бўлса, оила қургандан сўнг уларнинг касбий ўсиши пасайиши ва қатор сифат кўрсаткичлари бўйича эркаклардан орқада қолиши кузатилади. Шу билан бирга, меҳнат бозорида рақобатбардошлик нуқтаи назаридан айнан малака даражаси кўпроқ аҳамиятга эга;

- психологик омил: иш берувчилар қатор мезонлар бўйича рақобатбардошлиги паст аёллар, айниқса, ижтимоий ҳимояга муҳтож хотин-қизлар тоифасини ажратадилар (57-жадвал).

57-жадвал

ТУРЛИ МЕЗОНЛАР БЎЙИЧА ЗАИФ РАҚОБАТБАРДОШЛИККА ЭГА ХОТИН-ҚИЗЛАР ТОИФАЛАРИ

Мезонлар	Заиф рақобатбардошликка эга шахслар тоифаси
Ёш бўйича	20 ёшгача бўлган ёшлар; нафақага яқин ёшдаги ва нафақа ёшидаги аёллар.
Касбий	Касбий иш стажы 1 йилдан кам бўлган аёллар
Физиологик	Салмоқли физиологик патологияга эга хотин-қизлар
Ижтимоий-маиший	8 ёшгача фарзандлари бўлган аёллар

“Малака” омилига батафсилроқ тўхталамиз. Мамлакатда юз бераётган бозор ўзгаришлари жамият ҳаётининг турли жабҳалари, унинг ижтимоий институтлари, жумладан, малакали кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимининг ҳам ўзгаришига олиб келди.

Мазкур тизим Ўзбекистонда меҳнат бозори талабларига жавоб берадиган мутахассис (эркак ва аёл)ни сифатли тайёрлашга қаратилган. Мутахассисни сифатли тайёрлаш кўрсаткичлари сифатида иккита асосий интеграл мезонни қабул қилиш мумкин:

- ўз мутахассислиги бўйича иш жойида мослашиш учун зарур бўладиган вақт миқдори;

- хизматчи ортиқча вақт ва куч сарфламасдан ўзлаштириб ишлаши мумкин бўлган турдош мутахассисликлар сони.

Бугунги куннинг асосий вазифаларидан бири билими, мосланувчан ва рақобатбардош мутахассис тайёрлашдир. Аммо бу жиддий вазифани ҳал қилишга:

- тайёргарликнинг билим мазмуни ва мутахассиснинг шахс сифатидаги ривожланиши;

- мутахассисни тайёрлаш сифатини баҳолашга анъанавий ёндашув ва таълим хизматлари бозорида қарор топиши;

- тайёргарлик сифатини баҳолаш бўйича самарали ташхисловчи услубиятлар тизимига эҳтиёж ҳамда унинг жорий ва якуний назоратини илмий-услубий таъминлашнинг етарли эмаслиги;

- мутахассисга меҳнат бозори томонидан қўйиладиган талаблар ва ўқитувчиларнинг рақобатбардош мутахассис тайёрлашга тайёрлиги;

- мутахассиснинг тайёргарлик даражасини баҳолашнинг қарор топган тизими ва инсоннинг ўз касбий фазилатларини муносиб баҳолашга йўналтирилганлик ўртасидаги қарама-қаршиликлар тўсқинлик қилади.

Мутахассиснинг рақобатбардошлиги қуйидаги ҳолларда тайёргарлик сифатининг интеграл кўрсаткичи сифатида қаралиши мумкин:

- жаҳон таълим тажрибасидан келиб чиқиб мутахассисни тайёрлаш сифатини баҳолашнинг асосий йўналишлари белгиланган бўлса;

- рақобатбардош мутахассисни тайёрлаш сифатини баҳолашнинг аниқ йўллари ишлаб чиқилган бўлса;

- тайёргарлик сифатини баҳолашнинг диагностика услубияти қуйидаги иккита гуруҳда кўрсатилган бўлса:

1. Малака стандарти асосида касбий билимни баҳолаш.

2. Мутахассиснинг шахс сифатидаги касбий билимини баҳолаш.

Бундан аёл ишчи кучи иш берувчининг қизиқишини уйғотиши мумкин бўлган қатор сифат кўрсаткичларига эгаллиги аниқланди. Бу, авваламбор, ишлаб чиқариш жараёнида фақатгина касбий маҳоратнигина эмас, балки инсон шахсига хос бўлган ва замонавий иқтисодиётда юқори баҳоладиган барча сифат ва фазилатларни (фаоллик, ижодкорлик, ташаббускорлик ва ҳоказолар) ишга солишдир. Бу ҳақда социологик сўров натижалари далолат беради, сўров ўз бизнесини шахсий ташаббускорлик билан бошлаган аёлларнинг юқори фаоллигини кўрсатди. Сўровда қатнашган аёлларнинг 62,4 фоизи шундай фикр билдирди. Аёлларни

тижорат билан шуғулланишга ундаган асосий сабаблар сифатида қуйидагилар кўрсатилди: тадбиркор бўлиш истаги, моддий манфаатдорлик, иқтисодий фаровонликнинг аҳамияти ва бизнесга касбий қизиқиш. Хотин-қизлар шуғулланадиган тижорат фаолиятининг барча турлари ичида устувор ўринда савдо-воситачилик фаолияти ажралиб туради, чунки бизнеснинг бу соҳаси аёллар учун кўпроқ очикдир.¹

Схемантик дифференциал ёрдамида ўтказилган иш берувчилар томонидан эркаклар ва аёлларнинг сифат тарифларини баҳолашнинг қиёсий таҳлили шуни кўрсатдики, аёлларнинг рақобатбардошлик устунлиги барқарорлик, қунт ва эътиборлиликдир (12-расм). Шунинг учун аёл ишчи кучини меҳнат бозорига олиб чиқишда урғу айнан мана шу фазилатларга қаратилиши ва истеъмолчи (иш берувчи)ни уларнинг рақобатбардошли устунликларига ишонтириш керак. Ҳар бир сифат тарифининг аҳамияти 1 дан 5 гача ошиб боради. Таҳлилларнинг кўрсатишича, аксарият аёллар учун оила манфаатларининг касбий манфаатлардан юқори туриши хос: уларнинг 46 фоизи вақтинчалик банд эмаслигининг ижобий сабаби сифатида оилавий мажбуриятларни бажаришни кўрсатди, фақатгина 8 фоиз аёллар қайта таълим олиш ва малака ошириш имкониятини қайд этди.

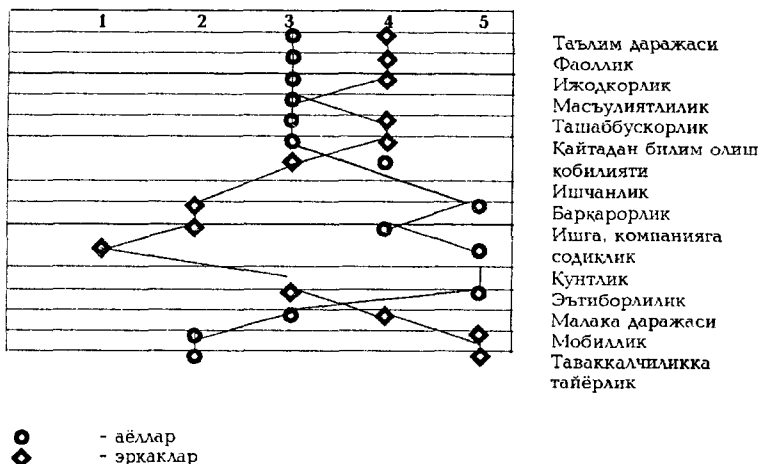
Бундан ташқари, сўровда қатнашган аёлларнинг 48 фоизи аёллар фақат моддий вазият тақозосига кўра ишлаши кераклигини таъкидлади. Аёлларнинг фақат 2,8 фоизи хизмат поғонасидан юқорига кўтарилиш истагини билдирди. Аёлларнинг меҳнат бозоридаги пассивлиги яна шу билан тасдиқланадики, уларнинг 32 фоизигина мустақил иш қидиришга мойил. Ўз-ўзини банд қилишга 6 фоиз, бандлик хизмати орқали иш қидиришга 27 фоиз, ноқонуний йўл билан пул ишлашга 5 фоиз респондентлар мойиллик билдирдилар.

Шундан келиб чиқиб ишсиз аёллар сонини турли ҳаёт цикли фазаларига боғлиқ ҳолда дифференциялаемиз, чунки ишлаш имкониятига, аёлларнинг малакаси-

¹ Социологик сўров "Ижтимоий фикр" Жамоат фикрини ўрганиш марказининг тадқиқот муаллифи билан ҳамкорлигида ўтказилган.

ни ошириш ва қайта тайёрлашга қатор ўзига хос омиллар таъсир кўрсатади: уй хўжалиги ҳажми, болаларнинг сони ва ёши, оилада меҳнат тақсимоти даражаси.

12-расм. Аёллар ва эркекларнинг сифат таърифларининг схематик дифференциали (иш берувчилар ўртасида ўтказилган сўров асосида)

Фикримизча, қуйидаги вақт чегараларини белгилаш мақсадга мувофиқдир: 16-18, 18-29, 30-49 ёш, шунингдек нафақа ёшидаги аёллар.

Бу гуруҳларнинг ҳар бири бандлик учун ноқулай бўлган у ёки бу омилларни ўзида бирлаштиради, булар бозор ўзгаришлари шароитларида янада чуқурлашиши мумкин.

Ёш ва оилавий шароитдан ташқари, аёлларнинг фаоллигига меҳнат бозоридаги ўзгарувчан шароитга мослашиш қобилияти ҳам катта таъсир кўрсатади. Бугунги кунда, афсуски, аёлларда шахсга оид касбий-малака салоҳиятига боғлиқ бўлмаган мослашиш шакллари кўпроқ намоён бўлади. Фаол шакллар орасида иқтисодийнинг дискрет секторларидаги юқори маошли иш (авваламбор, банк-молия соҳасида) ҳамда қўшимча бандлик қаралади.

Аёлларнинг меҳнат бозоридаги ўрни сабабларини батафсилроқ таҳлил қилиш учун қуйидаги гуруҳларни

кўриб чиқамиз: ишлайдиганлар, эндигина ишдан маҳрум бўлганлар, 1 ойдан 6 ойгача ишсизлар, узоқ муддатли ишсизлар (6-12 ой).

Ишлайдиган аёлларнинг аксарияти эҳтиёжлари коммуникатив манфаатлар билан чегараланади. Ишлашга асосий сабаблар - вазият билан белгиланадиган моддий эҳтиёжлар, ўз-ўзини намоён қилиш эҳтиёжи ва бурч ҳиссидир. Бу, вазиятнинг ўзгариши долзарбликнинг бўшашишига ва тегишли эҳтиёжларнинг йўқолишига олиб келади, деб таъминлаш имконини беради. Одатда, иш билан банд аёллар келажакдаги истиқболлар ва режалар ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмаслиги билан ажралиб туради.

Аёлларнинг ишсизликнинг илк босқичидаги мотивацияси касбни ўзгартириш ва янги иш топишга қониқтирилмаган интилиш билан белгиланади, моддий эҳтиёжлар биринчи ўринга чиқади, улар аёлларни бандлик хизматиға мурожаат қилишга ундайди. Келажак ўтмишдаги ҳолат ва вазиятни такрорлаш каби кўринади. Одатда, иш излашга рағбатлар бўлмайди.

Ишсиз аёлларнинг бандлик марказида рўйхатга тургандан кейинги 1 ойдан 6 ойгача бўлган даврдаги рағбатига тушкунлик, қизиқиш ва иштиёқнинг йўқолиши, долзарб эҳтиёжларнинг ўзгариши ва фаолликнинг йўқлиги хос. Келажак ҳақидаги тасаввурлар ўтмишдан узилиб қолади. Оила, бўлажак иш, янги касб ва ижод ҳақидаги фикрлардан воз кечиш юз беради.

Ишсизлик узоқ чўзилганда қизиқишлар касбий фаолият соҳаси ва оиладан бекорчиликка силжийди. Иш топишнинг моддий рағбатлари пайдо бўлади, бу, асосан, бизнес билан шуғулланиш шаклларида акс этади. Кўпчилик аёллар яна ишини йўқотишдан қўрқиб, янги иш жойини яширишга ҳаракат қилади.

Юқорида айтилганлардан хулоса қилиш мумкинки, бошида ишлайдиган ва ишламайдиган аёлларнинг катта қисми иш излашга жиддий рағбат ва интилиши бўлмайди. Бандлик хизматида рўйхатга олинганидан кейин олти ойдан сўнггина моддий эҳтиёжлар уларни янги иш жойи қидиришга ундайди.

Аёл иш кучининг рақобат мавқеини кўтариш мақсадида бандлик хизмати томонидан хотин-қизларнинг меҳнат бозоридаги ижтимоий-иқтисодий мавқеини яхшилашга қаратилган аёллар бандлигини бошқариш бўйича тадбирлар амалга оширилмоқда. Натижада сўнгги йил ичида бандлик хизматида рўйхатга олинган аёлларнинг 55 фоизи доимий ва вақтинчалик ишга жойлаштирилди. 13,3 фоиз ишсиз аёллар янги касбга эга бўлди, шундан сўнг уларнинг 99 фоизи ишга жойлашиш муаммосини ҳал қилди. Ҳақ тўланадиган жамоат ишлари ҳисобига 65,4% аёллар вақтинчалик банд бўлди. Ишсиз аёллар учун бандлик хизматининг молиявий кўмагида кичик ва ўрта бизнес корхоналарида 142 та қўшимча иш ўрни яратилди ва 170 киши иш билан таъминланди.

Аммо хотин-қизлар бандлиги муаммоси ҳануз долзарблигича қолмоқда. Бунинг сабаблари, фикримизча, қуйидагиларда:

- биринчидан, бандлик дастурининг айрим, ҳаттоки истиқболли йўналишлари бўйича (қўшимча иш ўрни яратиш, квоталаш, ишсиз аёллар тадбиркорлик фаолиятини субсидиялаш ва ҳоказолар) жуда паст кўрсаткичлар кузатилади. Бундай аҳволнинг асосий сабабларидан бири - корхоналарнинг молиявий-иқтисодий беқарорлиги, маҳаллий бюджет ва бандлик фонди тақчиллиги. Бундан ташқари, бандлик сиёсатини фаоллаштириш бўйича олиб бориладиган тадбирларнинг қисман молиялаштириши шароитлари иқтисодиётнинг реал секторидаги иш берувчиларни қўшимча иш ўринларини яратишга, квоталашга, айниқса, ижтимоий ҳимояга муҳтож фуқаролар учун, биринчи гада, буларга аёллар киради - бандлик соҳасини кенгайтиришга рағбатлантирмайди;

- иккинчидан, иш берувчиларнинг аёллар бандлигини таъминлашда қатнашишини истамаслиги фақатгина иқтисодий рағбатнинг етарли эмаслиги бўлмасдан, балки бандлик марказларида ишчи кучи маркетингининг яхши йўлга қўйилмаганлиги билан ҳам белгиланади. Яхши маркетинг тизими аёллар бандлиги бўйича чора-тадбирларнинг қанчалик самаралилиги-

ни аниқлаш имконини бериш билан бирга уларни амалиётга татбиқ қилиш тадбирларини ишлаб чиқишга ҳам ёрдам беради.

- учинчидан, аёллар бандлиги муаммоси ечими бандлик хизмати билан чегараланмайди. Чунки аёлларнинг ҳаммаси ҳам у ерга мурожаат қилавермайди. Муаллиф томонидан олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра, тахминан 40% аёллар ушбу муаммони шахсий алоқалари ва таниш-билишлари орқали мустақил ҳал қилишни афзал кўради. Мазкур гуруҳдаги аёлларнинг ишга жойлашишига фақат меҳнат бозорида аёл ишчи кучи учун ижтимоий-иқтисодий қулай шароитларни яратиш йўли билан билвосита ёрдам бериш мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, бозор иқтисодиётига ўтиш муайян даражада аёлнинг эркаклар билан бир қаторда жиддий масалалар қўйиш ва уларни муваффақиятли ечишга қодир бўлган ижодий шахс сифатидаги янги мавқеини шаклланишига ўз таъсирини кўрсатади. Шунинг учун меҳнат бозорида ўзини таклиф қилиш унинг рақобатбардошлигини таъминлаш ва маркетингнинг тегишли элементини ишлаб чиқишни тақозо этади. Бундай элемент ёрдамида ишчи кучи истеъмолчисига уни бошқалардан афзаллигига ишонтириш мумкин. Меҳнат бозорида аёллар ишчи кучини сифат жиҳатдан муносиб таклиф қилиш - бу истеъмолчининг идеал хизматчи ҳақидаги тасавурларидаги нуқталарга шундай таъсир қилишки, унда истеъмолчи ўз идеалини жинсидан қатъи назар таклиф қилинаётган ишчи кучига мослаштиради.

7.4. Таълим миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг омили сифатида

Таълим хизматларининг шакллантирилиши бозор иқтисодиёти мамлакатларидаги муҳим соҳалардан биридир.

Таълим тизимидаги таълим хизматлари бозорини ўзгартириш зарурати муассасалар ва ташкилотларга сифатли сервис хизматларини кўрсатишга қодир бўлган

турли мутахассисларга бўлган талаб ва таклифнинг қарор топганлиги билан изоҳланади. Ўз касбини чуқур биладиган, кенг, ҳар томонлама гуманитар тайёргарликка эга бўлган, ривожланган ижодий қобилиятли, муқобил тафаккурли, мустақил қарор қабул қила оладиган рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш зарурати туғилди.

Ривожланган мамлакатлар томонидан таълим соҳида иқтисодий механизмларни шакллантиришда янги таълим тизимини қарор топтириш, таълим маҳсулотлари ва хизматлари бозорини ривожлантириш борасида амалга оширилган амалий ишлар қуйидаги хулосаларга олиб келди: ахборот технологиялари таъсирида норасмий тусдаги гоёларнинг амалий амал қилиши юз бермоқда. Яъни, таълим ўқув даргоҳи доираси билан чекланиб қолмаяпти.

Шаклланаётган янги таълим тизимининг бошқа ўзига хос хусусияти таълимнинг индивидуаллиги бўлиб, жамоавий ўқитишга мўлжалланган анъанавий таълим тизимидан фарқли ўлароқ, таълим олаётганнинг ҳам, таълим бераётганнинг ҳам имкониятларини ҳисобга олади. Бу жуда муҳимдир, чунки жамоавий тизим инсон қобилиятларини ёш хусусияти билан чегаралаб қўяр эди.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллик шароитида эски таълим тизимидан воз кечиб, узлуксиз таълимни ривожлантиришнинг ўз стратегиясини - Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ишлаб чиқди. Унинг моҳияти, таълимнинг замонавий мақсадларига мувофиқ, шахснинг ижтимоий зарур фаолликка қўшилиши учун ўзига ва жамиятга керак бўладиган қобилиятларини ривожлантириш, таълим тизимидан ташқарида билимини ошириш самарадорлигини таъминлашдир.

Узлуксиз таълим Ўзбекистонда кадрлар тайёрлаш тизимининг асоси бўлиб, таълимнинг қуйидаги турларини ўз ичига олади:

- мактабгача таълим;
- умумий ўрта таълим;
- ўрта махсус, касбий таълим;
- олий таълим;

- олий ўқув юртидан кейинги таълим;
- малака ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш;
- мактабдан ташқари таълим.

Тамомила янги ўрта махсус ўқув юртлари - касб-ҳунар коллежлари ва академик лицейлар ташкил қилинди.

Ўзбекистон Республикасида Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилингандан кейин ўтган давр ичида замонавий ўқув-лаборатория ускуналари билан жиҳозланган 533 та касб-ҳунар коллежи ва 54 та академик лицей қурилди. Ҳар йили Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида ўрта махсус ўқув юртларини қуриш ёки қайта жиҳозлаш бўйича чора-тадбирлар кўрилмақда (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 14.08.2001 йил 38-сон “Академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларининг моддий-техникавий базасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ). Академик лицейлар ҳукумат томонидан ёшларни олий ўқув юртларида ўқишни давом эттиришга тайёрлайдиган ўқув муассасалари сифатида қаралади. Олиб борган таҳлилларимиз шуни кўрсатмоқдаки, таълимнинг академик лицей каби шакли фақат Тошкент шаҳрида кенг қўлланилмақда. Анча кам сондаги лицейлар Хоразм, Навоий, Сурхондарё ва Сирдарё вилоятларида мавжуд. Шу билан бирга, академик лицейларда таълим олаётган ўқувчиларнинг сони турлича бўлиб, мазкур ўқув юртларининг сонига боғлиқ эмас. Чунончи, иккитадан академик лицейга эга саккизта вилоятдан Сурхондарё ва Сирдарё вилоятларида лицейлардаги ўқувчилар сони энг кўп, Бухоро ва Хоразмда эса энг кам.

Академик лицейлардан фарқли ўлароқ касб-ҳунар коллежлари ўқувчиларга муайян касб бўйича таълим беради, бу касб билан йигит ёки қизларимиз ишлаб чиқаришда ишлаши ёки бу касбни олий ўқув юртида янада юқори даражада эгаллаши мумкин. Таҳлилларимизнинг кўрсатишича, 2004-2005 ўқув йилларида касб-ҳунар коллежларининг сони минтақалар аҳолиси сонидан келиб чиқиб тақсимланган (аҳолиси кам Навоий ва Сирдарё вилоятларида камроқ, аҳолиси кўп Фарғона водийси вилоятларида кўпроқ).

МДХ республикалари ичида биринчи бўлиб халқ таълими соҳасини ислоҳ қилишни бошлаган Ўзбекистон Республикаси бугун ҳам таълимнинг юқори даражасини сақлаб қолмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Ижтимоий-иқтисодий тадқиқотлар маркази маълумотларига қараганда, мамлакатда ҳар 1000 та хизматчиларнинг 948 таси маълумотга, жумладан тўлиқ бўлмаган ўрта маълумотга 127, ўрта маълумотга 480, ўрта махсус маълумотга 199, олий ва тугалланмаган олий маълумотга 142 киши эга. Аҳолининг 99,0 фоизидан ортиғи саводли. Бу кўрсаткич ривожланган мамлакатлар эришган кўрсаткичларга мос келади. Аммо собиқ совет республикалари ўртасидаги хўжалик алоқаларининг бузилиши оқибатида ишлаб чиқаришнинг пасайиб кетиши ҳамда ундан кейинги ижтимоий соҳага давлат харажатларининг камайтирилиши таълим соҳасида мавжуд муаммоларни янада кескинлаштирди ва янгиларини юзага келтирди. Олий мактаб, иш берувчи томон сўнгги босқич сифатида уларнинг ойнадаги акси вазифасини ўтайди. Дунёнинг аксарият мамлакатларида бўлгани каби (Туркманистон бундан мустасно), жаҳон таълим тизимига интеграцияни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикасида 1997 йилдан бери олий таълимнинг кўп босқичли тизимига босқичма-босқич ўтиш амалга оширилмоқда (бакалаврият ва магистратура).

58-жагвал

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВИЛОЯТЛАРИДАГИ ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИ ТЎҒРИСИДА 2004/05 ЎҚУВ ЙИЛИ БОШИГАЧА БЎЛГАН МАЪЛУМОТЛАР

Вилоят	Олий ўқув юртлари сони	Талабалар сони		
		Жами	Жумладан хотин-қизлар	Жумладан тижорат шартномалари асосида
Ўзбекистон Республикаси	63	263,6	98,8	168,7
Қорақалпоғистон Республикаси	2	14,6	7,3	8,4
Анджон	5	18,0	7,1	11,5
Бухоро	3	13,4	5,5	7,7
Жиззах	2	8,3	3,1	5,6
Қашқадарё	2	10,4	3,7	6,9
Навоний	2	8,3	4,1	5,3
Наманган	3	13,6	4,2	8,8

Вилоят	Олий ўқув юртлари сони	Талабалар сони		
		Жами	Жумладан хотин-қизлар	Жумладан тижорат шартномалари асосида
Самарқанд	6	22,1	7,7	13,6
Сурхондарё	1	7,0	2,4	4,7
Сирдарё	1	3,4	1,4	1,9
Тошкент	2	11,1	3,1	7,2
Фаргона	3	18,4	8,2	11,7
Хоразм	1	8,1	3,9	5,0
Тошкент шаҳри	30	106,7	36,9	70,1

Манба: Образование в Республике Узбекистан. 2004 г. - Ташкент, Госкомстат РУз, 2005. С. 176-177.

Бакалаврият кадрлар тайёрлашнинг бир йўналиши бўйича тўрт йилдан кам бўлмаган муддатда умумий ўрта (12-йиллик) ёки бошланғич касбий таълим асосида базавий олий маълумот беришни назарда тутлади. Таълимнинг мазкур даражаси функционал-тармоқли тусга эга ва айрим мутахассисликлар бўйича мажбурийдир. Магистратура аниқ мутахассислик бўйича икки йилдан кам бўлмаган муддатда бакалаврият базасида олий касбий таълимни беради. Магистратурадаги таълим олиш якуний давлат квалификацион аттестацияси ва магистрлик диссертациясини ёқлаш билан якунланади.

58-жадвалдан кўриниб турибдики, олий ўқув юртларининг энг кўп сони Тошкент шаҳрида, энг кам сони Хоразм, Сурхондарё ва Сирдарё вилоятларида тўпланган. Республика миқёсида талабаларнинг 37,5% ини хотин-қизларни ташкил қилади. Талабаларнинг 36,0% бюджет маблағлари ҳисобига, 64,0% эса тижорат шартномалари бўйича таълим оладилар. Минтақалар бўйича тижорат асосида таълим олаётган талабаларнинг сони кўпроқ.

Республикада олиб борилаётган миллий таълим тизими ислоҳотлари ёш мутахассислар академик лицейлар, касб-ҳунар коллежлари, олий ўқув юртлари битирувчилари синфини яратиш имконини берди, ушбу синф вакиллари айни пайтда республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларга мослашишга

қодирдир. Бу ҳақда 59-жадвал маълумотлари далолат беради.

59-жадвал

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЎҚУВ ЮРТЛАРИНИ БИТИРГАН
ДИПЛОМЛИ МУТАХАССИСЛАР, минг киши**

Ўқув йили	Жами битирувчилар	Жумладан ўқув юртларини битирганлар			
		Ўрта махсус ўқув юртлари	Академик лицейлар	Касб-ҳунар коллежлари	Олий ўқув юртлари
2001/02	133,8	92,8	1,3	3,7	36,0
2002/03	191,7	123,4	4,4	24,3	39,7
2003/04	181,8	106,1	2,6	27,7	45,4
2004/5	456,0	201,7	6,9	194,7	52,7

Манба: Ўзбекистан в цифрах. 2004 г. - Ташкент, Госкомстат РУз, 2005.

Олиб борган таҳлилларимиз шуни кўрсатдики, битирувчиларнинг сони ҳар йили ошиб бормоқда. Чунончи, 2003 йилда битирувчиларнинг сони 2002 йилга нисбатан 1,4 марта, 2005 йилда эса 2004 йилга нисбатан деярли 2,5 марта кўпайди. Аммо бу кўпайиш меҳнатга лаёқатли аҳолининг тегишли ёш гуруҳи (16-24 ёш) маълумотларига солиштирилганда кўп эмас. Мисол учун, 60-жадвалдан кўриниб турганидек, 2003 йилда ўқув юртлари битирувчиларининг 16 дан 24 ёшгача гуруҳдаги меҳнатга лаёқатли аҳолининг умумий сонига улуши 2,94% ни ташкил қилди. Бунинг устига битирувчиларнинг аксарияти ўрта махсус маълумотли дипломли мутахассислардир. 2003 йилда ўқув юрти битирувчиларининг улуши бироз ошди ва 4,1% даражасига кўтарилди, битирувчиларнинг аксариятини ўрта махсус маълумотли дипломли мутахассислар ташкил қилди. 2004 йилда барча ўқув юртлари битирувчиларининг улуши 3,75% даражасигача камайди, уларнинг аксарияти яна ўрта махсус маълумотли дипломли мутахассисларга тўғри келди. Меҳнатга лаёқатли аҳоли ёш гуруҳидаги битирувчиларнинг энг юқори улуши 2005 йилда кузатилди, бунда битирувчиларнинг аксариятини ўрта махсус ўқув юртлари ва касб-ҳунар коллежлари битирувчилари ташкил қилди.

Шу билан бирга, иқтисодиёт тармоқларидаги олий ва ўрта махсус маълумотли мутахассисларнинг улуши

МЕҲНАТГА ЛАЁҚАТЛИ АҲОЛИНИНГ 16 ДАН 24 ЁШГАЧА
БЎЛГАН ГУРУҲИДА ЎҚУВ ЮРТИ БИТИРУВЧИЛАРИНИНГ
СОЛИШТИРМА ҲАЖМИ

Ўқув йили	Жами битирувчилар	Жумладан ўқув юртларини битирганлар			
		Ўрта махсус ўқув юртлари	Академик лицейлар	Касб-ҳунар коллежлари	Олий ўқув юртлари
2001/02	2,94	2,03	0,03	0,08	0,8
2002/03	4,19	2,6	0,19	0,6	0,8
2003/04	3,75	2,2	0,05	0,6	0,9
2004/05	8,96	3,98	0,14	3,8	1,04

Манба: Ўзбекистан в цифрах. 2004 г. - Ташкент: Госкомстат РУз, 2005.

унчалик катта бўлмай, бу аҳолининг иқтисодий фаол қисми рақобатбардошлигига таъсир кўрсатади (рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш учун касбий билимлар етишмайди). 61-жадвалда республика иқтисодиётида банд аҳолининг жинси ва маълумот даражаси бўйича тақсимланиши кўрсатилган.

Белгиланганидек, 2001 йилдан 2004 йилгача дипломли мутахассисларнинг иқтисодий фаол аҳоли умумий сонига ҳиссаси ортиб боришига қарамай, у маълумоти йўқ аҳолининг ҳиссасидан ошиб кетмаган. Шу билан бирга, таълим муассасалари дипломли мутахассисларни тайёрлар экан, иқтисодиётда банд маълумотсиз аҳоли сонини бирмунча камайтириб боради. Банд аҳолининг умумий сонига олий ва ўрта махсус маълумотга эга хотин-қизларнинг улуши худди шундай маълумотга эга эркакларникидан юқори. Мазкур рақамлар шундан далолат берадики, мутахассислар меҳнати тўланадиган ҳақ кичик бўлгани боис эркаклар маълумот олишга унчалик интилмайдилар.

Бошқа сабаблар ҳам бор. Чунончи, ўрта махсус ва олий, шунингдек, касб-ҳунар-техник ўқув юртларининг айрим битирувчилари мутахассислик бўйича иш тополмай ишга жойлаштириш идораларига рўйхатга туришга мажбур бўлмоқда.

Амалиёт шуни кўрсатадики, иш берувчилар кўпроқ ёлланаётган мутахассислардан стратегик тафаккур, иқтисодиётнинг ривожланиши қонуниятларини тушуниш, юзага келган вазият ва унинг оқибатларини тўғри

ИҚТИСОДИЁТДА БАНД АҲОЛИНИНГ ЖИНСИ ВА МАЪЛУМОТИ ДАРАЖАСИ БЎЙИЧА ТАҚСИМЛАНИШИ (йил охири бўйича), %

	2001	2002	2003	2004
Аҳоли бандлиги - жами	100,0	100,0	100,0	100,0
Жумладан маълумот даражаси бўйича				
- олий	18,0	18,9	19,4	21,1
- ўрта махсус	22,2	22,6	23,1	24,8
- ўрта ва тугалланмаган ўрта	59,8	58,5	57,5	54,1
Хотин-қизлар				
- Жами, жумладан маълумот даражаси бўйича	100,0	100,0	100,0	100,0
- олий	19,4	19,9	20,6	21,8
- ўрта махсус	24,8	24,5	26,2	28,1
- ўрта ва тугалланмаган ўрта	55,8	54,6	53,2	50,1
Эркаклар - жами, жумладан маълумот даражаси бўйича	100,0	100,0	100,0	100,0
- олий	16,8	18,0	18,3	20,4
- ўрта махсус	20,0	20,1	20,3	21,7
- ўрта ва тугалланмаган ўрта	63,2	61,9	61,4	57,9

Манба: Социальное развитие и уровень жизни населения в Узбекистане. - Ташкент: Госкомстат РУз, 2005. С. 62-63.

баҳолай олиш, ўз зиммасига қабул қилинган қарорлар бўйича ижтимоий жавобгарликни бўйнига олиш каби фазилатларни талаб қилади. Бу дегани, бутун таълим тизимига катта масъулият юклатилади, чунки иқтисодиётни ривожлантиришдаги муваффақиятлар кадрлар тайёрлашнинг сифат ўлчамлари билан эмас (аммо бу ҳам муҳим), балки сифат жиҳатдан янги ишчи кучининг мавжудлиги билан белгиланади.

АҚШ, Германия, Япония, Франция, Англия ва бошқа индустриал ҳамда интеллектуал ривожланган мамлакатларда кадрлар тайёрлаш тажрибасидан маълумки, таълимнинг энг муҳим вазифаси - заковат ва мантиқий тафаккурни шакллантиришдир. Мазкур вазифани ҳал қилишда ўқувчиларнинг мустақил иш олиб боришига алоҳида эътибор берилади, бу мутахассиснинг касбий, маънавий ва маданий даражасини бутун умр давомида ошириб боришда жуда зарурдир.

Ўзбекистон Республикасида олий таълим шундай даражага етиши керакки, у мамлакатда ва хорижда илм-

фан, техника, технологиялар ва иқтисодийнинг ривожланишини ҳисобга олиб рақобатбардош кадрларни жадал суръатларда тайёрлаш имконини бериши керак. Рақобатбардош мутахассисларнинг янги авлоди истиқболни кўзлаб вазибаларни қўйиш ва уларни ҳал қилиш қобилиятига, юқори маданий тафаккур ва илмий-техникавий ва ижтимоий-иқтисодий ахборотлар оқимида мустақил ҳаракат қила олиш кўникмасига эга бўлиши лозим.

Жамиятимизни мамлакатни олдинги қаторларга олиб чиқа оладиган рақобатбардош мутахассислар билан таъминлаш учун биз ёшларни хорижий олий ўқув юртларида таълимни давом эттиришга тайёрлашимиз керак. Бунга Болония жараёни бўйича шериклар билан ҳамкорликда эришиш мумкин.

Болония декларацияси (1999 йил июн), Сорбонна Декларацияси (1998 йил май) қарорларини бажариш асносида Европада олий таълим бўшлиғини ташкил этиш заруратини белгилайди. 40 та мамлакат ўзининг олий таълим тизимлари тузилмаларини ислоҳ қилишдаги фаолиятини мувофиқлаштиради.

Болония декларациясида яқин ўн йиллик учун аниқ мақсад қўйилган: Европа таълим бўшлиғини ташкил қилиш. Унинг асосида қуйидаги вазибалар белгиланган:

- аниқ белгиланган ва қиёсланадиган даражаларнинг умумий тавсифлаш тузилмасини яратиш;

- олий таълимнинг меҳнат бозори талабларини ҳисобга олувчи иккита даражасини жорий қилиш; бакалавриат ва магистратура;

- ECTS (European Credit Transfer Sistem) га мос келувчи кредитлар тизимини жорий қилиш;

- Сифатни назорат қилишда европача ёндашувни таъминлаш;

- Талабалар, аспирантлар ва ўқитувчиларнинг Европа бўйлаб эркин ҳаракат қилишидаги тўсиқларни бартараф этиш.

Буларнинг ҳал қилиниши қуйидагиларга олиб келади:

- олий маълумотли мутахассислар ва ўқитувчиларнинг мосланувчанлиги ва ишга жойлашиши;

- халқаро рақобатбардошлик ва Европа олий таълимнинг дунё бўйлаб нуфузининг ортиши.

Келажакда Европа олий таълими таркибини белгиловчи учта бош йўналиш қуйидагилардир:

- икки босқичли олий таълимни жорий этиш (бакалавриат ва магистратура);

- Зачет бирликларини бир жойдан бошқасига ўтказиш ва тўлдиришни таъминловчи Европа кредит тизими ECTS га ўтиш;

- Таълим дастурлари ва олий ўқув муассасалари аккредитациянинг мос тартибини яратиш.

Охир-оқибат Европа олий таълими тизими 2010 йилга келиб академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари дипломлари, даражалар ва малакаларининг конвергентлиги, синергизми, таққосланиши, қиёсланиши ва ошкоралигининг зарур меъёрига эга бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикаси таълим тизимининг Болония жараёнига интеграциялашуви қуйидагиларга ёрдам беради:

Биринчидан, Болония жараёнининг мақсадлари - рақобатбардошлик, мосланувчанлик, сифат - Кадрлар тайёрлаш миллий дастури манфаатларига жавоб беради.

Иккинчидан, Болония жараёни олий таълим сифати маданиятининг такомиллашувига таъсир кўрсатади. Сифатни аттестациялаш ва назорат қилишнинг янада мукамал тизимини яратиш зарурати туғилди.

Учинчидан, Ўзбекистон Республикаси олий таълими тизими ўз таркибига кўра ташкил қилинаётган Европа тизимига ўхшаш. Аммо ўқиш муддатларида фарқ мавжуд. Ўзбекистонда икки босқичли олий таълим 4+2 формуласига мувофиқ амал қилади, Болония декларациясида эса таълимнинг қатор йўналишлари учун 3+2 формула кўзда тутилган (бакалавриатда ижтимоий-иқтисодий фанлар блокини камайтириш ва уларни факультатив фанлар турига ўтказиш ҳисобига ўқишнинг меъёрий муддатлари қисқаради).

Тўртинчидан, Ўзбекистон Республикасида талабалар билимини баҳолаш тизими ECTS да амал қиладиган тизимга осонликча ўзгартирилиши мумкин.

Касбий таълимнинг иқтисодий вазифалари жамиятни ривожлантиришда алоҳида аҳамият касб этади. Барча даражадаги рақобатбардош кадрларни тайёрлаш-

да касбий таълим илм-фан ва ишлаб чиқариш билан ҳамоҳанг олиб борилганда унинг самараси анча юқори бўлади.

Индустриал ва интеллектуал ривожланган мамлакатларда мутахассислар тайёрлашда касбий таълим дастурларининг турли-туманлигига катта эътибор берилди, бу дастурлар шахс ва жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, илмий-техникавий ва маданий эҳтиёжларини қондиради. Бунда касбий таълим тизими мосланувчанликни касб этади ва ўзгариб борувчи шароитларга тезкор мослашиш имконини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасида олий таълим шундай даражага етиши керакки, у мамлакатда ва хорижда илм-фан, техника, технологиялар ва иқтисодиётнинг ривожланишини ҳисобга олиб рақобатбардош кадрларни жадал суръатларда тайёрлаш имконини бериши керак. Рақобатбардош мутахассисларнинг янги авлоди истиқболни кўзлаб вазифаларни қўйиш ва уларни ҳал қилиш қобилиятига, юқори маданий тафаккур ва илмий-техникавий ва ижтимоий-иқтисодий ахборотлар оқидамида мустақил ҳаракат қила олиш кўникмасига эга бўлиши лозим.

Бугунги кун мутахассиси фақат табиий илмий ва профессионал билимларга эга бўлиб қолмасдан, унинг маънавияти ва маданиятини белгиловчи ижтимоий фанларни ҳам мукамал билиши керак. Аҳлоқий илдизга эга бўлмаган мутахассис ўзи қабул қилаётган қарорларининг оқибатлари учун ўзига ва жамиятга жавоб бера олмайди.

АҚШ, Германия, Япония, Франция ва бошқа индустриал ва интеллектуал ривожланган мамлакатлар тажрибасининг таҳлили шуни кўрсатдики, барча даражадаги кадрларни тайёрлашнинг юқори сифати ва рақобатбардошлиги қуйидагилар орқали таъминланади:

- таълим, илм-фан ва ишлаб чиқаришнинг узвий боғлиқлиги;

- таълим муассасалари ва илм-фан, техника, технологиялар ва иқтисодиётнинг сўнгги ютуқлари асосида ишлаб чиқилган касб-ҳунар таълим дастурларининг турли-туманлиги;

- касбий таълим тизимини иқтисодиётнинг устувор ва юқори даромадли тармоғига айлантириш;

- таълим муассасаларини замонавий ўқув-услубий адабиётлар билан таъминлаш, касб-ҳунар таълими тизимига юқори малакали ўқитувчилар ва мутахассисларни жалб қилиш;

- таълим жараёнини компьютерлаш ва ахборотлаштириш;

- кадрлар тайёрлаш сифатини объектив назорат қилиш ва баҳолаш тизимларидан фойдаланиш;

- тафаккурни, қобилиятни ва шахсга хос бўлган фазилатларни, шунингдек, касбий йўналтирилганликни ривожлантириш, ўлчаш ва баҳолаш муаммолари бўйича психологик-педагогик тадқиқотлар ўтказиш;

- ўқитувчиларнинг моддий ва ижтимоий ҳимояланганининг юқори даражасини таъминлаш.

Рақобатбардош кадрлар тайёрлаш стратегиясининг негизида сифатни таъминлашнинг учта асосий циклларига комплекс ёндашув ётади.

Биринчи босқичда, мутахассислар эҳтиёжлари прогностланади ва уларга нисбатан талаблар белгиланади, яъни мутахассис модели яратилади, сифатнинг илгарилаб борувчи юқори даражаси аниқланади. Иккинчи босқичда мутахассисларни тайёрлаш амалга оширилади, бу эса белгиланган сифат даражасини таъминлаши лозим. Учинчи, мутахассисдан профессионал фаолият соҳасида фойдаланиш билан боғлиқ босқичда таъминланган сифат даражаси мунтазам ошиб бориши керак.

Ва ниҳоят, Ўзбекистон Республикасининг таълим стандартлари халқаро стандартлар асосида ишлаб чиқилиши керак, бу мутахассисларни тайёрлаш сифатига эришиш ва уни баҳолашга ягона ёндашувни таъминлайди. Бу рақобатбардош кадрларни тайёрлаш ва интеллектуал соҳада яқин ҳамкорликни ташкил қилишда халқаро тажрибадан фойдаланишга ёрдам беради.

Индустриал ва интеллектуал ривожланган мамлакатларнинг юқорида келтирилган стратегияси ва тажрибасига мувофиқ кадрлар тайёрлаш сифатини ва рақобатбардошлигини оширишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардир:

- шахсни касбга йўналтириш ва меҳнат бозори талаблари, имкониятлари ва ундаги ижтимоий-иқтисодий вазиятни ҳисобга олиб, бандликнинг энг мақбул турини танлашда ёрдам берадиган, шунингдек, иқтидорли ёшларнинг қобилиятларини қўллаб-қувватлайдиган касбга йўналтириш тизимини ривожлантириш;

- тармоқли ва минтақавий иқтисодиёт учун интеграцияланган таълим муассасалари доирасида рақобатбардош кадрлар тайёрлашда таълим, илм-фан ва ишлаб чиқаришнинг салоҳиятидан самарали фойдаланиш;

- замонавий илм-фан, техника ютуқлари, технологиялардан фойдаланиб халқаро меъёрлар асосида ишлаб чиқилган илгарилловчи ва Комплекс таълим стандартларидан фойдаланиш;

- барча даражадаги мутахассисларнинг малака таърифларини меҳнат бозори талаблари шаклландирган ишлаб чиқиш;

- таълим жараёнида энг янги педагогик, ахборот, компьютер ва бошқа технологиялардан фойдаланишни ҳисобга олиб фанлар бўйича намунавий режалар ва дастурларни такомиллаштириш;

- ўқув жараёнида аудиовизуал усуллар ва воситалардан кенг фойдаланиш;

- барча даражадаги мутахассисларни тайёрлаш сифатини ўлчаш ва баҳолашнинг илмий асосланган тизимини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш;

- касб-ҳунар таълим муассасаларини замонавий ўқув, илмий ва услубий адабиётлар билан, шунингдек, моддий-техник база билан таъминлаш;

- касб-ҳунар таълимнинг барча босқичларида амалий машғулотларни материаллар билан таъминлаш;

- касб-ҳунар таълимнинг таркибий (янги турдаги таълим муассасалари) ва сифат бўйича ислоҳ қилинаётганини ҳисобга олиб ўқитувчиларни қайта тайёрлаш;

- ўрта махсус маълумотга эга кадрлар ичидан олий касбий маълумотга эга бўлган мутахассисларни тайёрлашнинг шакл ва усулларини кенгайтириш;

- таълим муассасаларини аттестациялаш, аккредитациялаш, лицензиялаш ва назорат қилиш меъёрларини такомиллаштириш;

- таълим муассасаларини молиялаш механизмини такомиллаштириш ва уни индустриал ҳамда интеллектуал ривожланган мамлакатлар даражасига олиб чиқиш;

- турли даражадаги ишлайдиган кадрларни ва ишдан бўш мутахассисларни қайта тайёрлаш ҳисобига республиканинг рақобатбардош кадрлар салоҳиятини такрор ишлаб чиқариш;

- барча даражадаги кадрларни мақсадли тайёрлашни ривожлантириш ва такомиллаштириш.

Ўзбекистон Республикаси таълим тизими, замонавий мутахассиснинг тегишли сифат мезонларини шакллантириш ва ривожлантириш учун, туб ўзгаришларни бошидан кечирмоқда. Бу ўзгаришлар педагогик тестлаш ва рейтинг-назорат каби ўқувчилар билими сифатини ўлчаш ва баҳолашнинг янги усулларига ўтиш билан боғлиқ.

1992 йилдан бери Ўзбекистон Республикаси таълим тизимида мазкур йўналишда мақсадли ишлаб олиб борилмоқда. Шу муносабат билан 1993-2005 йиллар мобайнида қуйидаги вазифалар бажарилган:

- ўқитувчиларни тестлаш ва рейтинг-назорат назарияси ва амалиёти масалалари бўйича махсус тайёрлаш;

- барча таълим муассасаларини таълим жараёнига рейтинг-назоратни самарали жорий этиш учун энг зарур персонал компьютерлар ва тегишли дастурлар парк билан таъминлаш;

- ўқув режалари ва ўқув дастурларини рейтинг-назоратга ўтиш муносабати билан қайта ишлаш.

Юқорида кўрсатилган вазифаларни бажаришни давом эттириш кадрларнинг рақобатбардошлигини оширишга хизмат қилади.

VIII БОБ
ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТЛАРИДА
ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАҲОН ХЎЖАЛИК
ТИЗИМИГА ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВИНИНГ
АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

8.1. Интеграция жараёнлари ва унинг
Ўзбекистоннинг рақобатбардош иқтисодиёти
шаклланишига таъсири

Миллий хўжаликлар барқарор ривожланишининг муваффақиятли стратегияси, энг аввало, рақобатбардош иқтисодий тизимнинг реал шароитларини холисона баҳолаш ва уни тушуниб етиш ҳамда бошқариш механизмининг янги методологик йўналишларини ишлаб чиқишга боғлиқдир. Турли даражада ривожланган иқтисодий тизимлар фаолият юритишининг ва иқтисодиётнинг барқарор ривожланишига таъсир кўрсатадиган барча омилларни эътиборга олувчи бозор муҳитининг қатъий талаби сифатида рақобатбардошликни тан олишга асосланган тизимли методологик ёндашув миллий иқтисодиётни такомиллаштиришнинг тўлиқ тизимини ташкил этишга имкон яратади. Жаҳон талабларининг ўзгариб турувчи шароитларида бундай йўналишлар иқтисодий тизимларни либераллаштириш ва давлатларнинг миллий рақобатбардош устуворликларидан фойдаланиш ҳамда ўз иқтисодиётини такомиллаштиришни амалга ошириш муаммоларини биринчи навбатдаги вазифалари қаторига киритадилар.

Республикада иқтисодий модернизация динамикаси ишлаб чиқариш муносабатлари ва иқтисодий алоқаларнинг ўзгаришида, жаҳон бозорининг таркибий қисми сифатида миллий бозорнинг шаклланишида, Ўзбекистон иқтисодиётининг тузилмавий қайта қуришда акс этаётган иқтисодий плюрализм томонига жамиятнинг ҳаракатланишини кўрсатмоқда.

Бироқ иқтисодий ривожланиш жараёнлари оддий тарзда кечаётгани йўқ. Негаки, миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини таъминлаш стратегиясини умумдават ривожланиш стратегиясига тартибли тарзда киритиш шарти билан жаҳон хўжалигига мавжуд ша роитларга мос интеграциялашиш йўллари ни излаб топиш вазифаси кескин турибди.

Ўзбекистонда модернизация жараёнининг ўзига хослиги ҳам бир қатор хусусиятларни олдинга сурмоқда. Жамиятимизда сўз фақат иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш томонига ўзгариш ҳақида эмас, балки миллий иқтисодиётни эркинлаштириш ва унинг вазифаларини марказлашишдан холис қилиш, яъни иқтисодий хавфсизликни таъминлаб бера оладиган янги давлатчиликни ва самарали иқтисодиётни яратиш тўғрисида ҳам бормоқда.

Глобаллашув жараёнлари билан бирга кузатиладиган иқтисодиётдаги таркибий ислоҳотлар бир текис бўлмаган тавсифга эга. Бунда молия ва товар бозорлари, меҳнат ва капитал бозорлари тубдан ўзгаради. Буларнинг барчаси эса, ўз навбатида, коммуникация оқимлари тузилмалари ва институтларнинг ўзаро муносабатлари бўйича юзага келган хусусиятларини ҳам сезиларли тарзда ўзгартириб юборади.

Глобаллашув жараёнларининг талабларини корхона, минтақа ва давлатлар рақобатбардошлигини оширибгина белгилаб олиш мумкин. Шунинг учун, рақобат устунликлари шаклланаётган бир пайтдаги иқтисодий тизимнинг фаол ҳолати - рақобатбардошлик - жамият ривожланишининг асоси ҳисобланади, бунда у алоҳида иқтисодий субъектлар (тадбиркорлар)нинг бирлашмаси эмас, балки хўжалик юритувчи субъектлар - корхоналар билан бир қаторда давлат ва ижтимоий институтлар ҳам иқтисодий агентлар ҳисобланиб, ягона ва бир бутун организм сифатида шаклланади. }

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнлари ва унинг макроиқтисодий динамикага таъсири ни таҳлил қилиш натижасида ўтиш даври мобайнида миллий иқтисодиёт ривожланишининг учта асосий босқичи аниқланди.

I босқич. Бозор асосларини яратиш ва иқтисодиётнинг босқичма-босқич ўзгариши (1991 йилдан 1996 йил охиригача). Бунда Ўзбекистоннинг Шарқий Европа ва МДХнинг бошқа мамлакатларидан фарқ этувчи ўзига хослиги - иқтисодий ислохотларнинг тадрижий характери ва ижтимоий-иқтисодий барқарорликни сақлаб қолинганлигидадир. Ислохотларнинг дастлабки йилларида ҳукуматнинг асосий кучи бозор иқтисодиётининг меъёрий-ҳуқуқий базаси ва институционал асосларини яратишга сафарбар этилди, давлат бошқарув органларининг вазифалари тубдан ўзгартирилди ва кичик ҳамда хусусий бизнесни ривожлантириш учун барча шароитлар яратиб берилди.

II босқич. Ташкилий-ҳуқуқий базанинг яратилиши, давлатнинг тузилмавий-инвестиция сиёсатини ўтказишдаги иштироки, бозор ислохотларининг босқичма-босқичлиги. Ўзбекистонда бир вақтда учта йирик ва мураккаб муаммо ҳал этилди. Бу - иқтисодиётда институционал ва тузилмавий қайта қуришлар, макроиқтисодий ва молиявий барқарорликни таъминлаш (1996-2000 йиллар).

III босқич. Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни либераллаштириш (2001 йилдан ҳозиргача). Бу босқич бошқаларидан, энг аввало, валюта бозорини эркинлаштириш ва солиқ жараёнларининг камайтирилиши бўйича ташланган катта қадамлари билан ажралиб туради.

Бунда товарлар экспорти ва импорти билан шуғullanувчи тадбиркорларни қайд қилиш тадбирларининг соддалаштирилиши; Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестиция ва савдо вазирлигида импорт бўйича битимларни аввалдан рўйхатдан ўтказиш тадбирининг бекор қилиниши; рақобатбардош тайёр истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи, хорижий инвестициялар киритилган, қўшимча қиймат солиғидан ташқари бюджетга ажратиладиган барча турдаги солиқ ва тўловлардан озод қилинган корхоналарнинг ишлаб чиқаришини рағбатлантириш бўйича қўшимча тадбирларнинг қабул қилиниши; турли операциялар ва ахборот алмашинуви ягона электрон тизимининг яратилиши айниқса муҳим.

Янги шароитларда муваффақиятга эришиш, ички иқтисодий сиёсатнинг бир-бирини тўлдирувчи ва кучайтирувчи энг муҳим таркибини тўғри уйғунлашувига боғлиқ бўлади:

- интизомли ва саводли фискал ва монетар сиёсатни ўтказиш йўли воситасида паст инфляция даражаси, макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш;

- иқтисодиётда ресурслардан самарали фойдаланиш ва уларни қайта тақсимлаш самарадорлигини оширишни таъминлаб бера оладиган таркибий ислохотларни чуқурлаштириш ва жадаллаштиришни ўз ичига олган экспорт учун мўлжалланган саноатлашиш стратегиясини ишлаб чиқиш;

- давлатнинг иқтисодиётдаги ролини қайта талқин этиш ва кучайтириш;

- ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмалар, табиий монополияларнинг самарали фаолияти; энг мақбул макроиқтисодий ва тузилмавий мутаносибликни ушлаб туриш, юзага келадиган номувофиқликларни бартараф этиш;

- транспарентликни (ахборот ошкоралигини), хусусан, бухгалтерлик ҳисоби ва ҳисоботларининг жаҳон стандартларини тезкор жорий этиш йўли орқали ошириш;

- маҳаллий ва хорижий тадбиркорларнинг ишончини оқлайдиган, шартномаларнинг бажарилиши ва хусусий мулкчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилинишни кафолатлайдиган ва шахсий хавфсизлик ҳамда қонунийлик муҳитини ярата оладиган иқтисодиётни тартибга солишнинг қонунчилик тизимини яратиш;

- ижтимоий консенсус ва аҳолининг ўтказиладиган ислохотларга ишончини, бошқарув тизимида амалий қарама-қарши алоқани, муҳим иқтисодий гуруҳлар ва аҳоли қатламлари ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва шерикчиликни таъминлаш.

Шундай қилиб, энг муҳими мамлакат ривожланишининг тўғри стратегиясини ишлаб чиқишда эмас, балки, бу стратегия давлат, хўжалик субъектлари ва ижтимоий институтлар фаолиятлари дастурининг ижти-

мой диалогига асосланган, мувофиқлашган стратегиясига айланишидадир.

Жаҳон банки мутахассислари томонидан иқтисодий интеграциянинг вужудга келиши жаҳон хўжалик тизимининг манфаатларига қанчалик мос бўлишини баҳолаш имконини берадиган бир қатор хоссалари тарифлаб берилди:

- савдо битимлари иқтисодиётнинг барча тармоқларини қамраб олиши керак;

- ўтиш даври муддати чекланган бўлиши ва алоҳида тармоқларда савдони эркинлаштиришнинг аниқ жадаввалига эга бўлиши шарт;

- мумкин қадар қулайлик бериш тартиби шароитларида савдо эркинлашуви, айниқса, азалдан тарифлар юқори бўлганда, ҳар қандай янги интеграция гуруҳининг юзага келиши билан бирга кузатилиши лозим;

- божхона иттифоқи доирасида жорий этилган умумий божхона тарифи мамлакатда мавжуд бўлган мувофиқ тармоқнинг энг паст ёки мумкин қадар қулайлик бериш тартиби доирасида энг паст бўлган тарифдан юқори бўлмаслиги керак;

- интеграция шартномаларига янги аъзоларни қабул қилиш қоидалари ниҳоятда эркин бўлиши ва уларни кенгайтишига тўсқинлик қилмаслиги керак;

- товар ишлаб чиқарилган мамлакатни аниқлаш қоидалари аниқ бўлиши ва гуруҳлар ичида протекционизм қуролига айланмаслиги керак;

- ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш ва уларни оқилона тақсимлаш имконини берувчи интеграциянинг нисбатан ривожланган шаклларига жадал ўтиш зарур;

- интеграция гуруҳи қарор топгандан сўнг унинг аъзолари ўртасида антидемпинг қоидалар қўлланилмаслиги лозим, учинчи мамлакатларга нисбатан эса уларни қўллашнинг аниқ қоидалари ишлаб чиқиши шарт.

Преференциал савдо шартномаси, эркин савдо зонаси, божхона иттифоқи, умумий бозор, иқтисодий иттифоқ ва валюта иттифоқи интеграция жараёни ривожланишининг асосий босқичлари ҳисобланади.

Иқтисодий интеграция товарлар савдосини эркинлаштиришдан бошланиб, учинчи мамлакатларга нисбатан умумий божхона тарифларини яратишни ҳам ўз ичига олади, шунингдек, ишлаб чиқариш омилларининг давлатларо эркин ҳаракати билан тўлдирилган ҳолда макроиқтисодий сиёсатни бир хиллаштириш ва давлатлар устидан бошқарув органларини яратиш билан тугалланади. Интеграция бирлашмалари сонининг тез суръатларда ўсишига қарамай, уларнинг аксари қисми ташкил топишнинг бошланғич босқичларидадир.

Эълон қилинган мақсадлари ва ҳақиқий ютуқлари ўртасида юзага келадиган кучли тафовутлар ҳамда қийёсланадиган маълумотларнинг етарли эмаслиги натижасида у ёки бу интеграция бирлашмаси ривожланишнинг қайси босқичда эканлигини аниқлаш анча мураккаб вазифа. Кўп ҳолларда ўзини иқтисодий иттифоқ деб эълон қилган мамлакатларнинг минтақавий гуруҳи фақат божхона тарифларини бекор қилишнинг дастлабки босқичларида бўлиб, эркин савдо зонаси даражасига эришмаганлар ҳам, ўзларини божхона иттифоқи деб эълон қилган бирлашмалар эса умумий божхона тарифини ҳали ишлаб чиқмаган ва жорий этмаган ҳам бўлиб, фақат қоғоздагина мавжуддир.

Мана шундай шароитларда алоҳида мамлакатларнинг умумий бир тизим доирасида иқтисодий муносабатларини чуқурлаштиришга турли даражада тайёрлигини эътиборга олган ҳолда интеграциянинг нисбатан қатъий ва бир қадар юмшоқ шаклларини бирга қўшиб олиб бориш муаммоси юзага келади. Уни ҳал этиш эса бутун интеграция сиёсатини жиддий тарзда коррективировка қилишни талаб этади. Одатда, у бир қатор йўналишлар бўйича олиб борилиши лозим бўлиб, бор имкониятлар билан кенгайтиш ва интеграциянинг бозор асосларини чуқурлаштириш, мамлакатларнинг хўжаликлараро муносабатларида тадбиркорлик тузилмаларининг родини ошириш - улар орасида энг муҳими бўлиб қолади. Бу алоҳида гуруҳлар ўртасида интеграция жараёнларини амалда фаоллаштиришга имкон яратувчи асосдир.

МДҲ мамлакатлари доирасида интеграция жараёнларининг сустлиги маълум миқдорда, мазкур жараённинг заиф акс этган бозор хусусияти, давлатлараро алоқаларни ривожлантиришга ҳаддан зиёд эътибор қаратилганлиги билан белгиланади. Бунда ишлаб чиқарувчилар, савдо бирлашмалари, тадбиркорлик тузилмалари ўртасидаги кооперация алоқаларининг тезкор вазифалари бозор хўжалик субъектлари томонидан эмас, балки турли вазирликлар ва бошқармалар томонидан ҳал этилади. Бу ҳолат узил-кесил қайта кўриб чиқилиши лозим. Бозор типигаги миллий хўжаликларнинг ҳақиқий интеграцияси турли мамлакатлар корхона ва ташкилотларининг бевосита хўжалик алоқалари асосидагина муваффақиятли амалга оширилиши мумкин.

Тадбиркорлик тузилмаларининг бундай муносабатларга интилиши ҳозирги кунда МДҲ мамлакатларида кузатилмоқда. Таҳлиллар ҳамкорлик шакллариининг турли-туманлигини кўрсатмоқда. Булар турли мамлакатлар корхоналарини ўз ичига олган қўшма корхоналар, молия-саноат гуруҳлари, консорциумлар, холдинг компаниялари типигаги ишлаб чиқариш, молия ва савдо бирлашмаларидир. Интеграция жараёнларининг эркинлашуви, шунингдек, кичик фирмалар ўртасидаги алоқаларни фаоллаштиришга ҳам ёрдам беради.

Бундай шароитларда трансмиллий корпорациялар (ТМК), яъни бир ёки ундан ортиқ мамлакатларда ўз бўлинмаларига эга бўлган ва энг юқори натижаларга эришиш мақсадида келишилган сиёсат ўтказиш асосида уларни марказдан туриб бошқарадиган фирмалар муҳим аҳамият касб этади.

Давлатлараро савдони ривожлантириш, умумий ҳудудда маҳсулот сотувини кенгайтириш ва бу мамлакатларда шўъба корхоналари ва ишлаб чиқариш ҳамда савдо филиалларини ташкил этиш орқали хизмат кўрсатиш ТМКнинг бош мақсади ҳисобланади. Шу туфайли кўпгина ТМКда ишлаб чиқариш, савдо, хизмат кўрсатиш, капиталдаги "хорижий таркибий қисм" банд бўлганларнинг умумий сони 50-90 % ни ташкил этади.

Илмий тадқиқотлар, технологик ишлар, ишлаб чиқариш, савдо ва келгуси бутлаш жараёнидаги хизматлардан иборат барча цикли - рақобатли усуллардан кенг фойдаланилган ҳолда давлат меъёрлари билан чекланмаган ягона бир бутун қилиб бирлаштириш имконияти туғилди. Бозор иқтисодиёти мамлакатлар товарларидаги қўшимча қийматнинг 20-25% 600 та энг йирик хорижий ТМК га тўғри келади.

Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, трансмилий тузилмалар жаҳон иқтисодий кенглиklarининг минтақавий қисмлари билан бир қаторда, алоҳида бир мамлакатларни ҳам интеграцияловчи жуда қудратли бириктирувчи марказлардир. Расмий рўйхатдан ўтган ТМКдан бири - Россия-Ўзбекистон авиасозлик бирлашмаси бўлиб, Воронеж акциядорлик самолётсозлик бирлашмаси, "С.В.Ильюшин номидаги авиакомплекс" акциядорлик жамияти ва В.П.Чкалов номидаги Тошкент авиация бирлашмаси асосида 1995 йилда ташкил этилган. Бу корхона маҳсулотларига нафақат МДҲ мамлакатлари доирасида, балки ундан ташқарида ҳам талаб катта, бироқ мувофиқ меъёрий-ҳуқуқий базанинг етарли эмаслиги, хўжалик алоқаларининг ортиқча равишда регламентлаштирилиши, лойиҳаларни молиялаштиришнинг танқислиги ҳам кузатилади.

Иқтисодиётнинг энергетика, станоксозлик, кончилик тармоқлари, кимё саноати ва металлургия соҳаларида ТМКни яратиш учун барча шароитлар мавжуд. Халқ хўжалиги мазкур соҳаларининг кўплаб корхоналари кооперация муносабатларининг йўқлиги туфайли бутунлай ишламайди ёки жуда кичик ҳажмда ишлаб чиқариш ҳажмига эгадир.

ТМКни ташкил этиш ва уларни ривожлантириш, ўзининг дастлабки босқичларида, энг аввало, давлат томонидан ёрдам кўрсатилиши, бюджет маблағларининг ажратилишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Бу яна ТМК, одатда, ҳукуматлараро шартномалар асосида ташкил этилиши билан ҳам ўзини оқлайди, гарчи келгусида, уларни кўпроқ иштирокчиларнинг бевосита шартнома тузишлари орқали яратиш мақсадга мувофиқ бўлар эди, чунки бирлашмаларнинг бундай тип-

лари трансмиллий компанияларнинг бозор шароитларига кўп жиҳатлари билан мос келади. Бироқ бунинг учун бир қатор иқтисодий-ҳуқуқий ва ташкилий вазифаларни, шу жумладан, бирлашган солиқ тўловчи, инвесторлар учун имтиёзлар, нарх шаклланиши механизми ва тўлов-ҳисоб-китоб муносабатлари бўйича ТМК мақоми тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш ҳам талаб этилади.

Шўъба корхоналар ва филиалларини ташкил этиш учун мувофиқ мамлакатларни танлаш номенклатура ва ҳажмларни белгилаб олиш йўли билан амалга оширилади:

- ишлаб чиқариш корхоналари томонидан МДХ мамлакатларига етказиб бериладиган ва улардан олинadиган маҳсулотлари;

- кооперациялашган таъминотлар;

- давлатларо шартномалар асосида МДХ мамлакатларига етказиб бериладиган ва бу мамлакатлар корхоналаридан олинadиган маҳсулотлар;

- етказиб берилиши эркин савдо орқали амалга ошириладиган маҳсулотлар.

МДХ мамлакатларида шўъба корхоналарининг очилиши фаол тарзда сотиш талаб этиладиган товарлар савдосини кенгайтириш, шартномалар бўйича ўз вақтида ва тўлиқ равишда етказиб берилган товарлар учун ҳеч бир тўсиқсиз ҳисоб-китоб қилиш муаммоларини ҳал этишга имкон яратади.

Саноат-техник аҳамиятдаги маҳсулотлар бўйича ТМКни машинасозлик маҳсулотлари, шунингдек, мураккаб ассортиментдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Бунда филиалларнинг рентабеллигини белгилаш учун МДХнинг мос мамлакатларида сотилadиган ресурслар ҳажмини аниқлаб олиш талаб этилади.

ТМК ҳуқуқий ҳолатини белгилашда БМТ томонидан ТМК ва ҳуқуматлар ўртасидаги муносабатлар мажмуасини тартибга солиб турувчи ҳужжатлар ишлаб чиқилишини ҳам эътиборга олиш тақозо этилади. Уларда барча давлатлар учун очиқ бўлган глобал механизм, яъни ўзига хос тартиблар мажмуасини яратиш кўзда

тутилади. Хусусан, у ТМКнинг қуйидаги тамойил, мақсад ва вазифаларини назарда тутати:

- миллий суверенитетни тўлиқ ҳурмат қилиш;
- давлатларнинг табиий ресурслари, моддий бойликлари ва иқтисодий фаолияти устидан ажралмас суверенитети;

- ички ва ҳукуматлараро муносабатларга аралашмаслик;

- давлатнинг ТМК фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш, фойдани тақсимлашда қатнашиш ва ҳудудда жойлашган хорижий мулкни миллийлаштириш ҳуқуқи;

- халқаро ҳуқуқдан фойдаланиш, адолатли тартиб ва қонуний фаолиятни ҳимоя қилиш. Миллий тартиб ривожланиш соҳасидаги миллий иқтисодий режа ва мақсадларга мос келган тақдирда ТМКга ҳавола этилади.

ТМКнинг ҳамма қабул қилган ҳолати - очиқ типдаги акциядорлик жамиятидир. Бунда шўъба корхоналари мустақил юридик шахслар, филиаллар эса ТМК таркибига кирган мустақил бўлмаган корхоналар ҳисобланади. Шунинг ҳам назарда тутиш керакки, корпорациялар ташкил этилаётганда ташкилотлар тизими, яъни ўз вазифаларига кўра ягона бир бутун ташкилий жиҳатдан бирлаштирилган хўжалик бирликлари, корхоналарнинг уюшмаси юзага келади.

Шундай экан, тизим ичидаги амалий-ташкилий бошқарув, тизимнинг ягона бир мақсадларига эришиш учун алоҳида қисмларни боғловчи тартибга бўйсундирилиши керак. Мустақил ташкилотларнинг корпорацияга ташкилий-иқтисодий бирлашуви, уни ўзаро манфаатдор ҳамкорликка айлантиради, фойдали ишчан алоқаларни мустаҳкамлайди, ривожланиш, ўзаро ёрдам ҳамда марказ ва жойларда ўзаро манфаатларни ҳимоя қилиш стратегиясини биргаликда ишлаб чиқиш имконини беради.

Албатта, мазкур вазифани тадқиқ этиш интеграция жараёнидаги манфаатнинг сифат хусусиятлари билангина чекланиб қолмайди. У, шунингдек, миқдор ўлчамларини ҳам ўз ичига олиши керак. Бундай ёндашув, бизнинг фикримизча, интеграция жараёни давомида

юзага келадиган бир қатор масалаларни ҳал этилиш даражаси, унинг амалий аҳмияти ва тартибга солиш имкониятларини кўтаришга имконият яратади.

Ўзбекистон Республикаси қайси тармоқ иқтисодий ўсишнинг локомотиви бўлиши тўғрисидаги муҳим давлат қарори қабул қилиниши керак бўлган босқичда турибди. Ҳозирги босқичнинг Ўзбекистон учун ўзига хос хусусияти шундаки, илмий-техник ривожланишнинг энг муҳим устуворликлари иқтисодиёт ва ахборот соҳасида, таълим ва соғлиқни сақлашда, табиатни муҳофаза қилиш ва бошқаларда - миллий инновация тизимларнинг барча бўғинларини мустаҳкамлаш бўйича узоқ муддатли синчковликни талаб этадиган ишлар билан янада боғлиқ қолмоқда. Айнан шу унсурлар биргаликда илмий-техник ривожланишнинг яшовчан тизимини шакллантиради. Республикада илмий тадқиқот тажриба конструкторлик ишлари (ИТТКИ) соҳасининг кескин қисқариб кетиши илмий-техник тараққиёт вазифаларини бажариш истиқболларини жиддий тарзда мураккаблаштириб юбориши мумкин.

Фан-техника тараққиёти омиларининг қиёсий таҳлили жаҳон тажрибасидан ўтган ривожланиш моделларида асосий фарқ қилувчи омиларни аниқлашга имкон беради. Бу бир томондан, фан, таълим ва кўп илм талаб қилувчи тармоқларни ривожлантиришга асосланган динамик ўсишдир. Урушдан кейинги даврларда бу Япония ва Германияда, 80-йилларда Жанубий-Шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакатларида кузатишган. Бошқа тарафдан, мазкур даврда мақбул инновация муҳитини ярата олмаган, фан ва таълим тизимлари таназзулига олиб келган инфляция ўсиши Лотин Америкаси мамлакатлари учун хос бўлган.

Давлат сиёсати фаннинг воситавий асосини яратишда марказий аҳамиятга эга бўлиши керак. Қимматли жиҳозлар билан таъминлашни талаб этувчи дастурларни миллий устуворликка киритилиши бу соҳадаги ишларни жадаллаштиришга олиб келади, бу эса жаҳон илмий-техник интеграция (кооперацияси) жараёнида ўз ўрнини белгилаш имконини беради.

Интеграция товарлар савдосини эркинлаштиришдан бошланиб, учинчи мамлакатларга нисбатан умумий божхона тарифларини яратишни ҳам ўз ичига олади, шунингдек, ишлаб чиқариш омиллариининг давлатлар-аро эркин ҳаракати билан тўлдирилган ҳолда макро-иқтисодий сиёсатни бир хиллаштириш ва давлатлар устидан бошқарув органларини яратиш билан тугалланади. Интеграция уюшмалари сонининг тез суръатларда ўсишига қарамай, уларнинг аксари қисми ташкил топишнинг бошланғич босқичларида турибди.

Агар божхона иттифоқи ташкил этилиши натижасида фақат савдони ташкил этиш самараси юзага келса, божхона чекловларидан холи равишда амалга ошириладиган савдо кўламлари ўсади ва интеграцияда қатнашувчи каби қатнашмайдиган давлатларнинг фаровонлиги ҳам ошади. Агар божхона иттифоқи ташкил қилиш натижасида савдони оғиш самараси юзага келса, қатнашмайдиган мамлакатлар ҳаёт тарзи ёмонлашади, қатнашувчи давлатларда эса, агар савдонинг оғиш самараси унинг ташкил этиш фойдалигидан ўзининг қиймат ўлчамлари бўйича ошиб кетса, ёмонлашади, агар аксинча бўлса, яхшиланади. Эркин савдо сиёсатидан бошқа халқаро турмуш тарзига таъсири фақат ижобий бўладиган муқобил савдо сиёсати мавжуд эмас.

Ҳақон хўжалик тизимлари иқтисодий интеграциясини баҳолаш шунини кўрсатмоқдаки, интеграциянинг ривожланиши натижасида юзага келадиган ижобий самара кўп ҳолларда салбий самаралардан ошиб кетар экан:

- интеграциягача мавжуд бўлган божхона тарифлари даражаси қанчалик юқори бўлса, уларни бекор қилиниши натижасида савдони ташкил этиш самарасининг унинг оғиш самарасидан ошиб кетиш эҳтимоли юқори бўлади;

- учинчи мамлакатларга нисбатан интеграцияда иш-тирок этувчи мамлакатлар томонидан ўрнатилган божхона тарифлари даражаси қанчалик паст бўлса, савдо оғиш самарасининг юқори бўлиш эҳтимоли шунчалик кам бўлади;

- интеграцияда қатнашувчи мамлакатлар сони қанчалик кўп бўлса ва уларнинг кўламлари ҳам қанчалик катта бўлса, савдонинг ташкил этиш самараси юқори бўлиш эҳтимоли ҳам шунчалик катта бўлади;

- мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш даражаси қанчалик бир-бирига яқин бўлса ва улар ўрта-сидаги рақобат кучли бўлса, савдонинг ташкил этиш самараси эҳтимоли шунчалик юқори бўлади.

Бундай ҳолатда, мамлакатларнинг ҳар бири нисбатан кам харажат билан ишлаб чиқара оладиган товарларга ва уларни экспорт қилишга ихтисослашади. Жаҳон хўжалигида рўй бераётган интеграция жараёнларини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон иқтисодиёти рақобатбардошлигини ўрганишнинг муҳимлигини таъкидлаб ўтиш жоиз:

- биринчидан, иқтисодий ўсишнинг мезони сифатида;

- иккинчидан, сиёсий ва ижтимоий муҳитнинг ўзгарувчанлигига қанчалик боғлиқлиги сифатида;

- учинчидан, мамлакатни иқтисодий модернизациялаш жараёнининг хусусияти ва мазмунига таъсир этувчи мустақил ўзгарувчанлиги сифатида.

Ўз олдида қўйилган мақсадларга эришиш учун қуйидаги масалаларни кўриб чиқиш зарур:

- янги жаҳон иқтисодий тартиблари доирасида иқтисодиёт рақобатбардошлиги назарияси шакллари тушуниб етиш. Замонавий халқаро иқтисодий вазият мезони миллий хўжаликларнинг рақобатбардошлик даражаси ҳисобланмиш "иқтисодий ривожланиш барқарорлиги"га концептуал талабларни илгари суради;

- институционал ўзгаришларнинг, энг аввало, унинг институционал тузилмаларининг бунёдга келиши ва ривожланишининг ўзига хос сифат ва хусусиятларини аниқлаш (айниқса, бир бошқарув тизимидан бозор шароитларига асосланган, самарали иқтисодий тизимга ўтишда);

- Ўзбекистон иқтисодиёти рақобатбардошлик даражасининг қиёсий макроиқтисодий кўламларини таърифлаш. Бунда рақобатбардошлик даражасининг қиёсий таққослаш мезони инвестиция фаоллигини

рақбатлантиришни ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқилади;

- иқтисодиётни экспортга йўналтирилган ривожлантириш моделини иқтисодиётни эркинлаштиришнинг концептуал муаммолари нуқтаи назаридан тадқиқ этиш;

- ишчи кучи экспорти ва унинг иқтисодий фаолаҳоли рақобатбардошлигини ошириш нуқтаи назаридан сифат кўрсаткичларига таъсирини тадқиқ этиш;

- Ўзбекистон иқтисодиётининг, энг аввало, таркибий ва инфратузилмавий такомиллаштириш, минтақавий иқтисодий алоқаларни кучайтириш доирасидаги рақобатбардошлик даражасини ошириш бўйича муҳим йўналишларини ажратиб олиш;

- рақобатбардош ишлаб чиқаришни диверсификациялаш ва рақбатлантириш тизимини, бошқарувни такомиллаштиришни, рақобатбардошликни оширувчи иқтисодиётнинг пассионар "нуқталари"нинг махсус минтақавий шаклларида фойдаланиш ва уларни ривожлантиришни ўз ичига олган миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлик механизмларини давлат томонидан тартибга солиш тадбирлари мажмуини асослаб бериш.

Бугунги кунда миллий хўжаликлар ва алоҳида иқтисодий субъектларнинг рақобатбардошлик қобилиятини шакллантириш ва қўллаб туриш замонавий глобаллашиб бораётган дунёда барча мамлакатларнинг энг муҳим вазифаси бўлиб қолмоқда.

Шу билан бирга, Ўзбекистонда иқтисодиётнинг рақобатбардошлик муаммоси, мамлакатнинг стратегик жиҳатларини ишлаб чиқиш учун етарли даражада аниқ англаб етилмаган. Иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги ривожланган мамлакатларнинг макродаражадаги иқтисодий сиёсатининг асосий муаммоси ҳисобланади. Бунда мамлакатларнинг рақобатбардошлик мезони тизим ривожланишининг макро- ва микроиқтисодий даражалари нуқтаи назаридан шаклланади. Агар, биринчи ҳолатда, у мамлакатнинг макроиқтисодий доираси, унинг технологик ва институционал ривожланишига тааллуқли бўлса, микроиқтисодий ёндашув

нуқтаи назардан эса миллий компанияларнинг фаолияти ва стратегияси ҳамда миллий бизнес-муҳит сифати баҳоланади

Давлатларнинг миллий чегараларига боғлиқ бўлмаган тарзда хўжалик фаолиятини нисбатан оқилона ташкил этишга имкон яратувчи капитал ва технологияларнинг юқори даражада ҳаракатчанлиги дунё бўйича техник ўзгаришлар ва эркинлаштиришнинг муҳим натижаси бўлиб қолмоқда. Бу бир нечта мамлакатлар ўртасида ягона ишлаб чиқаришни тақсимлашга ва аввал бир жойда тўпланган ишлаб чиқариш фаолияти ва жараёнларини уларнинг маҳаллий нархлар, ресурслар, моддий-техник таъминот ва бозор хусусиятларидан келиб чиқадиган устунликларини эътиборга олган ҳолда ёйиб юборишга имкон беради. Ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва ташкил этишдаги баъзи бир ўзгаришлар корхонани узвий шартнома муносабатларига ундовчи бозор омиллари таъсири остида юзага келса, бошқалари эса иерархик хусусиятга эгадир, бунда корпорациялар бевосита ўз назоратлари остида ишлаб чиқариш ва савдо билан шуғулланувчи филиалларни (бевосита хорижий инвестиция асосида) яратадилар.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон жаҳон иқтисодий ҳам-жамиятига кириш учун жадал қадамлар ташламоқда. Интеграциялашган миллий иқтисодиётнинг ривожланиш тизимларидаги фарқлар суръатининг маъноси, унинг минтақавий уюшмалар, гуруҳларда қатнашиш даражаси, ўзаро муносабатлар мезони ва ниҳоят интеграциянинг ҳар бир иштирокчисининг иқтисодий манфаатларининг тоифалар бўйича моҳиятини аниқлаш тўғрисидаги умумий саволларга бўладиган жавоб Ўзбекистонда ва бошқа минтақавий уюшган мамлакатларда рўй бераётган интеграцион ўзгаришларнинг моҳиятини тушуниш учун калит ҳисобланади.

Жаҳон хўжалигига муваффақиятли интеграциялашиш учун ҳар бир мамлакат, энг аввало, ўз иқтисодий қудратига, ундан кейин эса минтақавий иқтисодий муносабатларга суянади. Иштирокчи мамлакатлар билан интеграция муносабатларини ривожлантиришдаги Ўзбекистоннинг иқтисодий манфаатлари ҳозирги кунда

саноатнинг етакчи тармоқлари бирлашувидан иборат бўлмоқда. Интеграцион уюшган мамлакатларнинг умумий иқтисодий маконидаги умумий такрор ишлаб чиқариш давлатларнинг миллий чегараси ичида бўлиб ўтувчи бир бутун такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг биргаликдаги ҳаракат тизимини ифодалайди.

8.2. Глобаллашув ва Ўзбекистоннинг жаҳон хўжалигига интеграциялашуви боғлиқлиги

Глобаллашув жаҳон бозорлари ва минтақавий иқтисодиётларнинг тизимли интеграцияси билан тавсифланади, бунинг натижасида иқтисодий ўсиш кузатилади, замонавий технологиялар ва бошқарув механизмларининг жорий этилиши жадаллашади. Глобаллашув жараёнлари натижасида юзага келадиган ўзгаришлар чуқур тавсифга эга бўлиб, жамият ривожланишининг ижтимоий ўлчамларини мувофиқлаштириш, унинг сиёсий тузилмасини, макроиқтисодий бошқарув технологияларини мукаммаллаштириш вазифаларини зарурий шарт қилиб қўяди.

Замонавий глобаллашув жараёни аввалги интеграция жараёнларидан маълум қадар фарқ қилади. Энг аввало, бу жуда кўп мамлакатларнинг савдо, молия, инвестиция ва ахборотлар учун ўз чегараларини очишида кўринади. Нафақат ривожланган мамлакатлар, балки ривожланаётган мамлакатлар ҳам ўз иқтисодиётларида умумжаҳон тамойилларига мувофиқ равишда ислохотлар ўтказмоқдалар.

Замонавий ахборот технологиялари ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар ўртасида жисмоний муносабатлар заруриятини камайтирди ва аввал халқаро бозорларда сотишнинг иложи бўлмаган баъзи хизматларни савдо объектига айлантиришга имкон берди. Бунда товар ва хизматлар айланмаси бўйича харажатлар анча қисқарди.

Замонавий дунёда мамлакатларнинг тутган ўрни, бугунги кунда, энг аввало инсон капиталининг сифати, таълим ҳолати ва ишлаб чиқаришда фан ва техника-

дан фойдаланиш даражаси билан белгиланади. Ишчи кучи ва хом ашё ресурсларининг сероблиги ҳозиги кунда рақобат афзаллиги сифатида кўрилмади, чунки маҳсулот таннархининг яратилишида бу омилларнинг улуши камайиб бормоқда.

Тадбиркорликнинг муваффақияти аввал кўпроқ ишлаб чиқариш омилларининг классик бирикмасига боғлиқ бўлган бўлса, бугунга келиб эса, бу муваффақият капитал, ахборот ва ақлий ресурсларнинг мураккаб комбинацияси билан белгиланади.

Бизнеснинг у ёки бу ҳудуд ёки мамлакатга боғлиқлиги тобора камайиб бормоқда, инновация ва инвестициялардан фойдаланиш эса муваффақиятнинг энг муҳим шарти бўлиб қолмоқда.

Инвестиция жараёнлари ва ҳодисаларининг ўсиб бораётган ўзаро боғлиқлиги сифатида эътироф этиладиган глобаллашув натижасида, нафақат ўзаро, балки давлат билан тенг асосларда биргаликда ҳаракат қилувчи жаҳон капитали, халқаро корпорациялар, халқаро инвестиция институтлари, трансмиллий бошқарув тузилмалари босими остида секин-аста миллий давлат суверенитети емирилиб боради. Глобаллашувнинг бу жиҳати мазкур жараённинг ҳозирги замон босқичи учун айниқса хос.

Нафақат ривожланиш даражаси, балки жаҳон хўжалиги ва халқаро меҳнат тақсимоти (ХМТ) жалб этилганлик даражаси бўйича ҳам турлича бўлган тизимларнинг ўзаро таъсири жаҳон хўжалигининг энг муҳим муаммоси ҳисобланади. Ҳозирги замон жаҳон иқтисодиётининг ўзига хос хусусияти - интеграция, бунинг устига умумий, яъни капитал, ишлаб чиқариш, меҳнат интеграцияси.

Сўнгги йилларда интеграция янги мамлакат ва минтақаларни қамраб олди ва қуйидаги йўналишлар бўйича ривожланмоқда:

- ишлаб чиқариш кучларининг байналмилаллашуви;
- халқаро меҳнат тақсимотининг байналмилаллашуви;
- моддийлашган товарлар бўйича анъанавий халқаро савдо хусусиятининг сифат ўзгариши ва кўламининг кенгайиши;

- турли мамлакатларда иқтисодий фаолиятнинг ча-тишиб кетиши ва ўзаро боғлиқлигини таъминловчи молиявий ва ишлаб чиқариш ресурсларининг халқаро миқёсда кўчиб юриши;

- хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиши;
- илмий-техник билимлар билан халқаро алмашинув;
- ишчи кучининг халқаро миграцияси;

- замон талабларидаги глобал муаммолар (табиатни муҳофаза қилиш, Дунё океани, космосни ўзлаштириш, ривожланаётган мамлакатларнинг оч аҳолисига ёрдам кўрсатиш ва бошқалар)ни ҳал этишга йўналтирилган халқаро ҳамкорлик.

Турли мамлакатлар иқтисодиёти ўртасидаги хўжалик алоқалари халқаро меҳнат тақсимотига асосланган халқаро иқтисодий муносабатлар кўринишида амалга оширилади. Халқаро иқтисодий муносабатларнинг асосий белгилари сифатида қуйидагиларни ай-тиб ўтиш мумкин:

- алоҳида мамлакатларнинг ишлаб чиқариш ва (ёки) истеъмоли у ёки бу даражада ўзаро боғлиқ деб тахмин қилувчи меҳнат тақсимоти ва алмашинуви;

- халқаро иқтисодий муносабатлар (ХИМ)нинг иқтисодий ҳолис аъзолари алоқаларининг товар-пул хусусияти;

- ҳар қандай бозор механизмининг энг муҳим пой-девор тоши бўлган талаб, таклиф ва эркин нарх шакл-ланиши қонунларининг таъсир кучи;

- мамлакатлар ўртасида ишлаб чиқариш омиллари (капитал, меҳнат)нинг тақсимланиши билан тўлдири-ладиган товар ва хизматлар, сотувчи ва харидорлар рақобати;

- барқарор, тизимли хусусиятга эга, товарларнинг сотув-харид операциялари амалга ошириладиган жа-ҳон товар бозорларининг шаклланиши.

Интеграция иқтисодий ривожланиш даражаси бўйи-ча яқин бўлган миллий хўжаликларнинг барқарор иқтисодий муносабатлари ва меҳнат тақсимоти ри-вожланишининг объектив жараёнидир. Ташқи иқти-содий айирбошлаш ва ишлаб чиқариш соҳасини қам-раб олган ҳолда, у миллий хўжаликларнинг зич чати-

шиб кетиши, минтақавий хўжалик мажмуаларининг яратилишига олиб келади.

Халқаро иқтисодий интеграция (ХИИ) - алоҳида миллий хўжаликлар ўртасидаги барқарор ўзаро муносабатларнинг чуқур ривожланиши ва меҳнат тақсимотига асосланган равишда мамлакатларнинг иқтисодий ва сиёсий бирлашиши, улар иқтисодиётининг турли даражада ва турли соҳаларда биргаликда фаолият кўрсатиш жараёнидир.

Модомики, интеграция гуруҳларини ташкил этишнинг асосий омили мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш даражаси экан, ҳозирги кунда дунё мамлакатлари уларнинг иқтисодий ривожланиш нуқтаи назаридан, БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий масалалар бўйича мажлиси таклифига кўра тўртта асосий гуруҳга ажратилади:

- бозор иқтисодиёти саноати ривожланган мамлакатлар;
- ўтиш иқтисодиёти мамлакатлар;
- ривожланаётган мамлакатлар;
- кам ривожланган мамлакатлар.

Бу мамлакатлар хўжалик ҳаёти хусусиятларининг турли-туманлигига қарамай, уларни ягона бир гуруҳ сифатида бирлаштиришга сабаб бўладиган иқтисодий ва сиёсий ривожланиш соҳасида ўхшаш ёки мос келадиган маълум бир жиҳатлари мавжуддир.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар гуруҳи 23 мамлакатни ўз ичига олади, улардан 7 таси (Германия, Италия, Канада, Буюк Британия, АҚШ, Франция ва Япония) энг ривожланган мамлакатлар қаторида. Бу гуруҳнинг қолган мамлакатлари: Австралия, Австрия, Бельгия, Греция, Дания, Ирландия, Исландия, Испания, Лихтенштейн, Люксембург, Нидерландия, Норвегия, Португалия, Швейцария, Швеция ва Финляндия.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатлар Шарқий Европа мамлакатлари (Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Руминия, Чехия, Словакия), СССР парчаланиб юзага келган давлатлар ва Югославия парчаланиб кетгандан кейин ташкил топган мамлакатларга бўлинади.

Ривожланаётган мамлакатлар географик ўрнига қараб минтақалар бўйича гуруҳларга ажратилган. Улар орасида саноати жиҳатидан нисбатан ривожланганлари "янги индустриал мамлакатлар" (ЯИМ) ёки "янги индустриал иқтисодиётлар" (ЯИИ) деб номланувчи мамлакатлар қаторига Аргентина, Бразилия, Сянган (Гонконг), Жанубий Корея Республикаси, Мексика, Сингапур, Тайвань, Туркия киради. Бу гуруҳнинг нисбатан камроқ ривожланган гуруҳига БМТ мезони бўйича 50 мамлакат (Осиёнинг 8 та мамлакати, Африкадан - 28 та, 5 та Лотин Америкасидан, Океаниядан ва бошқалар) киритилган. Умуман, "ривожланаётган мамлакатлар" шартли тушунча бўлишига қарамай, бу гуруҳга 100 дан ортиқ давлат киради.

Халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашиб бориши ва унинг асосида ривожланаётган, кам ривожланган ва МДҲ мамлакатлари ўртасида товар ва хизматлар бўйича халқаро айирбошлаш ўсиб бораётганлиги мавжуд маълумотларни таҳлил қилиш натижасида аён бўлди (62-жадвал)

62-жадвал

**ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ ДАРАЖАСИ БЎЙИЧА
МАМЛАКАТЛАР ГУРУҲЛАРИ БЎЙИЧА ТАШҚИ САВДО**

	Ташқи савдо айланмаси	Шу жумладан		Экспорт-импорт сальдоси	Ташқи савдо айланмаси (2005 й.да, 2004 й.га нисбатан %да)	Умумий натижага нисбатан ҳиссаси, %да
		экспорт	импорт			
Жами	9500,1	5408,8	4091,3	1317,5	109,6	100,0
Саноати ривожланган мамлакатлар	2211,8	1094,5	1117,3	-22,8	91,5	23,3
МДҲ	3403,4	1722,6	1680,8	41,8	113,4	35,8
Ривожланаётган мамлакатлар	3709,3	2419,2	1290,1	1129,1	119,6	39,0
Ҳам ривожланган мамлакатлар	175,6	172,5	3,1	169,4	117,0	1,8

Манба: Экспорт-импорт за январь-декабрь 2005 г. Статистический бюллетень. Госкомитет РУз по статистике. - Тошкент, 2006.

Глобаллашув жараёнининг асоси айирбошлаш эмас, балки сўнгги ўн йиллар ичида жадал суръатларда ривожланаётган трансмиллий корпорациялар (ТМК)нинг институционал шакли сифатидаги ишлаб чиқариш бўлиб қолди. Шу ҳолдаги халқаро савдо ўзининг маъ-

лум бир қисмида ихтисослашиш ва кооперациялашиш жараёнларини ягона бир ТМК (унинг асосий корхонаси ва бошқа мамлакатлардаги филиаллари ўртасида ёки турли филиаллари ўртасида) ёки бошқа ТМК билан, ёхуд ТМК ва турли мамлакатларнинг оддий компаниялари ўртасида амалга оширади. Мазкур савдо асосида кўпинча, бир марталик тижорат битимлари эмас, балки ҳамкорлик тўғрисидаги шартномалар, мувофиқ бирлашмалар ва ҳ.к. асосидаги узоқ муддатли ишлаб чиқариш муносабатлари ётади. Бу умумий йўналиш бўлиб, кам бўлса-да, ривожланаётган мамлакатлар ҳамда ўтиш иқтисодиётили мамлакатлар қатнашган иқтисодий алоқаларда ҳам кузатилади.

Замонавий глобаллашув жараёнлари учун ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларига ва жаҳон иқтисодиётидаги савдога кучли таъсир кўрсатувчи молия (валюта, фонд, кредит) бозорларининг вужудга келиши ва жадал ўсиши хос.

Глобаллашув жараёнлари ўз аҳамияти ва натижаларига кўра фақат иқтисодий соҳа билан чекланиб қолмайди. Глобаллашув бутунги кунда маълум маънода ўз мазмунига ўхшаш, бироқ уни инкор қилувчи жараён, яъни айнан: иқтисодий фаолиятни минтақалаштириш - уюшма ташкил этган, кам ёки кўп миқдорда савдо эркинлашуви, мувофиқ интеграция гуруҳи доирасида капитал ва инсонларнинг ҳаракати юз бераётган мамлакатлар гуруҳини қамраб олган чекланган кўламдаги глобаллашув билан бирга кузатилади (63-жадвал).

Иқтисодий фаолиятнинг глобаллашув жараёни асосан икки хил: микро- ва макроиқтисодий даражада ривожланмоқда.

Микроиқтисодий даражада компанияларнинг ўз хусусиятларига кўра, бутун дунё бўйича савдо бозорлари ёки худди шундай таъминот манбаларига, шунингдек, ишлаб чиқаришни турли мамлакатларда жойлаштиришга йўналтирилган дунё миқёсидаги умумий стратегик ориентацияси юз беради. Глобаллашув жараёнини асосий ҳаракатлантирувчи кучларининг ушбу қайд этилган рўйхати мазкур жараённинг сотиш - таъминот - ишлаб чиқаришдан иборат ривожланиш-

МАМЛАКАТЛАР ГУРУҲЛАРИ БЎЙИЧА ТАШҚИ САВДО

	Ташқи савдо айланмаси	Шу жумладан		Экспорт-импорт сальдоси	Ташқи савдо айланмаси (2005 й., 2004 й.га нисбатан %да)
		экспорт	импорт		
(МДҲ) - ҳамкорлик давлатлари	3403,4	1722,6	1680,8	41,8	113,4
(М ва Ш) Европа - марказий ва Шарқий Европа	42,8	6,5	36,3	-29,8	127,9
(ЕИ) - Европа иттифоқи	1593,4	765,6	827,8	-62,2	105,8
(ОЭСР) - иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти	2357,6	1284,2	1073,5	210,7	93,4
(ЕАСТ) - Европа эркин савдо уюшмаси	177,4	141,0	36,4	104,6	104,2
(ОПЕК) - нефть экспорт қилувчи мамлакатлар ташкилоти	586,4	472,3	114,1	358,2	120,0
(ЭКО) - Техрон иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти	2098,5	1546,1	552,5	993,6	111,0
Бошқа мамлакатлар	2604,2	1624,0	980,2	643,8	115,8

Манба: Экспорт-импорт за январь-декабрь 2005 г. Статистический бюллетень. Госкомитет РУз по статистике. - Тошкент, 2006.

нинг (гарчи ягона бўлса-да) устувор кетма-кетлигини акс эттиради.

Иқтисодий фаолиятнинг глобаллашуви ундан эркинлаштиришни, яъни халқаро молиявий операциялар йўлидаги чекловларни қисқартириш ёки бутунлай бартараф этишни талаб этади. Айнан шу жараён бир неча ўн йиллар давом этиб келади ва бу билан, энг аввало, Тарифлар ва савдо тўғрисидаги бош шартнома (ГАТТ), 1995 й.дан бошлаб эса Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) шуғулланиб келади. Глобаллашув соҳасидаги келгуси тараққиёт жаҳон иқтисодиётининг очиқлиги, либераллашувининг умумий даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Глобаллашув ва либераллашув - айнан бир жараённинг икки томони бўлиб, улар ўртасидаги қарама-қаршиликлар мазкур жараённинг турли иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий кучларнинг манфаатлари ҳамда ҳўжалик, саноат ва молия гуруҳлари ва компаниялар, тармоқ ва мамлакатларнинг манфаатлари тўқнашганда бартараф этиб бўлмайдиган ички зиддиятларини акс эттиради.

Иқтисодий фаолиятнинг глобаллашуви қуйидаги асосий йўналишлар бўйича ривожланади:

- товар, хизмат, технология, ақлий мулк объектлари халқаро савдоси;

- ишлаб чиқариш омиларининг (бевосита хорижий инвестиция кўринишидаги капитал, "ақлни чиқиб кетиши" кўринишидаги ва малакасиз ёки кам малакали ишчиларнинг тартибсиз миграцияси кўринишидаги ишчи кучларининг) халқаро ҳаракати;

- халқаро молиявий операциялар - кредитлар (хусусий, давлат, халқаро ташкилотларнинг), асосий қимматли қоғозлар (акциялар, облигация ва бошқа қарз олиш-бериш мажбуриятлари), ҳосила молиявий воситалар (фьючерслар, опционлар ва б.), валюта операциялари.

Сўнги йилларда ҳар бир чегара доирасидаги турли шакллар ўртасидаги нисбат ҳам мазкур уч йўналиш ўртасидаги нисбат каби сезиларли тарзда ўзгармоқда. Энг аввало, халқаро иқтисодиётнинг барча соҳалари ўсиш суръатлари бўйича реал сектор, яъни ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатларига нисбатан илгарилаб кетиши тўғрисидаги умумий бир қонуниятни таъкидлаб ўтиш жоиз. Натижада уларнинг ЯИМдаги ҳиссаси (уларнинг улуши ёки квотаси) ҳам ўсади: бу савдога ҳам, капитал ҳаракатига ҳам, молиявий операцияларга ҳам тааллуқли.

Юқорида қайд этилган учта йўналиш ўртасида ҳаммасидан тезроқ халқаро молия операциялари ҳажми кўпаяди, ундан кейин капиталнинг халқаро ҳаракати (бевосита инвестициялар) ва, ниҳоят, халқаро савдо ҳажми ошиб боради. Шу билан бир қаторда молиявий йўналиш доирасида, айниқса, валюта операциялари ва қимматли қоғозлар билан (молия инструментларини ҳам қўшиб) амалга ошириладиган халқаро битимлар ҳам жадал ўсади.

Бевосита хорижий инвестициялар устида тўхталсак, уларнинг ўсиши таркибида хизматлар, технология, ақлий мулк объектлари билан савдо қилиш жадал ўсиб бораётган халқаро савдонинг ўсиш суръатларидан ошиб кетади.

Бунда шуни ҳам инобатга олиш лозимки, глобаллашув жараёнлари, энг аввало, саноат жиҳатидан ривожланган ва янги индустриал мамлакатлар доирасида, айниқса, авж олмоқда. Ривожланаётган мамлакатлар бу жараёнда жуда оз миқдорда иштирок этмоқдалар, кам ривожланган мамлакатлар эса умуман қатнашаётганлари йўқ. Шунга боғлиқ ҳолда, ўртача умумжаҳон кўрсаткичлар глобаллашув жараёни даражаси ва аҳамиятини баъзи мамлакатлар учун камайтириб кўрсатса, бошқалари учун, аксинча, орттириб кўрсатмоқда. Ташқи иқтисодий фаолиятга сертармоқ тармоқлараро алоқаларда (мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, бу алоқаларнинг чатишиб кетадиган занжирлари шу қадар мураккаб ва турли-туман бўлади) миллий иқтисодиётнинг нисбатан катта қисми жалб этилган бўлади, буни фақат тўғридан-тўғри экспортга асосланган экспорт квота бўйича муҳокама қилиш мумкин.

Бу нарса бевосита хорижий инвестициялар учун ҳам тааллуқлидир. Бу инвестицияларнинг импорти ҳам, экспорти ҳам одатда, мазкур мамлакатларда хорижий (айниқса қўшма) компанияларга хизмат кўрсатиш учун зарур бўлган ички инвестиция фаоллиги билан ҳам, ёки хориждаги хусусий компаниялари фаолияти билан боғлиқ бўлиб қолади.

Барча шу каби ҳолатларда илк бор Ж.М.Кейнс томонидан тариф берилган мультипликатор, хусусан, ташқи савдо ва инвестиция мультипликатори самараси ҳаракатга келади. Бу типдаги мультипликатор ўзига хос шаклларда бўлса-да, молия бозорларида ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, банкларнинг ташқи кредит операциялари ички бозордаги банклараро операцияларни рағбатлантиради. Бу халқаро ва ички бўғинлари узвий боғланган фонд бозорларига ҳам тааллуқли. Алоҳида мамлакатларнинг валюта ва ички пул бозорлари устида тўхталадиган бўлсак, кўп қисм валюталарнинг эркин қайтарувчанлик шароитларида улар амалда ягона бозорларни ифодалайди.

Мазкур ҳолатларни эътиборга оладиган бўлсак, иқтисодий фаолиятнинг глобаллашуви, одатда, мил-

лий иқтисодиётнинг бевосита ташқи иқтисодий муносабатлар тизимига жалб этилган қандайдир алоҳида қисмини эмас, балки унинг анча чуқур асосларини ҳам қамраб олади, у ёки бу даражада иқтисодий ҳаётнинг барча ёки деярли барча қатламларига сингиб боради.

Бу, биринчи навбатда, ривожланган мамлакатлар учун хосдир, чунки уларда кўпгина ривожланаётган мамлакатлардан фарқли равишда, ташқи дунё билан бевосита ҳам, билвосита ҳам боғланмаган ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларидан ажратиб олинган экспорт сектори мавжуд эмас.

Албатта, бу ҳолат (ташқи иқтисодий фаолиятнинг мультипликацион таъсирини тўлиқ равишда Ўзбекистон Республикаси учун ҳам ва унинг аста-секин жаҳон иқтисодиётига интеграциясида ҳам эътиборга олиш талаб этилади. "Интеграция" терминини иқтисодиётнинг алоҳида, айниқса, бошқалардан ажралиб турган ва устувор шаклдаги (масалан, алоҳида ишлаб чиқаришнинг экспорт йўналишидаги ёки ташқи молиявий ўзлаштирмалар кўринишидаги) секторларининг ташқи иқтисодий алоқаларини ривожлантириш тўғрисида эмас, балки сўз миллий иқтисодиётнинг бошқа мамлакатлар иқтисодиёти билан, шундай экан, умуман жаҳон иқтисодиёти билан кенг ва чуқур алоқалари устида бораётганидагина ишлатиш ўринлидир.

Бундан шу нарса келиб чиқадики, бундай глобаллашув жараёни ва интеграциянинг фойда ва афзалликларини, ҳеч қачон бошқа йўналишнинг аҳамиятини камайтирган ҳолда, бир тарафламалик ҳаракат ва йўналиш сифатида кўрмаслик керак экан. Ваҳоланки, айнан шу нарса, экспорт импортдан фарқли равишда сўзсиз манфаат деб тан олинганда ва экспортни рағбатлантирувчи тадбирлар импорт соҳасидаги чекловлар билан бирга кузатилганда ёки халқаро кредит муносабатлари, бевосита ва портфель инвестициялари муаммолари бартараф этилиши фақат хорижий инвестицияларни жалб этиш орқалигина кўрилганда юз беради.

Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашув жараёни секин-аста мамлакат ижтимоий ҳаётининг барча жабҳа-

ларини: ишлаб чиқариш (трансмиллий компаниялар шаклидаги), фонд ва инвестиция бозорларини ҳам қўшган ҳолда савдони ўз домига тортади. Бу жараёнлар қуйидаги учта асосий омил билан белгиланади:

- давлат бошқарувидан бозор механизмлари томонига ўтиш;
- алоҳида иқтисодиётларнинг интеграциялашиши натижасида миллий чегараларнинг йўқолиб бориши;
- ахборот технологияларининг ривожланиши.

Бундай шароитларда табиийки, давлатнинг тутган ўрни ҳам ўзгаради, чунки халқаро рақобат натижасида нафақат халқаро ташкилотлар, балки молия бозорлари томонидан ҳам пул ва фискал сиёсат устидан давлат назорати учун имкониятлар сезиларли тарзда чекланади (иқтисодиётнинг зарурий очиқлиги ҳисобига). Мутахассисларнинг фикрича, давлат самарадорлиги таълим, соғлиқни сақлашни ривожлантириш, ижтимоий тенгсизликни бартараф этиш каби соҳаларда намоён бўлиши керак. Шунда ҳам у иқтисодий ўсишнинг бевосита иштирокчиси эмас, балки қуйидагиларнинг кафили сифатида бўлиши лозим:

- қонунчилик асослари;
- макроиқтисодий шароитнинг барқарорлиги;
- ижтимоий таъминот ва таълим;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш.

Давлатнинг бундай тутган ўрни маълум даражада, жаҳон иқтисодий ҳамжамиятининг дунёнинг хоҳлаган жойидаги нотурғун вазиятни йўқотиш бўйича ҳаётий манфаатдорлигига мос бўлган ҳақиқий мақсадларига мувофиқ келади.

Экспорт ва ички маҳсулотларнинг нисбати умуман 3 % дан ошмайдиган ривожланган мамлакатлардан фарқли равишда, Осиё давлатларида анча юқори қийматларга эга: Хитойда - 4,2%, Туркияда - 6,4%, Эронда - 8,0%, Сингапурда - 4,3 % га тенг.

Айни пайтда, янги индустриал мамлакатларнинг муваффақияти шартли, асосан, ишчи кучининг паст нархларини ушлаб туришдан иборат бўлган экспортни кучайтиришга интилиши, кенг ўрта синфни шакллантирмай имкони бўлмайдиган ички бозорнинг ривож-

ланишига тўсиқлик қилади. Шундай қилиб, асосий эътиборни моддий истеъмолни максималлаштиришдан постиндустриал дунёда кенг кузатилаётган ахборотларни ўзлаштириш ва хизматларга эга бўлишга қаратилиши ривожланаётган мамлакатларга салбий таъсир кўрсатар экан.

Ҳозирги замон жаҳон иқтисодиётида иккита асосий йўналиш мавжуд:

1. Мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши, савдони эркинлаштириш, замонавий коммуникация ва ахборот тизимларининг, жаҳон техник стандарт ва меъёрларининг яратилиши натижасида жаҳон хўжалигининг яхлитлашуви, глобаллашувининг кучайиши.

2. Минтақавий даражада мамлакатларнинг ўзаро иқтисодий яқинлашуви ва фаолияти, жаҳон хўжалигининг нисбатан мустақил марказларини яратиш йўналишида ривожланаётган йирик минтақавий интеграция тузилмаларининг шаклланиши.

Жаҳон хўжалик тизими доирасида интеграция, савдони янада эркинлаштириш йўлидаги қадам ёки, аксинча, савдо оқимлари йўлидаги чеклашлардан иборат бўлиб қолмаётганлиги нуқтаи назаридан баҳоланиши керак. Замонавий жаҳон хўжалиги жуда хилма-хил. Унинг таркибига ўзининг ижтимоий тузилмаси, сиёсий таркиби, ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатларининг ривожланганлик даражаси, шунингдек, иқтисодий муносабатларнинг кўламлари ва усуллари, шунингдек, хусусиятлари билан фарқ қилувчи давлатлар киради.

Глобаллашув замонавий жаҳон жараёнининг ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланади ва ҳар қандай мураккаб ҳодиса сифатида янги имкониятлар ва хавфларга ҳам эга. Бозор иқтисодиёти эндигина ривожланаётган мамлакат сифатида Ўзбекистон бу жараёнга ўз таъсирини ўтказа олиш ҳолатида эмас, балки рақобатбардош миллий иқтисодиётни шакллантирган ҳолда унга фақат мослашиши мумкин.

Глобаллашув жараёни республика миқёсида имконият даражасидаги фойдани ошириш ва юзага келадиган хавфларни камайитиришга ёрдам берадиган иқти-

содий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга зарурият туғдирди. Бунинг учун мамлакат қуйидагиларни бажара олиши лозим:

- халқаро савдода муваффақиятли рақобат қила олиши ва хорижий капитални жалб этиши;

- халқаро муҳитдаги ўзгаришларга тез ва мос равишда муносабат билдира олиши. Макроиқтисодий ва таркибий номутаносибликларга эга давлат, маҳаллий ва хорижий инвесторларнинг ишончини йўқотиб қўйиши мумкин, бу эса капитални чиқиб кетиши ва мамлакат иқтисодиётини мувозанатдан чиқариб юборишга олиб келиши мумкин;

- ЖСТ ва бошқа халқаро ташкилотлар механизмлари ва мувофиқ органлари олдида ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила олиши.

Жаҳон савдо тартиби ўзгаришларидан максимал фойда олиш қуйидаги қатор омиллар билан чекланади:

- мамлакатнинг етарли даражада экспортга тайёр эмаслиги сабабли, савдо тўсиқларини осон енгиб ўтадиган товарлар ишлаб чиқаришни кўпайтиришнинг мураккаблиги;

- ишлаб чиқариш рақобатбардошлигининг етарли эмаслиги, иқтисодиётнинг хом ашё етказишга мўлжалланганлигининг юқори даражаси;

- хусусий ва кичик корхоналар экспортининг ривожланмаганлиги, хусусий сектор улушининг камлиги.

Интеграция жараёнининг истиқболлари, барқарор ва самарали муносабатларнинг таъминланиши нуқтаи назаридан Евросиё иқтисодий ҳамкорлиги доирасидаги интеграцияни кўриб чиқиш мумкин. Биргаликда қабул қилинган ҳужжатларга мувофиқ равишда ташкил этилган божхона иттифоқи ва Уюшманинг ягона иқтисодий майдонини шакллантириш учун шароитлар яратилишини интеграция ҳаракатларининг асосий йўналишлари сифатида тарифлаш мумкин. Миллий хўжаликларнинг "чуқур чатишиб кетиши"ни таъминловчи хўжалик субъектларининг микродаражада иқтисодий биргаликдаги фаолиятлари учун максимал даражада мақбул шароитлар яратиш ягона иқтисодий майдонни шакллантириш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Бунга боғлиқ равишда қуйидагилар кўзда тутилади:

- 1) ягона божхона тарифлари шаклланишини тугаллаш;
- 2) ташқи савдо фаолиятининг нотариф тартибга солинишини бир хиллаштириш (уйғунлаштириш);
- 3) хизматлар умумий бозорини шакллантириш;
- 4) ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик учун бир хилда шароитлар яратиш;
- 5) хорижий инвестицияларнинг ҳамкорлик иштирокчилари бозорига кира олиши учун тенг шароитларни яратиш;
- 6) умумий тўлов тизимини яратиш.

Шунингдек, келишилган тартибда миллий иқтисодиётларни тузилмавий қайта қуриш, иқтисодиётнинг муҳим тармоқларини биргаликда ривожлантириш, монопол бошқарувга қарши ва истеъмолчиларни ҳимоя қилишнинг келишилган тизимларини яратиш ҳам белгиланган. Шунингдек, транспорт хизматлари ва ягона транспорт тизимини, умумий энергетика бозорини, шунингдек, ҳамкорлик мамлакатлари умумий капитал бозорини яратиш ҳам назарда тутилади.

Қабул қилинган қарорларни амалга оширишга ташкилий камчиликлар, хусусан, интеграция жиҳатларида таъсир этувчи зарурий мувофиқликнинг, тадбирлар ўзаро боғлиқлигининг етишмаслиги ҳам тўсиқлик қилади. Масалан, Божхона иттифоқи шаклланиши билан интеграциянинг бошқа йўналишлари ўртасида ўзаро боғлиқлик йўқ. У ёки бу тадбирларни амалга оширишнинг вақтли чегараси кўпинча, иштирокчи мамлакатларнинг муайян шароитлари ва ҳақиқий имкониятларини ҳисобга олмай белгиланади, бу эса уларнинг бажарилмаслигига олиб келади ва оқибатда интеграция ғоясини ҳам обрўсизлантириб юборади.

Шундай қилиб, Евросиё иқтисодий ҳамкорлиги доирасида мукамал Божхона иттифоқи ва ягона иқтисодий майдонни юзага келтириш ечими фаол, мақсадли куч ва етарли даражада узоқ вақт талаб этадиган мураккаб серқирра вазифаларни бажаришни тақозо этади. Ҳозирги кунда Уюшма мамлакатлари мазкур йўлнинг ибтидосида турибдилар.

Евросиё иқтисодий ҳамкорлиги динамикаси яқин йилларда кўп жиҳатдан унинг аъзоларини ЖСТга кириш босқичи билан белгиланади. Янги мамлакатларнинг ЖСТга якка тартибда аъзо бўлишларини ҳисобга оладиган бўлсак, ҳамкорликни чуқурлаштириш бўйича юқорида қайд этилган режаларнинг тўлиқ ва кетма-кет бажарилиши анча мураккаб масаладир. Шунингдек, бизнинг фикримизча, Евросиё иқтисодий ҳамкорлиги доирасидаги иқтисодий муносабатлар ҳамкорликнинг соф интеграция шакллари ривожланишига олиб келмас экан. Интеграция бирдан-бир мақсад бўлмаслиги керак, у энг аввало, иштирокчи мамлакатлар ўртасидаги савдо-иқтисодий ва бошқа алоқаларни ривожлантиришга ёрдам бериши лозим. Шунинг учун, Евросиё иқтисодий ҳамкорлигидаги интеграция жараёнларининг таҳлили, шубҳасиз, иқтисодий ҳамкорликнинг "анъанавий" шакллари - ўзаро савдо, инвестиция ҳамкорлиги, молиявий соҳадаги ҳамкорлик ва бошқа таснифлар билан ҳам тўлдирилиши шарт.

Шунга боғлиқ равишда, глобал жараёнлар билан бирга кузатиладиган барқарор ривожланиш иқтисодий муносабатларни тартибга солишнинг мамлакат ичида, давлатлараро ва халқаро даражалардаги янги қирраларини шакллантиришни мақсад қилиб қўяди. Шу сабабли, бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш шароитларида рақобатбардошлик ва иқтисодиётни ривожлантиришнинг барқарорлиги масалалари миллий ҳўжалик юритиш назарияси ва амалиётида энг муҳим ўринни эгаллайди.

ХУЛОСА

Мазкур ишда биз Ўзбекистонда содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар негизида таҳлил қилиш ба ўтмиш тажрибасидан сабоқ олиш зарур бўлган муаммоларни кўриб чиқдик. Умумий хулоса шундан иборатки, Ўзбекистон иқтисодиётини фаолият кўрсатишининг янги тамойилларига ўтказиш ҳамда жаҳон хўжалиги алоқаларида иштирок этиш мамлакатимиз иқтисодий фани олдига у учун мутлақо янги бўлган вазифани қўйишни ва уни ҳал этишни талаб қилди. Юқори даражада сиёсийлашган мусобақа ўрнига янги хилдаги мусобақа - **кескин рақобат**, асосан, **иқтисодий кураш** келди. Мустақилликнинг 15 йили мобайнида ушбу кураш ички миллий бозорда ҳам, ташқи бозорларда ҳам алоҳида корхоналар ва фирмалар, иқтисодий ва технологик жиҳатдан энг ривожланган тармоқлар ўртасида кечмоқда. Глобал иқтисодий рақобатда Ўзбекистон, мураккаб ташқи сиёсий, ташқи иқтисодий ва ижтимоий вазиятга қарамай, бошқа мамлакатлар қаторида жаҳон хўжалиги тизимида муносиб ўрин эгаллаш учун курашни давом эттирмоқда.

Бироқ, ҳозиргача бу кураш, бизнингча, тизимли тарзда олиб борилмаяпти ва у кам самара бермоқда. Бунга сабаблар кўп бўлишига қарамай, улардан энг асосийси, мазкур китобнинг моҳияти кўрсатиб турганидек, Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришининг илмий асосланган рақобатбардош стратегиясининг мавжуд эмаслигидир. Табиийки, рақобат курашининг янги шароитлари мамлакатимиз иқтисодиёт (ва нафақат иқтисодий) фани назариётчиларидан ҳам, бозорда операцияларни амалга оширувчи амалиётчилардан ҳам ушбу соҳада янги мақсадлар ва вазифаларни аниқ ифодалаш ҳамда уларга эришиш ва уларни ҳал этишнинг самарали усулларини ишлаб чиқишни талаб қилади.

Шу нуқтаи назардан, китобнинг муаллифлар жамоаси мазкур тадқиқотда ЎЗР ФА Иқтисодиёт институтида бозор шароитида миллий иқтисодиётнинг шаклланиши ва фаолият кўрсатиши борасида тўпланган тажрибани нафақат инкор этмади, балки ундан фаол фойдаланган бўлса-да, мамлакатимиздаги анъанавий иқтисодий таҳлил чегарасидан четга чиқишга уринишди¹. Маълум маънода ушбу иш янги асрнинг дастлабки йилларида муаллифлар жамоаси томонидан амалга оширилган тадқиқотнинг мантиқий давоми ҳисобланади. Шу йиллар мобайнида ташқи бозорда ҳам, ички бозорда ҳам Ўзбекистоннинг кескин вазиятларини юзага келтирган сабаблар таҳлили объектив тарзда рақобатбардошлик муаммоларини қўйишга олиб келди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳозирги замонда рақобатбардошликнинг асосий роли мазкур иқтисодий тушунчани тадқиқ этишга бўлган қизиқишнинг кучайганлигини, рақобатбардошлик муаммолари бўйича қатор халқаро тадқиқот лойиҳаларининг намоён бўлишини изоҳлайди. Масалан, Жаҳон Иқтисодий Форуми лойиҳаси шулар жумласига киради.

Шу нуқтаи назардан, муаллифлар жамоасининг фикрига кўра, Ўзбекистоннинг рақобатбардошлигидан келиб чиқиб, XXI асрнинг яқин йилларида мамлакат иқтисодиётини ислоҳ қилиш ва модернизациялашда асосий устувор йўналишлар қуйидагилардан иборат бўлиши лозим:

¹ Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики / Колл. авт.: Р.А. Алимов, А.К. Бедринцев, А.Ф. Расулев и др. / Под ред. А.Х. Хикматова. - Т.: Узбекистон, 2001; Государственное регулирование в условиях перехода к рынку: опыт России и Узбекистана. - Москва. 2003. Под ред. Л.И. Абалкина, А.Ф. Расулева, Д.Е. Сорокина, А.Х. Хикматова; а также брошюр: Методика оценки конкурентоспособности экономики Республики Узбекистан. Колл. авт. Институт экономики АН РУз. Ташкент. 2004; Р. Алимов, М. Камилова, Д. Курбанова. Кластерная концепция экономического развития: теория и практика. Ташкент. 2005. Институт экономики АН РУз; С.А. Воронин. Ценообразование - как фактор повышения конкурентоспособной продукции. Ташкент. 2005. Институт экономики АН РУз; Концептуальные подходы формирования конкурентоспособной экономики Узбекистана. Под ред. А.Ф. Расулева. Ташкент. 2006. Институт экономики АН РУз.

1. Ўзбекистоннинг рақобатбардошлигини ошириш муаммосига асосан технологик рақобат устунликлари ҳисобидан ҳал этиладиган кенг, ялпи муаммо сифатида эътиборни жалб қилиш.

2. Ўзбекистоннинг рақобат жиҳатдан устунликлари манбалари сифатида унинг ишлаб чиқариш ресурсларини тадқиқ этиш;

3. Бошқа мамлакатлар билан солиштирилганда Ўзбекистоннинг қатор макроиқтисодий кўрсаткичлар бўйича рақобатбардошлигини баҳолаш.

4. Кластер иқтисодий сиёсати концепциясини ишлаб чиқиш, бу Ўзбекистонда давлат иқтисодий сиёсатини ўтказишдаги анъанавий ёндашувларни ўзгартириш заруратини белгилаб беради.

Устувор йўналишларнинг сўнгисига китобхонлар эътиборини алоҳида қаратишни хоҳлардик. Кластер концепцияси давлат саноат сиёсатини тубдан ўзгариради. Бу давлат бошқаруви апаратини тўлиқ қайта қуришни, иқтисодиётдаги ишларнинг аҳволи ҳақидаги ахборотнинг тармоқлар бўйича эмас, балки алоҳида бозорлар ва компаниялар даражасида олинишини талаб қилади. Бундай ёндашув Ўзбекистонда давлат даражасида ҳали кўриб чиқилмаган.

Лекин Россия ва Украинада тўпланган тажриба ва Қозоғистонда қўлланилаётган инновацион иқтисодий сиёсатдаги кластер саъй-ҳаракатлари ушбу усулни республикамизнинг айрим соҳаларида қўллаш зарурлигини кўрсатиб турибди. Ҳозирги рақобат устунликлари амалда тўлиқ ҳолда технологиялар, ишлаб чиқариш, бошқарув, товарларни сотувга чиқариш ҳисобидан таъминланаётганлигини ҳисобга олган ҳолда, иқтисодий тизимнинг рақобатбардошлигини кластер механизми назарияси ва инновацион ривожланишнинг замонавий концепцияларидан ялпи фойдаланиш орқали муваффақиятли ривожлантириш мумкин.

Шундай қилиб, рақобатбардошликнинг ошишига алоҳида корхона, тармоқ, минтақа, бутун миллий хўжалик даражасида бошқарувнинг бутун иқтисодий тизимини тубдан ўзгартирмасдан туриб эришиб бўлмай-

ди. Бунинг учун республика иқтисодиётида қайта ишловчи ва кўп илм талаб қилувчи тармоқларни жадал ривожлантиришга йўналтирилган чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш зарур.]

Муаллифлар жамоаси мазкур китобни Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 15 йиллигига бағишлади. Биз уни қандай яқунлаш, сўнгги сатрларни нималарга бағишлаш ҳақида кўп мулоҳаза юритдик. Яна бир нарса ҳақида қайта ва қайта тўхталишни истардик. Ўзбекистоннинг замонавий китобхонида миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш стратегияси ва тактикаси ҳақида ҳамма вақт турлича тасаввурлар бўлади. Лекин, агар биз жамиятнинг тўлиқ розилигига эришсак, ижтимоий шерикликнинг ишончли механизмини шакллантирсак, аҳолининг кенг қатламлари ўртасида иқтисодий ислоҳотларни ислоҳ қилиш ва модернизациялаш курсининг оммавий қўллаб-қувватланишини ташкил этсак, у ҳолда бизда сўзсиз муваффақиятга - бозор ислоҳотларининг рақобатбардош моделини амалга ошириш асосида Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришга эришиш имконияти пайдо бўлади.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	5
Кириш	7
I боб. Миллий иқтисодиётнинг рақобат устунликларини шакллантиришнинг методологик асослари	13
1.1. Иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг ўзига хос хусусиятлари ва омиллари	13
✓ 1.2. Миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигининг Давлат томонидан тартибга солиниши	27
1.3. Иқтисодий ривожланишнинг рақобатбардош стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш борасида чет эл тажрибаси	37
1.4. Кластерларни шакллантириш - иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишнинг муҳим омили	45
II боб. Ўзбекистон иқтисодиётининг рақобатбардошлигини баҳолашга нисбатан услубий ёндашувлар	63
2.1. Макродаражадаги рақобатбардошликни баҳолаш	63
2.2. Мезодаражадаги рақобатбардошликни баҳолаш	85
2.3. Микродаражадаги рақобатбардошликни баҳолаш	105
III боб. Ўзбекистон иқтисодиёти рақобатбардошлигини оширишнинг секторал муаммолари	111
3.1. Иқтисодиётнинг реал ва молиявий секторлари ўртасидаги алоқаларни ривожлантириш	111
3.2. Иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш нўқтаи назаридан Ўзбекистоннинг саноат сиёсати: концептуал ёндашув ва тамойиллар	126
3.3. Иқтисодиётнинг аграр сектор иш рақобатбардошлигини ошириш муаммолари	138
✓ 3.4. Ўзбекистон ёқилги-энергетика мажмуаси рақобатбардошлигини ошириш механизми	157
✓ 3.5. Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишга ахборот-коммуникация технологияларининг таъсири	174
IV боб. Нарх шаклланиши миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигининг омили сифатида	189
4.1. Интеграция шароитларида рақобатбардошликни оширишда нарх омилдан фойдаланишнинг жаҳон тажрибаси ...	189
4.2. Давлат нарх сиёсати - рақобатли нархлар шаклланишининг асоси сифатида	199
4.3. Нарх шаклланишининг макро- ва микроиқтисодий шарт-шароитлари	210
4.4. Монопол бозорларда нарх шаклланишини бошқариш усуллари	226
4.5. Нарх сиёсати нўқтаи назаридан солиқ солиш тизими	239

✓ V боб. Миллий иқтисодиётда рақобат муҳитини шакллантиришнинг институционал асослари	253
5.1. Миллий иқтисодиётдаги институционал ўзгаришларнинг концептуал асослари	253
5.2. Иқтисодий институтлар миллий иқтисодиётда рақобат муҳитини шакллантириш асоси сифатида	259
5.3. Кичик бизнесни қўллаб-қувватлашнинг усул ва шакллари - рақобат муҳитини шакллантиришнинг асоси сифатида	272
5.4. Ўзбекистонда рақобатбардош қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш ва ривожлантириш муаммолари	282
VI боб. Миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини таъминлашда иқтисодий ўсишнинг инвестиция-инновация муаммолари	303
6.1. Давлатнинг инвестиция сиёсати ва унинг миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишдаги роли	303
6.2. Иқтисодиётнинг реал сектори тармоқларида рақобат муҳитини шакллантиришнинг инновацион омиллари	328
6.3. Рақобат кучайиши шароитида минтақаларни ривожлантиришнинг инвестициявий-инновацион стратегияси	341
VII боб. Миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг ижтимоий омиллари	356
7.1. Ўзбекистон республикасида инсоний капитал ривожланишининг бугунги баҳоси ва йўналишлари: назария ва амалиёт масалалари	356
7.2. Иқтисодий фаол аҳоли рақобатбардошлигининг мамлакатлараро даражаси	371
7.3. Ўзбекистон хотин-қизларининг рақобатбардошлигини ошириш механизми	381
7.4. Таълим миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг омили сифатида	390
VIII боб. Глобаллашув шароитларида Ўзбекистоннинг жаҳон хўжалик тизимига интеграциялашувининг асосий йўналишлари	404
8.1. Интеграция жараёнлари ва унинг Ўзбекистоннинг рақобатбардош иқтисодиёти шаклланишига таъсири	404
8.2. Глобаллашув ва Ўзбекистоннинг жаҳон хўжалигига интеграциялашуви боғлиқлиги	419
Хулоса	434

65.9(5У)

Ў 24

Ўзбекистон иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш муаммолари: назария ва амалиёт / Муаллифлар жамоаси: Р.О.Алимов, А.Ф.Расулев, А.М.Қодиров ва бошқ. // С.С.Фуломов таҳрири остида. - Тошкент: Konsauditinform-Nashr, 2006. 440 б.

Сарлавҳа усти: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Иқтисодиёт институти.

Муқова, титул ва матн ўзбек тилида.

ББК 65.9(5У)

ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШ МУАММОЛАРИ: НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ

*Муҳаррир Г. Фуломова
Мусаҳҳиҳ Л. Мирзаҳмедова
Компьютерга саҳифаловчи И. Портенко
Расом Ж. Гурова*

Босишга рухсат этилди 21.08.2006 й. Қоғоз бичими 84x108¹/₃₂.
PANDA Times Uz гарнитураси. Шартли босма табоқ 27,5.
Адади 1000 нусха. 88/ИП-сонли шартнома.

«KONSAUDITINFORM-NASHR» нашриёти.
700047, Тошкент ш., Бухоро кўч., 6-уй.

«ARNAPRINT» МЧЖда чоп этилди.
700182, Тошкент ш., Бойқаро кўч., 41.
160-рақамли буюртма.